

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 49-50

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

49-50'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

49-50'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.49-50

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2024 р.)

Підп. до друку 23.12.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 21,7

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

- Журба М.А.** На темному боці Місяця. Соціальні наслідки вестернізації Московії Петром I 7

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Токар Н.М.** Роль князів Можайських (Стародубських) в захопленні Московією Чернігово-Сіверщини наприкінці XV – на початку XVI ст..... 13
- Басенко О.Е.,
Двірна К.П.** Питання української ідентичності в житті та творчості українських істориків-могилянців XVII – XVIII ст. (на прикладі Григорія Граб'янки, Самійла Величка та Івана Мартоса)..... 26
- Візер С.О.,
Похиль С.С.** Ідеї українського бароко в храмовій архітектурі Лівобережної та Слобідської України..... 40
- Терещук А.С.** Читацькі практики та колекціонування в житті чоловіка-шляхтича (XIX – початок XX ст.)..... 47
- Котельницький Н.А.** Наукові праці В. Є. Варзара як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70 – 80 рр. XIX ст.)..... 57
- Шимко В.В.** Прояви антисемітизму в російському суспільстві щодо єврейського населення Правобережної України на початку Першої світової війни 72
- Виговський М.Ю.** Протистояння митрополита Антонія (Храповецького) українізації церкви як відзеркалення настроїв єпископату доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 років..... 82
- Бондар С.В.** Теорія і практика діяльності релігійних меншин України доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років..... 92
- Іванета А.О.** Зовнішні представництва українських кооперативних організацій (20-і рр. XX ст.)..... 106
- Доценко В.О.,
Жолоб М.П.** Особливості Голокосту на території окупованої нацистами Житомирщини (1941 – 1943 рр.)..... 113
- Плісецький Д.В.** Андрій Малишко і школа..... 122
- Сидорович О.С.,
Леміш Н.О.,
Литовченко В.П.** Споживча кооперація України в умовах радянської системи у другій половині 1940-их – 1980-их рр.: історіографія проблеми..... 130

Коляда І.А., Загребельна Н.І.	Феномен творчості Валентини Кочур у культурно-мистецькому просторі України другої половини ХХ – початку ХХІ століття.....	147
Корнійчук Б.В., Грушецький Б.П.	Досвід ЄС у впровадженні інновацій для відновлення економіки України.....	157
Калуга В.Ф.	Держава vs країна, народ vs нація (етнос): чи є світло в кінці тунелю?.....	160
Мацієвська Б.І.	Співробітництво між Україною та Швейцарією в аграрній сфері: сучасний стан.....	170

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Приходько М.М.	Науково-видавнича діяльність Академії майстерності у Кракові (1895 – 1901 рр.).....	176
Федінський О.М.	Реабілітаційна система США у 50-ті роки ХХ-го століття – 20-ті роки ХХІ століття: законодавчо-юридичний аспект.....	192
Журавльова Л.В.	Роль аналітичних центрів у космічній політиці США під час «холодної війни»: на прикладі корпорації РЕНД.	201
Мальований О.О., Тадеуш А.Ю.	Жіноча політична участь в Індії на початку ХХІ століття.....	210
Чеканов В.Ю.	Роль історичного простору у визначенні чинника випадковості в репрезентації минулого.....	220

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Петрученко О.А.	Іван Олексійович Вишнеградський (1831–1895) – внесок у розвиток залізничної справи та участь в роботі «Товариства південно-західних залізниць».....	227
Чалаван В.А.	Всеросійські з'їзди бджолярів початку ХХ ст. як важливий інструмент для вирішення галузевих питань	243
Нижник С.В., Демуз І.О.	Постаті академіків О. О. Созінова та А. О. Бабица в історико-бібліографічних виданнях кінця ХХ століття – початку ХХІ століття.....	257

CONTENTS

WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

- Zhurba M.** On the Dark Side of the Moon. Social Consequences of the Westernisation of Moscow by Peter I..... 7

HISTORY OF UKRAINE

- Tokar N.** The Role of the Mozhaisky (Starodubsky) Princes in the Capture of Chernihiv-Siversky by Muscovy in the Late 15th – Early 16th Centuries..... 13
- Basenko O.,
Dvirna K.** The Question of Ukrainian Identity in the Life and Creativity of Ukrainian Historians-Mohilyants of the 17th – 18th Centuries (Using the Examples of Hrygorii Hrabynka, Samiilo Velychko and Ivan Martos)..... 26
- Vizer S.,
Pokhyl S.** Ideas of Ukrainian Baroque in Church Architecture of Slobozhanshchyna and Left-Bank Ukraine..... 40
- Tereshchuk A.** Reading Practices and Collecting in the Life of a Nobleman in the 19th – Early 20th Century 47
- Kotelnytskyi N.** Scientific Works of V. Ye. Varzar as a Source from the History of the Land Liberal Movement in the North of the Left Bank Ukraine (70 – 80th of the XIX Century)..... 57
- Shymko V.** Manifestations of Anti-Semitism in Russian Society against the Jewish Population of Right-Bank Ukraine at the Beginning of the First World War..... 72
- Vyhovskyi M.** Metropolitan Antoni (Khrapovetskiy)'s Opposition to the Ukrainization of the Church as a Reflection of the Moods of the Episcopate of the Era of the First National Liberation Struggles of the Ukrainian People in 1917-1920..... 82
- Bondar S.** Theory and Practice of Religious Minorities' Activities in Ukraine during the Period of the first National-Liberation Struggles of the Ukrainian People (1917–1920)..... 92
- Ivaneta A.** External Representations of Ukrainian Cooperative Organizations (1920s)..... 106
- Dotsenko V.,
Zholob M.** Features of the Holocaust in the Territory of Zhytomyr Region Occupied by the Nazis (1941 – 1943)..... 113
- Plisetskyi D.** Andriy Malyshko and the School..... 122

Sydorovych O., Lemish N., Lytovchenko V.	Consumer Cooperation of Ukraine under the Conditions of the Soviet System in the Second Half of the 1940s – 1980s: Historiography of the Problem.....	130
Koliada I., Zahrebelna N.	The Phenomenon of Valentyna Kochur's Creativity in the Cultural and Artistic Space of Ukraine in the Second Half of the 20th – Beginning of the 21st Century.....	147
Korniichuk B., Hrushetskyi B.	Use of EU Experience in Implementing Innovations for the Economic Recovery in Ukraine.....	157
Kaluha V.	State vs Country, People vs Nation (Etnos): is there Light at the End of the Tunnel?.....	160
Matsiievska B.	Cooperation between Ukraine and Switzerland in the Agricultural Sector: Current Status.....	170

WORLD HISTORY

Pryhodko M.	Scientific and Publishing Activities of the Academy of Mastery in Krakow (1895 – 1901).....	176
Fedinskyi O.	Rehabilitation System of United States in 50s of Twentieth Century – 20s of Twenty-First Century: Legislative and Legal Aspect.....	192
Zhuravlova L.	The Role of Think Tanks in US Space Policy during the Cold War: the Case of the REND Corporation.....	201
Malovanyi M., Tadeush A.	Women's Political Participation in India at the Beginning of the XXI Century.....	210
Chekanov V.	The Role of Historical Space in Determining the Factor of Randomness in the Representation of the Past.....	220

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Petruchenko O.	Ivan Oleksiyovych Vyshnehradskyi (1831 – 1895) – Contribution to the Development of the Railway Issue and Participation in the Work of the Society of the South-Western Railways	227
Chalavan V.	All-Russian Congresses of Beekeepers at the Beginning of the 20th Century as an Important Tool for Resolving Industry Issues.....	243
Nyzhnyk S., Demuz I.	Figures of Academicians O. O. Sozinov and A. O. Babych in Historical and Bibliographic Editions of the Late 20th Century – Early 21st Century.....	257

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.1>
УДК 94(470)«1682/1725»

НА ТЕМНОМУ БОЦІ МІСЯЦЯ. СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ВЕСТЕРНІЗАЦІЇ МОСКОВІЇ ПЕТРОМ І

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У статті на основі аналізу документальних свідчень та залучення спеціалізованої історичної літератури характеризується процес вестернізації московської держави у першій чверті XVIII ст. Представлені базові вектори внутрішньої політики Петра I, спрямовані на формування засад тоталітарної системи державного управління у форматі синтезу моделі східного деспотизму та абсолютистської бюрократії. Насильство виступало головним знаряддям «реформ» Петра I, який сам був безпосереднім учасником терористичних акцій проти власного народу, як на державному так і побутовому рівні. Прописана демографічна ціна модернізації. Оцінюються наслідки діяльності інституту фіскалів. Московський цар виступає як автор системи державного лицемірства офіційно узаконеної брехні, подвійних стандартів, коли декларувалося одне, а робилося зовсім інше. Засвідчена перманентна мілітаризація, яка пронизувала і деформувала економічну, політичну та соціальну складову суспільства Московії. З'ясована суть реформи московської церковної організації в результаті якої церква перетворилася на державний департамент у справах віри, а по суті на нову спецслужбу із штатом власних агентів.*

***Ключові слова:** модернізація Московії, тоталітарна держава, феодално-бюрократичний абсолютизм, мілітаризація, соціальна рефлексія.*

Постановка проблеми. Російські та західні історичні школи сповідують, переважно, «класичну концепцію» реформ Петра I, які нібито позитивно вплинули на економічний, політичний соціокультурний поступ Московії і перетворили її на «велику європейську державу». Насправді, здійснена Петром спроба модернізації з одного боку була спорадичною реакцією на події Північної війни (1700 – 1721 рр.), а з іншого виявилися потворним суспільним експериментом, який здійснювався шляхом мілітаризації тотальних репресій і був оплачений колосальними демографічними втратами. Як наслідок, постала тоталітарна держава імперського зразка, яка поєднала у собі спадщину азійського деспотизму Чингізидів із модернізованою версією бюрократичного абсолютизму, загальмувавши розвиток буржуазних відносин у Московії.

Метою статті є з'ясування механізмів реального змісту соціальних наслідків вестернізації Московії доби правління Петра I.

Історіографічна традиція теми містить два базових модулі, які протистоять один одному як ідеологічно, так за змістом авторського наративу. З одного боку це монблан апологетичної літератури, яка ідеалізує процеси модернізації Московії та постать самого імператора за алгоритмом – мета виправдовує засоби, із відповідно підібраними фактологічними аргументами. З іншого боку – строкатий сюжетами критичний напрямок який, вдаючись до внутрішньої критики популярних джерел і залучаючи маловідомий інформаційний андеграунд, намагається запропонувати власну версію реальних подій вестернізації країни московитів Петром I з опорою на новітню методологію та вивчення повсякденного життя.

Виклад основного матеріалу. 29 січня 1725 р. у жахливих муках перейшов у засвіти московський деспот Петро I. Його агонія стала фінальним акордом небувалого суспільного експерименту, який і досі через непорозуміння іменується реформами. Упродовж першої чверті XVIII ст. Московське царство (колишній улус Золотої Орди) перебувало у круговерті безперервних воєн, репресій, державного і побутового бандитизму, а його мешканці зазнавали нечуваного психологічного стресу. Деяке уявлення про соціальну атмосферу тодішньої Московії дає оповідання «День Петра» написане Олексієм Толстим у 1918 р. на основі мемуарів іноземців, які відвідали Москву часів Петра I, і мали щастя живими повернутися додому (Юст Юль, Йоганн Корб, Фрідріх Берхгольц).

На початку XX століття російський історик П. Мілюков на основі аналізу офіційних переписів і ревізій з'ясував, що уже на 1710 рік у результаті «реформ царя Петра I» населення ввіреної йому країни зменшилося на 20%. Навіть якщо врахувати, що частина людності Московії переховувалася, тікала, переходила в інші соціальні стани, отримаємо показник демографічних втрат у 14,6%. На тлі цієї вражаючої статистики, доба Петра I – це заснування тоталітарної держави, період запуску «вічного двигуна бюрократичної машини» всеохоплюючого контролю над матеріальним, духовним і навіть потойбічним існуванням людини. Врятованого від мотузки самогубця знову вішали, тому що лише цар міг розпоряджатися його життям. Проте, насамперед, це терор, перманентний страх, який на рефлекторному та генетичному рівнях перетворював людину на раба. Цей страх жилили не лише звірячі позасудові розправи, типові для східних деспотій. Створювалися профільні каральні установи, на кшталт Преображенського приказу, Таємної канцелярії, «співробітники» яких керувалися спеціальними писаними інструкціями під назвою «Як звинуваченого катувати», а терор узаконювався і перетворювався на систему. Тортури застосовувалися як до підозрюваних, так і до свідків.

Показово, що саме Преображенський приказ як каральна установа політичного розшуку, став прообразом колегій (міністерств) Петра I, оскільки діяв як спеціалізована установа з правами, що поширювалися на територію усєї країни. За Петра кількість діянь, які каралися смертю зростали з 60 до 90. Виникла навіть особлива тюремна субкультура. У в'язницях засновувалися товариства катованих із своїм «статутом» і правилами. Просування шаблями ієрархії товариства залежало від здатності витримати найбільш жорстокі тортури [Бовгиря, 2022, с. 41-49].

Петро, по суті, ліквідував існуючу до нього судову систему, створивши, натомість, надзвичайні комісії із «розслідування державних злочинів» у складі трьох гвардійських офіцерів. «Трійка» вирішувала справи не за законом, а згідно

«здорового глузду і справедливості». Який зміст вони вкладали у це поняття, можна тільки уявляти.

Водночас, копіюючи зразки європейських силових структур, Петро висловлювався категорично: «Поліція є душа громадянства і усіх добрих порядків, людської безпеки і зручності, фундаментальний підпір». До числа дванадцяти ремесл, володіння якими ставлять у заслугу Петра I, слід долучити і ремесло ката. Цю роботу він виконував не лише професійно, а й з особливим цинізмом і вишуканою жорстокістю. Під час придушення стрілецького повстання 1698 р. Петро власноруч відрубав голови 70 стрільцям. Особисто катував у казематі «Таємної канцелярії» власного сина Олексія, а потім наказав його таємно вбити. Під час страти своєї коханки Марії Гамільтон, Петро підняв за волосся її щойно відрубану голову, поцілував у губи, а потім прочитав для присутніх лекцію з анатомії шийних хребців.

Повсякденна поведінка царя була далекою від етикету цивілізованого монарха. Напади дикої неконтрольованої люті, детально описані сучасниками, патологічні звички, брутальна розпуста, сексуальні збочення, хронічний алкоголізм – зовсім не повний джентльменський набір із поведження Петра, «дракона московського», за виразом Михайла Булгакова.

Чого варта заснована Петром профільна і громадська організація під назвою «сумазброднейший, всешутейший и всепьянейший собор» – довголітня забава Петра у вигляді пародії на обряди церковного православ'я. Члени цього клубу «неанонімних алкоголіків» безпробудно пили, бешкетували, піддаючи публічним пародіям церковні обряди, влаштовуючи маскаради, аналогічні антирелігійним компаніям більшовицької доби.

Виїжджаючи за кордон, Петро не вважав за потрібне стримувати себе. Під час візиту до туманного Альбіону англійський король поселив Петра у маєтку відомого письменника Джона Євліна, який у свою чергу орендував його у адмірала Бенбоу, відомого завдяки пригодницькому бестселеру Р. Л. Стівенсона «Острів скарбів». Після тримісячного перебування Петра із його свитою у маєтку, господарі виявили, що він зазнав непоправних руйнацій. Неможна утриматися від розлогої цитати обстеження маєтку: «Виявилось що підлога і килими у будинку були настільки перемашенні чорнилами і спалюжені, що їх потрібно було замінювати. Із голландських печей було обдерте оздоблення. Із дверей вибиті мідні замки. Вікна перебиті, а понад 50 стільців – усі, які були у будинку – просто зникли (найімовірніше були спалені у печах). Перини, простирадла, пошматовані так ніби їх рвали дикі звірі. 20 картин і портретів продірявлені, оскільки вони слугували мішенями для стрільби. Від саду нічого не залишилося. Галявину перед ним витоптали так, ніби по ній неодноразово пройшовся полк у залізних чоботях. Чудову живу огорожу із кущів зрівняли із землею. Сама галявина, доріжки посипані гравієм, кущі і дерева – усе загинуло». Сусіди Євліна розповідали, що московити, знайшовши невідомий для них пристрій у вигляді садового візка (тачки), всадили на нього Петра і, розігнавшись, штовхали його на огорожу [Бушков, 2004, с. 367-371]

З 1711 р. Петро зробив виказування офіційною державною службою. Було створено окремих департамент виказувачів – фіскалів, які мали повідомляти у державні органи про зловживання владою і хабарництво. По факту, фіскали, які запобігали хабарництву, перетворилися на головних корупціонерів, оскільки

звільнялися від підсудності місцевій і центральній адміністрації і нагороджувалися половиною штрафів та конфіскованого майна.

Очільник «антикорупційного бюро» Петра І, обер-фіскал О. Нестеров, прославився зловживаннями дійсно космічного масштабу: «Брав гроші, коней, запаси та різні речі від різних чинів людей за прохання і заступництво у суддів». Зрештою, він був засуджений до смертної кари і страчений шляхом колесування. В офіційних зверненнях на ім'я Петра І соціальна рефлексія на фіскальну реформу була однотайна, рефреном повторювалася думка: «Усіх фіскалів і суддів слід повісити на одній рейці!».

Петро – автор системи державного лицемірства, офіційно узаконеної брехні, подвійних стандартів, коли декларувалося одне, а робилося інше. На стінах державних установ вивішувалися накази Петра, які вимагали від суддів та чиновників захищати «бідних людей, сиріт, безголосих і безпорадних». І все це на тлі нещадного беззаконня, визиску, вакханалії зловживань [Чухліб, 2019, с. 130].

Непоправного удару завдали «реформи» Петра економічній основі Московії. Промисловий бум початку XVIII ст., забезпечений фінансуванням державою власних мілітарних потреб, приховував перехід до кріпосної мануфактури, застосування примусової праці фабричних рабів. Держава будувала заводи і примусово здавала їх в оренду підприємцям. Не лише кріпосний робітний люд, але й несподівані «підприємці» перетворювалися на рабів. Легко зрозуміти з якою продуктивністю працювали фабричні кріпосні і наскільки охоче управляли нав'язаними їм фабриками їх невільні власники. Петро – засновник системи масового використання підневільної робочої сили на масштабних забудовах (фактично модель радянського ГУЛАГу). На будівництво Петербургу гнали тисячі нещасних, де вони під конвоем працювали у нелюдських умовах.

У Петра І був і свій Біломорський канал. Понад 80 тис. робітників копали річище між Волгою і Доном. На будівництві Ладозького каналу лягли кістками тисячі полонених шведів. Зрозуміло, що своїх рідних, «русских людей» ніхто ніколи не рахував. В аграрній сфері кріпосне право набуло абсолютного виміру. Після указу Петра «О крепости крестьянской» (1711 р.), селянин перетворився на річ. Його могли продати, розлучити із сім'єю, обміняти на навченого матюкатися папугу, без суду заслати довічно на сибірські копальні.

Непосильним тягарем для мешканців держави московитів, стала тотальна мілітаризація [Енглунд, 2009]. Із 36 років царювання Петро І провів 28 років. У 1710 р. армія і флот поглинали 4/5 бюджету держави, у 1725 р., коли не було війни – 3/4. Небачених масштабів набули рекрутські набори. У всіх губерніях розміщувалися військові частини. По-суті, це була окупація армією власної країни. Війська не лише утримувалися коштом місцевого населення, але і збирали податки, чинили суд і розправу на місцях. Результати були очікуваними. У Казанській губернії (1724 р.) через два роки господарювання військових команд недорахувалися половини платників податків. Народ просто розбігся. «Мобілізованим» на довічний термін рекрутам вибивали на руці татування у вигляді хреста, щоб виявляти дезертирів. І це ще задовго до номерів-татувань на руках в'язнів нацистських концтаборів. До того ж Петро запровадив відповідальність сімей солдатів і офіцерів за військові порушення [Кузнецов, 2007, с. 79]. Як не згадати тут наказ за № 270,

підписаний Сталіним 16 серпня 1941 р., за яким сім'ї командирів червоної армії у разі дезертирства і здачі у полон підлягали арешту.

Поставивши у повну залежність від своєї волі тілесні потреби московитів, Петро прагнув оволодіти і їх душами. Фатальними стали наслідки церковної реформи 1721 р. Із створенням Синоду церква перетворилася у державну контору у справах віри. По суті була створена нова спецслужба, а колишні священники перетворилися на агентів. З церковних амвонів зачитувалися урядові укази, оголошувалися анафеми, освячувалися злочини самодержавства. Постановою Синоду від 17 травня 1722 р. ліквідовувалося таїнство сповіді. Священник перебирав на себе функції сексота і колектора опозиційних думок. Він не лише повинен був донести на прихожанина, який сповідався у нього, але і пройти увесь шлях виказування: з'явитися в установу політичного розшуку, особисто засвідчити донесену інформацію. У разі недонесення про відомий йому «антидержавницький намір» священник оголошувався співучасником злочину, позбавлявся сану і засуджувався до смертної кари. Священнослужитель, вступаючи на посаду, таємно клявся на Євангелії «бути завжди готовим до державної служби», складав спеціальну присягу і давав підписку про нерозголошення ввірених йому справ.

Так на церковному рівні із свідомості московитів витравлювалися християнські поняття добра і справедливості, знищувалася духовна альтернатива режиму, а духовенство втрачало будь-який моральний авторитет. Усе це сприяло виведенню у створеній Петром I «імперії зла» особливої породи істот, страшних у своїй уседозволеності, невігластві і люті [Анісімов, 2009, с. 315-316].

Висновки. Рефреном постійних образ московитів на зарубіжний світ є скарги на іноземців, які нібито не люблять і не розуміють Росію-Московію і не шанують її великих проводирів, таких як Петро I. Проте ця теорія не узгоджується з фактами. Про «всенародну любов» до великого реформатора свідчить алегоричний лубок під назвою «Як миші kota ховають, ворога свого проводжають», поширений Московією відразу після смерті Петра, де оспівується звільнення усіх, кого переслідували і гнобили за життя «кота» (Кіт – Петро I, миші – людність Московії). Серед персонажів лубка у коментарях до нього перед нами постає: «Старая крыса, что смотрит в очки, у которой кот изорвал жопу в клочки. Мишь охтенская – перевезёнка (переселена до Петербурга – авт.) несёт раненого котом своего ребенка». Миша з Дону, яка «веселые песни воспеваает, как без kota добро». Пізніше головний російський поет О. Пушкін, отримавши від царя Миколи I замовлення на створення історії Петра, так її і не написав, оскільки, працюючи із документальними матеріалами таємних архівів, був вражений жахіттями «реформаційної доби» і антилюдським ексцентризмом самого «великого реформатора».

P. S. Імперські деспоти обирають для себе ідолів з минулого. Комуністичний тиран Сталін своїм учителем вважав патологічного садиста Іоана Мучителя (Івана IV (Грозного)). Сучасний проводир РФ, Путін (попри антропометричні відмінності) неодноразово проголошував себе спадкоємцем справ Петра I. Парадоксально, але для цього у нього були підстави.

Список використаних джерел та літератури

- Анисимов, Е., 2009. *Петр Великий: личность и реформы*, Спб.
Бовгиря, А., 2022. «Слово і діло». *Політичні злочини та політичний розшук в Гетьманщині XVIII ст.*, Київ.
Бушков, А. А., 2004. *Россия которой не было: загадки, версии, гипотезы*, Спб. – Красноярск.
Енглунд, П., 2009. *Полтава. Розповідь про загибель однієї армії*, Харків-Стокгольм.
Кузнецов, И. Н., 2007. *Без грифа секретно: тайны архивов и материалов спецслужб*, Ростов.
Чухліб, Т., 2019. *Булава проти скінетра. Україна у Великій Північній війні 1700 – 1721 років*, Київ.

References

- Anisimov, E., 2009. *Petr Velikij: lichnost i reformy*, Spb. [in Russian].
Bovhyria, A., 2022. «Slovo i dilo». *Politychni zlochyny ta politychnyi rozshuk v Hetmanshchyni XVIII st.*, Kyiv. [in Ukrainian].
Bushkov, A. A., 2004. *Rossiya kotoroj ne bylo: zagadki, versii, gipotezy*, Spb. – Krasnoyarsk. [in Russian].
Chukhlib, T., 2019. *Bulava proty skipetra. Ukraina u Velykii Pivnichnii viini 1700 – 1721 rokiv*, Kyiv. [in Ukrainian].
Enhlund, P., 2009. *Poltava. Rozpovid pro zahybel odniiei armii*, Kharkiv-Stokholm. [in Ukrainian].
Kuznecov, I. N., 2007. *Bez grifa sekretno: tajny arhivov i materialov specsluzhb*, Rostov. [in Russian].

ON THE DARK SIDE OF THE MOON. SOCIAL CONSEQUENCES OF THE WESTERNISATION OF MOSCOW BY PETER I

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article, based on the analysis of documentary evidence and the involvement of specialized historical literature, characterizes the process of Westernization of the Muscovite state in the first quarter of the 18th century. The basic vectors of Peter I's domestic policy are presented, aimed at forming the foundations of a totalitarian system of state administration in the format of a synthesis of the model of Eastern despotism and absolutist bureaucracy. Violence was the main tool of the "reforms" of Peter I, who himself was a direct participant in terrorist actions against his own people, both at the state and household levels. The demographic price of modernization is prescribed. The consequences of the activity of the institute of fiscals are assessed. The Moscow tsar acts as the author of a system of state hypocrisy, officially legalized lies, double standards, when one thing was declared and completely different was done. Permanent militarization is attested, which permeated and deformed the economic, political and social component of Muscovite society. The essence of the reform of the Moscow church organization is clarified, as a result of which the church turned into a state department for religious affairs, and in fact into a new special service with a staff of its own agents.*

Keywords: *modernization of Muscovy, totalitarian state, feudal-bureaucratic absolutism, militarization, social reflection.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.2>

УДК 94(477.51)''149.../.152'':929 Можайські (050)

РОЛЬ КНЯЗІВ МОЖАЙСЬКИХ (СТАРОДУБСЬКИХ) В ЗАХОПЛЕННІ МОСКОВІЄЮ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Токар Наталія Миколаївна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центальноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка,

м. Кропивницький

e-mail: vega0604@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2263-2338>

***Анотація.** У статті на основі аналізу широкого масиву опублікованих джерел висвітлено і узагальнено діяльність представників роду Можайських (Стародубських) на українських землях та визначено їхню роль у зміні статусу і політичної належності Сіверщини кінця XV – початку XVI ст. З середини XV ст. внаслідок політичних інтриг литовський князь Казимір прийняв під свою протекцію Івана Можайського та надав йому у володіння «левоу частку» сіверських земель – Гомель, Стародуб, Брянськ. Проте опальний князь сподівався з часом посісти московський стіл і розглядав своє перебування в Литві лише як тимчасове. Управління І.Можайського тривало близько двадцяти років і супроводжувалося конфліктами з місцевою громадою. Отримані землі він сподівався використати для досягнення своєї мети, однак йому це не вдалося. Найбільш вагому роль у приєднання Сіверщини до Московського князівства відіграв другий син І.Можайського Семен, у володінні якого, окрім вищезгаданих міст, перебували Чернігів, Карачів і Хотимль. Однак, не зважаючи на щедрість литовських князів, С.Можайський у 1500 р. перейшов на службу до московського правителя Івана III. Зміна підданства сіверського князя призвела до розв'язання чергової серії московсько-литовських війн за порубіжні українські землі. З перших днів московського підданства С.Можайський, прагнучи довести свою відданість новому патрону, брав участь майже у всіх військових кампаніях проти Литви – битві на р.Ведросі (липень, 1500 р.), захопленні Путивля (серпень, 1500 р.), облозі Мстиславля (листопад, 1501 р.), Смоленському поході (1502 р.). Такого ж політичного вектору дотримувався і його син, останній представник роду Можайських, Василій. Його шлюб з рідною сестрою дружини московського князя Василя III був вдалим політичним кроком, який сприяв швидкій політичній кар'єрі стародубського князя. Наслідуючи політику свого батька, брав активну участь в подальших московсько-литовських війнах: 1507 – 1508 рр. – у військовій авантурі М.Глинського, 1512 – 1513 рр. – у походах на Смоленськ. Окрему увагу в статті приділено висвітленню взаємин князів Можайських та новгород-сіверського князя В. Шемячича. Доведено, що розпалення ворожнечі між ними можна вважати одним з основних принципів експансіоністської політики московської держави, який в подальшому широко використовувався для збільшення територіальних надбань без прямого військового втручання.*

Ключові слова: Можайські (Стародубські), Сіверщина, московсько-литовські війни, московська служба.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності України на початку ХХ ст. і до сьогодні визначення територіальної належності етнічних українських земель досить гостро постає як в політиці, так і в історичній науці. Витоки цієї проблеми пов'язані з процесом становлення централізованої Московської держави і сягають межі XV – XVI ст. В цей період відбувалися постійні московсько-литовські війни за порубіжні території, найбільшою з яких була Чернігово-Сіверщина. Місцеві правлячі князівські династії, зокрема князі Можайські, намагалися використати стратегічну важливість цього регіону для реалізації власних політичних амбіцій, що призвело до включення українських етнічних земель до складу Московського князівства. Використання удільних князів Сіверської землі для збільшення територіальних надбань без прямого військового втручання стало одним з основних принципів експансіоністської політики московської держави. Висвітлення цього явища на прикладі роду Можайських обумовлює актуальність представленого дослідження.

Мета – узагальнити діяльність представників роду Можайських (Стародубських) на українських землях та визначити їхню роль у зміні статусу і політичної належності Сіверщини кінця XV – початку XVI ст.

Аналіз останніх публікацій. Проблема переходу сіверських князів у підданство до московських правителів наприкінці XV – на початку XVI ст. в є недостатньо висвітленою в історіографії. Російські (Д.Бантиш-Каменський, М.Карамзін), а згодом і радянські (О.Зімін, Д.Мишко) історики розглядали зміну підданства як політично виправданий і необхідний крок, а основною причиною переходу вважали релігійні утиски православних. Більш детально причини цього явища дослідив американський історик О.Бакус. Найбільш ґрунтовними і об'єктивно виваженими дослідженнями з цієї проблеми є праці російського історика М.Крома та української дослідниці О.Русиної.

Виклад матеріалу. Чернігово-Сіверщина потрапила у сферу територіальної експансії Московського князівства в другій половині XV ст. Південно-східний кордон Великого князівства Литовського неодноразово зазнавав спустошливих набігів московських воєвод, однак наприкінці XV ст. тактика Кремля змінилася: на зміну військовому протистоянню прийшли політичні інтриги у вигляді «переманювання» місцевих удільних князів на московську службу. Загалом зміна сюзерена була звичним явищем у Середньовіччі. «Відходи» на службу з Литви до Московії здійснювали Володимир Ольгердович, Свидригайло, Патрикій Наримунтович, Михайло Сигизмундович, Михайло Олелькович та ін. Однак «відхід» цих князів відбувався без їхніх вотчин. Земельні володіння, і невеличкі, їм надавала приймаюча Москва, прагнучи заручитися їхньою підтримкою і відданістю. Таке протегування мало на меті далекоглядні плани [Русина, 1998, с. 174]. Але наприкінці XV ст. з'явилася нова тенденція, властива саме порубіжним територіям – перехід на службу з вотчинами. Висвітлюючи цей процес, Д.Бантиш-Каменський зазначав, що за часів правління Казимира багато удільних князів Чернігівської землі, перебуваючи під враженням від зростаючої могутності московського князя Івана, почали переходити під його владу із своїми вотчинами, повідомивши про це короля

вже постфактум, і з цього моменту «вели безперестанну війну із своїми родичами, які лишилися в Литві» [Бантиш-Каменський, 1830, с.91-92]. І вже на початку XVI ст. князі-перебіжчики не лише формували своєрідну «п'яту колону» для московських государів, а й володіючи Стародубським, Новгород-Сіверським та Рильським князівствами, вважали себе потенційними претендентами на київський стіл.

Важливу роль в процесі приєднання Сіверщини до Московського князівства відіграли її основні володарі – представники московської гілки Мономаховичів князі Можайські [Войтович, 2006, с. 581]. Внаслідок міжусобні війни, що тривала в Московському князівстві в другій чверті XV ст., шукати протекції великого литовського князя був змушений один з онуків Дмитрія Донського Іван Можайський. Ще протягом 1447-1448 рр. через посередництво свого тестя Федора Воротинського він намагався заручитися підтримкою Казимира IV при спробі оволодіти московським престолом, обіцяючи йому повне підпорядкування і певні територіальні поступки [ДДГ, 1950, с. 149-150]. Однак в результаті боротьби перемогу одержав Василій II, а Іван Можайський (разом зі своїм двоюрідним братом Іваном Шемякіним) змушений був тікати до Литви. Прийняття опальних князів «під свою руку» свідчило про їхню політичну значимість для литовського князя, оскільки йому задля цього довелося порушити укладену з Васиєм II 1449 р. угоду, яка передбачала взаємну відмову від прийняття ворогів одне одного на службу та зобов'язувала їх *«на всякого ...недруга быти ...везде заодинь»* [ДДГ, 1950, с.160]. Наслідки порушення цієї угоди могли призвести до військової конфронтації між Литвою і Московським князівством, однак цей факт не змінив намірів Казимира IV і у 1454 р. він пожалував І.Можайському у вотчину Гомель і Стародуб [АЗР. Т. 1, 1846, с. 163], на який останній мав спадкове право, оскільки його мати Аграфена була дочкою стародубського князя Олександра Патрикійовича [ПСРЛ. Т. 8., 1859, с. 76].

В 1465 р. Казимір надав І.Можайському Брянськ [РИБ, 1910, с. 123.; ЛМ. Кп.3, 1998, с. 69]. Однак у дослідженнях О.Бахуса та Л.Войтовича початок князювання І.Можайського у Брянську датується 1450 роком, проте автори, на жаль, не вказали джерела, за якими встановили датування [Bachus, 1957, с. 72; Войтович, 2006, с.581]. Управління І.Можайського тривало близько двадцяти років і супроводжувалося конфліктами з місцевою громадою. Так, у листі до брянського намісника міститься скарга місцевого боярина на свавілля князя: *«Биль намъ чолом бояринъ Брянскій Еня Карповичъ иповедалъ передъ нами, штожъ дядько его Иванъ Васильевичъ выслужылъ имене в Брянскомъ повете, на имя Жирятинъ, у великого князя Жыкгимонта и тотъ дядько его вмер, и князь Иванъ Андреевичъ (Можайський – Токар Н.М.), какъ отъ отца нашего, короля его милости, Брянеськъ держалъ, тое именье отъ ота его, отъ ближнего, отнялъ и далъ боярину своему»* [РИБ, 1910, с. 557]. Аналогічні випадки зустрічаємо і в інших джерелах. Наприклад, у вироці 1499 р. брянські бояри Степан Мович та Іван Рабий скаржилися литовському князю, що І.Можайський відібрав у них село Княжичи [РИБ, 1910, с. 734-735]. М.Кром стверджує, що внаслідок одного з таких конфліктів ймовірно загинув онук Івана Можайського Федір [Кром, 2010, с.74]. Проте варто відзначити, що наведені скарги були написані через багато років після смерті І.Можайського, тому їхня об'єктивність викликає сумніви.

Ймовірно пам'ятаючи про свої образи на московських князів, І.Можайський і його сини чинили жорсткий тиск на московських купців, що вели торгівлю на українських землях. Так, наприкінці 1480-х рр. Іван III надіслав Казиміру «українні жалобні списки», в яких фіксувалися скарги московських купців на здирства синів І.Можайського: *«А се на Московскіе земли гостехъ пощлинь прибавили въ Литовской земле: ... А в Гомье напередъ того имали по два гроша съ воза и со вьюка; а нынеча князь Семень княжъ Ивановъ сынъ Можайского прибавиль въ Гомье тритцатое»* [СБРио. Т.35, 1882, с.10-11].

Після втечі з Москви І.Можайський не полишав надії повернути собі московську вотчину і посісти «великое княжение», про що свідчила його угода з сином боровського і серпуховського князя Василя Іваном [ДДГ, 1950, с. 199-201]. Також ця угода дозволяє стверджувати, що князювання в українських уділах він розглядав лише як тимчасове. Про дату і обставини смерті І.Можайського точних відомостей немає. Вірогідно він помер в першій половині 1480-х рр.

Найбільш вагому роль у приєднання Сіверщини до Московського князівства відіграв другий син І.Можайського Семен. Точна дата його народження невідома, але можна впевнено стверджувати, що С.Можайський або від народження, або з малолітства був підданим Великого князівства Литовського і після смерті батька й старшого брата став удільним князем стародубським. На політичній арені він вперше з'являється під час московсько-литовської війни 1487-1494 рр. Оскільки офіційно війна між Московією і Великим князівством Литовським не оголошувалася, великокнязівські полки в ній участі не брали. Тому місцеві князі змушені були боронитися власними силами, яких було недостатньо. Неспроможність забезпечити власні кордони спричинила розчарування прикордонних князів, які почали все частіше переходити на бік Москви. Так, Семен Воротинський писав литовському князю Олександру: *«... Отець твой, господине, был у мене у крестном целованьи на том, што было отцу твоєму, осподарю нашому, за отчину за нашу стояти и боронити от всякого; ино, господине, ведомо тебе, что отчина моя отстала; и отець твой, господине, государь наш, за отчину мою не стоял и не боронил; а мне, господине, против моей отчины городов и волостей мне не измыслил... И твоя милость, господине, мене не жаловал, города не дал и в докончанья не принял, а за отчину за мою не стоял...»* [СБРИО. Т.35, 1882, с. 34]. Це, на його думку, виправдовувало не лише захоплення ним міст Серпейська, Мезецька і Мосальська, а і його перехід (вже з цими містами) у 1492 р. на службу до Івана III. За наказом литовського князя Семен Можайський і смоленський воєвода Юрій Глібович відвоювали Серпейськ і Мезецьк, але при наближенні московських військ змушені були відступити [Русина, 1998, с. 159].

У 1496 р. С.Можайський отримав у володіння Чернігів і Карачев [АЗР. Т.1, 1846, с. 163].

Радянський історик О.Зімін стверджував, що наступного разу С.Можайський згадується 1497 р. як один з очільників литовського війська у поході проти молдавського господаря Штефана [Зімін, 1988]. За офіційною версією литовської сторони цей похід був організований Олександром у відповідь на збройні напади волохів: *«...заньже онъ (Штефан – Н.Токар) намъ великую неприязнь въчиниль и теперъ чинить; ...городъ нашъ Бряславль зжогъ и люди наши зъ женами и съ детьми и со всеми ихъ статки къ себе взяли и тепере въ него есть; и мы*

многократъ его о томъ обьсыльвали нашими послы, абы намъ то отпавиль и он до сехъ мести намъ того не хотель отпавити» [СБРИО. Т.3, 1882, с. 242]. Однак у «Хроніці Литовській і Жмойтійській» йдеться, що «Олбрихт, кроль полский, брат рожоный великого князя литовского Александра, хотел Волоскую землю на Жигмонта опановати, оиукавши Стефана, воєводу волоского, фортелем таковым, яко бы хотячи на турка през Волоскую землю тягнути з войском своим полским» [ПСРЛ. Т.32, 1975, с. 98]. Такої ж думки притримувався і М.Стрийковський, стверджуючи, що головною метою литовського князя було «брата Зигмунта волоським господарем поставити» [Стрийковський, 2011, с. 809]. У будь-якому випадку, у серпні 1497 р. польська армія перетнула молдавський кордон та здійснила ряд невдалих спроб захопити Хотин і Сучаву [Чучко, 2010, с. 107-113]. На думку О.Зіміна та М.Крома, Олександр особисто участі в цьому поході не брав, але відправив на допомогу Ольбрехту С.Кішку та князів С.Стародубського та В.Шемячича [Зімін, 1988; Кром, 2010, с.76]. Однак, в наведених О.Зімінім літописних посиленнях міститься лише загальна інформація про подію без будь-яких прізвищ: «Александр... князей руских с силою посла брату своему Ольбрехтоу на помочь» [ПСРЛ Т.28, 1963, с. 329]. В той же час у «Хроніці» М.Стрийковського міститься згадка про литвинів, що прибули на допомогу польському королю, якими командували Станіслав Петрович Кішка і князь **Семен Осем'ячич** [Стрийковський, 2011, с. 814]. Тобто, твердження О.Зіміна та М.Крома про участь С.Можайського у поході 1497 р. видається непереконливим.

У 1499 р. С.Можайський отримав від литовського князя Олександра імунітетну грамоту на підтвердження своїх володінь, а саме: Чернігова, Стародуба, Гомеля, Любеча, Карачова і Хотимля [РИБ, 1910, с. 744-746]. Однак щедрість великого князя не була винагороджена відданістю С.Можайського, який того ж року розпочав таємні переговори з московським правителем про перехід під його протекторат. Автор «Хроніки Литовської і Жмойтської» стверджує, що 1499 р.: «...а нѢкоторые бранцане и князь **Семен Ивановичь**, и князь **Василий Ивановичь Осмяновичи** пред воеводою московским **Ияковом Захаровичом** на рецѢ **КонтовѢ** присягли служити великому князю московському **Ивану Васильевичю** зо всѢми замками своими, то есть **ЧернѢговом, Стародубом, з СѢверским Новгородком** и з **Рилском**, и всѢми волостями, цоколвек мѢли панства своего под **Великим князством Литовским**» [ПСРЛ Т.32, 1975, с. 147-148]. Щодо причин та ініціативи цього переходу, то вони аналізувалася авторкою в попередніх дослідженнях [Токар, 2022, 2023].

Оскільки Іван III обіцяв залишити у володінні князів-перебіжчиків усе, що вони відвоюють у Литви [Хроника Быховца, 1966, с. 110], 1500 р. С.Можайський захопив Любеч, який належав його двоюрідному братові Василю Верейському, і присягнув московському князю [СБРИО Т.41, 1884, с. 318].

Литовська сторона вважала перехід на московську службу С.Можайського та інших князів незаконним, а їх самих зрадниками. «Што еси говорыль г(о)с(по)д(а)ру нашему его м(и)л(о)сти от своего г(о)с(по)д(а)ра, великого кн(я)зя, што присылали к нему зьдрадцы г(о)с(по)д(а)ра нашего, княз **Семень Ивановичь АнѢдреевича** а княз **Василем Ивановичь Шемячича**, чолом быючы ему в службу, а то вчынили для нужы греческого закону.

...Ино о томъ ведаеть самъ г(о)с(по)д(а)рь вашъ, какъ тыхъ князем отцы выехали от его отъца къ отцу г(о)с(по)д(а)ра нашего, королю его м(и)л(о)сти, и над его отъцомъ и над ним самим которую зъраду вчынили. И отецъ г(о)с(по)д(а)ра нашего их отцомъ подавал города и волости свои имъ на пожывенье, а о ихъ городех и волостех г(о)с(по)д(а)рь нашъ не ведает, ведаеть его м(и)л(о)сть и держыть свою отчыну.

...А тыи зъдраицы, чого звыкли делати отъ отцовъ своихъ, то и тыми разы вчынили, и над г(о)с(по)д(а)ремъ вашимъ напотомъ тое ж вчыняютъ» [ЛМ. Кн.5, 2012, с. 265].

Ця пересторога не зупинила Івана III, який не лише не відмовився від своєї протекції, а й надав С.Можайському у володіння Почеп, Мглин, Дроків і Попову Гору [ПСРЛ Т.23, 1910, с. 196].

З перших днів московського підданства С.Можайський, прагнучи довести свою відданість новому патрону, брав участь майже у всіх військових кампаніях проти Литви. Так, в липні 1500 р. він брав участь у переможній для Москви битві на Ведроші, а у серпні того ж року – у захопленні Путивля [ПСРЛ Т.6, 1853, с. 45-46].

Наступною військовою кампанією за участю С.Можайського стала облога Мстиславля. В Уваровському і Софійському літописах міститься наступний опис цих подій: «В лето 7010. Послал князь великий воевод своїх с князем **Семеном Ивановичем Можайского** и с князем Василем Ивановичем Шемякиным боярина своего князя Александра Володимировичя Ростовского, да боярина своего Семена Воронцова, да Григория Федорова сына Давидовича с многими людьми Литовские земли воювати. И приидоша воеводы ко граду Мстиславлю ноября 4, в четверг, и сръте из из града князь Михаило Ижеславский, и зять князь Юриев Лугвеневица, да великого князя Александра Литовского воевода Остафеи Дашкович з двором великого князя заставою и з жольньри. И снидошась полци вмъсто, и божиєю милостию одолъша полци великого князя Ивана Василевича московстии, и многих Литвы иссъкоша, тысяч с семь, а иных многих поимаша, а князь Михаило едва оутече в град. Князи же и воеводы великого князя, постояв оу града, землю оучиниша пусту, и възвратившись к Москвъ со многим пльном» [ПСРЛ. Т.28, 1963, с. 335, ПСРЛ Т.6, 1853, с. 47]. Варто відзначити, що у наведених літописах облога Мстиславля датується 1502 р. Натомість дослідники О.Зімін та О.Казаков стверджують, що літописне датування цієї події є помилковим і облога відбулася у листопаді 1501 р. [Зимн, 1988; Казаков, 1998, с. 29]

1502 р. С.Можайський брав участь у Смоленському поході, який був центральною подією литовсько-московської війни 1500-1503 рр. За загальновідомими джерелами [ПСРЛ Т.24, 1921, с. 214; ПСРЛ Т.37, 1982, с. 173; СБРИО Т.41, 1884, с. 461] похід розпочався 14 липня. Однак, у листі литовського князя Олександра від 9 червня 1502 р. стверджується, що у напрямку Смоленська рухається московське військо на чолі з князями «*dux Premisl, dux Moseczko, dux Moszanski, dux Siemiaziczki*». Цей передовий загін зупинився в 30 милях від міста і чекав там на прибуття основних сил [Парее, 1927, с. 100]. Отже, враховуючи терміни підготовки і швидкість руху тогочасного війська, можна припустити, що похід на Смоленськ розпочався наприкінці травня – на початку червня. Не зважаючи на таку ґрунтовну підготовку, московітам не вдалося захопити Смоленськ.

Наприкінці 1502 – на початку 1503 рр. С.Можайський знову ходив на Литву, про що свідчать матеріали посольства, датовані лютим 1503 р.: *«а нынѣ послали есмя на Литовскую землю князей своихъ, князя **Семена Ивановича Стародубского** да князя **Василья Ивановича Шемячича**, и иныхъ своихъ князей и воеводъ многихъ со многи людми; а приказал есмя имъ недругу гораздо недружбу чинити, какъ имъ Богъ пособитъ. И тѣ наши князи и воеводы со многими людми и нынѣ в Литовской земль воюють, какъ имъ тамъ что Богъ дастъ»* [СБРИО Т.41, 1884, с. 454]. Про перебіг військових дій та наслідки цього походу наразі відомостей не маємо. Після цього С.Можайський не згадується в джерелах. Ймовірно, що він помер у 1508 р.

Останнім представником роду Можайських став єдиний син С.Можайського Василій, який фігурує в джерелах як князь Стародубський. Перша згадка про нього датується 1506 р. і пов'язана з його одруженням на Марії Сабуровій – рідній сестрі дружини московського князя Василя III Соломонії. Можна з впевненістю стверджувати, що це був політичний шлюб, вигідний не лише для родин наречених, а й для московського князя. Так, бояри Сабурови хотіли поріднитися зі знатним і багатим князем; В.Стародубський прагнув породичатися з Василієм III; Василій III був зацікавлений у наближенні і контролі удільного князя і навіть надав йому ряд волостей по річці Угрі [Разрядная книга, 1966, с. 16].

Вдале одруження, без сумніву, сприяло політичній і військовій кар'єрі В.Стародубського, який наслідуючи політику свого батька, брав активну участь в подальших московсько-литовських війнах. Так, протягом 1507-1508 рр. він разом з В.Шемячичем за наказом Василя III брав участь у військовій авантурі М.Глинського. Однак виступ М.Глинського не виправдав сподівань московського правителя, оскільки жодного стратегічно важливого міста, окрім Мозиря та Друцька, повстанцям не вдалося захопити. Так, в травні 1508 р. об'єднане військо М.Глинського і В.Шемячича протягом двох тижнів безуспішно намаглося взяти Мінськ, гарнізон якого значно поступався їм чисельністю [АЗР. Т.2, 1848, с. 23]. Після невдалої осади вони відійшли до Борисова, а звідти, за наказом Василя III, рушили до Орші, захопивши по дорозі Друцьк [Русській времянникъ, 1820, с. 266].

В липні 1508 р. московські війська підійшли до Орші: *«И приступали къ городу и не единъ день, и изъ пушекъ били, да не учинили граду зла никотораго»* [Русській времянникъ, 1820, с. 266]. Але дізнавшись, що туди рухається 16-тисячне литовське військо на чолі з К.Острозьким, відійшли за Дніпро без бою, спаливши по дорозі посад Мстиславля та здійснивши невдалу спробу захопити Кричев.

На початку осені 1509 р. обидві сторони були виснажені і потребували відпочинку і в жовтні між Литвою і Московським князівством було підписано «вічний мир», за яким *«Князь великій съ королемъ докончаніе взялъ, а грады Русскіе и съ волостьми, своєюжъ отчину, и Князей Шемячича, и **Стародубскаго**, и Новосильскихъ Князей, и Одоевскихъ, и Воротынскихъ и Белевскихъ и Трубецкихъ и Мосальскихъ, и съ ихъ отчинами написалъ Князь великій в свою страну...»* [ПСРЛ Т.28, 1963, с.343; Русській времянникъ, 1820, с. 270]. Фактично це означало юридичне закріплення Сіверщини за Московією.

Підписаний черговий «вічний мир» виявився таким же нетривалим, як і попередні угоди, і 1512 р. спалахнула чергова московсько-литовська війна. Стародубське князівство, яке межувало з Литвою, Московією та Кримським ханством одночасно, виконувало роль буферної зони. З початку війни у Стародубі знаходилися

московські воєводи, а загопи князя Стародубського були зобов'язані прикривати тил московського війська під час походів на Смоленськ 1512-1513 рр. [Зимин, 1988, с. 126]. Восени 1514 р. війська В.Стародубського і В.Шемячича завдали поразки кримському хану Мехмед-Гірею, який вдерся на Сіверщину. Однак вже наступного року під час візиту сіверських князів до Москви кримські татари здійснили спустошливий набіг на їхні володіння [СБРИО. Т. 95, 1895, с. 104, 292, 300, 301, 393, 395; СБРИО Т. 35, 1882, с. 728, 729, 752, 759].

Окремого дослідження потребує питання про взаємини князів Можайських і В.Шемячича. У більшості наявних джерел другої половини XV – першої чверті XVI ст. князі Можайські і Шемячичі майже постійно фігурують разом, що справляє враження спільних інтересів і цілковитого порозуміння між ними. Однак їхні стосунки були вельми суперечливими. Причини і початок чвар між Шемячичами і Можайськими наразі невідомі. Протягом кількох десятиліть їхні володіння межували між собою, їх поєднували родинні зв'язки [Кром, 2011, с. 72] та спільна боротьба із зовнішніми ворогами, оскільки їхні князівства були прикордонними. Достеменно відомо, що перші доноси на В.Шемячича С.Можайський надсилав ще Івану III, звинувачуючи першого у потенційній зраді [АИ, 1841, с. 179]. А після смерті батька доноси продовжив писати В.Стародубський. Так, у доносі 1510 р. він стверджував, що В.Шемячич *«уряживается Королю служити»* [СГГД, 1819, с. 35]. Врешті В.Шемячич був повністю виправданий, але й В.Стародубського не було покарано за неправдивий донос. Навпаки, у виправдальній грамоті Василій III зауважив, що *«обоих князей жалует как прежде, нелюбви к ним не держит»* [СГГД, 1819, с. 34-35].

Аналогічна ситуація сталася і у 1517 р., коли В.Стародубський звинуватив В.Шемячича у змові з київським воєводою Гаштольдом. Він знайшов двох свідків, один з яких чув, що посланець князя В.Шемячича пропонував Гаштольду *«какъ ся Король помирить со царевичи, и Олбрехтъ бы съ царевичи шель подъ его городы, и онъ (Шемячич – Н.Токар) хочетъ Королю служити и съ городы»* [АИ, 1841, с. 177]. Другий свідок стверджував, що *«Шемячичъ ссылаелся съ Королемъ да и съ Олбрехтомъ съ Мартыновымъ, да и изъ Литвы у него люди были отъ Короля»* [АИ, 1841, с. 177]. Однак свідчення останнього є вельми сумнівними, оскільки він певний час служив у В.Шемячича, а потім з невідомих причин втік до Стародуба. Тому, на нашу думку, його показання навряд чи можна вважати об'єктивними [Токар, 2023].

В.Шемячич, в свою чергу, звинуватив В.Стародубського у намірі його вбити, навівши його слова: *«любо деи темъ брата своего Князя Василья Ивановича уморю, или самъ отъ Господаря за то въ гнѣву буду, а одному деи тому быти ужъ такъ»* [АИ, 1841, с. 179].

В результаті в серпні 1518 р. Василій III не лише виправдав В.Шемячича, а й видав йому одного з донощиків, надісланих В.Стародубським. До того ж, надсилаючи В.Шемячичу охоронну грамоту Василій III наказав своїм посланцям по дорозі завітати до В.Стародубського і сказати йому *«речь о береженьъ... да похвальную бы есте ему речь»* [АИ, 1841, с. 181]. Таке лояльне ставлення як до наклепника, так і до ймовірного підозрюваного, на нашу думку, може свідчити про спровокованість цієї ситуації московським правителем з метою послабити позиції обох князів.

Не зважаючи на те, що в джерелах зустрічаються лише доноси князів Можайських на В.Шемячича, європейський дипломат С.Герберштейн стверджував, що ініціатором ворожнечі сіверських князів був саме В.Шемячич, який *«возымел столь сильное желание властвовать, что стал один домогаться княжества, и не успокоился до тех пор, пока не довел Василия Стародубского до последней крайности, а после его изгнания занял его области»* [Герберштейн, 1988, с. 140]. Однак звинувачення посла не знаходить підтвердження в джерелах, оскільки після смерті В.Стародубського у 1518 р. всі його володіння перейшли не до В.Шемячича, а до Василя III. Точна дата і обставини смерті В.Стародубського наразі невідомі.

Висновки. Отже, рід князів Можайських відіграв помітну роль у зміні статусу і політичної належності Сіверщини кінця XV – початку XVI ст. Надання прикордонних українських земель Можайським у вотчинне володіння стало серйозним прорахунком литовських князів. Невипадково литовські джерела згадують їх виключно як «підступних і віроломних, неширих і ненадійних» (Михалон Литвин).

Оскільки Іван Можайський прагнув повернутися до Москви, а можливо й посісти московський стіл, то Сіверщина цікавила його лише як тимчасове володіння, яке він може вигідно обміняти на політичну кар'єру. Однак його надії не справилися. Його син Семен, хоч і вже не бачив себе реальним претендентом на московський престол, продовжив «справу» батька і фактично приєднав сіверські землі до Московії. Причини його переходу полягали у частковій втраті контролю над землями свого батька та у прагненні отримати такі ж значні привілеї, які московський князь надав Воротинським та Бельським, що змінили своє підданство раніше. Також для послаблення сіверських князів, з метою усунення можливої політичної опозиції, московський князь Василь III постійно розпалював ворожнечу між Можайськими і В.Шемячичем, поступово обмежуючи їхні привілеї, та заохочував їхні шлюби з представницями московської знаті, що поглиблювало їхню залежність від центру.

Список використаних джерел та літератури

Backus O. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow. 1377–1514. Lawrence, Kansas, 1957. 174 p. (Дата звернення: 2.10.2024) <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015054032423&seq=1>

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498) (LM, Kn.3). Vilnius : Lietuvos istorijos instituto, 1998. 164 p.

Lietuvos Metrica. Knyga nr.5. (1427–1506). Uzasymu knyga 5 (LM, Kn.5). Vilnius, 2012. 589 s.

Papee Fryderyk. Akta Aleksandra Krola Polskiego, Wielkiego Ksiecia Litewskiego i t.d. (1501–1506). Krakow, 1927. 653 s.

Акты исторические, собранные и изданные Археологическою Комиссією. Томъ первый. 1334–1598. (АИ). Санктпетербургъ: Въ Типографіи Экспедиціи заготовленія Государственныхъ бумагъ, 1841. 608 с.

Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою Комиссією. Томъ первый. 1340–1506. (АЗР. Т.1). Санктпетербургъ: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1846. 423 с.

Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою Комиссією. Томъ второй. 1506–1544. (АЗР. Т.2). Санктпетербургъ: Въ Типографіи II Отделения Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1848, 440 с.

Бантышъ-Каменскій Д. Исторія Малой Россіи. Часть первая. Москва : Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1830. 470 с.

Войтович Л.В. Княжа доба: портрети еліти. Біла церква: Видавець Олександр Пшонковський, 2006. 782 с.

Герберштейн С. Записки о Московии. Москва: Издательство Московского Университета, 1988. 434 с.

Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. (ДДГ). Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 594 с.

Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. М., 1988. 435 с.

Козаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція». 1998. 48 с.

Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. /М. М. Кром. 2-е изд., испр. и доп. М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. 320 с.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовскимъ. Томъ 1. (съ 1487 по 1533). Сборникъ Императорскаго Российскаго Историческаго Общества. Томъ тридцать пятый (СБРИО, Т.35). Санктпетербургъ: Типографія Ф.Елеонскаго и К°, 1882. 946 с.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с крымскою и нагайскою ордами и с Турціей. Томъ 1. Съ 1474 по 1505 годъ, эпоха сверженія монгольскаго ига в Россіи. Сборникъ Императорскаго Российскаго Историческаго Общества. Томъ сорокъ первый (СБРИО, Т41). Санктпетербургъ: Типографія Ф.Елеонскаго и К°, 1884. 630 с.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымомъ, Нагаями и Турціею. Томъ II. 1508 – 1521. Сборникъ Императорскаго Российскаго Историческаго Общества. Томъ девяносто пятый (СБРИО, Т.95). Санктпетербургъ: Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1895. 785 с.

Полное Собрание Русскихъ Летописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Комиссіею. Томъ шестой. VI. Софійскія летописи (ПСРЛ, Т.6). Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Праца, 1853. 360 с.

Полное Собрание Русскихъ Летописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Комиссіею. Томъ осьмой. VII. Продолжение Летописи по Воскресенскому списку (ПСРЛ, Т.8). Санктпетербургъ: Въ Типографіи Эдуарда Праца, 1859. 313 с.

Полное Собрание Русскихъ Летописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Комиссіею. Томъ двадцать третій. Ермолинская летопись (ПСРЛ, Т.23). С.-Петербургъ: Типографія М. А. Александрова, 1910. 242 с.

Полное Собрание Русскихъ Летописей, издаваемое Археографическою Комиссіею. Томъ двадцать четвертый. Типографская Летопись (ПСРЛ, Т.24). Петроградъ: 2-я Государственная типографія, 1921. 275 с.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том 28. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись) (ПСРЛ, Т.28). Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1963. 413 с.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного (ПСРЛ Т.32). Москва: Наука, 1975. 234 с.

Полное собрание русских летописей. Том тридцать седьмой. Устюжские и Вологодские летописи XVI-XVIII вв. (ПСРЛ, Т.37). Ленинград, «Наука» – Ленинградское отделение, 1982. 228 с.

Разрядная книга 1475-1598 гг. Москва: Институт истории АН СССР, Наука. 1966. 613 с.

Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою Комиссіею. Т. XXVII (РИБ). С.-Петербургъ: Сенатская Типографія, 1910. 660 с.

Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. 246 с.

Рускій времянникъ, сиречь, Летописецъ, содержащій російскую історію. Часть вторая отъ 1441 (6949) лета до 1681 (7189) лета. Москва: Въ Сунодальной Типографіи, 1820. 406 с.

Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ. Часть вторая, служащая дополненіемъ къ первой (СГГД). Москва: Въ типографіи Селивановскаго, 1819. 652 с.

Стрийковський М. Літопис Польський, Литовський, Жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. 1074 с.

Токар Н.М. Сіверський князь Василій Шемячич та його роль у московсько-литовських війнах кінця XV – початку XVI ст. Історія науки і біографістика. 2023. № 4. С.270-287.

Токар Н.М. Формування принципів експансіоністської політики Московського князівства щодо українських земель під час московсько-литовських воєн 1487-1494 та 1500-1503 рр. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 59. С.172-181.

Хроника Быховца / Под ред. М.Н.Тихомирова. Москва: Издательство «Наука», 1966. 156 с.

Чучко М. Оборона Сучави (24 вересня - 19 жовтня 1497 р.): з історії польсько-молдавської війни 1497-1499 рр. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2010. Т. 1. С. 104-115.

References

Akty ystorycheskie, sobrannye u yzdannye Arkheografycheskoyu Komysseyu. Tom pervyy. 1334–1598. [Historical acts, collected and published by the Archaeographical Commission. Vol. 1. 1334–1598]. Saint Petersburg: V Typografiy Ekspedytsiy zahotovleniya Hosudarstvennykh bumah, 1841. [in Russian]

Akty, otnosyashchiesya k ystorii Zapadnoy Rossiy, sobrannye u yzdannye Arkheografycheskoyu Komysseyu. Tom pervyy. 1340-1506. [Acts relating to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographical Commission. Volume one. 1340-1506]. Sanktpeterburg: V Typografiya II Otdeleniya Sobstvennoy E.Y.V.Kantselyariy, 1846. [in Russian]

Akty, otnosyashchiesya k ystorii Zapadnoy Rossiy, sobrannye u yzdannye Arkheografycheskoyu Komysseyu. Tom vtoroy. 1506-1544. [Acts relating to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Vol. 2. 1506-1544]. Saint Petersburg: V Typografiya II Otdeleniya Sobstvennoy E.Y.V.Kantselyariy, 1848. [in Russian]

Backus O. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow. 1377–1514. Lawrence, Kansas, 1957. [in English]

Bantysh-Kamenskii D. Ystoriia Maloi Rossiy. Chast pervaya [History of Little Russia. Part one]. Moskva : V Typografiy Semena Selyvanovskaho, 1830. [in Russian]

Chuchko M. Оборона Сучавы (24 вересня – 19 жовтня 1497 р.): з історії польсько-молдавської війни 1497-1499 рр. [Defense of Suceavi (24 June – 19 June 1497): on the history of the Polish-Moldavian war 1497-1499]. Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii y etnologii. 2010. T. 1. P.104-115. [in Ukrainian].

Dukhovnye y dohovornye hramoty velykykh y udelnykh kniazey XIV—XVI vv. [Spiritual and contractual letters of the great and appanage princes of the XIV-XVI centuries]. Moskva, Lenynhrad: Yzdatelstvo Akademyy Nauk SSSR, 1950. [in Russian]

Herbershteyn, S. Zapysky o Moskovyy [Notes on Muscovy]. Moscow: Yzdatel'stvo Moskovskoho Unyversyteta, 1988. [in Russian]

Khronyka Bykhovtsa [Chronic of Bykhovets] / Pod red. M.N.Tykhomyrova. Moskva: Yzdatel'stvo «Nauka», 1966. [in Russian].

Kozakov, O. Moskovs'ko-lytovs'ka viyna 1500-1503 rr. za ukrayins'ki zemli [Muscovite-Lithuanian war 1500-1503 for Ukrainian lands]. Kyiv: TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiya», 1998. [in Ukrainian].

Krom, M.M. Mezhs'yu y Lytvoy. Pohranychnyye zemly v systeme russko-lytovskykh otnosheniy kontsa XV – pervoy trety XVI v. [Between Russia and Lithuania. Border lands in the system of Russian-Lithuanian relations of the late 15th – first third of the 16th century]. (2nd ed., rev.). Moscow: Kvadryha; Ob'edynennaya redaktsiya MVD Rossyy, 2010. [in Russian].

Lietuvos Metrica. Knyga nr.5. (1427–1506). Uzasymu knyga 5 (LM, Kn.5). Vilnius, 2012. [in Russian, in Lithuanian]

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498) (LM, Kn.3). Vilnius : Lietuvos istorijos instituto, 1998. [in Russian, in Lithuanian]

Pamyatnyky dyplomatycheskykh snosheniy Moskovskaho hosudarstva s pol'sko-lytovskym. Tom 1. (s 1487 po 1533). Sbornyk Ymperatorskaho Rossyyskaho Ystorycheskaho Obshchestva. Tom trydtsyat' pyaty [Monuments of diplomatic relations between the Moscow state and the Polish-Lithuanian state. Vol. 1. (from 1487 to 1533). Collection of the Imperial Russian Historical Society. Vol. 35]. Saint Petersburg: Typografiya F.Eleonskaho y K^o, 1882. [in Russian].

Pamyatnyky diplomatycheskykh snosheniy Moskovskaho hosudarstva s krymskoyu y nahayskoyu ordamy y s Turtsiey. Tom 1. S 1474 po 1505 hod, epokha sverzheniya monhol'skaho yha v Rossiy. Sbornyk Ymperatorskaho Rossyyskaho Ystorycheskaho Obshchestva. Tom sorok perviy. [Monuments of diplomatic relations of the Moscow state with the Crimean and Nagai hordes and with Turkey. Vol. 1. From 1474 to 1505, the era of the overthrow of the Mongol yoke in Russia. Collection of the Imperial Russian Historical Society. Vol. 41]. Saint Petersburg: Tipohrafiya F.Eleonskaho y K^o, 1884. [in Russian].

Pamyatnyky diplomatycheskykh snosheniy Moskovskaho hosudarstva s Krymom, Nahayamy y Turtsieyu. Tom II. 1508 – 1521. Sbornyk Ymperatorskaho Rossyyskaho Ystorycheskaho Obshchestva. Tom devyanosto pyatyi [Monuments of diplomatic relations of the Moscow state with Crimea, Nagai and Turkey. Vol. II. 1508 – 1521. Collection of the Imperial Russian Historical Society. Vol. 95.] Saint Petersburg: Tovaryshchestvo «Pechatnya S.P.Yakovleva», 1895. [in Russian].

Papee Fryderyk. Akta Aleksandra Krola Polskiego, Wielkiego Ksiecia Litewskiego i t.d. (1501-1506). Krakow, 1927. [in Polish]

Polnoe Sobranie Russkikh Letopysey, yzdannoe po Vysochayshemu povelениyu Ymperatorskoyu Arkheohrafycheskoyu Komysseyeu. Tom shestoy. VI. Sofiyskiya letopisy. [Complete Collection of Russian Chronicles, published by the Highest Order of the Imperial Archaeographic Commission. Vol. 6. VI. Sophia Chronicles]. Saint Petersburg: V tipohrafiy Eduarda Pratsa, 1853. [in Russian].

Polnoe Sobranie Russkikh Letopysey, yzdavaemoe Arkheohrafycheskoyu Komysseyeu. Tom dvadtsyat' chetvertyy. Tipohrafskaya Letopys' [Complete Collection of Russian Chronicles, published by the Archaeographical Commission. Vol. 24. Typographic Chronicle]. Petrograd: 2-ya Hosudarstvennaya tipohrafiya, 1921. [in Russian].

Polnoe Sobranie Russkikh Ltopysei, yzdannoe po Visochaisheму povelениiu Ymperatorskoiu Arkheohrafycheskoiu Komysseyeu. Tom dvadtsiat' tretii. Ermolynskaia letopys' [Complete Collection of Russian Chronicles, published by the Highest Order of the Imperial Archaeographic Commission. Volume twenty-three. Ermolin Chronicle]. S.-Peterburh: Tipohrafiya M. A. Aleksandrova, 1910. [in Russian].

Polnoe Sobranie Russkikh Ltopysei, yzdannoe po Vysochaisheму povelениiu Ymperatorskoiu Arkheohrafycheskoiu Komysseyeu. Tom osmyi. VII. Prodolzhenye Letopysy po Voskresenskomu spysku [Complete Collection of Russian Chronicles, published by the Highest Order of the Imperial Archaeographic Commission. Volume eight. VII. Continuation of the Chronicle according to the Resurrection List]. Sanktpeterburh: V Tipohrafiy Eduarda Pratsa, 1859. [in Russian].

Polnoe sobranie russkykh letopysey. Tom 28. Letopysnyy svod 1497 h. Letopysnyy svod 1518 h. (Uvarovskaya letopys'). [Complete collection of Russian chronicles. Volume 28. Chronicle code of 1497. Chronicle code of 1518 (Uvarov Chronicle)]. Moscow-Leningrad: Yzdatel'stvo Akademiy Nauk SSSR, 1963. [in Russian].

Polnoe sobranie russkykh letopysey. Tom 32. Khronyky: Lytovskaya y Zhmoyskaya, Bykhovtsa. Letopysy: Barkulabovskaya, Averky y Pantsyrnoho. [Complete collection of Russian chronicles. Volume 32. Chronicles: Lithuanian and Zhmoitskaya, Bikhovtsa. Chronicles: Barkulabovskaya, Averka and Pantsirny]. Moscow: Nauka, 1975. [in Russian].

Polnoe sobranie russkykh letopysey. Tom trydtsat' sed'moy. Ustyuzhskye y Volohodskye letopysy XVI-XVIII vv. [Complete collection of Russian chronicles. Volume thirty-seven. Ustyug and Vologda chronicles of the 16th-18th centuries]. Leningrad: «Nauka» – Lenynhradskoe otdelenye, 1982. [in Russian].

Razryadnaya knyha 1475-1598 hh. [Rank book 1475-1598]. Moscow: Ynstytut ystoryy AN SSSR, Nauka, 1966. [in Russian].

Ruskiy vremyannyk, syrech, Letopysyets, sodержashchiy rossiyskuyu istoriyu. Chast' vtoraya ot 1441 (6949) leta do 1681 (7189) leta. [Russian timebook, that is, Chronicler, containing Russian history. Part two from 1441 (6949) years to 1681 (7189) years]. Moscow: V Sunodal'noy Tipohrafiy, 1820. [in Russian].

Ruskaia ystorycheskaia byblyoteka, yzdavaemaia Ymperatorskoiu Arkheohrafycheskoiu Komysseyeu. T.XXVII. [Russian Historical Library, published by the Imperial Archaeographic Commission. Volume XXVII]. S.-Peterburh: Senatskaia Tipohrafiya, 1910. [in Russian].

Rusyna, O. Sivers'ka zemlya u skladi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho [Siverskaya land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv: Polihrafichna dil'nytsya Instytutu ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 1998. [in Ukrainian].

Sobranie hosudarstvennykh hramot y dohovorov, khraryashchykhysya v hosudarstvennoy kollehiy ynostrannykh dѣl. Chast' vtoraya, sluzhashchaya dopolneniem k pervoy. [Collection of state documents and

agreements stored in the State College of Foreign Affairs. Part two, serving as a supplement to the first]. Moscow: V typhrafiy Selyvanovskaho, 1819. [in Russian].

Strykovs'kyy, M. Litopys Pol's'kyy, Lytovs'kyy, Zhmuds'kyy i vsiyei Rusi [Chronicle of Polish, Lithuanian, Zhmudsky and all Russia]. Naukove vydannya Istorychni dzherela. Tom 10 – Historical sources scientific publication. Vol. 10. Lviv: Naukove tovarystvo im.Shevchenka, 2011. [in Ukrainian].

Tokar N.M. Formuvannia pryntsyypiv ekspansionistskoi polityky Moskovskoho kniazivstva shchodo ukrainskykh zemel pid chas moskovsko-lytovskykh voien 1487-1494 ta 150-1503 rr. [Formation of the principles of the expansionist policy of the Moscow Principality of the Ukrainian lands during the Muscovite-Lithuanian wars 1487-1494 and 150-1503 rubles]. Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istorychni nauky. Izmail : RVV IDHU, 2022. Vyp. 59. P.172-181. [in Ukrainian].

Tokar N.M. Siverskyi kniaz Vasyl Shemiachych ta yoho rol u moskovsko-lytovskykh viinakh kintsia XV – pochatku XVI st. [Siversky Prince Vasyl Shemyachich and his role in the Muscovite-Lithuanian wars from the end of the 15th century to the beginning of the 16th century]. Istoriiia nauky i biohrafistyka. 2023. № 4. P.270-287. [in Ukrainian].

Voitovych L.V. Kniazha doba: portrety elity [Princess Doba: portraits of the elite]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkovskyy, 2006. [in Ukrainian]

Zymyn, A.A. Formyrovanye boyarskoy arystokratyy v Rossyy vo vtoroy polovyni XV – pervoy treti XVI v. [Formation of the boyar aristocracy in Russia in the second half of the 15th – first third of the 16th century]. Moscow, 1988. [in Russian]

THE ROLE OF THE MOZHAISKY (STARODUBSKY) PRINCES IN THE CAPTURE OF CHERNIHIV-SIVERSKY BY MUSCOVY IN THE LATE 15TH – EARLY 16TH CENTURIES

Nataliia Tokar

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi

Abstract. *The article, based on the analysis of a wide range of published sources, highlights and summarises the activities of representatives of the Mozhaisky (Starodubski) family on Ukrainian lands and identifies their role in changing the status and political affiliation of the Sivershchyna in the late fifteenth and early sixteenth centuries. In the mid-fifteenth century, as a result of political intrigues, Lithuanian Prince Casimir took Ivan Mozhaisky under his patronage and granted him the lion's share of the northern lands – Gomel, Starodub, Bryansk. However, the disgraced prince hoped to eventually take the Moscow throne and considered his stay in Lithuania to be only temporary. Mozhaisky's administration lasted about twenty years and was accompanied by conflicts with the local community. He hoped to use the acquired lands to achieve his goal, but he failed. The most important role in the annexation of Sivershchyna to the Moscow principality was played by I. Mozhaisky's second son Semen, who, in addition to the above-mentioned cities, owned Chernihiv, Karachiv and Khotymel. However, despite the generosity of the Lithuanian princes, in 1500 S. Mozhaisky joined the service of the Moscow ruler Ivan III. The change of citizenship of the northern prince led to another series of Moscow-Lithuanian wars for the Ukrainian lands beyond the border. From the first days of his Moscow citizenship, S. Mozhaisky, seeking to prove his loyalty to his new patron, took part in almost all military campaigns against Lithuania: the Battle of Vedrosha (July, 1500), the capture of Putivl (August, 1500), the siege of Mstyslav (November, 1501), and the Smolensk campaign (1502). His son, the last representative of the Mozhaisky family, Vasyl, followed the same political vector. His marriage to the sibling of the wife of Prince Vasyl III of Moscow was a successful political move that contributed to the rapid political career of the Starodubsk prince. Following his father's policy, he took an active part in the subsequent Moscow-Lithuanian wars: 1507-1508 – in M. Hlynyskyi's military adventure, 1512-1513 – in the campaigns against Smolensk. The article pays special attention to the relations between the Mozhaisky princes and Prince V.Shemiachych of Novgorod-Seversky. It is proved that incitement of enmity between them can be considered one of the main principles of the expansionist policy of the Moscow State, which was later widely used to increase territorial acquisitions without direct military intervention.*

Key words: *Mozhaisky (Starodubsky) princes, Sivershchyna, Muscovite-Lithuanian wars, Moscow service.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.3>
УДК 94:271.2-756]:929(477.411)«16/17»

**ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ-МОГИЛЯНЦІВ XVII - XVIII СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ, САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ТА
ІВАНА МАРТОСА)**

Басенко Олена Едуардівна
аспірантка,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 20a.o.basenko@std.npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5448-431X>

Двірня Катерина Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dvirnakate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

***Анотація.** У статті розкривається питання української ідентичності в житті та творчості найвідоміших українських істориків-літописців XVII - XVIII ст. Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса. Заявлені сучасні підходи вивчення проблеми науковцями, де акцент зроблено на біографії, кар'єрі та теоретичному спадку істориків – літописців цього періоду. Виявлено роль та значимість їх навчання в Києво-Могилянській колегії, яка дала їм ґрунтовну освіту, знання іноземних мов, вміння систематизувати та аналізувати різноманітні історичні джерела, заклала основи літописання, що надалі відкривало можливість вивчати та популяризувати історичне минуле українців, їх духовність, культуру та традиції. Акцентується увага на значимості козацтва в житті та творчості літописців, розкривається їх роль як захисників українських вольностей та прав проти російської експансії, а водночас - прагнення козаків до територіальної та політичної самостійності. На основі глибокого аналізу біографій митців встановлена подібність їх долі, творчості та кар'єри, а також харизми кожного з них. У статті зроблена спроба комплексного підходу вивчення проблеми, використано метод порівняльного аналізу щодо виявлення особливих складових української національної ідентичності в житті та творчості українських істориків - літописців цього періоду. Розкрито зміст літописів Г. Граб'янки та С. Величка, де має місце бароковий стиль, уславлений українськими героїчними вчинками у добу козацтва. Доведено, що, на відміну від них, роботи Івана Мартоса присвячені проблемі світського та релігійного життя українців.*

***Ключові слова:** Українська ідентичність, Києво-Могилянська академія, Києво-Могилянська колегія, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, Іван Мартос, козацтво, історія, історіографія, літопис, Україна, мова, український народ, Богдан Хмельницький, Києво-Печерська Лавра.*

Постановка проблеми. Розвиток України як самостійної держави був би неможливим без висвітлення історичного минулого. Вплив літописців минулих століть на українство за допомогою слова, висвітлення героїчних сторінок історії України сприяли ідентифікації українців як окремої спільноти, що прагнула до волі

та незалежності. Домінуюча роль в освітньо-науковій системі Гетьманщини XVII – XVIII ст. належала Києво-Могилянській академії. Навчання в ній сприяло утвердженню національних ідей, надавало більшого значення ролі козацтва та церкви в житті українців. Поєднуючи в своїх навчальних курсах культуру та філософські погляди представників різних країн, вивчення іноземних мов та співпрацю з козацтвом, академія давала ґрунтовну базу для могилянців, які після навчання з легкістю могли просуватись у кар'єрному зростанні. Також науково-творчі зв'язки, набуті в академії, сприяли інтелектуальному розвитку та новому світосприйняттю особистості.

Важливою складовою проблеми є взаємовідносини між могилянцями та козацтвом, а також між козацтвом, польською та московською владою, що відображено у літописах митців. Ця проблема актуальна і нині, оскільки існують суперечки в історії України заявленого періоду щодо проросійського впливу на культуру та освіту України, а такі дослідники-літописці, як Г. Граб'янка, С. Величка та І. Мартос у своїх працях доводять високий рівень освіти та культури, самостійність та національну самобутність українців у порівнянні з іншими народами світу.

Мета роботи. Розкрити питання української ідентичності в житті та творчості українських літописців, а саме: Григорія Граб'янки, Самійла Величка та Івана Мартоса.

Історіографія проблеми. Вивченню заявленої теми присвячені монографії та статті новітнього періоду України. Їх глибокий аналіз розкриває різні аспекти життя та творчості українських істориків-літописців, дозволяє з'ясувати як саме вплинуло навчання в академії на подальший кар'єрний та науковий зріст Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса. Значний внесок у вивчення нашої проблеми зробила дослідниця З. І Хижняк [Хижняк, 2001]. Досліджуючи проблемні питання щодо історії Києво-Могилянської академії, вона написала книгу «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.», в якій розкрила життєвий шлях багатьох талановитих вихованців академії. Так, вивчаючи постать Г. Граб'янки, авторка надає перевагу біографії історика, висвітлює його риси характеру та моральні якості. Аналізуючи діяльність І. Мартоса, дослідниця розкриває не тільки особливості написання ним літопису, але й життєвий шлях митця, історію появи наукових праць, роль Києво-Могилянської академії у створенні літопису. Слід зауважити, що сучасні історики Ю. А. Мицик [Мицик, 2016] та Я. І. Дзира [Дзира, 2009] надають також перевагу саме дослідженню біографії та роблять акцент на кар'єрі І. Мартоса. Дослідник Н. М. Литвин [Литвин, 2017] більше вдається до аналізу саме періоду життя І. Мартоса під час написання ним літопису та дає характеристику самій праці. Однією з ґрунтовних сучасних робіт, яка розкриває постать Г. Граб'янки, є наукова публікація під назвою «Григорій Граб'янка (Історико-генеологічна розвідка)» Володимира Пришляка [Пришляк, 2011]. У цій роботі досліджено, які саме навички Г. Граб'янка отримав у колегії та як це вплинуло на його подальшу військову кар'єру. Дослідник П. Радько [Радько, 2018] ґрунтовно аналізує період життя С. Величка на посаді канцеляриста та Г. Граб'янки на посаді судді, розкриває їх погляди та роль козацтва в цілому. Про наукове життя Г. Граб'янки та С. Величка видали цікаву монографію історики Н. А. Німенко та Н. І. Кириленко [Німенко,

Кириленко, 2021], де розкривається зміст та суть літописів, з'ясовується з яких саме причин були створені ці наукові праці, дається історичний аналіз текстів тощо.

Важливим джерелом вивчення заявленої проблеми є тексти літописів: Г. Граб'янка «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» [Літопис, 1992], І. Мартос «Изследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1809], І. Мартос «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1811], І. Мартос «Подробное наставление, составленное заведывающим садами Киево-Печерской лавры» [Мартос, 1837], С. Величко «Сказание о войне козацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иными панствами провлекшейся» [Величко, 1848].

Також історичну цінність має листування І. Мартоса «Частная переписка И. Р. Мартоса: 1817 – 1830» та «Письма И. Р. Мартоса, В. В. Капниста, Д. В. Велланского и др.» К., 1898 [Ясь, 2009].

Комплексний підхід вивчення проблеми української ідентичності в житті та творчості істориків – літописців XVII – XVIII ст., їх порівняльна характеристика до нині не стали предметом вивчення, що і обумовило вибір цього наукового напрямку.

Виклад основного матеріалу. В XVII та XVIII ст. історія України перебувала у невизначеності та потребувала більшої послідовності її вивчення, реформації та конкретного історичного змісту, чим і займались випускники Києво-Могилянської академії – Г. Граб'янка, С. Величко та І. Мартос [Радько, 2018, с. 312].

Відомо, що цей навчальний заклад подарував світові надзвичайно талановитих істориків, які стали авторами праць про визвольну боротьбу українців та їх прагнення до незалежності. В тогочасному українському суспільстві утверджувалась історична пам'ять, національна самосвідомість, розуміння ролі козацтва в формуванні держави тощо [Нюхня, 2021, с. 15]. Активно поширювалися твори киевомогилянських літописців [Нюхня, с. 24], а їх автори – С. Величко, Г. Граб'янка та І. Мартос стали визначними істориками, які несли ідеї козацтва [Нюхня, с. 52]. Слід відзначити, що істориків С. Величка та Г. Граб'янку, окрім навчання в Києво-Могилянській колегії, об'єднувало ще й те, що вони обидва досліджували славетну добу козацтва. На відміну від них, Іван Мартос більше приділяв уваги церковному літописанню [Поняття, с. 46].

Спільним для всіх трьох було те, що виховувались вони в сім'ях, де традиції та козацький дух були живучими.

Григорій Граб'янка народився в сім'ї представників давнього козацького роду. Щодо дати його народження, то і до нині існують суперечності. Беручи до уваги думки багатьох істориків, можна стверджувати, що він народився в кінці 1660-х – на початку 1670-х рр. в Гадячі. Про його дитячі роки (так само як і у Самійла Величка та Івана Мартоса – прим авт.) майже нічого не відомо. Перші згадки з'являються під час навчання в Києво-Могилянській колегії протягом 1675 – 1685 рр., де він вивчав такі мови як латинську, польську та німецьку, що в подальшому дуже допомогло йому у військовій кар'єрі. Саме під час навчання в академії він зацікавився військовим ремеслом, а після її закінчення (1686 р.) почав займатись військовою справою [Радутна, 2017, с. 17].

У Києво-Могилянській колегії Г. Граб'янка здобув якісну освіту та мав неабиякий хист до вивчення історії України й літописання. Цікавим є те, що так само

розпочалась кар'єра військового і у Самійла Величка та Романа Мартоса після закінчення навчання в Києво-Могилянській колегії. Творчий та кар'єрний шлях Григорія Граб'янки припадає на часи гетьманування Івана Мазепи. В 1686 – 1701 рр. він почав працювати рядовим козаком Гадяцького полку. Відтоді майже весь час воював. У останній чверті XVII – першій третині XVIII ст. ходив у військові походи: Кримські (1687 – 1689), Азовсько-Дніпровські (1695 – 1696), Казикерменському і Таманському (1697). Брав участь у Північній війні (1700 – 1721), війні за польський спадок (1733 – 1735) тощо. В 1710-х рр. Григорій Граб'янка працював гадяцьким полковим хорунжим. За цю роботу отримав згідно гетьманського універсалу село Максимівку. Згодом став гадяцьким сотником, а потім вже за гетьманування Івана Скоропадського у 1713 – 1717 рр. полковим осавулом [Хижняк, 2001, с. 151].

Самійло Величко народився 11 лютого 1670 року в сім'ї козака села Жуки на Полтавщині, який мав власну книгарню та був людиною розумною, мудрою, поважною. Саме тому гарне виховання та потяг до навчання він мав змалку. Освіту здобував вже в Києво-Могилянській колегії, що дало йому змогу працювати канцеляристом у генерального військового писаря Василя Кочубея в 1690 році. В 1705 році його підвищили і він переймав посаду старшого канцеляриста.

Навчаючись в Києво-Могилянській колегії, Самійло Величко вивчив та удосконалив знання мов, таких як німецька, польська, латинська та російська [Литвин, 2014, с. 262].

У 1708 році С. Величко потрапив за ґрати. Вийти з в'язниці зміг лише у 1715 році, але працювати далі на військовій службі не став. Одразу поїхав жити у Диканьку, а потім повернувся в рідне село Жуки. В цей період він починає навчати інших, активно займається літературною та історичною діяльністю. Самійло Величко ретельно опрацьовував інформацію з книг, літописів, вивчав історичні документи та художні твори, які потім збирав усе життя. Все це допомогло йому створити власний літопис, що містить цікаві матеріали про самотність українців та українську ідентичність, що було рідкістю для того періоду.

Мартос Іван Романович (близько 1760 – четверте квітня 1831) – чиновник та історик-аматор. Народився на Сумщині в місті Глухові. Його сім'я походила з козацької старшини. В його родині було багато талановитих та відомих людей того часу. Свій потенціал як історика-науковця та поета він почав розкривати також навчаючись в Києво-Могилянській академії. Після її закінчення І. Р. Мартос пішов на військову службу, але згодом полишив її. Розпочав свою роботу у гетьмана Кирила Розумовського на посаді секретаря в 1778 році. З 1796 року до 1816 року І. Р. Мартос почав працювати директором департаментів у Міністерстві юстицій в місті Санкт-Петербург.

Його кар'єра була стрімкою та різнобарвною. У 1796 році супроводжував у подорожі до Санкт-Петербурга останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. Столоначальник у департаменті уділів, секретар та обер-секретар у Сенаті, експедитор та директор департаменту міністерства юстиції в Санкт-Петербурзі в 1796 – 1816 роках. Колезький радник в 1813 році. В 1810 – 1816 роках належав до масонських лож у Санкт-Петербурзі. В цей період І. Р. Мартос починає також цікавитись містицизмом [Хижняк, 2001, с. 355], а в 1816 році він подав у відставку через хворобу [Ясь, 2009].

Завдяки навчанню у Києво-Могилянській академії І. Р. Мартос почав спілкуватись з відомими особистостями, для прикладу, з такими, як: етнографом, істориком та агрономом В. Ломиковським, письменником В. Капністом, міністром юстиції Д. Трощинським, сенатором В. Тамарою та багатьма іншими. Надихався творчістю Григорія Сковороди, що відобразилось в його поезії та підходах до вивчення історичних джерел. Перебуваючи на навчанні у Києво-Могилянській академії, І. Р. Мартос захопився вивченням історії Київської Русі. В 1819 році він повертається до Києва, в Києво-Печерську лавру, і отримує чернечий сан. Починає вивчати історичні рукописи, стародавні книги, документи з архівів, переписує їх, аналізує. Розробив каталог великої бібліотеки для Д. Трощинського в селі Кибинці [Вісник, 2009, с. 31].

Іван Мартос ґрунтовно досліджував «Повість минулих літ», особливу увагу приділяючи проблемі церковного будівництва. Результатом його роботи стало видання двох праць: «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1809] та «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1811; Дзира, с. 425].

Не дивлячись на те, що Іван Романович довгий час проживав у Петербурзі, свою історичну працю він вирішив писати саме у Києві і тією мовою, якою говорять саме тут. І. Мартос спілкувався з простими мешканцями міста та давніми друзями з Києво-Могилянської академії і прагнув, щоб його праця: «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» була написана мовою, якою говорили українці в Києві [Лазаревський, 1895, с. 52-54].

Після смерті київського митрополита Серапіона життя І. Мартоса погіршилось, оскільки наступником став Євгеній Болховітінов, з яким стосунки не заладились та зберігали в собі ввічливу прохолоду. Є. Болховітінов не сприймав його роздуми про містику серйозними, а І. Мартос, в свою чергу, не погоджувався з деякими етичними поглядами нового митрополита. Після того, як з Лаври пішов архімандрит Антоній Смирницький, з яким Іван Мартос товаришував, проживання тут стало набагато складнішим. Перебуваючи у Лаврі, Антоній Смирницький утримував лаврську бібліотеку, а згодом і друкарню. Оскільки між ними були теплі та дружні відносини, то спілкування продовжувалось і після від'їзду архімандрита. Однак І. Мартос все більше лишався на самоті, а весь свій час приділяв написанню праць або листуванню з А. Смирницьким.

Значимість та роль Києво-Могилянської академії є вагомою у житті та творчості літописців. Використовуючи історіографічні навички, яких навчали в цьому навчальному закладі, Самійло Величко, так само як Іван Мартос, корегує та доповнює інформацію, яку обрав для своєї праці. В літописі Самійло обіцяв висвітлити Києво-Могилянську академію в іменах, розкрити взаємозв'язок між Києво-Могилянською академією та козацтвом, оскільки між ними існувала нерозривна співпраця, особливо за часів гетьманування Мазепи, але частина тексту літопису була втрачена і чи реалізував С. Величко в повній мірі свою обіцянку – не відомо [Поняття, с. 49-50]. Взагалі киево-могилянці відіграли велику роль в розвитку козацтва, що в свою чергу давало поштовх до національно-визвольної боротьби [Алексієвець, 2000, с. 21].

У літописі С. Величко часто згадує Києво-Могилянську академію, звісно, і по причині свого навчання в ній, а також через зв'язок академії з Мазепою [Село Жуки,

2018, с. 9]. Навчання в ній дало йому великий науковий досвід, що стало причиною того, що історика вважали одним із найосвіченіших людей того часу [Село Жуки, 2018, с. 16]. Без сумніву, в Києво-Могилянській академії викладали найрозумніші педагоги, які навчали в майбутньому відомих гетьманів, істориків, філософів, церковників, творчих особистостей [Село Жуки, 2018, с. 51-52].

Одним з активних захисників української ідентичності був Григорій Граб'янка, який завдяки своїй активній державній позиції, перебуваючи на посаді гадяцького полкового судді у 1717 – 1728 роках, відстоював права козацтва перед московським царем.

У травні 1723 р. Г. Граб'янка поїхав разом з М. Ханенком, Д. Биковським, І. Романовичем, І. Кирпичем, П. Корецьким, Д. Володьківським, В. Биковським та іншими представниками козацької старшини – всього шістнадцятеро чоловік, які добивалися від царя та Сенату дозволу на проведення гетьманських виборів до Санкт - Петербурга. Поїхали боронити «малоросійські права та вольності», просити надати більше прав козацтву та скасувати Малоросійську колегію. У серпні 1723 р. Петру I були написані в козацькому таборі на річці Коломак миргородським полковником Данилом Апостолом разом з козацькою старшиною «Коломацькі чолобитні». Скоро усі козаки разом з гетьманом Павлом Полуботком, генеральним писарем Семеном Савичем та генеральним суддею Іваном Чарнишом 10 листопада 1723 р. опинилися під слідством і допитами за ґратами каземату Петропавлівської фортеці. У грудні 1724 р. тут помер П. Полуботок. Слідство над рештою українських козацьких старшин, серед яких перебував і Г. Граб'янка, припинилося аж після смерті Петра I в лютому 1725 року [Пришляк, 2011, с. 550-551].

Саме тоді Г. Граб'янка повернувся до України та продовжив військову кар'єру. Починаючи з посади рядового козака, він виріс до полковника. Будучи полковим суддею, публічно протистояв представнику імператора Петра I тодішньому гадяцькому полковнику Михайлу Милорадовичу, який притискав козаків, не справедливо судив, брав хабарі, грабував [Хижняк, 2001, с. 151]. У Григорія Граб'янки були високі моральні якості, тому, усвідомлюючи несправедливість у ставленні до простого народу, він різко на це реагував. Так почалися його конфлікти з полковником Михайлом Милорадовичем, який був відомим тим, що вчиняв свавілля, утиски козацтва тощо. Г. Граб'янка був невдоволений таким станом речей і виступав за те, щоб реформувати судочинство. Звісно, така його поведінка не змусила довго чекати відповіді, оскільки Михайло Милорадович був знайомий з Петром I. Скоро Григорія Граб'янку почали переслідувати. Гетьман намагався допомогти йому, але остаточно все закінчилось вже після того, як М. Милорадович пішов з посади. Всі ці негаразди не змусили Г. Граб'янку відступити від своїх принципів. Він і надалі залишався борцем за справедливість, мріяв, щоб Україна отримала автономію [Радько, 2018, с. 313-314].

Доля козацтва – важливе питання в житті та творчості Г. Граб'янки. Він був прихильником автономії влади козаків, домагався привілеїв для них, засуджуючи прагнення контролювати управління Гетьманщиною російською верхівкою [Нюхня, 2021, с. 11-12]. Подібні думки має і С. Величко. У своєму літописі він по-новому оцінює взаємовідносини з Московією, яка все більше зазіхала на українську територію, свідомо знищуючи історичні відомості про українську самобутність [Німенко, Кириленко, 2021, с. 63].

Не дивлячись на різноманітні перешкоди, історичний літопис Григорія Івановича Граб'янки був опублікований у 1710 році як один з найзмістовніших історичних праць тих років. Літопис здобув високу оцінку серед науковців. Праця була присвячена подіям визвольної війни 1648-1654 років, де описувались славетні козацькі битви [Радутна, 2017, с. 17]. Вперше літопис було перекладено на сучасну українську мову в 1992 році дослідником Г. Іванченком [Літопис, 1992].

У своєму літописі головним завданням Г. Граб'янка ставить наступне – нагадати всім про славетні козацькі походи, при цьому, часто гіперболізуючи події, описуючи їх більше в літературному стилі, ніж в історичному. Він приділяє особливу увагу на емоційну складову – висвітлення військових подій, героїчного духу козаків та їх прагнення до волі.

Готуючи свій літопис, Г. Граб'янка вишукував спогади очевидців тих подій та користувався працями інших істориків. Особливу увагу він приділяв літопису Самовидця. Ось чому його праця має бароковий відтінок, містить в собі вірші та оповідання, а також переплетіння символів, алегорій, історії та тогочасної реальності.

Особливе місце в літописі історик відводить постаті Богдана Хмельницького як приклад мужності та мудрості, який має всі необхідні риси лідера. Г. Граб'янка порівнює Богдана Хмельницького з найкращими лідерами минулих часів, таких як Мойсей, Олександр Македонський, Навуходоносор, Кір та інші. Інформацію про нього автор вишукував у різних джерелах, зокрема в «Польських анналах» та «Синописі». Окремо у літописі він згадує про родовід князів часів Київської Русі, засуджуючи тих, хто намагався розколоти країну за для власної вигоди. Окрім Богдана Хмельницького він оспівує постать Петра Коношевича-Сагайдачного як величного гетьмана, який був не тільки державним діячем, а й захисником релігії, православ'я [Німенко, Кириленко, 2021, с. 78]. У літописі Граб'янка використовує історичні факти, які черпав з публікацій, написаних М. Кромером, М. Бельським, В. Коховським, М. Стрийківським, а також свідчення очевидців. Досліджує генеалогічні зв'язки різних козаків, що більше підкреслює їх козацький статус [Поняття, с. 48-49].

Г. Граб'янка також описує взаємовідносини з іншими країнами та їх лідерами, зокрема з російською та польською владою. Автор розкриває сутність створення коаліцій між Україною і Швецією, Молдавією, Валахією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством та ін. [Німенко, Кириленко, 2021, с. 80].

У своїй праці він використовує та аналізує тогочасні документи, угоди, листи, грамоти, історіографічні описи тощо. Основною ідеєю автора є розкрити прагнення козацтва до самостійності та волі в політичному та правовому полі. Він переймався тим, щоб російська верхівка обмежила свій вплив на козацтво, оскільки наголошував на хозарську теорію походження козацтва, де головною ідеєю були договірні умови, а не насильницьке вторгнення в українську політику та владу [Литвин, 2014, с. 159].

Загинув Г. Граб'янка під час російсько-турецької війни (1735 – 1739 рр.). Точна дата його смерті не відома. За різними згадками – це весна-літо 1737 року під час Кримського походу проти татар, десь біля Очакова.

Літопис Самійла Величка є історичним джерелом, що містить важливі моменти української ідентичності, а також має подібні сюжети та компоненти літопису Г. Граб'янки. До наших часів літопис Самійла Величка не зберігся в

початковому стані. Багато сторінок було знищено і, як стверджують науковці, була втрачена кінцівка твору. Можна вважати, що літопис Самійла Величка є першим твором з системним викладенням історії української козацької держави. Будучи канцеляристом, у автора була можливість працювати з польськими, німецькими та звісно українськими документами. Також він опрацював твори іноземних істориків, архівні документи, перекази, листи, реєстри та інші види інформації.

Літопис С. Величка містить в собі праці С. Твардовського, М. Кромера, І. Гізеля, Д. Туптала, М. Стрийковського, С. Пуфендорфа, І. Галятовського, Л. Барановича, інших знаних діячів та відомих істориків. Головною персоналією його історичної праці являється Богдан Хмельницький [Поняття, с. 50-51]. Аналізуючи роботи польського історика С. Твардовського, який негативно ставився до козацтва, С. Величко навпаки дещо ідеалізував постаті гетьманів, особливо Б. Хмельницького та П. Конашевича-Сагайдачного [Німенко, Кириленко, 2021, с. 82]. Також Самійло Величко займався перекладом на українську мову відомих на той час історичних праць [Село Жуки, 2018, с. 3]. Для написання літопису він використовує польські хроніки М. Кромера та О. Гваньїні, краківські історичні газети тощо [За матеріалами].

Літопис С. Величка написаний староукраїнською мовою, але в тексті зустрічаються слова церковнослов'янською, а також німецькою та польською. Вивчаючи в Києво-Могилянській академії праці Аристотеля, історик при написанні літопису використовує визначення риторики, що відображається в бароковій грі слів, а саме - в символізмі, метафорах та роздумах. Києво-Могилянська академія наклала свій відбиток на митця і в релігійному плані, що чітко прослідковується у написанні історичного літопису. Величко звертає увагу читача на роль церкви в українському суспільстві, особливо на роль релігії для козацтва. Деякі історичні події він описує таким чином, що так сталося з Божої волі, а багато подій в козацькому житті співпадають з релігійними святами. Вивчаючи в Києво-Могилянській академії «Поетику» та «Риторику» Феофана Прокоповича, Самійло Величко намагався дотриматись його теоретичних засад, хоча з цим виникали певні складнощі. Згідно з вченням Ф. Прокоповича історик, при написанні праці, повинен уникати пристрасного захоплення, а покладатись на фактичний матеріал, перевіряючи достовірність інформації. В літописі ж проглядається дещо художній стиль написання, уривками зустрічаються навіть описи природи та робиться акцент на емоційну напругу [Німенко, Кириленко, 2021, с. 44-57].

Літопис має чотири томи. Перший том присвячено подіям 1648 – 1659 років. Другий – описує історію 1660 – 1686 років. Третій – розкриває події 1687 – 1700 років. У четвертій частині, в більшій мірі, зроблено опис історичних документів, але оскільки останні сторінки, на жаль, були втрачені, то деякі науковці припускають, що події в літописі не закінчуються 1700 роком. Вони подають інформацію, ґрунтуючись на історичних фактах, містять в собі героїчний опис козацтва, характерні риси, що притаманні саме українцям: прагнення до волі, силу духу, страждання простого люду, але й незламну віру та надію на краще майбутнє. Літопис має бароковий характер з відчуттям ознак художньої прози, хоча і базувався на історичних документах, стародруках та сказаннях [Хижняк, 2001, с. 109].

Зростаючи в родині козака, Самійло змалку дуже прихильно ставився до козацтва. Запорізьку Січ уособлював як центр прагнення до незалежності. Він

вважав, що козаки захищають національні та демократичні інтереси українського народу. Величко негативно відносився до міжусобиць за гетьманство, яке призвело до певного розколу, чим одразу скористались великі сусідні держави. І хоча інші народи посягали на українські землі, С. Величко завжди прихильно ставився до представників різних країн [Литвин, 2014, 161]. Історик засуджує козаків, які прагнули створити вищий стан та чинили чвари за владу. Також можна відслідкувати його негативне ставлення до зловживань російської влади на території України [Хижняк, 2001, с. 109]. У своїй праці Самійло Величко дотично описує історію сусідніх держав, яка є спільною з історією України, а саме: Польщі, Угорщини, Туреччини, Молдови та Московії.

У літописі С. Величко чітко пояснює поняття «Україна» та «український народ». Він обґрунтував ці поняття як окреме суспільство та окремих народ, що проживає на своїй незалежній території, виокремив національну самобутність та відмінність українців у порівнянні з сусідніми народами [Величко, 1848]. На працю Самійла Величка посилалось чимало істориків, адже літопис містить багатий опис документів. Його напрацювання також брали до уваги письменники, надихаючись подіями козацької доби [Литвин, 2014, с. 260]. Самійло Величко також навчав грамоті підлітків, які потім допомагали йому при написанні літопису.

С. Величко, як і Г. Граб'янка та І. Мартос, колекціонував книги та рукописи. Для опанування літературою йому дуже знадобились знання, отримані в Києво-Могилянській колегії. Дослідник часто знаходив помилки у джерелах та історичних матеріалах, хоча і сам інколи їх припускався.

Більше ста років літопис Самійла Величка існував лише як рукопис, який передавався з рук в руки серед вузького кола осіб. У друкованому вигляді він з'явився в 1848 році. В ньому історик згадує і себе, але дуже побічно, не називаючи конкретні дати та події. Більше спираючись на духовне, а не фактичне, він чуттєво описує страшне горе, яке бачив власними очима, знівечені долі людей та народу через недолуге правління московської держави. Літописець акцентує увагу на 1708 рік як рік великих сподівань і водночас зруйнованих надій. Саме тоді у нього зародилась думка створити літопис – книгу, яка стане для нащадків екскурсом в минуле, книгу про боротьбу українців проти ворогів за їх волю та незалежність.

У 1991 році літопис про історію України Самійла Величка переклав В. Шевчук, назвавши його «Літопис Самійла Величка» (1670 – 1728 рр.).

На відміну від двох попередніх істориків, роботи І. Мартоса не розкривають глибокі сюжети славетних подій козащини, однак він також досліджував окремі періоди української історії, особливо богословського та церковного життя. Вагомим внеском в історію церковного садівництва стала праця І. Мартоса «Подробное наставление, составленное заведующим садами Киево-Печерской лавры» [Мартос, 1837]. Це була перша спроба розглянути пам'ятки лаврського садівництва в контексті історії. Не дивлячись на те, що Іван Мартос більше цікавився церковною історією та релігійною містиккою, книга про садівництво вийшла досить ґрунтовною та мала свою історичну цінність. Проживаючи у Лаврі, Іван Мартос зацікавився садівництвом, маючи дружбу з місцевим наглядачем саду ієродияконом Іларіоном. Спочатку він підготував рукопис «Общепользное садоводство древним упражнением благочестивых иноков». Друком ця праця вийшла вже після смерті І. Мартоса під назвою «Подробное наставление, составленное заведующим садами Киево-

Печерской лавры”. Хто і навіщо змінив назву рукопису - досі не відомо. У істориків є думки, що сам І. Мартос і змінив назву праці [Литвин, 2017, с. 127-131].

У Івана Романовича Мартоса був близький родич Олексій Іванович Мартос, а який також займався літописанням. Він створив п'ятитомний рукопис «Історія України і козаки», але, на жаль, до нашого часу вціліли тільки невеликі його уривки. Ця історична робота відрізнялась від того, як описували події минулого попередні науковці та польські хроніки. Вони постійно листувались між собою, обговорювали цілі уривки праці з історії України, звертаючи особливу увагу на період завершення правління Богдана Хмельницького. Таким чином, можна зробити висновки, що Іван Романович мав причетність до написання цього рукопису [Історіографічна дискусія, 2015, с. 186-187].

У 1830 році він переїхав до свого приятеля О. Ломиковського. Іван Мартос написав чимало історичних, богословських та юридичних праць, які і заповів своєму другу О. Ломиковському [Лазаревський, 1895, с. 70].

Після смерті О. Ломиковського архів І. Мартоса придбав історик О. Лазаревський. Іван Мартос залишив велику епістолярну спадщину, частину якої опублікував уже О. Лазаревський [Ясь, 2009]. У десятій книзі «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» 1896 року було надруковано короткий виклад доповіді про життєвий шлях та науковий доробок І. Мартоса, яку першого жовтня 1895 року О. Лазаревський виголосив на черговому засіданні [Дзира, 2009, с. 426]. Науковець О. Лазаревський охарактеризував І. Мартоса як талановитого історика – дослідника, який добре володів інформацією, а його роботи написані на історичних джерелах та мають логічні висновки [Дзира, 2009, с. 425].

У 1831 році Іван Мартос помер. Він був похований на родинному цвинтарі сім'ї Ломиковських на хуторі Трудолюб, що на Полтавщині [Мицик, 2016, с. 243].

Висновки. Провідну роль у вивченні історії України відіграли історики – літописці Г. Граб'янка, С. Величко та І. Мартос, життя та творчість яких засвідчує новаторський підхід у дослідженні подій української минувшини, а водночас – історичний поступ утвердження національної ідеї, популяризацію славетної історії українського козацтва, боротьбу за самостійність України, збереження духовності, культури та традицій українства. Всі три історики-літописці були вихованцями Києво-Могилянської академії, яка давала глибокі знання з базових предметів та володіння багатьма іноземними мовами. Саме тут вони здобули навички з історичного письма, використання барокового стилю, вміння писати самостійно та емоційно, здійснювати пошук та аналіз інформації, що і допомогло їм у свій час створити ґрунтовні історичні літописи.

Григорій Граб'янка, Самійло Величко та Іван Мартос популяризували рідний навчальний заклад, тим самим притягували до нього увагу студентів та викладачів не тільки з України, а й з європейських країн, що в свою чергу посилювало його авторитет, фінансування, а отже і покращення освіти.

Аналізуючи роботи істориків-літописців, а також сучасні історичні праці, присвячені персоналіям Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса, переконуємось, що літописці мали значний вплив на формування національної свідомості українського народу. Вони, в тій чи іншій мірі, опираючись на факти з минулого, описуючи в літописах військові та духовно-культурні сюжети, переконували читача в тому, що українці мають своє відокремлене від інших народів походження, свою культуру та

мову, особливі риси характеру, що були притаманні саме козацтву. Також у своїх працях вони підкреслюють співдружність українців з іншими народами, які завжди прагнули, щоб їх визнавали як окремий народ із своїми законами та правами.

Порівнюючи життєві долі та праці літописців, можна віднайти багато спільного, а також різного. Навчання вони здобули в одному закладі, потім, завдяки Києво-Могилянській академії, познайомились з різними представниками козацтва, що, в свої чергу, привело до військової служби та кар'єри кожного з них. Всі троє хотіли бачити Україну вільною та незалежною, популяризуючи її духовне та героїчне минуле. Відчули негативний вплив засилля та тиску Московії на територію та населення України, пережили тяжкі роки випробувань, переслідувань, заборон і навіть тюремного ув'язнення.

Розбіжності між істориками-літописцями спостерігаємо в родинному вихованні та в особистому житті. Їх творча діяльність та літописи мають багато спільних рис, однак різняться за змістом та стилем письма. І. Мартос акцентує увагу на більш світську та духовну сферу ідентичності українців, а С. Величко та Г. Граб'янка фокусуються на житті козацтва, оспівуючи героїчне минуле, особливий характер та ментальність українців, їх потяг до волі. Для свого дослідження вони обирали різні праці українських та європейських вчених, аналізували різні джерела, в тому числі й зарубіжні.

Їх творчість отримувала належну оцінку в різні часи. Сучасні українські історики Н. А. Німенко та Н. І. Кириленко у монографії «Бароківі риси в українських літописах XVIII століття», оцінюючи діяльність кожного з істориків, стверджують, що у літописанні гадяцький полковник Г. Граб'янка здобув більшого, ніж І. Мартос, але не зміг конкурувати з С. Величко [Німенко, Кириленко, 2021, с. 57].

Літописи XVII – XVIII століть і до нині є історичним джерелом української історії, актуальними та популярними серед науковців, адже містять важливі та цікаві факти з історії України, доводять її самобутність, самостійність історичного та духовно-культурного розвитку, а також національну ідентичність українців минулих століть.

Список використаних джерел та літератури

Алексієвець Л. М., 2000. Нові підходи у визначенні ролі Києво-Могилянської академії в суспільному житті України, *Наукові записки*, 18, 19-23.

Величко, С. В., 1991. *Літопис*, т. 1, К.: Дніпро.

Величко, С., 1848. Сказание о войне козацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иншими панствами провлекшейся, Киев: в Лито-Тип. Заведении Иосифа Вальнера.

Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2009. К.: Міленіум, 2.

Дзира, Я. І., 2009. Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського, *Проблеми історії України XIX – XX ст.*, XVI.

За матеріалами енциклопедичного довідника «Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.». Самійло Величко. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/91-about-us/vudatni-prof-stud/114-veluchko>

Історіографічна дискусія 1823 р.: Рецензія О. Мартоса та лист Д. Бантиша-Каменського до видавця журналу «Сын отечества», 2015. *Український історичний журнал*, 5, 186-198.

Лазаревский, А., 1895. Иван Романович Мартос, *Киевская старина*, 10.

Литвин, Н. М., 2017. “Подробное наставление...” І. Р. Мартоса в контексті історії Лаврського садівництва XIX ст., Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Присвячується 250-річчю від

дня народження митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.), 127-130.

Литвин, С. Х., 2014. Козацькі літописи як джерело історії української культури, *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 3, 258-263.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992. К.: Т-во «Знання України».

Мартос, И. Р., 1809. *Изследование баннаго строения, о котором повествует летописец Нестор*, Санкт-Петербург: типография Ивана Глазунова.

Мартос, И. Р., 1811. Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор, *Вестник Европы*, Ч. 60, № 20, 116-139.

Мартос, И. Р., 1837. *Подробное наставление, составленное заведывающим садами Киево-Печерской лавры*, Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг.

Мицик, Ю. А., 2016. Вихованці Києво-Могилянської академії в житті Глухова та Глухівщини, *Сіверищина в історії України*, 9, 241-244.

Німенко, Н. А., Кириленко Н. І., 2021. *Барокові риси в українських літописах XVIII століття*, Суми: ФОП Цьома С. П.

Нюхня, Т., 2021. *Києво-Могилянська академія: освітній та науковий процес періоду великого культурного піднесення XVIII століття та формування патріотичного виховання в учнів: Кваліфікаційна робота (проект) на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»*, Херсон.

Поняття про давню українську літературу. Давня українська література XI – XVIII ст. – початковий і найтриваліший період розвитку. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/328/2.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).

Пришляк, В., 2011. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 20, 550-568.

Радутна, О. Г., 2017. *Вулицями рідного міста: біобібліографічна подорож*, 2, Полтава. 2017.

Радько, П., 2018. Історик і суспільство (До питання громадської позиції вчених), *Наукові записки*, 32, 311-325.

Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка, 2018. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК.

Хижняк, З. І., 2001. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид.*, К.: Вид. КМ Академія.

Ясь, О. В., 2009. Мартос Іван Романович, *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі*, К.: В-во «Наукова думка».

References

Aleksiiyevets L. M., 2000. Novi pidkhody u vyznachenni roli Kyievo-Mohylianskoï akademii v suspilnomu zhytti Ukrainy, *Naukovi zapysky*, 18, 19-23. [in Ukrainian].

Velychko, S. V., 1991. *Litopys, t. 1*, K.: Dnipro. [in Ukrainian].

Velichko, S., 1848. *Skazanie o voine kozatskoï s polyakami, cherez Zenoviya Bogdana Khmel'nitskogo, Getmana voïsk Zaporozhskikh, v osmi letakh tochivsheysya, a do dvenadsati let u Polyakov s inshimi panstvami provleksheysya*, Kiev: v Lito-Tip. Zavedenii Iosifa Valnera. [in Russian].

Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv, 2009. K.: Milenium, 2. [in Ukrainian].

Dzyra, Ya. I., 2009. Ukrainski litopysy v naukovii spadshchyni Oleksandra Lazarevskoho, *Problemy istorii Ukrainy XIX – XX st., XVI*. [in Ukrainian].

Za materialamy entsyklopedychnoho dovidnyka «Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII-XVIII st.». Samiilo Velychko. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/91-about-us/vudatni-prof-stud/114-veluchko> [in Ukrainian].

Istoriografichna dyskusiiia 1823 r.: Retsenziia O. Martosa ta lyst D. Bantysya-Kamenskoho do vydavtsia zhurnalu «Syn otechestva», 2015. Ukrainskiyi istorychnyi zhurnal, 5, 186-198. [in Ukrainian].

Lazarevskii, A., 1895. Ivan Romanovich Martos, *Kievskaya starina*, 10. [in Russian].

Lytvyn, N. M., 2017. “Podrobnoe nastavleniye...” I. R. Martosa v konteksti istorii Lavrskoho sadivnytstva XIX st., *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Prysviachuietsia 250-richchiu vid dnia narodzhennia mytropolita Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy Piatmadsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia – 3 chervnia 2017 r.)*, 127-130. [in Ukrainian].

Lytvyn, S. Kh., 2014. Kozatski litopysy yak dzherelo istorii ukrainskoi kultury, *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*, 3, 258-263. [in Ukrainian].

Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky, 1992. K.: T-vo «Znannia Ukrainy». [in Ukrainian].

Martos, I. R., 1809. *Izsledovanie bannago stroeniya, o ktorom povestvuet letopisets Nestor*, Sankt-Peterburg: tipografiya Ivana Glazunova. [in Russian].

Martos, I. R., 1811. Izlozhenie sporov o bannom stroenii, o ktorom povestvuet letopisets Nestor, *Vestnik Yevropi, Ch. 60, № 20*, 116-139. [in Russian].

Martos, I. R., 1837. *Podrobnoe nastavlenie, sostavlennoe zavedivayushchim sadami Kievo-Pecherskoi lavri*, Sankt-Peterburg: tip. Dep. vnesh. [in Russian].

Mytsyk, Yu. A., 2016. Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoi akademii v zhytti Hlukhova ta Hlukhivshchyny, *Sivershshchyna v v istorii Ukrainy*, 9, 241-244. [in Ukrainian].

Nimenko, N. A., Kyrylenko N. I., 2021. *Barokovi rysy v ukrainskykh litopysakh XVIII stolittia*, Sumy: FOP Tsoma S. P. [in Ukrainian].

Niukhnia, T., 2021. *Kyievo-Mohylianska akademiia: osvittii ta naukovyi protses periodu velykoho kulturnoho pidnesennia XVIII stolittia ta formuvannia patriotychnoho vykhovannia v uchniv: Kvalifikatsiina robota (proiekt) na zdobuttia stupenia vyshchoi osvity «bakalavr»*, Kherson. [in Ukrainian].

Poniattia pro davniu ukrainsku literaturu. Davnia ukrainska literatura XI – XVIII st. – pochatkovyi i naitryvalishyi period rozvytku. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/328/2.pdf> (data zvernennia: 03.10.2023). [in Ukrainian].

Pryshliak, V., 2011. Hryhoriia Hrabianka (istoryko-henealohichna rozvidka), *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 550-568. [in Ukrainian].

Radutna, O. H., 2017. *Vulytsiamy ridnoho mista: biobibliohrafichna podorozh*, 2, Poltava. 2017. [in Ukrainian].

Radko, P., 2018. Istoryk i suspilstvo (Do pytannia hromadskoi pozytsii vchenykh), *Naukovi zapysky*, 32, 311-325. [in Ukrainian].

Selo Zhuky – batkivshchyna litopystsia Samiila Velychka, 2018. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK,.

Khyzhniak, Z. I., 2001. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII – XVIII st.: Entsykl. vyd*, K.: Vyd. KM Akademiia. [in Ukrainian].

Yas, O. V., 2009. *Martos Ivan Romanovych, Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].

THE QUESTION OF UKRAINIAN IDENTITY IN THE LIFE AND CREATIVITY OF UKRAINIAN HISTORIANS-MOHILYANTS OF THE 17TH – 18TH CENTURIES (USING THE EXAMPLES OF HRYGORII HRABYANKA, SAMILO VELYCHKO AND IVAN MARTOS)

Olena Basenko

Postgraduate student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article reveals the issue of Ukrainian identity in the life and work of the most famous Ukrainian historians - chroniclers of the 17th – 18th centuries. H. Hrabianka, S. Velichka and I. Martos. Stated modern approaches to the study of problems by scientists, where emphasis is placed on the biography, career and theoretical heritage of historians-chroniclers of this period. The role and significance of their education in the Kyiv-Mohyla college, which gave them a thorough education, knowledge of foreign languages, the ability to systematize and analyze various historical sources, laid the foundations of chronicles, which further opened up the opportunity to study and popularize the historical past of Ukrainians, their spirituality, culture and traditions. Attention is focused on the importance of the Cossacks in the life and work of the chroniclers, their role as defenders of Ukrainian freedoms and rights against Russian expansion is revealed, and at the same time – the desire of the Cossacks for territorial and political independence. Based on an in-depth analysis of the artists' biographies, the similarity of their fate, creativity*

and career, as well as the charisma of each of them, was established. The article attempts a comprehensive approach to the study of the problem, using the method of comparative analysis to identify special components of Ukrainian national identity in the life and work of Ukrainian historians-chroniclers of this period. The content of the annals of H. Hrabynka and S. Velichka, where the baroque style, glorified by Ukrainian heroic deeds in the days of the Cossacks, takes place has been revealed. It is proved that, in contrast to them, the works of Ivan Martos are devoted to the problem of secular and religious life of Ukrainians.

Key words: *Ukrainian identity, Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv-Mohyla Collegium, Hryhoriy Hrabynka, Samiylo Velychko, Ivan Martos, Cossacks, history, historiography, chronicle, Ukraine, language, Ukrainian people, Bohdan Khmelnytskyi, Kyiv-Pechersk Lavra.*

ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО В ХРАМОВІЙ АРХІТЕКТУРІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБОДЬСЬКОЇ УКРАЇНИ

Візер Світлана Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s.o.vizer@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-2334-3788>

Похиль Світлана Сергіївна

студентка бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 21if.s.pokhyl@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У науковій розвідці аналізується процес формування особливостей українського бароко як унікального культурного явища XVII – XVIII ст. У дослідженні підкреслюється, що українське бароко стало результатом синтезу західноєвропейських барокових ідей із давньою руською культурною традицією. Ключовими факторами утвердження українського бароко стало утворення козацької держави із уставленням нового привілейованого стану – козацтва та перетворенням православної церкви на домінуючу духовну силу в суспільстві. Поширення барокових ідей привело до формування нового суспільного менталітету, в основі якого поряд з козацьким міфом лежали барокові світоглядні установки. Архітектура Лівобережжя та Слобожанщини стала прямим відображенням цього нового світосприйняття. Насамперед, йдеться про кам'яне храмове будівництво. Особлива увага приділяється новому типу церков – козацькому собору, який сформувався на основі поєднання традицій давньоруського дерев'яного храмубудування та втілення ідей бароко. Новозбудовані церковні споруди ставали не лише осередками духовного життя, а й репрезентували синтез української національної ідентичності з універсальними бароковими тенденціями. Характерними рисами козацьких барокових храмів стали монументальність, монохромність, активне перетворення внутрішнього простору, поєднання асиметричності форм із гармонійністю загальної композиції, численне використання арок та пілястрів. Храми Лівобережжя та Слобожанщини виділяються оригінальністю архітектурних рішень, використанням регіональних особливостей, а також унікальним розташуванням. Аналіз козацької архітектурної спадщини дозволяє виокремити естетичні та духовні основи українського бароко. Адже через архітектуру передавалися не лише художні, а й духовно-ідеологічні цінності козацької держави.*

***Ключові слова:** бароко, Гетьманщина, козацька держава, Лівобережжя, Слобожанщина, світогляд, православна церква, архітектурні пам'ятки, собор.*

Постановка проблеми. Козацька революція середини XVII ст. привела до глибоких змін не лише в українському суспільстві, а в духовній сфері. Паралельно з постанням нової козацької держави формувався новий суспільний менталітет, в основі якого лежала козацька ідея. Водночас на духовний світ людей великий вплив справляв бароковий світогляд, що прийшов в Україну із Заходу. Поєднання західноєвропейських барокових ідей із давньою руською традицією в умовах

повного домінування православної церкви в козацькій державі привело до постання оригінального варіанту українського або козацького бароко. В нових умовах активно розвиваються всі сфери української культури – література, музика, архітектура, мистецтво, набуваючи нових рис та ознак.

Мета даної наукової розвідки полягає в спробі аналізу на прикладі окремих яскравих зразків архітектури Лівобережної та Слобідської України характерних особливостей українського бароко.

Історіографічний огляд. Українське бароко як предмет наукових студій почало активно розглядатись лише в другій половині ХХ ст. Крім наукових праць Д. Чижевського, присвячених аналізу барокової літератури [Чижевський, 1942], науковцями дане питання ґрунтовно не досліджувалось. Більше того, досить часто взагалі заперечувалась наявність барокових рис в українській культурі. Сучасна українська історіографія охоплює значну кількість досліджень, присвячених вивченню особливостей барокової культури в Україні. Серед них можемо відзначити працю А. Макарова, який намагався через аналіз літературних, філософських, музичних, мистецьких творів, архітектурних ансамблів передати особливий бароковий світогляд людей ХVІІ – ХVІІІ ст. [Макаров, 1994]. Аналізу барокової літератури присвячені дослідження Л. Ушкалова, І. Ісіченка, [Ушкалов, 2014; І. Ісіченко, 2011], музичне барокове мистецтво було предметом дослідження Н. Герасимової-Персидської [Герасимова-Персидська, 2012]. Аналіз архітектурних особливостей церков українського бароко теж займає помітне місце в наукових дослідженнях істориків та мистецтвознавців, зокрема, наголосимо на працях В. Вечерського та К. Третяка [Вечерський, 2001, 2005, 2009; К. Третяк, 2001].

Виклад основного матеріалу. В другій половині ХVІІ ст. витворилась нова унікальна система цінностей і світоглядних орієнтирів українського соціуму. В їх основі лежали козацький міф та цілком барокове сприйняття світу, де поєднувались непоєднані уявлення, домінувало прагнення досягнути неосяжне, віра в існування в реальному житті чогось незбагненого, чого не можна пояснити раціонально. Тому епоха бароко – це час стрімкого розвитку наукових знань, насамперед в математиці, механіці, фізиці, розширення просторових уявлень людства та глобалізація тогочасного світу, який включав в себе вже не лише традиційний регіон Європи, а й Новий Світ – Америку, а також Азію та Африку. Але з іншого боку це також час відновлення теоцентричного світогляду, розквіту богослов'я. Для людини бароко світ відкривався як неосяжний і безмежний, в якому поряд співіснували наука і віра, логічне мислення і містика, життя і смерть, пафос боротьби і песимізм поразки. В козацькій Україні, де війна була невід'ємною частиною повсякденного життя, такі світоглядні установки якнайкраще відповідали існуючим реаліям.

Архітектура стає прямим відображенням цього нового світосприйняття. І якщо в Галичині, Волині, Поділлі наслідується західноєвропейська традиція з характерними для неї пишністю, врочистістю, багатством декоративних елементів, вигнутими лініями, використанням позолоти, ліпнини, численних скульптур, то в Лівобережній та Слобідській Україні бачимо відчутну стриманість, спокійніший орнамент та спрощені форми, адже тут привнесені із Західної Європи ідеї поєдналися з місцевою культурою будівництва.

На теренах козацької держави та Слобожанщини з'являється і набуває значного поширення п'ятиверхий хрещатий тип храму, який отримав назву

козацького собору. На думку А. Макарова, такі храми будувалися ще з часів князя Ярослава Мудрого, будучи на той час великими дерев'яними церквами. В XVII ст. такий тип будівлі було взято за основу вже в кам'яному храмобудуванні. До традиційного давньоруського дерев'яного храму додалися специфічні риси барокового світосприйняття. І з'явився кам'яний собор без чітко вираженого фасаду, однаковий з усіх боків, який не має ні початку, ні кінця. Такий храм став типовим відображенням барокового світогляду. Надзвичайно вдало визначив сутність козацького собору А.Макаров, наголошуючи, що він «повернутий водночас до всіх частин світу, всіх присутніх на площі, ... ніби весь час обертається навколо своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди, ... обійти його так само неможливо, як пережити вічність чи подолати безкінечність» [Макаров, 1994, с. 190].

Ще цікавішим є внутрішній простір храму, бо бароко в першу чергу завойовує цей простір, розширює його в глибину та висоту, поєднує контрасти, сміливо використовує гру світла і тіні, тяжіє до надвеликих форм. Особливу трансформацію переживає стіна, яка втрачає риси монументальності, вона «розчленовується, подрібнюється, вигинається під різними кутами. Храм ніби прагне розчинитись у просторі, а простір намагається проникнути в нього» [Макаров, 1994, с. 191].

Ще однією характерною рисою українських барокових споруд, що відразу привертає увагу, стала їхня монохромність. Зовнішні стіни храмів зазвичай побілені, зрідка можна побачити використання інших кольорів, таких як синій, блакитний чи бірюзовий [Третяк, 2001, с. 41]. Для прикладу нами проаналізовано кілька яскравих зразків українських барокових церков різних регіонів Лівобережної та Слобідської України.

В галереї українських барокових храмів особливо виділяється Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві, який традиційно вважають одним із найкращих шедеврів барокової архітектури. Споруду було побудовано наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на кошти стародубського та ніжинського полковника Михайла Миклашевського. Це традиційний хрестоподібний храм з дев'ятьма частинами і п'ятьма банями. Вишукані пропорції та архітектурна пластика надають пам'ятці неповторної художньої виразності. Характерною особливістю є високі вікна з обрамленням, а також чотири фасадні вікна у формі фігурних хрестів. Усередині бічні приміщення плавно переходять у центральний підкупольний простір через високі арки. Справжнім шедевром українського барокового мистецтва вважався п'ятирусний іконостас, створений у 1724 році. Він розташовувався по всій ширині трьох головних частин храму і піднімався до висоти центрального підбанника.

Зразком кам'яної української архітектури Лівобережжя XVII – XVIII ст. вважається Катерининська церква (Кафедральний собор святої великомучениці Катерини) в Чернігові, що була побудована за кошти братів Якова та Семена Лизогубів, згідно із заповітом їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба. Церква мурована, хрестоподібна, дев'ятидільна і має п'ять куполів. Її композиція має центричний характер і пірамідальну структуру: з найвищим центральним куполом та нижчими куполами над рукавами архітектурного хреста. Стіни цегляні, поштукатурені та побілені, куполи та хрести позолочені.

Катерининська церква в Чернігові є однією з визначних пам'яток українського відродження XVII–XVIII століть, яка суттєво вплинула на розвиток національної церковної архітектури [Вечерський, 2005, с. 64, 66].

Унікальною пам'яткою архітектури є Успенський собор у Новгород-Сіверському на Чернігівщині. Багато дослідників вважають, що він збудований на місці втраченого храму княжої доби. Успенський собор був спроектований у стилі раннього українського бароко, подібним до Катерининської церкви в Чернігові, проте його архітектурні форми більш масивні, а динаміка об'єктів виразніша. Споруда дев'ятидільна, хрещата, гранчасті рамена архітектурного хреста підтримують куполи, розміщені на восьмигранних світлових підбанниках. Собор зведений з цегли на вапняно-піщаному розчині, поштукатурений і побілений. Дахи покриті сталевим листом, що лежить на дерев'яних кроквах і кружалах. В інтер'єрі простір кожної основної частини відкривається у висоту до вершини куполів. На фасадах грані підкреслені пілястрами, а високі видовжені вікна обрамлені наличниками з півколонами та трикутними сандриками. Стіни завершуються виразно профільованим розкріпованим карнизом. Завдяки високим підпружним аркам зі стрілчастими обрисами досягнуто цілісності внутрішнього простору. Центральний підбанник підтримується підпружними арками і трикутними пандативами, тоді як бічні куполи спираються на зрізані зімкнені восьмигранні склепіння [Вечерський, 2005, с. 149].

Також у той час на Лівобережжі були популярними церкви тридільного типу, які мали своєрідну структуру. Вони склалися з трьох частин, кожна з яких увінчувалася банею. Яскравим прикладом такої пам'ятки є Покровський собор у Харкові [Третяк, 2001, с. 41]. Мурований храм було побудовано й освячено в 1689 році. Особливістю собору є те, що він триверхий, двоповерховий, має тридільну структуру, під трапезною розташована крипта, яка сполучала його із дзвіницею. Усі частини собору мають гранчасту форму, нава є восьмигранною, а вівтар і бабинець – шестигранними, тобто п'ятистінними. Церква збудована з цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині поштукатурена й побілена, ззовні також побілена тонким шаром штукатурки. Дзвіниця знаходиться перед західним фасадом собору. Це цегляна, чотириярусна споруда з підвалом, увінчана мурованим шатром із цибулястою маківкою. Шатро має вісім слухових вікон, які розташовані у два яруси. Покровський собор, за своєю структурою та просторовою композицією, відтворює українську тридільну та триверху церкву. Він є найстарішою та найхарактернішою тридільною кам'яною пам'яткою слобожанської архітектурної школи, в якій розкриття внутрішнього простору досягло одного з найвищих рівнів художньої майстерності. Ця споруда підсумовує розвиток архітектурної думки в Україні XVII ст.

Зразком церкви тридільного типу вважається й Георгіївський собор у Данівці на Чернігівщині, що розташований на правому березі р. Остер між Козельцем і Данівкою [Третяк, 2001, с. 40]. Завдяки витонченому силуету собору з трьома куполами, монастирський комплекс виділяється в панорамах річки Остер на значну відстань. Георгіївський монастир – трибанний, хрестовокупольний і триапсидний, а також з підвалом і трьома низькими прямокутними притворами перед входами. Він розташований на найвищій точці пагорба і, що є важливим, належить до рідкісного типу церковних будівель доби Гетьманщини. Адже його об'ємно-просторова

структура наслідує давні традиції будівництва хрестовокупольних церков на Русі. Як стверджує В. Вечерський, «чотири пілони поділяють внутрішній простір кубічної будівлі на три поздовжні лінії, середня нава в три рази ширша за бічні, а три бані розташовані над середньою навою в ряд уздовж осі захід-схід, як було прийнято в українських традиційних дерев'яних триверхих храмах» [Вечерський, 2005, с. 103]. Храм вражає своєю монументальністю. Його стіни «розділені масивними пілястрами, а в кожному пряслі розташоване одне велике витягнуте вікно з трицентровими перемичками» [Вечерський, 2005, с. 104]. Вікна в храмі обрамлені профільованими наличниками, стіни увінчані карнизом, який підкреслює пілястри. На гладенькій поверхні побілених стін виділяється витончене барокове декоративне ліплення, яке прикрашає портали та підбанники і включає герби, рослинні мотиви, військову арматуру та багато інших елементів. Такий тип церковної будівлі, як Георгіївський собор, є поєднанням двох усталених розпланувально-просторових типів: хрестовокупольного та тридільного тривершого [Вечерський, 2005, с. 104].

До вище зазначеного типу храмів відноситься й Микільська церква у Глухові [Третяк, 2001, с. 40]. У 1693 році для будівництва цієї церкви з Києва була запрошена артіль будівничих під керівництвом архітектора Матвія Єфімова. В час, коли Глухів був гетьманською столицею, Микільська церква стала однією з найвизначніших культових споруд Лівобережжя. У плануванні храму використано традиційний для будівництва козацьких соборів підхід – храм розташований так, що будівля видима та доступна для огляду з усіх сторін. Цим і обумовлюється рівноцінність всіх фасадів, вертикальна побудова композиції, ярусність та скульптурна виразність об'ємів. Основні частини храму згруповані вздовж осі захід-схід, вівтар п'ятистінний, нава восьмигранна, а бабинець та дві дільниці західного притвору у своєму плані прямокутні. Структура споруди відтворює традиційний тип тризрубного храму народної дерев'яної архітектури, де центральний зруб виконаний у вигляді вежі. Микільська церква відзначається витонченими пропорціями та струнким силуетом, проте симетрична урівноваженість дещо порушена через прибудову дзвіниці в західному притворі. Декор храму досить стриманий: «вікна, розташовані у два яруси, оформлені простими наличниками з фігурними розірваними сандриками, а стіни завершуються масивним карнизом зі смугою поребрика» [Вечерський, 2005, с. 354]. Верх церкви увінчується глухими ліхтарями з традиційними для барокової споруди грушовидними маківками. Вся споруда уособлює собою вишуканість та витонченість, але в той же час демонструє монументальність. Микільська церква є найстарішою будівлею у Глухові. Вона є унікальним зразком тридільного храму та одним із найяскравіших архітектурних творів кінця XVII ст.

Церковні споруди другої половини XVII – XVIII ст. вирізняються національним колоритом і асоціюються з піднесенням української державності. Адже більшість церков того часу будувалися на кошти козацької старшини і мали уособлювати собою велич козацької держави та її творців – козацтва. Водночас храми Лівобережжя вказаного періоду стали яскравим вираженням духовного піднесення. Ця доба залишила незабутній слід в історії української архітектури та культури в цілому [Третяк, 2001, с. 41].

Висновки. Період XVII – XVIII століття став важливим етапом у розвитку української культури. Храми цієї доби були основним елементом культурної та

релігійної ідентичності українського народу. Їхня архітектура відображає синтез місцевих традицій, впливів західноєвропейського бароко та елементів козацького стилю, що сприяло створенню унікального архітектурного феномену. Культові споруди цього періоду характеризуються особливою увагою до декоративних елементів, що підкреслює майстерність українських будівничих. Дослідження храмів цієї доби дозволяє глибше зрозуміти процес становлення барокового світогляду та його роль у формуванні національної ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

- Вечерський В., 2001. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ, 350.
- Вечерський В., 2005. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ, 586.
- Вечерський В., 2009. Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII – XVIII століть, *Українське мистецтвознавство*. Київ, 199-203.
- Герасимова-Персидська Н., 2012. Музыка, время, пространство. Киев, 408.
- Ісіченко І., 2011. Історія української літератури: епоха бароко (XVII – XVIII ст.). Львів, 568.
- Макаров А., 1994. Світло українського бароко. Київ, 288.
- Третяк К., 2001. Українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 40-43.
- Ушкалов Л., 2014. Література і філософія: доба українського бароко. Харків, 416.
- Чижевський Д., 1942. Історія української літератури. Книжка друга. Прага, 146.

References

- Chyzhevskiy D., 1942. *Istoriia ukrainskoi literatury. Knyzhka druha* [History of Ukrainian literature. Book two]. Praha, 146. [in Chekhiiia].
- Herasymova-Persydska N., 2012. *Muzika, vremena, prostranstvo* [Music, time, space]. Kyiv, 408. [in Ukrainian].
- Isichenko I., 2011. *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha baroko (XVII – XVIII st.)* [History of Ukrainian literature: the Baroque era (XVII-XVIII centuries)]. Lviv, 568. [in Ukrainian].
- Makarov A., 1994. *Svitlo ukrainskoho baroko* [The light of the Ukrainian Baroque]. Kyiv, 288. [in Ukrainian].
- Tretiak K., 2001. *Ukrainske baroko yak vyraz natsionalnoi idei v arkhitekturi* [Ukrainian Baroque as an expression of the national idea in architecture], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 40-43. [in Ukrainian].
- Ushkalov L., 2014. *Literatura i filosofii: doba ukrainskoho baroko* [Literature and philosophy: the age of Ukrainian baroque]. Kharkiv, 416. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2001. *Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny: Formuvannia, doslidzhennia, okhorona* [Architectural and town-planning heritage of the Hetman period: Formation, research, protection]. Kyiv, 350. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2005. *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia* [Monuments of architecture and urban planning of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, fixation]. Kyiv, 586. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2009. *Osoblyvosti stiliu baroko v arkhitekturi Ukrainy XVII – XVIII stolit* [Peculiarities of the Baroque style in Ukrainian architecture of the 17th - 18th centuries], *Ukrainske mystetstvoznavstvo*. Kyiv, 199-203. [in Ukrainian].

IDEAS OF UKRAINIAN BAROQUE IN CHURCH ARCHITECTURE OF SLOBOZHANSKCHYNA AND LEFT-BANK UKRAINE

Svitlana Vizer

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Head of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Svitlana Pokhyl
Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *This research examines the process of shaping the features of Ukrainian Baroque as a unique cultural phenomenon of the 17th and 18th centuries. The study emphasizes that Ukrainian Baroque resulted from the synthesis of Western European Baroque ideas with the ancient Rus' cultural tradition. Key factors in the establishment of Ukrainian Baroque were the formation of the Cossack state and the rise of a new privileged class – the Cossacks – and the transformation of the Orthodox Church into the dominant spiritual force in society. The spread of Baroque ideas led to the formation of a new societal mentality, grounded in both the Cossack myth and Baroque worldview principles. The architecture of Left-Bank Ukraine and Slobozhanshchina directly reflects this new worldview. This primarily concerns stone church construction. Special attention is given to the new type of church – the Cossack cathedral, which emerged through a combination of ancient Rus' wooden church-building traditions and Baroque ideas. Newly built churches became not only centers of spiritual life but also represented the synthesis of Ukrainian national identity with universal Baroque trends. Characteristic features of Cossack Baroque churches included monumentality, monochromaticity, active transformation of interior space, the combination of asymmetry in forms with harmonic overall composition, and the frequent use of arches and pilasters. The churches of Left-Bank Ukraine and Slobozhanshchina stand out for their originality in architectural solutions, the use of regional characteristics, and their unique positioning. Analyzing the Cossack architectural heritage allows to identify the aesthetic and spiritual foundations of Ukrainian Baroque, as architecture conveyed not only artistic but also spiritual and ideological values of the Cossack state.*

Key words: *Baroque, Hetmanate, Cossack state, Left-Bank Ukraine, Slobozhanshchina, worldview, Orthodox Church, architectural monuments, cathedral.*

ЧИТАЦЬКІ ПРАКТИКИ ТА КОЛЕКЦІОНУВАННЯ В ЖИТТІ ЧОЛОВІКА-ШЛЯХТИЧА (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Терещук Антон Сергійович

аспірант,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань

e-mail: tereshchuk.anton@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2519-6738>

***Анотація.** У статті здійснено аналіз читацьких та колекційних практик шляхтичів Київської губернії XIX початку XX ст. При написанні статті окрім напрацювань інших істориків широко використовувалися его-документи та періодична преса. **Методологічну основу дослідження** складають загальні історичні методи (аналізу та синтезу), а також принципи науковості, історизму, об'єктивності та міждисциплінарний інструментарій. **Наукова новизна** полягає у тому, що у статті за допомогою его-документів здійснено опис читацьких уподобань та предметів та артефактів колекцій польської шляхти в Київській губернії в XIX на початку XX ст.. Проаналізовано особливості й види літератури, яку вони читали та розглянуто цілі колекціонування та їх характер. **Висновки.** Читання та колекціонування у шляхетському середовищі були взаємопов'язаними видами дозвілля. Читання відзначалося більшою осмисленістю та систематичністю в порівнянні до колекціонування. Шляхта читаючи накопичувала книжки, що спричиняло збільшенню бібліотечних фондів у маєтках, а книжки ставали найпоширенішим предметом колекцій. Часописи також відзначалися значною популярністю в шляхетському середовищі особливо починаючи з XIX ст. З огляду на те, що читання та колекціонування можна було допасувати до будь-яких уподобань та бажань робило дані види дозвілля популярними у польських маєтках у XIX на початку XX ст.*

***Ключові слова:** історія повсякдення, Київська губернія, польська шляхта, его-документи, мемуари, читання, колекціонування, Август Іванський, Генрік Улашин, Леон Ліпковський, Тадеуш Бобровський.*

Постановка проблеми. На Правобережній Україні в XIX ст., особливо в першій її половині, шляхта відігравала важливу роль у суспільному, політичному, економічному та культурному житті регіону. Завдяки цьому вона мала привілеї та переваги, якими не могли похвалитися представники інших суспільних груп. Одним із таких бенефітів польського нобілітету було різноманіття у проведенні вільного часу. Шляхта у вільний час могла полювати, грати карти, брати участь у зібраннях чи балах, подорожувати тощо. Різноманіття відпочинку залежало від фінансових можливостей та уподобань шляхтича. Одними із поширених видів дозвілля були читання та колекціонування. Читання не залежало від пори року, як наприклад полювання, також воно не вимагало особливих умінь та могло гуртувати всю родину. Поширення книжок та різноманітних часописів у другій половині XIX ст. в Київській губернії робило читання та накопичення літератури більш доступним та популярним видом дозвілля. Колекціонування більш тісно залежало від уподобань та фінансових можливостей шляхтича, ніж інші види дозвілля. Адже саме фінанси та зацікавлення колекціонера детермінували як самі предмети для колекціонування, так

і їх кількість. Здебільшого колекційні практики польського нобілітету носили хаотичний та невпорядкований характер. Проте були шляхтичі, які робили це осмислено та прагнули зберегти свої накопичення наступним поколінням.

Метою статті є аналіз та опис читацьких та колекційних практик чоловіків шляхетських родин Київської губернії в XIX – початку XX ст. Висвітлити найпопулярніші твори та часописи, які читали шляхтичі. Проаналізувати які предмети та артефакти вважалися найпоширенішими у польських маєтках для накопичення та зберігання.

Методологічну базу дослідження складають загальні історичні методи (аналізу та синтезу), а також принципи науковості, історизму та об'єктивності.

Аналіз джерельної бази дослідження. Оскільки дозвілля є складовою повсякденного життя – використання еґо-документів у висвітленні даного питання є невід'ємним. Щоденники, мемуари, спогади, записки, нотатки, листування та інші джерела особового походження містять у собі не тільки переказ пережитих фактів чи подій, а й мають емоційне забарвлення, яке концентрує у собі дух описуваної епохи. Адже написання документів особового походження свідомо чи не свідомо відбувається з урахуванням тогочасних морально-етичних норм, переконань, ментальності часу та суспільного середовища у якому проживає автор. Еґо-документи дають можливість відтворити не тільки індивідуальну перспективу історичних подій, а й усього соціуму, частиною якого є автор спогадів, мемуарів, щоденників тощо. У документах особового походження, а особливо у щоденниках, автор може часто висловлювати власну оцінку чи критику подій або осіб, що при аналізі дасть змогу відтворити, як особистісні уподобання та переконання індивіда так і самого шляхетського загалу. Дану тезу підтверджує дослідниця повсякдення Ольга Коляструк: «Серед документів приватного походження щоденники є виключеним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж саме із різних позицій, а оцінювали його з власних позицій є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду» [Коляструк, 2008, с. 146].

Під час роботи над статтею ми використовували документи приватного походження шляхтичів: Август Іванський (батько) (1832-1921), Август Іванський (син) (1881-1972), Генрік Улашин (1874-1956), Леон Ліпковський (1849-1912), Тадеуш Бобровський (1829-1894), Зигмунд Котюжинський (1826-1894) та інших.

Питання дозвілля польської шляхти на Правобережній Україні в XIX ст. тривалий час досліджують польські дослідники, а останнє десятиліття дане питання знаходиться в полі наукового дослідження українських істориків: Тадеуша Епштейн [Epsztein, 1998, 2005], Мирослав Устшицький [Ustrzycki, 2006], Томаш Каргол [Kargol, 2018], Юлія Ярцун [Ярцун, 2018], Ігор Кривошея [Кривошея, Ярцун, 2019], Марія Казьмирчук [Казьмирчук, Мех, 2021], Ольга Гончарова [Гончарова, Кривошея, 2022], та інші.

Окрім еґо-документів важливим джерелом у висвітленні поставленої теми є періодична преса та інші тогочасні часописи. У досліджуваній період в Київській губернії було багато періодичних видань, які користувалися популярністю в шляхетському середовищі «Wiek», «Echo», «Słowo», «Kresy», «Kraj», «Dziennik

Кіжowski» тощо. У часописах міститься багато цінної інформації для дослідження повсякдення та дозвілля зокрема.

Виклад основного матеріалу. Читання було одним з небагатьох видів дозвілля в досліджуваній період, яке можна було підлаштовувати під прагнення та особисті вподобання шляхтичів. Читати можна було як на самоті так і з родиною, у будь-яку пору року, на будь-який смак можна було підібрати книжку або часопис, також можна було проводити час з книжкою, як у маєтку так і за його межами, наприклад під час подорожі тощо. У затишні зимові вечори батьки могли читати разом з дітьми книжки або читати вголос, після чого відбувалося обговорення та можлива дискусія. Читання прикладної літератури допомагало шляхтичам у веденні господарства, полюванні, вихованню дітей, плануванню подорожей тощо.

Домашня освіта у хлопців шляхетських родин розпочиналася з навчання читання, письма та базових арифметичних вмінь. Можна ствердити, що книжка присутня у житті польського шляхтича з самого дитинства. Згадку про перші літературні зацікавлення та навчальні підручники можна знайти у его-документах. Так, Генрік Улашин описує своє домашнє навчання у контексті підручників та художньої літератури, які він читав: «З читання у перед шкільному етапі перераховую те, що запам'яталося чи закарбувалося в пам'яті: „Паломник у Добромилі”, гарне оповідання про історію Польщі, з портретами Ізабелли з Флемінг Чарторийської, <...> Також пам'ятаю „Казки” Яховича, „В'язання” Геленки Гофман та підручник польської історії, дуже популярний на землях забраних, Олександра Здановича. Крім того, пам'ятаю „Дідову кімнату”, дуже посереднього вченого, але гарного й видатного оповідача Казімежа Войціцького – два томи: в одному були оповідання з польської історії, в другому – дуже гарному – з польської літератури».¹ [Ułaszyn, 2010, s. 130]. Тадеуш Бобровський у спогадах відзначає, що коли він отримував домашню освіту бракувало відповідних навчальних підручників та книжок для навчання дітей, які згодом стали дуже популярні та поширені [Bobrowski, 1900, s. 130]. Генрік Улашин отримував домашню освіту в 1870-тих роках, тоді як Тадеуш Бобровський у 1830-тих. Таким чином, можна прослідкувати тенденцію до збільшення дитячої літератури у польських маєтках протягом ХІХ ст. Підтвердження даного спостереження можна знайти у дослідженнях істориків, наприклад у статті Анни Богужевської [Boguszewska, 2023, s. 227]. Батьки намагалися забезпечити дітей художньою літературою для читання. З-за кордону вони привозили спеціальні адаптовані видавництва романів, оповідань, збірок поезій для дітей. Якщо у маєтку не було відповідно адаптованої дитячої літератури, то при читанні певних книжок пропускалися фрагменти про, які, на думку, батьків було ще рано дізнаватися дітям. Також певні літературні твори дозволялися до читання після досягнення старшого віку [Epsztein, 2005, s. 66].

¹ Ułaszyn H., 2010. s. 130: «Z mojej lektury przedszkolnej wymieniam, co się zapamiętało względnie utkwiło w pamięci: *Pielgrzym w Dobromilu*, miłe opowiadanie o dziejach Polski, z portretami, Izabeli z Flemingów Czartoryskiej <...> Dalej pamiętam *Bajki Jachowicza*, *Wiązanie Helenki Hoffmanowej* oraz podręcznik historii polskiej, bardzo rozpowszechniony na ziemiach zabranych, Aleksandra Zdanowicza. Poza tym pamiętam *Pokój dziadunia* bardzo miarnego uczonego, ale sympatycznego i zasłużonego gawędzicza Kazimierza Wóycickiego – dwa tomy: jeden zawierał opowiadania z historii polskiej, drugi – przemiły – z literatury polskiej»

Досягаючи зрілого віку шляхта могла використовувати читання для самоосвіти. Не всі мали можливість здобувати освіту у вищих навчальних закладах, адже це вимагало фінансових спроможностей. Деяку інформацію особливо про польську історію чи культуру не можна було отримати в публічних закладах освіти. Читацька самоосвіта поширювалася й на практичні навички, наприклад: ведення господарства, полювання, прокладання шляхів подорожей та інших сфер життя [Ustrzycki, 2006, s. 73-75].

Шляхта читала різні види літератури – наукову, науково-популярну, прикладну, але саме художня література була найпопулярнішим вибором до читання. У шляхетському загалі історія вирізнялася найбільшою зацікавленістю серед наукових дисциплін. Тадеуш Епштейн відзначає, що у шляхетських бібліотеках найбільше поміж наукових праць було історичного спрямування, особливо генеалогічно-геральдичного (Т. Швецькі «*Historyczne ramiętki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*»). Антоній Кораб-Бжозовський, що проживав у невеликому маєтку в с. Антонівці та мав велику кількість історичних праць у своїй бібліотеці. Він захоплювався історією польської династії П'ястів [Iwański, 1968, s. 362].

Також можна було зустріти філософські, теологічні, соціологічні, економічні, географічні та інші тематики. Важливу увагу приділяли книжкам присвяченим землеробству та веденню господарства (Ю. Єзіоранський «*Jak obecnie gospodarować? Wskazówki dla rolników*») [Epszejn, 2005, s. 55-66]. Полювання було одним з найпоширеніших видів дозвілля серед чоловіків шляхетського загалу. Тому видавалося багато різноманітної дорадчої літератури, мисливських календарів тощо [Kargol, 2018, s. 178].

XIX ст., а особливо друга його половина – знаменується значними соціально-економічними змінами, що спричинили трансформацію сприйняття сексуальності та відносин між чоловіком та жінкою. У цей період на цю тематику розпочинають виходити багато наукових, публіцистичних праць. Здебільшого вони висвітлювали різноманітні медичні питання та надавали поради (Adam Nalepiński «*O instynkcie rozplodowym i wupikach jego*»). Також була література порнографічного характеру, яку звичайно привозили з-за кордону та поширювали потай (John S. Farmer «*The Way of Man With a Maid*») [Janicka, 2013, s. 398-401].

Найчастіше книжки були польською та французькою мовами. Також були російською, англійською та німецькою мовами, але в значно меншій кількості. Читачі з шляхетського загалу прагнули мати переклади книжок англійських, іспанських, німецьких чи російських авторів французькою мовою. Володіння даною мовою вважалося модним та необхідним для світського життя.

Польська художня література пробуджувала найбільше зацікавлення у шляхетських читачів. Поміж них найбільше емоцій викликали романтичні твори особливо праці Адама Міцкевича – «*Dziady*», «*Konrad Wallenog*» [Ustrzycki, 2006, s. 84-85]. Інші твори Міцкевича такі як «*Pan Tadeusz*» та збірник «*Sonetów*» теж можна було побачити у шляхетських бібліотеках. Твори Адама Міцкевича, які були заборонені імперською цензурою, як й інші подібні книжки, привозили нелегально із закордону або купували здебільшого у іноземних торговців чи євреїв [Epszejn, 2005, s. 64]. Окрім Міцкевича читали Генріка Сінкевича («*Potop*»), Юзефа Ігнацю Крашевського («*Powieści historyczne*», «*Bez serca*», «*Latarnia czarnoksiężska*»), Міхала

Бавуцького («Romans bez miłości i miłość bez romansu» «Byle wyżej», «Mój pierwszy występ literacki») та Піотра Якса-Биковського («Syn znajdy», «Nomina sunt odiosa», «Faktor hetmański. Powieść zaszłowieczna») та інших [Epszeiń, 2005, s. 50-51].

У спогадах Августа Іванського (батько) можна знайти опис літературних смаків польської шляхти: «Крашевський і Коженювський, а також Поль і Сирокомля панували тоді в шляхетських будинках України, змітаючи з полиць французькі любовні романи, перекладені польською мовою.» [Iwański, 1968, s. 77].

Генрік Сінкевич та Юзеф Ігнацій Крашевський були одними з найулюбленіших тогочасних авторів. Вони найбільше потрапляли у зацікавлення та смаки польської шляхти. Творчість обох авторів була дуже поширена на території так званих Кресів й їх твори можна було знайти у багатьох польських маєтках.

Українська література не викликала сильного зацікавлення у шляхти. Попри широке використання української мови у спілкуванні з селянами, літературою цікавилися здебільшого поціновувачі фольклору, літературознавці та хлопомани. Наприклад, Генрік Улашин, польський мовознавець та славіст, з юних років цікавився мовами. Будучи учнем Уманської прогімназії Улашин вирішив ознайомитися з українською літературою: «З українською мовою я ближче познайомився в п'ятому класі Уманської гімназії читаючи „Кобзаря” та „Катерину” Шевченка, а також „переписану” „Енеїду”, відомий твір Котляревського та популярну його театральну п'єсу „Наталка Полтавка”» [Ułaszyn, 2010, s. 151]².

Книжки не були єдиним джерелом інформації у шляхетських маєтках. Часописи різних напрямків та видів читалися та поширювалися в Київській губернії в досліджуваний період. Періодичні видання першочергово читали для отримання актуальних новин в регіоні, країні та закордоном. До такого типу часописів можна зарахувати «Wiek», «Echo», «Słowo», «Kresy», «Kraj», «Dziennik Kijowski». Останні два з перерахованих видань мало особливу популярність на Правобережній Україні. «Kraj» розпочав видаватися в 1882 році в Петербурзі. У часописі присвячувалося багато уваги політичним та економічним питанням. «Dziennik Kijowski» почав видаватися у 1905 р. у Києві. У 1913 р. було оформлено 6000 передплат «Dziennika Kijowskiego» [Epszeiń, 2005, s. 43]. Ця газета повставала та видавалася при значній підтримці польського нобілітету, тому вона була скерована в першу чергу для забезпечення їх інформаційних потреб. На сторінках «Dziennika Kijowskiego» можна знайти інформацію про київські контракти [Dziennik Kijowski. 1906. № 37. S. 1-2], про брак кваліфікованих адміністраторів маєтків [Dziennik Kijowski. 1906. № 43. S. 1-2], про ведення господарства, цукрову промисловість в регіоні [Dziennik Kijowski. 1906. № 53. S. 1] тощо. Також описувалася політична ситуація в імперії, розглядалися найважливіші події в світі тощо. На першій та останній сторінках завжди розміщувалася реклама різних культурних заходів (театральні вистави, концерти, виступи цирків тощо), магазинів (парфумів, одягу тощо), надання послуг (оренда велосипедів, рукописного тексту на друкарській машинці) та реклама інших періодичних видань.

² Ułaszyn H., 2010. s. 151: «Bliżej zaznajomiłem się z językiem ukraińskim w klasie piątej gimnazjum humańskiego, czytając Kozzara i Katerynę Szewczenki oraz „przenicowaną” Eneidę, słynny utwór Kotlarewskiego i tego popularną sztukę teatralną Natałka Połtawka».

Окрім польськомовних періодичних видань у шляхетських маєтках читали часописи російською та французькою іноді німецькою та англійською мовами [Ustrzycki, 2006, s. 88].

У другій половині XIX ст. набирає популярності різноманітні ілюстровані газети та журнали. Деякі часописи даного типу збиралися здебільшого через їх малюнки та зображення («Tygodnik Pustrowany», «L'Illustration», «Kłosy»). На сторінках ілюстрованих часописів розміщувалися різні літературні твори, що ділилися на частини, які продовжувалися в наступних номерах. Публікувалися рецензії на художні твори та роздуми літературознавців на розвиток літератури. Однак в ілюстрованих часописах могли обговорюватися важливі політичні чи соціальні питання. Наприклад, у сто п'ятдесятому сьомому випуску номері «Kłosy» можна знайти колонку Максиміліана Гліцкіберга (Maksymilian Gliicksberg) про емансипацію жінок у польському суспільстві [Kłosy №157, s. 15-16.].

Шляхтичі також читали різного роду періодичні видання залежно від їх уподобань: мисливські, наукові, господарчі, педагогічні тощо. Зазвичай їх купували якщо залишалися кошти після передплати часописів новинного характеру.

Купуючи книжки та часописи шляхта не завжди їх використовувала за призначенням. Траплялися випадки коли придбані книжки жодного разу не розкривалися. Сама наявність бібліотеки чи добірки часописів у маєтку уже демонструвала статус власника та створювало враження обізнаності. Деякі шляхтичі купували їх не для читання, а для підняття статусу та слідуванню загальним трендам. Тадеуш Епштейн відзначає, що пасивне нагромадження літератури також мало позитивні наслідки для поширення та підтримки польської літератури та друкарської справи. Купуючи книжки вони тим самим свідомо чи неосмислено фінансово підтримували книговидавництво та сприяли популяризації літератури. Також траплялися випадки, коли книгозбірнями чи бібліотеками користувалися інші шляхтичі [Erszein, 2005, s. 35-36].

Колекціонування так як і читання було тісно пов'язано з фінансовими можливостями та вподобаннями шляхтича. До найпоширенішого виду колекціонування можна віднести зберігання документів та свідчень про власну родину. Майже у кожному маєтку можна було знайти приватний родинний архів у якому зберігалася інформація про шляхетське походження чи документи пов'язані з діяльністю членів шляхетського роду (придбання чи продаж різного роду матеріальних благ, метрика тощо). Дані архіви мали більш практичний характер, а не історичний. Часто приватні архіви знаходилися в одному приміщенні з бібліотекою, де накопичувалися придбані книжки.

Тадеуш Епштейн досліджуючи культурне життя шляхти на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. зазначає, що колекціонування мало здебільшого хаотичний характер. Зазвичай збирали побутові предмети такі як меблі, інструменти, порцеляновий посуд, вироби зі скла тощо. Часто отримана в спадок колекція продовжувалася нащадками чи передавалася або продавалася у маєтки з більшими колекціями. Цілеспрямоване колекціонування було притаманне більш заможним верствам польської шляхти [Erszein, 2005, s. 350]. Подібного висновку дійшов інший польський дослідник Мірослав Устшицький. Сама присутність накопичених різноманітних культурних предметів у маєтку не означала, що їх власник сильно задіяний у їх збиранню чи робить це з колекційною метою. Здебільшого польська

шляхта накопичуючи культурні твори у маєтках намагалася створити певну атмосферу, яка повинна була підкреслювати їх цивілізаційну вищість та протиставлятися зовнішньому світові [Ustrzycki, 2006, s. 78-79].

У першій половині XIX ст. в пересічному шляхетському маєтку бібліотеки не містили значної кількості позицій. Здебільшого, до другої половини XIX ст., великі бібліотеки були у власності польської аристократії: Потоцьких (Уманський пов.), Браницьких (Васильківський пов.) Копчинських (Таращанський пов.), Томашевських (Уманський пов.) [Epszejn, 2005, s. 77].

Генрік Улашин дуже цінував власну колекцію книжок, записок, наукових праць тощо. Він вважає, що завдяки їм йому вдалося написати свої спогади [Ułaszyn, 2010, s. 15-18]. Однак родинні документи та книжки були не єдиними предметами колекції у шляхетських маєтках. Полювання було одним із найпопулярніших традиційних видів дозвілля польського шляхтича. Тому в маєтках можна знайти колекції впольованих звірів чи стрілецької зброї [Kargol, 2018, s. 183]. Картини та інші види культурних творів були окрасою маєтків та предметами приватних колекцій. У кожному маєтку знаходилася колекція чи невелика добірка портретів членів родини. Часто колекції накопичували не свідомо, однак були шляхтичі, які робили це цілеспрямовано й надіялися, що їх роботу продовжать наступники. Наприклад Леон Ліпковський не тільки любив малювати, але й колекціонував картини та інші твори мистецтва: «З ранніх років, маючи порівняно скромні на той час матеріальні можливості, я постійно, хоч і дуже обережно й повільно, збирав твори мистецтва: ескізи великих майстрів, гравюри, кераміку та археологічні предмети. Моя колекція разом із картинами, отриманими від батьків, склала досить велику і цінну колекцію, яка була окрасою мого дому і справжньою насолодою для мене в хвилини самотності. Мені приємно відвідувати Красносілку, знаючи що ця колекція, яку так дбайливо та з великою мистецькою пошаною зберігає моя невістка, дає мені приємну моєму серцю впевненість, що ця колекція є плодом моїх багаторічних зусиль і особистої праці, збережеться в цілості і в сімейному гнізді надовго.»³ [Lipkowski, 2006, 131].

Подорожі були важливим елементом у дозвіллі польського нобілітету. Шляхта могла подорожувати як в межах імперії так і за її кордоном. Здебільшого подорожували до, Близького Сходу, Африки та Європи, особливо до Англії та Іберійського півострову. Подорож могла мати різні цілі: економічні, рекреаційні, культурні, едукаційні тощо. Часто з метою заощадити кошти одна подорож мала декілька цілей. Окрім отриманого досвіду польська аристократія намагалася привезти додому різні предмети – картини, книжки, посуд та інші надбання, які поповнювали їх колекцію. За кордоном намагалися придбати не тільки предмети

³ Lipkowski L., 2006. 1913 s. 131: «Od najmłodszych moich lat, przy względnie skromnych wówczas środkach materialnych, gromadziłem niustannie, choć bardzo oględnie i powoli dzieła sztuki: szkice wielkich mistrzów, sztychy, ceramikę i archeologiczne. Zbiory moje wraz z obrazami, które otrzymałem od moich rodziców, złożyły się w ten sposób na wcale okazałą i cenną kolekcję, która była ozdobą mego domu i prawdziwą dla mnie rozkoszą w chwilach samotności. Miło mi jest, odwiedzać Krasnosiółkę, wiedzieć że zbiory zachowywane tak starannie i z wielkim pietyzmem artystycznym przez moją synowicę, co daje mi pewność, miła memu sercu, że zbiory te, owoc długoletnich moich zabiegów i pracy osobistej, długo w całości i w rodowym gnieździe zachowane zostaną»

розкоші, а й книжки, які були заборонені російською цензурою [Ustrzycki, 2006, s. 100-102].

Наявність бібліотеки та навіть не організованого нагромадження колекційних предметів допомагала польському нобілітету формувати образ культурної та елітарної вищості й винятковості. Вибудовування та підтримка даного статусу було напрочуд важливим для шляхетського загалу. Завдяки ньому утворювався сумнозвісний шляхетський гонор, який ускладнював комунікацію як з представниками власної так і з іншими суспільними групами. Чим меншим було соціально-економічне становище шляхтича, тим чутливішим ставало питання його честі та гонору. Вони диктували певні поведінкові шаблони, які мали підкреслити їх винятковість та вищість. Шляхтичі під впливом гонору вивисували власну культуру над іншими, що в середині XIX ст. сформувало цивілізаційну ідею Речі Посполитої. Саме через неї, як вони вважали, ворожі сусіди знищили їх державу [Земський, 2024, с. 44-45]. Поведінкові стандарти польської шляхти попри значну консервативність під впливом різноманітних подій зазнавали поступових трансформацій. Якщо в першій половині XIX ст. магнатерія та середньо заможна шляхта вважала не обов'язковою наявність вищої освіти, то в другій половині дане сприйняття змінилося. З'явилося усвідомлення, що наявність фаху могло допомогти у веденні господарства та забезпечити практичною професією якщо буде втрачено земельні володіння [Erszein, 1998, s. 84-86]. Завдяки цьому обізнаність і начитаність стають все більш популярними та вирізняючими ознаками належності до шляхетського загалу.

Висновки. Отже, польська шляхта мала до диспозиції велику кількість способів проведення вільного часу. Читання та колекціонування можна було допасувати до уподобань та зацікавлення кожного охочого. Зі збільшенням книжок та поширенням періодичної преси, читання стає популярним видом дозвілля. Також воно допомагала польському нобілітету формувати елітарний образ та уявлення про свій соціальний стан. Читання могло гуртувати довкола себе усю родину чи навпаки гарантувати відпочинок наодинці. Накопичення книжок та родинних документів формувало перші колекції у шляхетських маєтках. Читання та колекціонування взаємопроникні види дозвілля. Перші колекції в маєтках мали здебільшого характер хаотичний та неосмислений. Однак певні представники польської шляхти робили це свідомо, як наприклад Леон Ліпковський, який колекціонував різні види культурних творів. Завдяки накопиченню різноманітних надбань у маєтку шляхта намагалася продемонструвати свою відокремленість від зовнішнього світу та забезпечити свій культурний простір.

Список використаних джерел та літератури

Гончарова О., Кривошея І., 2022. Участь польської шляхти в Уманській сільськогосподарській виставці (26 серпня - 3 вересня 1910 р.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 41. Збірник наукових праць. За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ. С. 9 - 17.

Земський Ю., 2024. Станова ієрархія польської шляхти Українського Правобережжя як перешкода національній консолідації та боротьбі за відродження державності середини XIX ст. Старожитності Лукомор'я. №2., С. 38-54.

Коляструк О., 2008. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. Український історичний журнал. № 2., С. 145-153.

Кривошея І., Ярцун Ю., 2019. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в ХІХ столітті: український та зарубіжний історіографічний дискурс: Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość: Monografia zbiorowa. – Warszawa-Toruń: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre. С. 190-196.

Казьмирчук М., Мех Н., 2021. Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях. Український історичний журнал. Число 3. С. 157.

Ярцун Ю., 2018. Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. ХVІІІ–60-ті рр. ХІХ ст.): дис... канд. іст. Наук: 032. Умань. 252 с.

Bobrowski T., 1900. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza. Tom 1. Wydany Nakładem Funduszu Testamentowego. Lwów. 507 s.

Boguszewska A., 2023. Obraz polskiej książki dziecięcej przełomu ХІХ і ХХ wieku. Lubulski rocznik pedagogiczny. № 43. S. 225-239.

Dziennik Kijowski. 1906. №37. С. 1-7.

Dziennik Kijowski. 1906. №37. S. 1-2.

Dziennik Kijowski. 1906. №43. S. 1-2.

Dziennik Kijowski. 1906. №53. S. 1.

Epszstein T., 1998. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. ХІХ w. Warszawa: Wydawnictwo DiG Instytut Historii PAN. 235 s.

Epszstein T., 2005. Z Piórem i paletą. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN. 590 s. Głos. 1891. №17. S. 197-198.

Iwański, A., senior., Iwański, A., junior., 1968. Pamiętniki, 1832–1876, Wspomnienia 1881–1939. Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza. Opracował Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 576 s.

Janicka I., 2013. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie ХІХ wieku, Życie prywatne Polaków w ХІХ wieku, Łódź. S. 387-402.

Kargol T., 2018. Łowiectwo polskiego ziemiaństwa na ziemiach zabranych w drugiej połowie ХІХ wieku (1864-1918). Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej. №17. S. 171-191.

Kłosy №157, s. 15-16.

Kraj. 1893. № 3. С. 11.

Lipkowski L., 2006. Moje Wspomnienia 1849-1912. Kraków. 1913. 326 s.

Ułaszyn H., 2010. Z Kopiałowej na katedry uniwersyteckie Wspomnienia. Kraków: Księgarnia Akademicka. 520 s.

Ustrzycki M., 2006. Ziemianie polscy na kresach 1864-1914 Świat wartości i postaw. Kraków: ARCANA. 406 s.

References

Bobrowski T., 1900. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza. Tom 1. Wydany Nakładem Funduszu Testamentowego. Lwów. 507 s.

Boguszewska A., 2023. Obraz polskiej książki dziecięcej przełomu ХІХ і ХХ wieku. Lubulski rocznik pedagogiczny. № 43. S. 225-239.

Dziennik Kijowski. 1906. №37. С. 1-7.

Dziennik Kijowski. 1906. №37. S. 1-2.

Dziennik Kijowski. 1906. №43. S. 1-2.

Dziennik Kijowski. 1906. №53. S. 1.

Epszstein T., 1998. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. ХІХ w. Warszawa: Wydawnictwo DiG Instytut Historii PAN. 235 s.

Epszstein T., 2005. Z Piórem i paletą. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN. 590 s.

Głos. 1891. №17. S. 197-198.

Honcharova O., Kryvosheia I., 2022. Uchast polskoi shliakhty v Umanskii silskohospodarskii vystavtsi (26 serpnia - 3 veresnia 1910 r.). Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istorii. Vyp. 41. Zbirnyk naukovykh prats. Za zah. red. O. A. Melnychuka. Vinnytsia: VDPU. S. 9 - 17.

Iartsun Yu., 2018. Povsiakdenne zhyttia shliakhty Kyivskoi hubernii (kin. ХVІІІ–60-ti rr. ХІХ st.): dys... kand. ist. Nauk: 032. Uman. 252 c.

Iwański, A., senior., Iwański, A., junior., 1968. Pamietniki, 1832–1876, Wspomnienia 1881–1939. Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza. Opracował Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 576 s.

Janicka I., 2013. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie XIX wieku, Życie prywatne Polaków w XIX wieku, Łódź. S. 387-402.

Kargol T., 2018. Łowiec polskiego ziemiaństwa na ziemiach zabranych w drugiej połowie XIX wieku (1864-1918). Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej. №17. S. 171-191.

Kazmyrchuk M., Mekh N., 2021. Maietkova kultura Ukrainy u suchasnykh humanitarnykh ta pryrodnychykh doslidzhenniakh. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Chyso 3. S. 157.

Kłosa №157, s. 15-16.

Koliastruk O., 2008. Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 2., S. 145-153.

Kraj. 1893. № 3. C. 11.

Kryvosheia I., Yartsun Yu., 2019. Povsiakdenne zhyttia shliakhty Kyivskoi hubernii v KhIKh stolitti: ukrainskyi ta zarubizhnyi istoriohrafichnyi dyskurs: Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość: Monografia zbiorowa. – Warszawa-Toruń: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre. S. 190-196.

Lipkowski L., 2006. Moje Wspomnienia 1849-1912. Kraków. 1913. 326 s.

Ułaszyn H., 2010. Z Kopiiowej na katedry uniwersyteckie Wspomnienia. Kraków: Księgarnia Akademicka. 520 s.

Ustrzycki M., 2006. Ziemiaństwo polskie na kresach 1864-1914 Świat wartości i postaw. Kraków: ARCANA. 406 s.

Zemsky Yu., 2024. Stanova hierarkhiia polskoi shliakhty Ukrainskoho Pravoberezhzhia yak pereshkoda natsionalnii konsolidatsii ta borotbi za vidrozhennia derzhavnosti seredyiny XIX st. Starozhytnosti Lukomor'ia. №2., S. 38-54.

READING PRACTICES AND COLLECTING IN THE LIFE OF A NOBLEMAN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Anton Tereshchuk

Postgraduate Student,

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

Abstract. *The article analyzes the reading practices and collecting activities of the nobility in Kyiv Governorate in the 19th and early 20th centuries. Leisure is an integral part of everyday life; therefore, in writing this article, in addition to the works of other historians, ego-documents and periodical press were extensively used. The methodological basis of the research includes such general historical methods as analysis and synthesis, as well as the principles of scientific rigor, historicism, objectivity and Interdisciplinary tools. The scientific novelty lies in the fact that the article analyzes, through ego-documents, the reading practices and collecting habits of the Polish nobility in Kyiv Governorate in the 19th and early 20th centuries. The article highlights the types and characteristics of literature they read and examines the goals and nature of their collecting activities. Conclusions. Reading and collecting in the noble milieu were interrelated leisure types. Reading was marked by greater thoughtfulness and systematicity compared to collecting. While reading, the nobility accumulated books, which led to the expansion of library collections in estates, with books becoming the most common objects of collections. Journals were also highly popular in noble societies, especially starting from the 19th century. Considering that reading and collecting could be tailored to any preferences and desires, these types of leisure became particularly popular in Polish estates in the 19th and early 20th centuries.*

Key words: *history of everyday life, Kyiv Governorate, Polish nobility, ego-documents, memoirs, reading, collecting, August Iwanski, Henryk Ułaszyn, Leon Lipkowski, Tadeusz Bobrowski.*

НАУКОВІ ПРАЦІ В. Є. ВАРЗАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70 – 80 РР. ХІХ СТ.)

Котельницький Назар Анатолійович

кандидат історичних наук, член-кореспондент Української Академії Наук,
доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права,
Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Ю.Бугая,
м. Чернігів
subton7@gmail.com

***Анотація.** У статті аналізуються головні наукові праці відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у 70 – 80 рр. ХІХ ст. – Василя Єгоровича Варзара (1851 – 1940). Автор прийшов до висновку про те, що роботи науковця є незамінними джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60 – 80 рр. ХІХ ст., які дуже яскраво та красномовно відображають головні імперативи соціальної та економічної програми досліджуваної нами політичної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст. Дослідження В. Варзара були присвячені проблемам податкової політики, кредитно-банківської системи, розвитку аграрного сектору економіки, досягненням земської статистичної служби.*

***Ключові слова:** В. Є. Варзар, Чернігівська губернія, статистичні обстеження, кредитно-банківська та податкова політика.*

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму Північного Лівобережжя продовжує належати до маловідомих та малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Відтак, питання публічної репрезентації та вивчення історичних джерел з цієї тематики є дуже актуальним завданням української історичної науки. Яскравим підтвердженням сказаного є творчий спадок відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, прихильника ідеології ліберального народництва, співавтора соціальної та економічної програми земської ліберальної партії північної України – Василя Єгоровича Варзара (1851 – 1940). Метою публікації є аналіз основних праць відомого члена опозиційної аристократичної фронди регіону, які безпосередньо стосуються історії земського лібералізму Північного Лівобережжя у 60 – 80 рр. ХІХ ст.

Аналіз останніх публікацій. Не дивлячись на те, що в історичній науці і до сьогодні відсутнє профільне комплексне дослідження, присвячене життю та подвижницькій діяльності В. Варзара, все ж в українській історіографії вже є кілька робіт, у яких розглянуті питання біографії, наукової творчості та професійної діяльності яскравого науковця і суспільного діяча [Кириченко, 1977; Рахно, 2013]. Однак, оскільки у згаданих роботах належним чином не досліджувались авторські праці Василя Єгоровича, вважаємо дуже актуальним та доцільним лаконічно здійснити це у пропонованій статті, адже наукова публіцистика В. Варзара

красномовно відображає соціально-економічну програматику опозиційної аристократичної фронди північної України у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Перша вагома опублікована публіцистична праця В. Варзара – «Хитра механіка» побачила світ у 1874 р. Робота витримала численну кількість видань, як на території Західної цивілізації, так й у Російській імперії. Авторське есе стало втіленням захоплення Василем Єгоровичем на першому етапі свого життя ідеологією ліберального народництва, адже здобуваючи освіту як в імперії Романових, так і у Європі, діяч входив до політичного клубу прихильників народницької течії у визвольному русі.

У згаданій праці, у формі розповіді про бесіди з класичним представником селянського стану у провінції, Василь Єгорович ілюструє функціонування соціально несправедливої податкової системи у Російській імперії. На прикладах виробництва алкоголю, тютюну, солі, автор змалював побудовану монархічною владою фіскальну систему, коли, крім подушного, викупного, земського та інших прямих податків, абсолютна більшість населення Російської імперії – селянство, сплачувало ще й численний комплекс опосередкованих податків, але вже не державі, а невеликій кількості виробників та постачальників продукції, яким верховна влада надала виключні, ексклюзивні права на видобуток корисних копалин, виробництва найбільш популярних товарів і послуг, збираючи з них до державного бюджету фіскальні збори у вигляді патентів, свідоцтв, цінних комерційних паперів, облігацій тощо.

Цілком зрозуміло, що згадані кола різного роду підприємців та комерсантів, купців і банкірів повертали собі заплачені державі кошти шляхом встановлення системи комерційних націнок, у результаті чого, ціни на товари і послуги широкого попиту для пересічного населення збільшувались як мінімум у три рази, у порівнянні з їх первісною собівартістю. За такою ж схемою заробляли великі статки і різного роду торговці та посередники, які, використовуючи наближеність до державної влади, займалися комплексом експортно-імпортних операцій на міжнародному економічному ринку. Не маючи жодного відношення до будь-якого виробництва, вказані персони, використовуючи політику протекціонізму корони Романових, завозили товари до Російської імперії за внутрішніми цінами на Заході, а вже на території власної країни збільшували їх вартість, мотивуючи це тим, що вони сплатили усі фіскальні збори, податки та митні збори, і хочуть їх собі повернути, але вже з кишень абсолютної більшості споживачів на Батьківщині.

В. Варзар особливо наголошував на соціальному аспекті несправедливості податкової системи у Російській імперії. По-перше, згідно імперського законодавства, усі піддані держави сплачували однакову суму податків. Себто, до уваги не приймали статус особи, ступінь благополуччя, рівень заможності, доходів, цінності активів майна і прибутків від нього тощо. По-друге, 80% населення імперії складало селянство. Відповідно, сплата податків панівними соціальними станами країни, які репрезентували заможні верстви суспільства, не являла собою проблеми, на відміну від селянського соціуму, для якого податковий тягар був занадто великим. У результаті формальної уніфікації, навіть після виплати усіх фіскальних зборів, селянська верства завжди залишалась у програшному становищі, оскільки домінуючи страти суспільства мали ресурси і активи для безпроблемної життєдіяльності.

Василь Єгорович сміливо заявив, що звільнення селян від кріпосної залежності у 1861 р. було проведено в інтересах держави, оскільки, якщо порівняти комплекс фінансових втрат дворянства з пакетом економічних преференцій, які вони отримали як від держави, так і від селянського стану, то стане абсолютно зрозумілим, що російське самодержавство і його головна опора – аристократія, отримали більше вигоди від скасування рабовласництва, у вигляді тих же можливостей заробітку на відсотках від державних комерційних паперів, ніж колишні поміщицькі селяни, які хоч і стали особисто вільними, але фінансово-економічного забезпечення цього статусу так і не отримали. Натомість, російський абсолютизм запровадив численні опосередковані податки для селянської верстви, розмір яких постійно збільшувався.

Особливий гнів як у селянства, так й у В. Варзара викликало неподобство влади у вигляді фізичних покарань колишніх кріпосних, які не були скасовані після 1861 р. і ще довго залишались головним інструментом державного примусу щодо виконання селянським станом усіх фіскальних зобов'язань. Василь Єгорович заявив, що єдиним виходом зі становища, що склалося, є побудова нового, соціально справедливого суспільства, де усі будуть рівними перед законом, у суспільних правах та свободах [Варзар, 1874]. Зауважимо, що погляди Василя Єгоровича, викладені у далекому 1874р., залишаються вкрай актуальними і на сучасному етапі побудови вже новітньої української державності.

У 1876 р., на сторінках провідного демократичного мас-медіа північної України – «Земского сборника Черниговской губернии», Василь Єгорович опублікував дуже важливу наукову працю, присвячену імперативам податкової політики у царині міського самоврядування. Вивчаючи проблеми справедливої оцінки активів міської нерухомості, В. Варзар акцентував увагу на тому, що ринкова цінність будь-якого активу власності у місті прямо залежить від цілого комплексу взаємопов'язаних чинників. Відтак, у жодному разі не можна порівнювати нерухомість з іншими товарами на продаж, оскільки сукупність показників, які якісно відрізняють вказані продукти людської життєдіяльності, принципово розмежовують ці активи за параметрами. В. Варзар зазначив, що нерухомість може приносити власнику дуже різний обсяг прибутків, який безпосередньо залежить від площі; призначення та характеру; якості матеріалу, з якого збудований актив майна, географічної локації розташування, внутрішнього стану та багатьох інших факторів.

Оскільки на момент 1876 р. для міст Чернігівської губернії не було розроблено жодної системи оцінки нерухомості, створене у 1876 р. при Чернігівській губернській управі Статистичне відділення запропонувало земським установам краю свою концепцію вирішення цього питання, яка полягала у запровадженні філософії середніх показників при формуванні податкової системи губернії. Усі активи міської нерухомості були розподілені на декілька груп, у залежності від вартості, а визначальним інструментом став середній валовий дохід від кожного активу власності протягом календарного року. Принципово важливою новацією стало впровадження інституту обов'язкового страхування майна міщан виконавчими органами міського самоврядування – управами. У результаті, чистий валовий прибуток від кожного активу нерухомості визначався з урахуванням видатків власника на страхування, ремонт приміщення, опалення, водопостачання, освітлення будівлі та інші потреби. І лише виключно після цього, вже з сучасних

доходів від активів майна, визначалася фінансова сума, яка відображала ринкову цінність власності. В. Варзар наголосив на нагальній необхідності повної інвентаризації усього комплексу міської нерухомості, з принциповим виключенням усіх об'єктів застарілих будівель, які не можна вважати активами для комерційного використання. Загальновизнаною одиницею вимірювання площі нерухомості визнавався Ісажень, себто – метр квадратний. Василь Єгорович відзначив, що проблему вартості кожного окремого активу власності потрібно вирішувати шляхом визначення загальної капіталізації одиниці нерухомості, особливо відсотку прибутковості як частки загальної цінності. Діяч акцентував увагу на тому, що загальний обсяг оподаткування активу міської нерухомості ні в якому разі не повинен перевищувати загального фонду фінансових ресурсів, які були вкладені для побудови об'єкту.

По відношенню до торгівельних, купецьких, комерційних одиниць міської нерухомості, В. Варзар наполягав на виключно прогресивній шкалі податкоутворення і оподаткування, оскільки вказані верстви міського соціуму якісно відрізнялися за ступенем матеріального благополуччя та життєвими успіхами від більшості населення міських агломерацій. Василь Єгорович ініціював впровадження окремих програм оцінки подібних активів майна, з метою дотримання принципу соціальної справедливості – «чим більший актив, його цінність та прибутковість – тим більший обсяг фіскального навантаження». Що ж стосується різного роду садівничих і городніх насаджень, заміських дач та відповідних земельних ділянок рядових міщан, то В. Варзар однозначно залишався прихильником оподаткування згаданих активів з урахуванням середнього валового доходу [Варзар, 1876].

У 1877 р., у профільному спеціалізованому збірнику праць Статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи, яке розпочало свою роботу у лютому 1876 р., та на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», була опублікована праця В. Варзара про Редьківську волость Чернігівського повіту Чернігівської губернії. Оскільки Василь Єгорович був запрошений до штату згаданого органу у якості найманого земського службовця – професійного статистика та знавця економічної географії, він дослідив вказану волость і підготував відповідну наукову роботу – статистичний опис, яка була оприлюднена у першому томі наукових досягнень Статистичного відділення.

Відомий спеціаліст перш за усе відзначив, що Редьківська волость, у силу свого географічного становища, має дуже обмежені можливості для якісного розвитку сільського господарства як основної галузі економіки регіону. Розташована на північно-західному узбережжі Дніпра, вона має лише 25% придатного для аграрної обробки земельного фонду, тоді як 75% території складають ліси, луки та піщані землі річкового узбережжя. Відтак, Василь Єгорович наголошував, що умови природного ландшафту та географічного положення є головним визначальним фактором у справі оцінки перспектив цієї волості у контексті економічного та соціального розвитку.

Характеризуючи сегмент землеробства у волості, науковець розподілив земельний фонд на чотири групи, лише одна з яких, у силу кращої якості, регулярно та систематично забезпечувалась різного роду мінеральними добривами та мікроелементами. Три інші групи мали піщані ґрунти, а тому навіть не було особливого сенсу у методологічно правильній аграрній обробці території. Ситуацію

ускладнювала й величезна проблема краю – масове, дуже часто незаконне та корупційне вирубування лісового фонду Чернігівської губернії, яке патрунували «заохочені» чиновники. Діяч заявив, що без законодавчого вирішення цього питання площі піщаних земель будуть лише зростати, адже лісові насадження були єдиним природним ареалом, який розмежовував дніпровське узбережжя від придатних для землеробства наділів і господарств. Діяч констатував: якщо верховна влада не вирішить цієї проблеми, то абсолютна більшість північно-західної частини Чернігівської губернії стане «пустельним оазисом» і ці території остаточно будуть втраченими для аграрної економіки регіону.

Досліджуючи основні сфери занять населення Редьківської волості, В. Варзар акцентував увагу на тому, що оскільки лише 25% земельного фонду території були придатними для аграрного виробництва, то головною сферою для заробітку і підтримання мінімальних умов життєдіяльності абсолютної більшості населення – селянства стали неземлеробські галузі економіки. На переконання ученого, цей фактор повинен бути домінуючим при визначенні імперативів податкової політики на території краю.

Василь Єгорович звернув особливу увагу на те, що основним контингентом, який займався неземлеробською працею, були колишні кріпаки чоловічої статі, «малороси» за національністю, як офіційно називали українців у Російській імперії, які у результаті впровадження селянської реформи 1861 р. отримали у власність злиденні наділи в обсязі не більше 2 десятин землі на «душу», себто на особу чоловічої статі, причому без особливих технічних можливостей для її обробки та повної відсутності профільної аграрної освіти. Враховуючи той факт, що у XIX ст. селянські родини були великими, такі статки явно не могли забезпечити сім'ю колишнього раба.

Основними галузями для заробітку колишніх поміщицьких селян були: 1. наймана робота на дніпровському річковому флоті – сплав деревини, завантаження та перевезення торгівельної номенклатури, природних ресурсів та корисних копалин; 2. комплекс різного роду заготівельних та будівельних робіт у господарствах і маєтках приватних та державних власників; 3. кустарне виробництво необхідних товарів та послуг для населення у формі об'єднання дрібних робітників; 4. наймана праця по збиранню врожаю у землеробських, південно-східних частинах Чернігівської губернії; 5. рибальство.

Стосовно праці селянства на дніпровському річковому флоті, автор зауважив, що агентами, які збирали по волостям регіону робочі бригади для суден, були управлінці – євреї за національністю, які за допомогою волосних старшин, чи не єдиних письмених представників селянства, складали у волосному правлінні спеціальний контракт на роботу. Селянам видавали аванс у грошовій формі, а решту вони отримували після завершення конкретного рейсу. Найманим працівникам після прибуття на місце видавався комплекс продовольчої провізії, що було позитивним моментом, адже родина, залишена у волості – жінки, діти, люди поважного віку, хоч і важко, але могли забезпечити себе працею у сільському господарстві. Однак, негативною стороною була важка фізична праця чоловічого населення та відсутність технічних засобів особистого захисту, що згубно впливало на стан здоров'я, призводило до передчасного виснаження та старіння організму і в окремих випадках – до нещасних випадків на виробництві. Середній заробіток кожного чоловіка у

вказаній галузі у середньому складав 10-15 рублів на рік, що було непоганим результатом, враховуючи дуже несприятливі економічні обставини.

Що стосується інших напрямків заробітку, то В. Варзар зазначав той факт, що жінки йшли на збирання врожаю не за фінансову винагороду, а за частину врожаю господаря, який їх наймав – так чи інакше, врожаю зі своєї земельної ділянки не вистачало, щоб прогодувати родину. У сфері виробництва товарів та послуг було присутнім не тільки грошове винагородження, а й оплата праці натуральною формою, що дозволяло працівнику продати ресурс. Як правило, селян наймали на роботу підприємці та комерсанти іудейського віросповідання. Основними заняттями були - виробництво та розвезення дьогтю, підготовка товарного вугілля, заготівля деревини та сіна, перевезення населення власним транспортом тощо. Продукцію рибальства селяни постачали або представникам міщанського стану, або єврейським комерсантам, що також дозволяло заробляти на життя: по 15-25 копійок за день праці; по 1,5-3 рублі за пуд риби при продажу підприємцям [Варзар, 1877].

У цьому ж 1877 р. побачили світ перші два томи унікальної серійної багатотомної праці Статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі, які були присвячені Чернігівському і Борзнянському повітам Чернігівської губернії [Матеріали..., 1877a, b]. Василь Єгорович став одним з співавторів, укладачів та редакторів цих архіважливих здобутків чернігівських земців-науковців. Нагадаємо, що вказана колективна праця у 15 томах, яка була видана протягом 1877 – 1887 рр., надала земському самоврядуванню північної України концептуальні засади для розробки соціально справедливої податкової і бюджетної системи регіону.

Восени 1878 р., на сторінках славетного у Російській імперії альманаху «Отечественные записки», побачила світ яскрава та дуже цікава стаття Василя Єгоровича, присвячена ролі єврейських підприємців та комерсантів у сільському господарстві Чернігівської губернії [Варзар, 1878]. Оскільки у попередніх працях ми достатньо детально проаналізували вказану тематику [Котельницький, 2018, 2020a], тут лише зазначимо, що вона, без усякого перебільшення, стала концептуальною частиною як аграрної, так і етноконфесійної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

Після політичного конфлікту між ліберальними та консервативними депутатами у Чернігівському губернському земстві навколо діяльності Статистичного відділення та його скандального закриття у грудні 1878 р., В. Варзар завершив статистичний опис Новозибківського повіту Чернігівської губернії, більший обсяг якого підготував симпатик земського лібералізму, видатний учений-статистик, член українського національного руху, посадовець Статистичного відділення губернської земської управи – О. Русов. Після цього, на замовлення Остерського повітового земства, В. Варзар очолив статистичне обстеження цього повіту. Описи Новозибківського і Остерського повіту вийшли друком у четвертому та сьомому томах згаданої вище серійної праці чернігівської земської статистики [Матеріали... 1880; 1883].

Принципово важливим був той факт, що В. Варзар, як й інші посадовці вже статистичного бюро, яке отримало цю назву у 1881 р., після відновлення своєї діяльності, впровадив до системи досліджень не тільки прогресивний соціальний принцип якості і прибутковості земель при визначенні величини податків, а й

інструментарій економічної географії у вигляді різноманітних економічних діаграм, топографічних карт, фізико-географічних схем ґрунтів Чернігівської губернії, які дозволяли візуально проілюструвати та зафіксувати для історії головні параметри і характеристики аграрного сектору економіки краю.

У 1880 р. побачила світ ще одна праця Василя Єгоровича, яка була присвячена статистичним дослідженням науковця у сфері кустарних промислів селянської верстви Чернігівського повіту Чернігівської губернії. Робота була видана вже у столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, що свідчило про визнання наукового таланту діяча центральною бюрократією держави. В. Варзар на початку викладу праці зазначив, що інформація викладена у публікації, була здобута шляхом наукового методу фронтального анкетування кустарів у формі бланків, зміст яких був затверджений персональним складом статистичного бюро.

В. Варзар зауважив, що різноманітні ремесла і промисли фактично стали головним джерелом доходів абсолютної більшості населення краю, оскільки землеробство хоч і є основною сферою економіки, але не забезпечує селянству належний рівень добробуту. Відтак, у період, коли селянство вільне від аграрних турбот, представники цієї верстви заробляють на життя в іпостасі дрібних кустарів, часто-густо об'єднуючись у кооперативні осередки. Серед поширених занять селянства у цьому сегменті науковець виокремлював варення клею, ткацтво, кушнірство та виробництво шкіри. Товари вироблялись у середньому протягом двох місяців і продавались на тих же територіях, де вироблялись. Продукція зі шкіри спеціалізованих державних заводів була дорожчою, великою мірою не доступною середньому покупцеві, а тому мала ринок збуту на славетних великих торгових ярмарках Лівобережної України.

Василь Єгорович особливо вказував на соціальне походження ремісників. Вчений показав, що абсолютна більшість кустарів була або репрезентантами декласованого міщанства, які, втративши активи власності у містах, переїхали для проживання до містечок та селищ, або представниками так званого «малоросійського козацтва» – специфічного громадського стану у провінції, який і до відміни рабовласницького ладу у Російській імперії мав вагомий привілей. Колишні кріпаки були меншістю, оскільки не мали необхідної матеріальної основи, потрібного досвіду та практичних навичок для швидкого оволодіння новою професією. Наприклад, говорячи про виробників товарів зі шкіри, В. Варзар вказував на містечко Седнів, як географічний центр поширення промислу, де була відкрита земська початкова школа та селище Березна, де історично функціонував традиційний базар у Чернігівському повіті, який являв собою ринок збуту для багатьох ремісників краю. Шкіряний промисел не мав найманих робітників у класичному розумінні: виробництво здійснювали окремі родини, які могли запрошувати на допомогу або поденних помічників з селянського середовища, яким платили до 50 коп. на день, або, якщо були фінансові можливості – наймали одного постійного помічника з платнею до 50 рублів щорічно. В умовах кризи сільського господарства такий рівень заробітку був мінімально прийнятним.

Серед негативних моментів функціонування шкіряного промислу дослідник називав погіршення екологічних умов життя, через викиди у водойми повіту ремісниками відходів від забитих тварин та відсутність належного банківсько-кредитного забезпечення діяльності виробників, що позбавляло кустарів мати

системні можливості для оперативного поповнення фінансового ресурсу виробничої родини, оскільки приватні кредитори, переважно єврейські комерсанти, вміло використовуючи складні обставини, надавали позики на невігідних для селянства умовах [Варзар, 1880]. Зазначимо, що вказана праця може бути дуже корисною для вітчизняної етнографічної науки, оскільки надає унікальні та безцінні фактичні відомості про розвиток та поступ українського ремесла у ХІХ ст.

У 1884 р., на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии», вийшла програмна робота Василя Єгоровича під назвою «Проект земского банка земледельческого кредита» [Варзар, 1884], яка стала науковим фундаментом банківсько-кредитної політики земського лібералізму краю. Ця праця діяча вже була проаналізована нами в одній з попередніх публікацій [Котельницький, 2020b].

Паралельно з подвижницькою діяльністю у статистичному бюро при Чернігівській губернській земській управі, розробляючи, концептуально розширюючи та розвиваючи наукове підґрунтя кредитно-банківської політики земського ліберального руху, В. Варзар у 1885 р. написав ще одну принципово важливу працю – «Какой кредит нам нужен?», яка вийшла друком лише у 1891 р., оскільки суспільна атмосфера доби Контрреформ нового російського самодержця Олександра ІІІ не сприяла зацікавленості громадськості цим питанням.

У роботі учений зазначив, що створення верховною владою дворянського поземельного банку жодним чином не вирішило проблем, які були характерними для великих сільськогосподарських латифундій малочисельної консервативної аристократії Російської імперії. В. Варзар цілком справедливо вказав на те, що колосальні кошти, які отримав нобілітет від монархії і колишніх рабів у період скасування кріпацтва у державі, були витрачені зовсім не на те, щоб отримати спеціалізовану аграрну освіту, перейти на інтенсивні, прогресивні методи виробництва, закупити модерні знаряддя праці, застосувати новітні технології, а лише для того, щоб уникнути банкрутства, шляхом ліквідації масових банківських боргів під заставу маєтків.

Так само патриціат почав вміло використовувати і великі можливості нового дворянського банку, здійснюючи процеси конверсії фінансових боргів, коли позики ліквідовувались узяттям нових банківських запозичень, але вже під суттєво нижчий комерційний відсоток річних, довгий термін погашення та право відстрочки платежів. Така методологія консервативного дворянства дозволяла йому не задумуватись над своїм майбутнім – власників великих земельних латифундій, вигідно продавати або здавати в оренду свої маєтки і змінювати не лише дислокацію свого перебування і вид занять, мігруючи до міст та стаючи регіональними чиновниками, а й класичними підприємцями, заробляючи на життя прибутками від коштів, які були отримані від продажу активів власності та вкладені до банківських установ у вигляді депозитів під вигідний комерційний відсоток. По суті, корона Романових наслідувала приклад політики пруського та французького абсолютизму, які рятували свою соціальну опору – нобілітет від економічного банкрутства, шляхом державного патронату.

Проаналізувавши типові умови надання позик у поземельних банківських установах країни, Василь Єгорович однозначно стверджував, що вони вигідні саме великій аристократії, яка хоч і є малочисельним суспільним станом, але володіє земельними ресурсами, які у 2-3 рази є більшими, ніж у селянства. Чисельні

обмеження, пов'язані з кричущою несправедливістю нормативної оцінки земельних ділянок, результатами розмежування, розміру застави, первинних платежів, прийняттого для банку мінімального розміру наділу, грабіжницького банківського комерційного відсотку у розмірі 15% річних, сприяли формуванню режиму нерівності, упередженості, соціальної несправедливості по відношенню до селянської верстви зі сторони фінансових інституцій. На противагу цьому, вигідні стартові можливості нобілітету, який з самого початку отримав низькі відсотки по кредитуванню, сприяли тому, що саме велике дворянство отримало більшість бонусів від такого кредитування: аристократія, використовуючи довгостроковий термін позики, купувала або нові маєтки для здачі в оренду, або землю, на якій будувала промислові підприємства, тим самим поповнюючи соціум комерсантів, або активи нерухомості у містах для комерційного прибутку, стаючи класичними французькими «рантье».

В. Варзар, аргументовано довівши факт, що абсолютна більшість аграрного сектору економіки держави складається з дрібних та середніх господарств, сміливо констатував, що у Російській імперії просто не існує жодної банківської установи, яка б забезпечувала фінансові потреби цього виробничого «хребта» країни, який гарантував їй продовольчу безпеку. Вихід зі складного становища Василь Єгорович бачив у радикальних змінах адміністрування та комерційної політики фінансових установ Російської імперії, оскільки ні ощадно-позичкові товариства, ні селянські банки, які почали з'являтися у середині 80-х рр. XIX ст. не будуть спроможні задовільнити увесь комплекс потреб селянського соціуму держави.

Конкретизуючи свої роздуми, В. Варзар наголошував на тому, що кредитна політика в аграрному секторі повинна ґрунтуватися на принципах спеціалізації, різноманітності та масштабування, адже тільки за таких умов можливо забезпечити фінансовими ресурсами абсолютну більшість населення держави - представників селянської верстви. Селяни потребують обігових капіталів, меліораційних та орендних кредитів, фінансових ресурсів як інструменту забезпечення земельної застави, коштів для придбання нових земельних ділянок, що убезпечить селянство від негативного впливу посередників – єврейської комерції, купецтва, заможного міщанства, які заробляють на цьому свої капітали.

Відзначимо одну принципово важливу деталь, яка дуже красномовно характеризує земський лібералізм Північного Лівобережжя – Василь Єгорович прямо вказував на те, що сільське господарство Російської імперії більше схоже на аграрний сектор США, а не Європи, оскільки рабовласницький лад в обох державах був скасований приблизно в один і той же історичний період. Відповідно, необхідно принципово відмовлятися від європейських кредитних моделей і брати досвід з американського прикладу розвитку території, де панувало дрібне фермерство.

В. Варзар наполягав на тому, що у Російській імперії вкрай необхідно створити велику мережу виключно регіональних та місцевих банків, наприклад на повітовому земському рівні, які будуть виконувати принципово важливу функцію – кредитування аграрного сектору економіки країни. Великі центральні банки, на переконання діяча, не справляться з цим завданням, оскільки вони не володіють жодною інформацією про потреби селянського стану. Однак, столичні банки зобов'язані виконувати роль державного гаранта та арбітра у взаємовідносинах, не допускаючи банкрутства провінційних банків, шляхом надання стабілізаційних

генеральних капіталів.

Кредитні лінії, на переконання В. Варзара, повинні бути різноманітними, переважно короткостроковими та середньостроковими, терміном від одного до 15 років. Позики селянам краще надавати не під забезпечення векселями, а під застави і гарантії активів майна та власності кожної конкретної родини. Чим більше варіантів кредитів по термінам, формам і забезпеченню буде у селянства, тим більшою буде його довіра до банківської системи. Принципово важливою умовою будь-якого кредиту повинен бути мінімальний банківський комерційний відсоток – він не має перевищувати 3% річних [Варзар, 1891].

У другій половині 80-х рр. XIX ст., Василь Єгорович написав ще дві вагомі праці, які вийшли друком вже на початку 1890-х рр. у столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, куди відомий ліберал-опозиціонер змушений був переїхати на службу до центральних органів виконавчої влади, оскільки адміністрація чернігівського губернатора, провінційна бюрократія та консервативний політиком довели тиск на відомого діяча та його родину до непристойних і нестерпних кондицій. Обидві праці були публічно оприлюднені ученим за засіданнях Імператорського вільного економічного товариства, яке лояльно ставилося до репрезентантів конструктивної опозиції російському абсолютизму. Особливо наголосимо на тому факті, що незважаючи на опозиційне реноме В. Варзара, його професійний талант науковця був шляхетним чином оцінений колами верховної влади: Василь Єгорович був запрошений консультантом прем'єр-міністра Російської імперії – С. Вітте.

У роботі «К вопросу о сельскохозяйственном кризисе», В. Варзар виклав свою доктринальну візію поступу та розвитку галузі сільського господарства у Російській імперії. Проаналізувавши головні причини світової аграрної кризи, яка розпочалася наприкінці 80-х рр. XIX ст., дослідник прийшов до висновку про те, що вона була спричинена як перевиробництвом сільськогосподарської продукції, так і особливо – революційними успіхами у розвитку морського та сухопутного транспорту, що радикальним чином знизило світові ціни на пшеницю, призвівши до катастрофічного падіння рентабельності аграрного виробництва. Особливо боляче це вдарило по економіці Російської імперії, де панувало дрібне земельне господарство та відповідна культура. Вихід зі складної ситуації Василь Єгорович бачив у фундаментальній зміні підходів до аграрного виробництва у країні. Опозиціонер, посиляючись на позитивний і прогресивний досвід поступу сільського господарства у США, аргументовано доводив, що і Російська імперія повинна йти аналогічним шляхом, аби подолати кризу.

В. Варзар озвучив комплекс конкретних практичних пропозицій, які, на його переконання, змінять ситуацію на краще: 1. перехід до філософії виробництва дешевої за рентабельністю і собівартістю пшениці, що дозволить при великих врожаєх дорожче продавати хліб на світовому продовольчому ринку; 2. подальший широкомасштабний розвиток транспортної галузі, з метою досягнення стратегічної мети - системного зниження вартості виробництва пшениці та її експорту; 3. всебічне запозичення найкращих світових технологій та застосування найсучасніших знарядь праці у сільському господарстві, з метою як інтенсифікації виробництва, так і мінімізації участі у процесах селян-землеробів; 4. внутрішнє освоєння та колонізація придатних для аграрного виробництва земель Російської

імперії, поза межами європейської частини держави, що, враховуючи дешеву робочу силу, дозволить виробляти велику кількість пшениці за обсягами, при прийнятному рівні собівартості та рентабельності; 5. переселення 3 мільйонів населення європейської частини країни в інші регіони, з метою їх освоєння та колонізації, оскільки вона вичерпала усі можливості для прогресивного розвитку сільського господарства, а вказаний людський капітал і трудові ресурси у такій кількості не потрібні, адже європейська частина держави перенасичена кількістю населення. Науковець стверджував, що тільки опора на власні сили і розвиток внутрішнього ринку, включно з розвитком індустрії видобутку корисних копалин, можуть вивести Російську імперію з економічної кризи, яка має загальносвітові тенденції [Варзар, 1895a].

На наш погляд, ініціативи В. Варзара, викладені у проаналізованій нами праці свідчать про те, що філософія перетворень, які були реалізовані на практиці у Російській імперії на початку ХХ ст., була вироблена провідними науковими центрами держави, зокрема, за участі й Василя Єгоровича, задовго до приходу на посаду прем'єр-міністра П. Століпіна та офіційного проголошення його курсу на трансформацію країни.

Інша розвідка В. Варзара була присвячена розробленій та опублікованій членами статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі унікальній карті ґрунтів Чернігівської губернії. Василь Єгорович, згадуючи початок подвижницької діяльності чернігівської земської статистичної служби у 1876р. зауважив, що на той момент у науці не існувало класифікації земельних ресурсів. Тому перші три томи праць статистиків вийшли без вивчення цього параметру аграрного сегменту економіки. Починаючи з 1880-х рр., коли було здійснено статистичне обстеження Новозибківського та інших повітів губернії, особисто В. Варзар узяв на себе сміливість включити до опису кожного повіту окремих розділ, присвячений характеристиці сортів земельного фонду краю, оскільки науково обґрунтованих критеріїв розподілу латифундій не існувало. Саме вказана наукова новація дозволила розробити унікальні для кожного опису повіту топографічні карти, економічні діаграми та фізико-географічні схеми ґрунтів, які відображали надважливі характеристики земельного фонду регіону.

Вказані вище картографічні матеріали створювались на основі вже традиційної для чернігівських земських статистиків експедиційної форми роботи, коли члени статистичного бюро, за допомогою широких співбесід з селянством та дворянами-землевласниками, ретельно фіксували у локальному географічному, територіальному просторі усі якісні зміни, які мали місце з земельним фондом. Особливу увагу науковці приділяли питанням якості ґрунтів, ступеню їх врожайності, рівню видатків на обробку, характеристикам цінності і прибутковості. Усі ці відомості стали базою кожного повітового статистичного опису.

Фінальним акордом праці статистичного бюро стала розробка зведеного статистичного опису усієї Чернігівської губернії. На цьому високому рівні наукового узагальнення, земські статистики розподілили земельний фонд регіону на 4 групи, у залежності від змісту гумусу та глини: чорноземи, сірі землі, сіропіщані та піщані. Чорноземи займали лише південно-східну частину краю, яка межувала з Полтавською губернією. Їх господарські та економічні показники були стабільно високими. Сірі землі становили чверть усього фонду губернії, мали непогані

господарські параметри та економічні показники, а тому разом з чорноземами являли собою якісну половину усіх сільськогосподарських земель, придатних для аграрного виробництва. Іншу половину фонду регіону склали проблемні сіропіщані та піщані землі, які мали слабкі параметри і показники. Учений наголошував на тому, що становище вирівнював лише той факт, що більшість згаданих земель перебували у лісовому ареалі і як правило не зазнавали аграрної обробки.

Усе це, на глибоке переконання Василя Єгоровича, зобов'язані враховувати розробники податкового та іншого фінансово-економічного законодавства держави, адже принципова різниця між характеристиками ґрунтів очевидна навіть особі, яка не має наукової підготовки. Діяч відзначив, що земська статистична служба потребує нових фахівців – спеціалістів-ґрунтознавців, які б, володіючи необхідною хіміко-біологічною освітою та фізико-геологічними знаннями, якісно доповнювали «чернігівський» тип експедиційної земської статистики, оскільки розроблена відомим російським науковцем В.Докучаєвим методологія обстежень земельного фонду враховує лише природні фактори, ігноруючи економічно вагомі питання якості та цінності наділів [Варзар, 1895b].

Висновки. Проаналізувавши головні опубліковані наукові праці В.Варзара можемо стверджувати, що вони є дуже важливими джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 – 80 рр. XIX ст. Роботи Василя Єгоровича були присвячені проблемам податкової політики, кредитно-банківської системи, розвитку аграрного сектору економіки, досягненням земської статистичної служби.

Констатуючи факт існування соціально несправедливої податкової системи у Російській імперії, засуджуючи кричущі рудименти свавільної політики по відношенню до селянства, опозиціонер запропонував альтернативну візію вирішення проблем. У спеціальному дослідженні, присвяченому активам міської власності та нерухомості, ліберал наполягав на фронтальній інвентаризації усіх активів міської власності, тим самим розширивши соціальну базу оподаткування; запровадженні системи суцільного страхування міського майна; ініціював впровадження прогресивної шкали податкоутворення та оподаткування по відношенню до суспільних станів комерсантів, підприємців, купців, керуючись соціально справедливим принципом – «чим більше володіння, його величина, якість та прибутковість – тим більший податок». Що ж стосується пересічного міщанства, то діяч виступив за оподаткування їх майна виключно з точки зору філософії економіки середніх показників: спочатку потрібно було визначити цінність, якість та чистий прибуток активів власності, і лише потім її оподатковувати.

У контексті обговорення загальносвітової кризи сільськогосподарського виробництва, представник опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя оприлюднив пакет реформаційних перетворень, які, на його думку, могли розв'язати проблему, а саме: перехід до філософії виробництва дешевої за рентабельністю і собівартістю пшениці; подальший широкомасштабний розвиток транспортної галузі, з метою максимального зниження вартості перевезень аграрної продукції; максимальне запозичення новітніх технологій виробництва та сучасних знарядь сільськогосподарської праці, з метою інтенсифікації аграрного сектору економіки та мінімізації участі селян-землеробів у виробничих процесах; освоєння

та колонізація придатних для аграрного виробництва територій Російської імперії з одночасним переселенням 3 мільйонів населення європейської частини країни у погано заселені регіони держави.

Особливе значення, на наше переконання, мали унікальні та революційні досягнення Василя Єгоровича в іпостасі члена Статистичного відділення, а потім і бюро при Чернігівській губернській земській управі. Поза усякими сумнівами, історична заслуга представника ліберальної партії полягала у подвижницькому статистичному дослідженні земельного фонду Чернігівської губернії, як на рівні кожного окремого повіту, так і регіону у цілому. За безпосередньої участі В. Варзара, науковий доробок чернігівської земської статистики був імplementований на практиці під час розробки податкової системи краю, шляхом використання інструментарію економічної географії у вигляді різноманітних економічних діаграм, топографічних карт та фізико-географічних схем ґрунтів, які дозволяли візуально проілюструвати та зафіксувати для історії головні параметри і характеристики аграрного сектору економіки північної України та запровадити прогресивний соціальний принцип при процедурах податкоутворення і оподаткування, який полягав у пануванні параметрів якості, цінності та прибутковості земель при визначенні величини податків.

У галузі кредитно-банківської політики, В. Варзар нещадно критикував економічну політику режиму імператора Олександра III, який почав рятувати свою соціальну опору – велику латифундальну аристократію від фінансового банкрутства, у тому числі створенням дворянського поземельного банку. По відношенню до селян-виробників проводилась упереджена, соціально несправедлива політика. Аргументовано довівши, що абсолютна більшість аграрного сектору економіки складається з дрібних господарств та відповідної сільськогосподарської культури, учений констатував факт того, що у державі не існує жодної банківської установи, яка б забезпечувала потреби цього виробничого сегменту. Вихід зі складної ситуації Василь Єгорович вбачав у створенні великої мережі регіональних та провінційних банків, які б кредитували селянську верству країни на принципово вигідних для неї умовах: короткострокові та середньострокові терміни позик; забезпечення кредитів під заставу активів майна і власності; комерційний банківський відсоток не повинен перевищувати 3% річних.

У цілому, на наше переконання, наукові праці В. Варзара є незамінними джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 – 80-х рр. XIX ст., які дуже яскраво та красномовно відображають головні імперативи соціальної та економічної програми досліджуваної нами політичної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. і є вельми актуальними для сьогодення.

Список використаних джерел та літератури

- Варзар, В., 1874. Хитрая механика. М.: Типография Г.О. Орлова, 40.
- Варзар, В., 1876. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1-4. Чернигов: Земская типография, 120-163.
- Варзар, В., 1877. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск I. Чернигов: Земская типография, 28-67; Він же.

Редьковская волость Черниговского уезда. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1 - 4. Чернигов: Земская типография, 116 - 175.

Варзар, В., 1878 Евреи-арендаторы в Черниговской губернии. *Отечественные записки*. Т. 240. 10. Октябрь, 175-205.

Варзар, В., 1880. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах Черниговской губернии. *Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России*. СПб.: Типография В.Демакова, Выпуск.V., 327-364.

Варзар, В., 1884. Проект земского банка земледельческого кредита. *Земский сборник Черниговской губернии*, 11, 31-76.

Варзар, В., 1891. Какой кредит нам нужен? Чернигов: Земская типография, 39.

Варзар, В., 1895а. К вопросу о сельскохозяйственном кризисе. СПб.: Типография В.Демакова, 1895, 48.

Варзар, В., 1895б. Почвенная карта Черниговской губернии в связи с вопросом о статистическом исследовании почв. СПб.: Типография В.Демакова, 10.

Кириченко, В., 1977. Визначний економіст і статистик. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, Випуск 11, 104-110.

Котельницький, Н., 2018. Єврейські погроми 1881 р. та земський лібералізм Північного Лівобережжя (60 – 80 рр. XIX ст.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура*, Матеріали XIII Міжнародного наукового семінару, 22 березня 2018 р., Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 44 - 55.

Котельницький, Н., 2020а. «Єврейська проблема» у роботі ліберальних земців північної України (80 рр. XIX ст.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура.*, Матеріали XV Міжнародного наукового семінару., Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 62-71.

Котельницький, Н., 2020б. «Проект земского банка В. Е. Варзара» як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60 – 80 рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*, 3, 183-187.

Рахно, О., 2013. Земський статистик В.Є. Варзар: віхи життя та громадської діяльності на Чернігівщині, *Сівещина в історії України*, Випуск 6, 416-420.

1877а. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе, Т.І., Черниговский уезд, К.: Типография и литография М.П.Фрица, 220.

1877б. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе,Т.ІІ: Борзенский уезд, К.: Типография и литография М.П.Фрица, 154.

1880. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программе бывшего Статистического Отделения при Черниговской Земской Управе, Новозыбковский уезд, Том IV, Чернигов: Губернская типография, 143.

1883. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе, Остерский уезд, Том VII,Чернигов: Земская типография, 214.

References

Kirichenko, V., 1977. Vznachnij ekonomist i statistik. *Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoï dumki Ukraïns'koï RSR, Vipusk 11*, 104 -110. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2018. Yevrejs'ki pogromi 1881 r. ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja(60 – 80 rr. XIX st.). Yevreii Livoberezhnoii Ukraini. *Istorija ta kul'tura*, Materiali XIII Mizhnarodnogo naukovogo seminaru, 22 bereznja 2018 r., Chernigiv: Vidavec' V. M. Lozovij, 44-55. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2020а. «Yevrejs'ka problema» u roboti liberal'nih zemciv pivnichnoï Ukraïni (80 rr. XIX st.). *Yevreii Livoberezhnoï Ukraini. Istorija ta kul'tura.*, Materiali XV Mizhnarodnogo naukovogo seminaru, Chernigiv: Vidavec' V. M. Lozovij, 62-71. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2020b. «Proekt zemskogo banka V. E. Varzara» jak dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni (60 – 80 rr. XIX st.). *Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. I. Vernads'kogo. Serija «Istorichni nauki»*, 3, 183-187. [In Ukraine].

-
- Rahno, O., 2013. Zems'kij statistik V.C. Varzar: vihi zhittja ta gromads'koi dijal'nosti na Chernigivshhini, *Sivershhina v istorii Ukrassni, Vipusk 6*, 416-420. [In Ukraine].
- Varzar, V., 1874. Hitraja mehanika. M.: Tipografija G.O.Orlova, 40. [In Russian].
- Varzar, V., 1876. O sposobah i priemah ocenki gorodskih nedvizhimyh imushhestv. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1-4*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 120-163. [In Russian].
- Varzar, V., 1877. Red'kovskaja volost' Chernigovskogo uezda. Sostojanie zemledelija. Dal'nie othozhie promysly. Blizhnie othozhie promysly. Trudy Statisticheskogo otdelenija pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave. Vypusk I. Chernigov: Zemskaja tipografija, 28-67; Vin zhe. Red'kovskaja volost' Chernigovskogo uezda. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1-4*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 116-175. [In Russian].
- Varzar, V., 1878. Evrei-arendatory v Chernigovskoj gubernii. Otechestvennye zapiski. T. 240. 10. Oktjabr', 175-205. [In Russian].
- Varzar, V., 1880. Kustarnaja promyshlennost' v Chernigovskom, Borzenskom i Novozybkovskom uezdah Chernigovskoj gubernii. *Trudy Komissii po issledovaniju kustarnoj promyshlennosti v Rossii*. SPb.: Tipografija V.Demakova, Vypusk.V., 327-364. [In Russian].
- Varzar, V., 1884. Proekt zemskogo banka zemledel'cheskogo kredita. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii, 11*, 31-76. [In Russian].
- Varzar, V., 1895a. K voprosu o sel'skohozjajstvennom krizise. SPB.: Tipografija V.Demakova, 1895, 48. [In Russian].
- Varzar, V., 1895b. Pochvennaja karta Chernigovskoj gubernii v svjazi s voprosom o statisticheskom issledovanii pochv. SPB.: Tipografija V.Demakova, 10. [In Russian].
- Varzar, V., 1891. Kakoj kredit nam nuzhen? Chernigov: Zemskaja tipografija, 39. [In Russian].
- 1877a. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoj Gubernskoj Zemskoj Uprave, T.I., Chernigovskij uezd, K.: Tipografija i litografija M.P.Frica, 220. [In Russian].
- 1877b. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoj Gubernskoj Zemskoj Uprave, T.II: Borzenskij uezd, K.: Tipografija i litografija M. P. Frica, 154. [In Russian].
1880. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom po programme byvshego Statisticheskogo Otdelenija pri Chernigovskoj Zemskoj Uprave, Novozybkovskij uezd, Tom IV, Chernigov: Gubernskaja tipografija, 143. [In Russian].
1883. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye Chernigovskim statisticheskim otdeleniem pri gubernskoj zemskoj uprave, Osterskij uezd, Tom VII, Chernigov: Zemskaja tipografija, 214. [In Russian].

**SCIENTIFIC WORKS OF V. YE. VARZAR AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK UKRAINE
(70 - 80th OF THE XIX CENTURY)**

Nazar Kotelnytskyi

Candidate of Historical Sciences, Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences,
Associate Professor of the Law Department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law,
International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai, Chernihiv

Abstract. *The article analyzes the main scientific works of a well-known scientist in the field of statistics and economic geography, a member of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank in the 1870s and 1880s – Vasyl Yehorovich Varzar (1851 – 1940). The author came to the conclusion that the scientist's works are irreplaceable sources from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 60 – 80s of the 19th century, which very vividly and eloquently reflect the main imperatives of the social and economic program of the political trend we are studying in the liberation movement of Russian Empire of the second half of the 19th century. V. Varzar's research was devoted to the problems of tax policy, the credit and banking system, the development of the agrarian sector of the economy, and the achievements of the Zemstvo statistical service.*

Key words: *V. Ye. Varzar, Chernihiv province, statistical surveys, credit-banking and tax policy.*

ПРОЯВИ АНТИСЕМІТИЗМУ В РОСІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Шимко Віта Віталіївна

аспірантка кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: v_shimko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2734-6197>

***Анотація.** У статті на основі аналізу сучасної історіографії робиться спроба проаналізувати життя євреїв містечок Правобережної України в умовах наростаючої антисемітської політики російського військового командування та цивільної адміністрації в перші місяці Першої світової війни; з'ясувати як змінювалось ставлення влади, місцевого населення та військових до містечкового єврейства; встановити фактори, які в подальшому призвели до депортації євреїв, взяття в заручники, а також чисельних випадків насилля та погромів щодо місцевого єврейства. **Методи дослідження** – ретроспективний, описовий, порівняльно-історичний. Встановлено, що початок Першої світової війни, не дивлячись на показове єднання російських імператорських підданих на початку війни, посилив у політиці в уряді та армійських властей антисемітські наративи. Вона поступово стає все більш радикальною та негативною. Ні про яке покращення російсько-єврейських відносин не могло бути і мови. Російський уряд в особі євреїв та німців шукав внутрішніх ворогів, на яких можна було б перекласти провину за військові поразки та погіршення соціального становища населення. Визначено, що серед військового командування та тилового цивільного населення євреїв звинувачували у шпигунстві на користь ворожих розвідок, диверсіях на залізницях, приховуванні промислових та продовольчих товарів. Посилення антисемітизму у військах провокувало погроми та взяття в заручники у прифронтових містечках, для придушення яких і покарання винних військового командування не вчиняло жодних дій. Це були перші прояви урядової політики стосовно єврейства в роки Першої світової війни. У якій вагомому ролі відіграла державна антисемітська ідеологія та політика стосовно «іногородців». Подальші події військового часу та революційних воєн продовжили ідеологічну лінію на знищення внутрішнього ворога.*

***Ключові слова:** євреї, Перша світова війна, антисемітизм, Російська імперія, погроми, депортації.*

Постановка проблеми. Перша світова війна принесла в життя українського соціуму зміни, які поступово руйнували традиційний уклад життя різних етнічних, релігійних та соціально-економічних груп. Особливо потерпали від війни етнічні громади Правобережної України, які безпосередньо опинились в зоні бойових дій та прифронтовій смузі. Необґрунтованому насиллю зі сторони російської армії та військово-цивільної адміністрації піддавались українці, німці, поляки та євреї. Останні, які згідно російського імперського законодавства, вимушено проживали в містах і містечках смуги осілості, не мали змоги виїхати з регіону. Опинившись в складних умовах, містечкові євреї намагались вижити, зберігши власні традиції та

спосіб життя. Досвід їх виживання та збереження релігійно-культурної та національної ідентичності є актуальним для сучасних українців та представників інших етносів, які в умовах російської колоніальної війни, що супроводжується геноцидними проявами, опинились на окупованій території, чи в зоні бойових, чи прифронтовій смузі.

Метою статті є спроба проаналізувати життя євреїв містечок Правобережної України в умовах наростаючої антисемітської політики російського військового командування та цивільної адміністрації в перші місяці Першої світової війни; з'ясувати як змінювалось ставлення влади, місцевого населення та військових до містечкового єврейства; встановити фактори, які в подальшому призвели до депортації євреїв, взяття в заручники, а також чисельних випадків насилля та погромів щодо місцевого єврейства.

Історіографічний огляд. Російська урядова політика стосовно єврейського населення імперії в період Першої світової війни, її еволюція та реакції зі сторони містечкового єврейства розглядалися в роботах представників різних історичних шкіл. Зокрема, про вплив війни на життя євреїв містечок Правобережної України йдеться у роботі «Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз» О. Реєнт та Б. Янишин [Реєнт, Яцишин, 2014]. Автори розкрили особливості політики російського уряду щодо «національного питання», яка полягала в посиленні тиску та асиміляцію національних меншин, зокрема, і єврейської громади імперії. До євреїв влада застосовувала виселення та депортації здебільшого в глиб Російської імперії. Інший дослідник, С. Плохій відзначає, що початок воєнних дій негативно вплинув на становище всіх етнічних меншин в межах імперії. Запроваджувались все нові і нові обмеження та заборони на культурно-релігійному та політичному рівні [Плохій О., 2016].

Питаннями депортацій, проявами антисемітизму в армії та прифронтовій смузі, організації допомоги постраждалим від погромів та виселенням присвячені публікації В. Доценка [Доценко, 2014а; Доценко, 2014b), Л. Білоуса [Білоус, 2005], П. Слободянюка [Слободянюк, 2005]. Автори сходяться на думці, що антисемітизм був частиною свідомості російського населення на початку ХХ ст. А посилення побутових труднощів, пов'язаних з тривалою війною, тільки посилювало його. Це стало одним із факторів погромів часів громадянського протистояння 1917-1921 р. між червоними і білими імперіалістами. Дослідники сходяться на думці, що у роки Першої світової війни, єврейські громади Правобережної України, під впливом російської урядової політики активізували власний громадський рух в сфері благодійництва, просвітництва та культури [Рудницька, 2015].

Серед закордонних дослідників потрібно виділити роботи Е. Лора [Лор, 2012; Lohr, 1999], С. Гольдіна [Гольдин, 2005], О. Будніцкого [Будницкий, 2006], Ф. Канделя [Кандель, 1994], які розкривають особливості російської урядової політики стосовно містечкового єврейства, антисемітизм в російській армії та кампанії направлені проти «іновірців» до яких відносились і євреї.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд, коли працюєш з повідомленнями тогочасної періодичної преси, зведеннями жандармських управлінь, складається враження, що влітку 1914 року, у переддень Великої війни та в перші її місяці, єврейське населення міст та містечок Правобережної України охопив масовий вірнопідданський ентузіазм, і воно долучилося до патріотичної ейфорії, яка

охопила населення Російської імперії. Особливо це стосується єврейської молоді і учнів старших класів гімназій та реальних училищ.

Підтримали євреї і мобілізацію. За роки війни до російського війська потрапили близько 400 тис. осіб. З перших днів мобілізовані та охочі євреї за свої подвиги отримали військові нагороди. Доброволець єврей Кац, за героїзм у бою під Гамбінене, отримав «Георгія» та військове звання підпрапорщика.

Євреї виступали на «антигерманських» демонстраціях, долучались до кампаній зі збору пожертв для російського війська, влаштовували молебні та святкові ходи. Зокрема, у Житомирській великій і хоральній синагозі 22 червня 1914 р. було відправлено урочистий молебень *«за здоров'я царствуючого дому і перемогу слов'янської зброї»* [Доценко, 2014с, с. 138].

У Вінниці місцева єврейська громада долучилася до маніфестації у підтримку політику царського уряду. За інформацію місцевої поліції на маніфестацію вийшли 15 тис. осіб, що складало третю частину всіх жителів Вінниці. Програма патріотичного заходу включала богослужіння у синагогах та єврейських молитовних будинках, урочисту ходу зі свитками Тори та портретами царствуючих осіб. Фінальним акордом ходи стала подяка її учасникам та євреям міста від генерала О. Брусилова: *«Нехай живуть усі вірні євреї»* [Лисий, 2015, с. 245].

У наведеному факті єврейської демонстрації у Вінниці, ми бачимо консолідацію іногородців, нехристиян та російського воїнства в особі генерала О. Брусилова. Однак є і інший факт, який говорить про протилежне. Так, генерал О. Брусилов, будучи командуючим 14-го армійського корпусу, вимагав *«... повністю вилучити євреїв зі складу армії... обмеживши їх громадянські права»* (Гольдин, 2005, с. 30). Тобто, показова прихильність генерала до євреїв Вінниці, це насправді лише прояв гри на публіку. Насправді О. Брусилов неодноразово показував у своїх виступах та листуванні антисемітські погляди. Подібні погляди стосовно євреїв мали більшість з російських генералів та офіцерів. Серед них і генерал П.А. Плеве (командуючий військами Московського воєнного округу), і генерал Н.І. Іванов (командуючий Київським військовим округом, а далі і Південно-Західним фронтом), і генерал А.Є. Еверт та інші. Зокрема, командуючий 12-ю армією П.А. Плеве наголошував, що євреїв ні під буд-яким виглядом не можна допускати до армії, оскільки вони елемент безумовно шкідливий. Їх службу у війську потрібно замінити на сплату військового податку [Гольдин, 2018, с. 109].

24 липня 1914 р. представники єврейської громади Волинської губернії, рабини Векслер і Болухер, від імені єврейської спільноти губернії висловились у підтримку захисту Вітчизни і готовність пожертвувати на цю справу власне майно [Доценко, 2014с, с. 103].

Єврейські громади міст та містечок організовували і акції зі збору коштів для підтримки мобілізованих і запасників. Про ці вірнопідданські кампанії активно повідомляла у перші місяці війни місцева преса. Так, в липні 1914 р. євреї Житомира зібрали для підтримки сімей запасників 6 тис. крб. [Жизнь Волини, 1 августа 1914], у Бердичеві у місцевій єврейській лікарні організували лікування поранених [Герасимов, 2015, с. 100].

Про підтримку війни та політики російського уряду писали і в центральній та місцевій пресі. Ось, наприклад витяг із статті в газеті «Новий восход»: *«В історичний момент, коли нашій батьківщині загрожує іноземне поневолення,*

коли груба сила об'єдналась проти величних ідеалів людства, російське єврейство мужньо виступить в поле битви і виконає свій священний обов'язок» [Новый восход, 24 липня 1914].

Серед населення міст та містечок, не дивлячись на показову консолідацію і слова про об'єднання всіх суспільних верств імперії проти «тевтонського ворога», зберігалось упереджене ставлення до євреїв. Згодом, після перших поразок у війні, воно посилилось і вилилось у яскраві прояви антисемітизму.

Євреї, не дивлячись на їх показову лояльність до імперії та її правлячої династії, залишались чужими, внутрішніми ворогами православних християн. Ця ворожість формувалась не один десяток років, внаслідок антисемітської політики російської церкви та уряду. Сюди потрібно віднести і заклики православних священників, проти євреїв, які відріклись, зрадили Ісуса, євреїв, які користуються «добротою, порядністю і недалекістю місцевих селян-християн» здійснюючи свої тіньові економічні справи.

До поширення антисемітських ідей у передвоєнні роки долучився і митрополит Антоній (Храповицький), який був учасником чорносотенного руху в Російській імперії. У статуті «Союзу Русского народа» наголошувалось на тому, що руська народність, як збиральниця землі Руської і влаштовувачка Руської держави є народність державна; інші народності в Росії користуються правами громадянської рівності, за виключенням євреїв [Программа Союза Русского народа, 1906].

Він, будучи митрополитом Волинським, у 1906 р. долучився до створення Почаївського «Союзу русского народу» та вимагав від ввірених йому священників поширювати серед вірян чорносотенні ідеї та особисто вступати до осередків Союзу (Єпископ Никон – крах чорносотенських ілюзій). За сприяння митрополита на початок 1907 р. у Волинській губернії діяло понад 1000 чорносотенних осередків, 300 із яких очолювали священники. Загальна чисельність Почаївського відділу становила 104 289 осіб [Реєнт, Сердюк, 2012, с. 85]. Сам Антоній називав Союз організацію першою і єдиною найнароднішою, мужицькою та демократичною, яка дійсно піклується про простий народ [Телуха, 2019, с. 139].

Перед початком Першої світової війни осередки Союзу функціонували в більшості сіл Правобережної України. Їх активом переважно були місцеві православні парафіяни, які в більшості своїй були неписьменними або малограмотними. На їх свідомість визначальний вплив мали місцеві священники, які в своїх проповідях пропагували російські імперські наративи, переконували, що їх бідність, це наслідок засилля в економіці краю євреїв. Нібито євреї тримають у своїх руках всю місцеву торгівлю, є жорсткими визискувачами орендарями, і взагалі прагнуть захопити владу, щоб знуцатись з православного люду [Реєнт, Сердюк, 2012, с. 85].

Крім того євреїв асоціювали з російським революційним рухом початку ХХ ст. Рухом, який підривав традиційний імперський уклад та ідеологему про «віру, царя та отечество» [Ильин, 2009, с. 217]. Про це повідомляло командування 42-го Якутського полку (розташовувався в Житомирі). Солдатам наголошували, що революційна пропаганда ведеться євреями, які ненавидять християн і православних. В казармах полку, за сприяння офіцерів, поширювалась чорносотенна література [Гольдин, 2018, с. 46].

У наявність світової єврейської антиросійської змови вірив і російський імператор Микола II. За свідченням О. Спиридовича, начальника охорони царського двору в 1906-1911 рр., імператор вважав, що революційний рух фінансує та скеровує група євреїв: «...вірив государ ...що існує десь той таємний єврейсько-масонський центр, який відіграє у світовій політиці важливу роль» [Гаухман, 2012, с. 126].

Необхідно зазначити і на єврейських погромах в період російської революції 1905 р., які прокотилися по території українських губерній і були санкціоновані представниками російського уряду та православної церкви.

З початком війни російські православні священники продовжували поширювати під час проповідей антисемітські нарративи. В Березничах Волинської губернії місцевий священник повідомив прихожан з церковного амвону, що євреї – шпигуни і що в животі корови було знайдено телефон, який пристосований до зв'язку з ворогом [Будницький, 2006, с. 287].

Прояви насилля по відношенню до місцевих євреїв російське командування фіксувало з перших днів війни. Скупчення мобілізованих на залізничних станціях «смуги осілости» супроводжувався нападами на місцевих євреїв, переважно торгівців, що мали крамниці біля станцій та ятки на базарчиках. Антисемітизм серед новобранців підігрівали мобілізовані учасники чорносотенної монархічної організації «Союз русского народа». Її відділення працювали у всіх губернських центрах та більшості повітових міст регіону. Зокрема, показовим прикладом є зафіксоване в газеті «Кіевская мисль» звернення молодого запасного до товаришів по службі у містечку Радомишль Волинської губернії 3 серпня 1914 року, під час «горілчаного бунту», який переріс у єврейський погром: *«Ми йдемо страждати й проливати кров. За кого? Через євреїв! А вони нашу кров смокчуть. Ось у Києві євреї вбили хлопчика Юцинського, смоктали його кров і залишилися правими: бийте євреїв та чавіть їх!»* [Герасимов, 2017, с. 187].

Аналіз закликів, цього молодого запасного, показує всю глибину проблем, міжетнічних стереотипів та протиріч, які сформувались у свідомості населення імперії в довоєнний час. Тут і Справа Бейліса, і сіоністська змова, і бажання знайти внутрішнього ворога, винного у війні та бідах, яка вона за собою несе. Тим більше, сам виступ, а потім і єврейський погром, здійснювали мобілізовані, які переважно були селянами. Тобто вони вже були готовими шукати ворога серед євреїв. Сам погром, звичайно, закінчився арештами та судовими справами. Згодом, запроваджений військовий стан, формально заборонив масштабні антиєврейські акції. Однак, антисемітські погроми продовжувалися. Факт погрому, показував наявність у населення прихованого потенціалу до антисемітських дій, які переростуть у погроми часів революції 1917 року. Зокрема, в серпні 1915 р. погромами відзначились і мобілізовані другого розряду. У звіті Херсонського губернатора повідомлялось про «незначні випадки» порушення порядку новобранцями. «Незначними випадками» були побиття єврейських жителів, які прогулювались містечками, кидання камінням у вікна будинків євреїв-міщан та ножові поранення єврея Варшавського [Будницький, 2006, с. 286].

Необхідно наголосити, що значна кількість мобілізованих солдат були селянами та жителями внутрішньо російських губерній, і ніколи в житті не зустрічались з євреями, а тим більше не знали про традиції і побут єврейського містечка. Потрапивши в нове культурно-релігійне середовище, вони діяли згідно

власних поверхових уявлень про російського єврея, які формувались під впливом преси, православних священників та й взагалі місцевих антисемітських забобонів. Крім того в армії відкрито велась антисемітська пропаганда. Все це формувало в солдат уявлення про єврея, як чужого, ворога християнства та німецько-австрійського шпигуна.

На становище містечкового єврейства Правобережної України жорстко і край негативно впливала політика російського військового командування. Більшість вищих російських офіцерів і генералів, як уже зазначалось вище, підтримували антисемітизм та край негативно ставились до євреїв імперії. Вони були відповідальними за прояви антисемітизму військах, відповідали за організацію масових депортацій та виселення населення з прифронтових районів. Крім того від офіцерів напряду залежало ставлення солдат до виселенців. З листів солдата С.Є. Сістріна, можна простежити антисемітські погляди його командира полку та нижчих офіцерів. Зокрема, під час знайомства з полком новий командир викликав всіх євреїв і перед шеренгою оголосив: *«Я проти євреїв власне нічого не маю, але першого хто завагається в бою розстріляю. Про це запам'ятайте»* [Архив еврейской истории, с. 213]. Крім того, С. Сістріну було відмовлено в отриманні завдання прапорщика, тому, що він єврей.

Більшість депортацій супроводжувалось насиллям, мародерством та знущаннями над жінками, дітьми та літніми людьми. Як наголошує Ерік Лор, депортації євреїв супроводжували хвилі погромів, грабежів, терору. Російські військові проявляли однакове негативне ставлення як до депортованих, так і до біженців [Lohr, 2003, с. 138].

Російські солдати та офіцери звинувачували євреїв у шпигунстві на користь Австрії і Німеччини, зараження російських солдатів різноманітними венеричними захворюваннями, поширенні тифу та холери. Серед військових поширювались легенди про євреїв, які переправили німцям півтора мільйони рублів золотом, сховавши їх в гробу; про мельника, який мав на млині прихований телефон і передавав інформацію австрійцям [Будницкий, 2006, с. 287]. Всі ці фантастичні історії посилювали в солдатів антисемітські настрої.

Ейфорія початку війни і віра в швидку перемогу швидко змінилась труднощами військових, прифронтових буднів. Поступово знижувався життєвий рівень населення, виникали кризи продовольства, транспортна, розпочалась інфляція. Місцеві в погіршенні свого соціально-економічного становище звинувачували перш за все чужих – німців та євреїв. Це посилювало антисемітські настрої. Криза з дефіцитом мідних та срібних грошей, яка проявилась на Правобережжі в 1914 р., на думку місцевих була спровокована євреями, які співпрацювали з німцями [Из «черной книги», 1918, с. 271].

Становище євреїв Правобережної України значно погіршилось після публікації наказу Верховного головнокомандувача від 27 листопада 1914 р., в ньому євреїв називали «надійними союзниками ворогів Росії». В наказі вперше йшлося і про примусове виселення євреїв з прифронтової зони, якщо на це буде потреба [Білоус, 2011, с. 72]. Навіщення ярлика на містечкових євреїв та значний розголос наказу, викликав серед місцевого люду посилення антисемітських настроїв. Крім того місцеві вже відчували подих наростаючої інфляції та появи дефіциту певних продуктів та промислових товарів. З'являлись чутки, що євреї, під виглядом

поставок російській армії, скуповують продукти, з метою подальшої спекуляції, або створення складів продуктових припасів для потреб австро-угорської армії [Герасимов, Романюк, 2019, с. 139].

На території польських губерній російські генерали звинувачували єврейських жінок, які займалися проституцією, у роботі на ворога і поширенні венеричних хвороб. Згодом, при відступі російської армії на територію Правобережної України, подібні звинувачення звучали і проти місцевого єврейства. Головнокомандуючий російським Південно-західним фронтом генерал Н.І. Іванов, з причини масового поширення сифілісу серед військових, запровадив жорсткий контроль за проститутками. Він вірив, що існує змова між німецькими та єврейськими організаціями, щодо фінансування підривної роботи в тилу російських військ. На справді заняття проституцією єврейських жінок та дівчат – це був спосіб виживання в умовах війни, бідності і безгрошів'я, в якій опинились єврейські сім'ї прифронтової полоси та біженці і виселенці [Шустер, 2005, с. 16].

Висновки. Початок Першої світової війни, з його показовим єднанням російських імператорських підданих, посилив у політиці в уряді та армійських властей антисемітські наративи. Вона поступово стає все більш радикальною та негативною. Ні про яке покращення російсько-єврейських відносин не могло бути і мови. Російський уряд в особі євреїв та німців шукав внутрішніх ворогів, на яких можна було б перекласти провину за військові поразки та погіршення соціального становища населення.

Військове командування, офіцери та солдати, а також тилове цивільне населення звинувачували євреїв у шпигунстві на користь ворожих розвідок, диверсіях на залізницях, приховуванні промислових та продовольчих товарів. Посилення антисемітизму у військах провокувало погроми та взяття євреїв у заручники у прифронтових містечках, для придушення яких і покарання винних військове командування не вчиняло жодних дій. Це були перші прояви урядової політики стосовно єврейства в роки Першої світової війни. У якій вагому роль відігравала державна антисемітська ідеологія та політика стосовно «іногородців». Подальші події військового часу та революційних воєн продовжили ідеологічну лінію на знищення внутрішнього ворога.

Список використаних джерел та літератури

- Lohr E., (1999) *Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I*. Cambridge.
- Lohr E., (2003) *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, London.
- Архив еврейской истории*. (2011) / Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства / Гл. ред. О. В. Будницкий. Т. 6. Москва: РОССПЭН. 350 с.
- Білоус Л.В., (2011) Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. №2 С. 65-79.
- Будницкий О.В., (2006) *Российские евреи между красными и белыми (1917-1920)*. Москва: РОССПЭН. 552 с.
- Гаухман М., (2012) «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica I*. С. 111–141.
- Герасимов Т., Романюк І., (2019) Вплив Першої світової війни на становище німецького та єврейського населення волинських міст (1914-1917 рр.). *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк. С. 137-143.

Герасимов Т.Ю., (2017) Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436с.

Герасимов Т.Ю., (2015) Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914-1917 рр.). *Бердичів від давнини до сьогоднішнього дня. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12-13 листопада 2015 р.)*. Вип. 52. Бердичів. С. 100-106.

Гольдин С. (2005) Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа. *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства*. Москва: РОССПЭН. С. 29-46.

Гольдин С., (2018) «Принять исключительные меры...» Русская армия и евреи. 1914-1917. Москва: Мосты культуры. 448 с.

Доценко В.О., (2014)а Политика царских властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 41. С. 103-106.

Доценко В.О., (2014)в Єврейські громадські об'єднання українських губерній Російської імперії у роки Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 22. С. 29-33.

Доценко В.О., (2014)с Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». 332с.

Список Никон – крах чорносотенських ілюзій.
URL:http://history.kremenets.net.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52:2011-12-21-17-20-18&catid=35:russianempire&Itemid=53

Жизнь Волини. Ежедневная газета. 1 августа 1914 года.

Из «черной книги» российского еврейства: Материалы для истории войны 1914-1915 гг., (1918) *Еврейская старина*. Петроград. Том. 10.

Ильин С.А., (2009) Русская православная церковь и «Еврейский вопрос» в Российской империи. *Вестник ТГУ*. №3. С. 215-220.

Кандель Ф., (1994) Очерки времен и событий: из истории российских евреев (часть 3: 1882-1920 годы). Иерусалим. 337с.

Лисий А.К., (2015) Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 рр. *Народи світу і велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». С. 244-253.

Лор Е., (2012) Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрение. 304 с.

Новый восход. 24 липня 1914 р.

Плохий С., (2016) Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності., пер. з англ. Романа Ключка. Харків.

Программа Союза Русского народа. (1906). URL:<http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti>

Реєнт О., Сердюк О., (2012) Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство*. Вип. 1-2. С. 82-90.

Реєнт О.П., Янишин Б.М., (2014) Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. №3. С. 5-21.

Рудницька Н.В., (2015) Громадське життя євреїв Волинської губернії в роки Першої світової війни. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Житомир. С. 188-191.

Слободянюк П.Я., (2005) Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький. 409 с.

Телуха С., (2019) Антисемітизм, дискримінація чи гуманізм? Позиція ієрарха Російської православної церкви щодо єврейства. *Українознавчий альманах*. Вип. 24. С. 135-141.

Шустер Ф., (2005) «Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку». Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во время Первой мировой войны в еврейском контексте. *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства*. Москва: РОССПЭН. С. 10-28.

References

- Arkhiv evreyskoy istorii. (2011) / Mezhdunarodnyy issledovatel'skiy tsentr rossiyskogo i vostochnoevropeyskogo evreystva / Gl. Red. O. V. Budnitskiy. T. 6. Moskva: ROSSPEN. 350 s. [in Russian].
- Bilous L.V., (2011) Deportatsii yevreiskoho naseleattia na terytorii Rosiiskoi imperii pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. №2 S. 65-79. [in Ukrainian].
- Budnitskiy O.V.. (2006) Rossiyskiye evrei mezhdru krasnymi i belymi (1917-1920). Moskva: ROSSPEN. 552s. [in Russian].
- Dotsenko V.O.. (2014)a Politika tsarskikh vlastey v otnoshenii evreev ukrainskikh guberniy Rossiyskoy imperii v period Pervoy mirovoy voyny. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu*. Vip. 41. S. 103-106. [in Russian].
- Dotsenko V.O., (2014)b Yevreiski hromadski obiednannia ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u roky Pershoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 22. 29-33. [in Ukrainian].
- Dotsenko V.O., (2014)c Obiednattsia shchob vyzhyty: yevreyskiy hromadskiy rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. – 30-ti rr. XX st.): monohrafiia. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». 332s. [in Ukrainian].
- Goldin S. (2005) Russkoe komandovaniye i evrei vo vremya Pervoy mirovoy voyny: prichiny formirovaniya negativnogo stereotipa. *Mirovoy krizis 1914-1920 godov i sudba vostochnoevropeyskogo evreystva*. Moskva: ROSSPEN. S. 29-46. [in Russian].
- Goldin S.. (2018) «Prinyat isklyuchitelnye mery...» Russkaya armiya i evrei. 1914-1917. Moskva: Mosty kultury. 448 s. [in Russian].
- Haukman M., (2012) «Kryvi dzerkala»: dyskursy antysemityzmu v hromadskom zhytti Rosiiskoi imperii 1903–1914 rr. (na prykladi Pravoberezhnoi Ukrainy). *Judaica Ukrainica I*. S. 111–141. [in Ukrainian].
- Herasymov T., Romaniuk I., (2019) Vplyv Pershoi svitovoi viiny na stanovyshe nimetskoho ta yevreiskoho naseleattia volynskykh mist (1914-1917 rr.). *Etnichni spilnoty ta konfessii na Volyni: istoriia y suchasnist: zb. Nauk. Prats. Lutsk: Vezha-Druk*. S. 137-143. [in Ukrainian].
- Herasymov T.Iu., (2015) Berdychiv u roky Pershoi svitovoi viiny: deiaki aspekty povsiakdennoi istorii mista (1914-1917 rr.). *Berdychiv vid davnyiny do sohodennia. Naukovi zbiryk «Velyka Volyn». Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii (Berdychiv, 12-13 lystopada 2015 r.)*. Vyp. 52. Berdychiv. S. 100-106. [in Ukrainian].
- Herasymov T.Iu., (2017) Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia: monohrafiia. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 2017. 436s. [in Ukrainian].
- Ilin S.A.. (2009) Russkaya pravoslavnyaya tserkov i «Evreyskiy vopros» v Rossiyskoy imperii. *Vestnik TGU*. №3. S. 215-220. [in Russian].
- Iz «chernoy knigi» rossiyskogo evreystva: Materialy dlya istorii voyny 1914-1915 gg.. (1918) *Evreyskaya starina*. Petrograd. Tom. 10. [in Russian].
- Kandel F.. (1994) Ocherki vremen i sobytiy: iz istorii rossiyskikh evreev (chast 3: 1882-1920 gody). Ierusalim. 337s. [in Russian].
- Lohr E., (1999) *Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I*. Cambridge.
- Lohr E., (2003) *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, London.
- Lor E.. (2012) Russkiy natsionalizm i Rossiyskaya imperiya: Kampaniya protiv «vrazheskikh poddannyykh» v gody Pervoy mirovoy voyny. *Per. S angl. V. Makarova*. Moskva: Novoe literaturnoe obozreniia. 304 s. [in Russian].
- Lysyi A.K., (2015) Povitove misto Podillia v buremni 1914-1917 rr. *Narody svitu i velyka viina 1914-1918 rr.: materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii 3-4 kvitnia 2015 r.* Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». S. 244-253. [in Ukrainian].
- Novyy voskhod. 24 lipnya 1914 r. [in Russian].
- Plokhii S., (2016) *Brama Yevropy. Istorii Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti.*, per. Z anhl. Romana Klochka. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Programma Soyuza Russkogo naroda. (1906). [in Russian]. URL://<http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti>.
- Reient O., Serdiuk O., (2012) Chornosotennyi rukh u Rosiiskii imperii na pochatku khkh st. Ta u chasy Pershoi svitovoi viiny i Ukraina. *Kraieznavstvo*. Vyp. 1-2. S. 82-90. [in Ukrainian].

Reient O.P., Yanyshyn B.M., (2014) Ukraina v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichnyi analiz. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. №3. S. 5-21. [in Ukrainian].

Rudnytska N.V., (2015) Hromadske zhyttia yevreiv Volynskoi hubernii v roky Pershoi svitovoi viiny. Materialy VIII Volynskoi Vseukrainskoi naukovoï istoryko-kraieznavchoï konferentsii. Zhytomyr. S. 188-191. [in Ukrainian].

Shuster F.. (2005) «Day mne khleba. I ya dam tebe devushku». Bednost. Kontrabanda. Shpionazh i prostitutsiya vo vremya Pervoy mirovoy voyny v evreyskom kontekste. Mirovoy krizis 1914-1920 godov i sudba vostochnoevropeyskogo evreystva. Moskva: ROSSPEN. S. 10-28. [in Russian].

Slobodianiuk P.Ia., (2005) Yevreiski obshchyny Pravoberezhnoi Ukrainy: Naukove istoryko-etnolohichne vydannia. Khmelnytskyi. 409 s. [in Ukrainian].

Telukha S., (2019) Antysemitizm, dyskryminatsiia chy humanizm? Pozytsiia iierarkha Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy shchodo yevreystva. Ukrainoznavchyi almanakh. Vyp. 24. S. 135-141. [in Ukrainian].

Yepyskop Nykon – krakh chornosotenskykh iliuzii. [in Ukrainian].
URL:http://history.kremenets.net.ua/index.php?Option=com_content&view=article&id=52:2011-12-21-17-20-18&catid=35:russianempire&Itemid=53

Zhizn Volyni. Ezhednevna gazeta. 1 avgusta 1914 goda.

MANIFESTATIONS OF ANTI-SEMITISM IN RUSSIAN SOCIETY AGAINST THE JEWISH POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Vita Shymko

Postgraduate Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article, based on the analysis of modern historiography, attempts to analyze the life of Jews in the towns of Right-Bank Ukraine in the conditions of the growing anti-Semitic policy of the Russian military command and civil administration in the first months of the Great War; find out how the attitude of the authorities, the local population and the military towards small-town Jewry changed; establish the factors that later led to the deportation of Jews, taking hostages, as well as numerous cases of violence and pogroms against local Jewry. Research methods are retrospective, descriptive, comparative and historical. It is established that the beginning of the First World War, despite the indicative unity of Russian imperial subjects at the beginning of the war, strengthened anti-Semitic narratives in the policy of the government and the army authorities. It is gradually becoming more radical and negative. There was no question of any improvement in Russian-Jewish relations. The Russian government, represented by Jews and Germans, was looking for internal enemies on which to shift the blame for military defeats and the deterioration of the social situation of the population. It is determined that among the military command and the rear civilian population, Jews were accused of spying for enemy intelligence, sabotage on the railways, concealing industrial and food products. The intensification of anti-Semitism in the troops provoked pogroms and taking hostages in the front-line towns, to suppress which the military command did not take any actions to punish the perpetrators. These were the first manifestations where the state ideology and policy towards "foreigners" played a significant role. Further events of wartime and revolutionary wars continued the ideological line to destroy the internal enemy.*

Key words: Jews, World War I, anti-Semitism, Russian Empire, pogroms, deportations.

**ПРОТИСТОЯННЯ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (ХРАПОВЕЦЬКОГО)
УКРАЇНІЗАЦІЇ ЦЕРКВИ ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ НАСТРОЇВ
ЄПИСКОПАТУ ДОБИ ПЕРШИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1917 – 1920 РОКІВ**

Виговський Микола Юрійович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.yu.vyhovsky@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2874-5528>

В пропонованій статті оприлюднені результати аналізу зовнішніх та внутрішніх мотивів і дій митрополита Київського Антонія (Храповецького). В пропонованій статті розкрито трансформацію обставин, в яких опинився проросійський єпископат українських єпархій в умовах революції та розгортання перших національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. Будучи етнічно та світоглядно російськими, єпископи українських єпархій вбачали найбільшу загрозу своєму існуванню насамперед в українському національному церковному русі. Саме тому проросійсько налаштоване духовенство вбачало в будь-яких проявах українського національного церковного Відродження найбільшу загрозу для свого існування, а тому не давало згоди навіть найменшій українізації. В умовах Української Держави Павла Петровича Скоропадського, що сповідувала консервативні цінності, які були близькі проросійському духовенству, держава та українська церква сприймалася взагалі як явища тимчасові, на які не варто зважати, а лише використовувати на свою користь. Як результат такого підходу стало творення української церковної автономії в межах Української Держави Павла Петровича Скоропадського. Такий стан речей задовольняв з одного боку міністра ісповідань Української Держави Василя Зеньківського, який не бажав автокефалії, але прагнув церковної автономії української церкви в рамках російського церковного простору, а з іншого боку – суттєвим чином посилював позиції проросійського єпископату українських єпархій в рамках терен колишньої імперії, де звичні церковні інститути стрімко розваливалися, а ставлення нової влади більшовиків до церкви було вкрай негативне.

Ключові слова: Антоній (Храповецький), Василь Зеньківський, Православна церква, Українська Держава, Всеукраїнський Православний Церковний Собор, митрополит.

Постановка проблеми. З падінням Російської імперії, в якій церкву виконувала роль ідеологічного апарату, проросійський єпископат українських єпархій опинився для себе в цілком нових умовах відокремлення держави від церкви та перебування ментально російської частини духовенства в умовах новопосталих українських державних та церковних структур. В таких обставинах проросійський єпископат консолідувався довкола постаті нав'язаного церкві митрополита Київського Антонія (Храповецького). Саме Антоній (Храповецький) став уособленням проросійського курсу єпископату українських єпархій доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років.

Мета дослідження – розкриття внутрішніх мотивів та специфіки поглядів проросійського єпископату доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років на долю Російської православної церкви і місце в ній українських єпархій та ставлення до українського національного церковного руху доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років через призму цих поглядів.

Історіографічний огляд. Погляди та діяльність Антонія (Храповецького) в контексті перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років найбільш широко розкрили Євсеєва Т. М. в своїй праці «Російська православна церква в Україні 1917–1921: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі», Ульяновський В. І. в «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради)» та «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)». Крім того велике значення для дослідження теми відіграють мемуари учасників та очевидців подій, зокрема «Пять месяцев у власти» Василя Зеньківського та «Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918» Павла Скоропадського.

Виклад основного матеріалу. У середовищі єпископату українських православних єпархій в добу перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років існувало дві тенденції у сприйнятті революційних перетворень на теренах колишньої імперії. З одного боку віталосся повернення монархії з її синодальним періодом в історії російської православної церкви, коли церкву очолювала світська людина – імператор всеросійський. З іншого боку для єпископату саме українських єпархій подальше розгортання революції та внутрішніх воєнних дій на російських етнічних територіях давав можливість посилити власні позиції в межах російської православної церкви, оскільки до спокійних українських єпархій перебиралися єпископи з бурхливих та охоплених громадянською війною етнічно російських терен. Тим більше, що реформи церкви, а саме впровадження церковної автономії в межах Української держави давали інституційні підстави для таких очікувань. Втім з посиленням позицій українського єпископату в межах Російської православної церкви існувало кілька перепон. Однією з таких перепон був український національний церковний рух доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років, а іншою діяльність Міністерства ісповідань Української Держави.

Власне поява українського національного церковного руху доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років була повною несподіванкою для російського єпископату українських єпархій. Православні єпископи українських єпархій за традиційною російською імперською звичкою ставилися саме з етнічних росіян, які як правило до цього мали досвід служіння в російських або інших етнічних землях, а тому були далекими від українських справ та українського православ'я, яке на початок ХХ століття вже зазнало суттєвої уніфікації з російським, процес якої відбувався з приєднанням Київської митрополії до Російської православної церкви. Найяскравішим з них, якому й довелося очолити спротив українізації православ'я в Україні був Антоній (Храповецький).

Народився Антоній, в миру Олексій Павлович Храповецький, 17 березня 1863 року, а за іншими даними 30 березня 1864 року в Новгородській губернії. Походив майбутній митрополит з родини російського поміщика та генерала, що відзначився у

війні 1877-1878 років. Маючи знатне походження, сім'я Митрополита Антонія перебувала в тісних знайомствах з багатьма своєї доби, зокрема з людьми з яскраво вираженою імперською позицією. Серед таких людей був архімандрит Микола (Касаткін), що очолював місію Російської Православної Церкви до Японії та імперсько-орієнтований письменник Федір Достоєвський. 1881 року Антоній (Храповецький), закінчивши гімназію, вступив до Санкт-Петербурзької Духовної Академії. Саме під час навчання в академії на четвертому курсі 1885 року Антоній (Храповецький) приймає чернецтво. Закінчивши Санкт-Петербурзьку Академію впродовж 1886-1887 років Антоній (Храповецький) викладає в Холмській духовній семінарії. Вже 1887 року отримує ступінь магістра, а 1890 року архімандрит призначений на посаду ректора Санкт-Петербурзької Духовної Академії. 1895 - 1897 рік працює в Казанській духовній академії. 1897 року приймає єпископську хіротонію та стає єпископом Чебоксарським. 1900-1902 роках єпископ Уфимський. В 1902 році приймає сан архієпископа. В період з 1902 по 1913 рік єпископ Волинський та Житомирський. В 1913 році на переходить на Харківську кафедру, де й зустрів події революції та перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років [Бойко, 2003; Стародуб, 2001].

Поворотною подією біографії Антонія (Храповецького) стало вбивство митрополита Київського Володимира. Сталося це в ніч з 8 на 9 лютого 1918 року. Сама по собі загибель митрополита Володимира досить швидко з трагічної події переросла в привід для чисельних спекуляцій. Зокрема, що до обставин вбивства та його винуватців. Існувало дві версії одна полягала в тому, що митрополита Володимира було вбито більшовиками, які якраз вели бої за Київ, а інша звинувачувала в цьому прихильників української автокефалії. Одним з найактивніших учасників цієї антиукраїнської пропагандистської компанії був й Антоній (Храповецький) [Ульяновський, 1997, с. 170-171].

Подій обставини вбивства митрополита Володимира виглядають наступним чином. Зі вступом більшовиків до Києва розпочався масштабний терор проти російських офіцерів, юнкерів, анархістів, українських гайдамаків та інших ворогів революції. На цьому фоні увечері 25 січня за старим стилем до економічної брами Києво-Печерської Лаври прийшла група озброєних людей. Їх очолювала людина в шкірянці. Увійшовши до Києво-Печерської лаври, ця група розпочала агітацію проти єпископату ставлячи його в антагонізм з Ісусом Христом. На їх Ісус Христос був за людей, а єпископи проти людей. Далі була оголошена ревізія мощів. Після чого ця група озброєних людей пішла до покої самого митрополита Володимира. При цьому ці люди не здійснювали грабежу митрополита Володимира, кажучи іншим мешканцям Лаври, що його ведуть до штабу на Печерську. Однак трохи відійшовши від Києво-Печерської лаври митрополита було вбито. То ж можна констатувати, що зі спогадів очевидців подій, що вбили митрополита Володимира саме більшовики [Ульяновський, 1997, с. 175-182]. З загибеллю митрополита Володимира постало питання вибору нового Київського митрополита. Одним з кандидатів на обрання митрополитом Київським Антонія (Храповецький).

Обрання всупереч процедурі та з затвердженням з боку Московського патріарха митрополитом Київським Антонія (Храповецького) співпало з формуванням Міністерства ісповідань Української Держави. Поява Міністерства ісповідань та заміна Української Народної Республіки, що сповідувала національні та соціалістичні

ідеали на ліберально-консервативний режим Гетьмана створювала для проросійського єпископату більш сприятливі та схожі на дореволюційні часи умови, а з іншого боку створювала умови діалогу з державою, яка апріорі була нелегітимною в очах проросійського єпископату [Біднов, 1921, с. 16-19].

З перших днів свого існування Міністерства ісповідань Української держави отримало суттєвий спротив з боку проросійського єпископату. Насамперед це був вікарний єпископ Никодим. Власне він від церкви займався організацією обрання митрополита Київського. Якщо для світської влади особистість нового митрополита могла вирішити питання на користь самостійності управління української церкви, де митрополит Київський мав стати її предстоятелем, а в майбутньому це претензія на автокефалію, то єпископ Никодим прагнув консолідувати єпископат українських єпархій довкола постаті митрополита Київського для посилення позицій в рамках Російської православної церкви [Ульяновський В.І., 1997, с. 70].

Одним із найбільш очікуваних і бажаних для Никодима претендентів на посаду Митрополита Київського був Антоній (Храповицький). Зустрів революцію Антоній (Храповицький), будучи Харківським єпископом. Власне єпископ Никодим робив все для обрання саме Антонія (Храповецького) Київським митрополитом [Ульяновський, 1997, с. 71-72].

Власне стараннями єпископа Никодима за погодження з Московською патріархією вибори Київського Митрополита були призначені ще до скликання другої сесії Всеукраїнського Православного Собору. Крім того єпископ Никодим, розуміючи непопулярність проросійських сил в українському православ'ї, прагнув змінити процедуру виборів прописаних в інструкції, яка передбачала вбрання митрополита Київського в 2/3 голосів. Єпископ Никодим же хотів обрання митрополита простою більшістю. Така важлива справа як обрання Київського митрополита не могла залишитися поза за увагою новоствореного Міністерства ісповідань Української держави на чолі з міністром ісповідань Василем Зеньківським [Осташко, 2005; Ульяновський, 1997, с. 72-73].

З перших днів своєї роботи на посаді міністра ісповідань Української Держави Василь Зеньківський пред'явив велике значення питанню обрання Київського митрополита та представлени держави на другій сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору [Павло Скоропадський, 1995, с. 162]. З приводу цих питань 18 травня відбулася зустріч між міністром ісповідань Української Держави Василем Зеньківським та православними єпископами, на яких Василь Зеньківський наголосив на тому, що позиція уряду Української Держави є наступною. Уряд баче за необхідне відкласти вибори Митрополита Київського до другої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Втім єпископи вирішили проігнорувати позицію уряду і 18 травня 1918 року за участі 268 делегатів в умовах відсутності кворуму відбувся Київський єпархіальний Собор. На ньому виступив міністр ісповідань Василь Зеньківський. В своїй промові перед делегатами він ще раз підкреслив необхідність відкласти вибори Митрополита Київського до другої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору. 19 травня 1918 року 164 голосами було обрано митрополитом Київським Антонія (Храповецького) [Ульяновський, 1997, с. 72-74; Дорошенко, 2002, с. 225].

20-го травня 1918 року урядом Української Народної Республіки було вирішено надіслати телеграму до патріарха Московського з проханням не

затверджувати Антонія (Храповецького) в якості Митрополита Київського, а відкласти вибори митрополита Київського до другої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Втім стало зрозуміло, що єпископ Никодим вже заручився підтримкою Московського патріархії та послав до Москви свого представника з матеріалами виборів [Ульяновський, 1997, с. 74-75].

22 травня 1918 року вийшов указ патріарха Московського про затвердження митрополитом Київським священного архімандрита Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври Антонія (Храповецького). В той же день Московський патріарх надіслав лист уряду України. В цьому листі йшлося про те, що обрання того чи іншого митрополита, а також затвердження його з боку патріарха, є внутрішньою справою церкви [Ульяновський, 1997, с. 75-77]. Таким чином попри позицію уряду Української держави та в умовах відсутності легітимного обрання Антонія (Храповецького) було призначено з боку Московської патріархії митрополитом Київським.

Уряд Української Держави різко негативно сприйняв таке нав'язування в якості митрополита Київського Антонія (Храповецького). Власне було прийнято рішення не визнавати Антонія (Храповецького) в якості митрополита Київського, оскільки той був обраний в нелегітимний спосіб, а сам митрополит є таким, що суперечить інтересам української церкви. До Київською духовної консисторії було направлено лист в якому йшлося, що відносини між державою та церквою має відбуватися через єпископа Никодима, оскільки Антоній (Храповецький) наразі не є митрополитом Київським на погляд держави. Більш того по прибутті Антонія (Храповецького) до Києва його не зустрів жодний представник українського уряду. [Ульяновський, 1997, с. 77-78]. Проте з часом спостерігаючи діяльність гетьмана Української Держави Павла Петровича Скоропадського та віддаленість його від багатьох українських діячів, зокрема й діячів українського церковного руху, проросійсько-орієнтоване духовенство, насамперед єпископ Никодим, все ж згодилися на участь в другій сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Антоній (Храповецький) в цій ситуації навіть був ентузіастом проведення другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору [Зеньковський, 2011, с. 163-164]. Так тривало до 26 червня, коли Всеукраїнський Православний Церковний Собор підтвердив легітимність Митрополита Київського Антонія (Храповецького) [Дорошенко, 2002, с. 227]. Згодом, треба думати з особистих міркувань, міністр ісповідань Василь Зеньківський в своїх спогадах «Пять месяцев у власти» згадував митрополита Антонія (Храповецького) як людину надзвичайно делікатно і м'яку та ввічливу [Зеньковський, 2011, с. 146]. Проте далі в своїх мемуарах Василь Зеньківський дає зовсім іншу оцінку митрополиту Антонію (Храповецькому) як людині абсолютно консервативній та схильній до сильного церковного контролю в усіх сферах. Зокрема над Київською духовною академією, як головним вищим учбовим закладом релігійного спрямування [Зеньковський, 2011, с. 152-163].

Отже, уряд Української держави зазнав поразки в протистоянні з Антонієм (Храповецьким), оскільки робив ставку саме на консервативні проросійські сили, оскільки вони були більш звичні та ближчими гетьманові та його оточенню. Проукраїнські ж сили, які були зосереджені головним чином у Всеукраїнській Православній Церковній Раді та були розгромлені промосковськими силами з мовчазної згоди уряду [Біднов, 1921, с. 19-20; Дорошенко, 2002, с. 227].

З утвердженням в якості митрополита Київського Антонія (Храповецького) розпочалася нова сторінка в політичній боротьбі проросійського єпископату з українським національним церковним рухом доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Справа втім, що проросійський єпископат вбачав у спокійній Українській державі Скоропадського насамперед етап до відродження російського простору як церковного, так і світського, а своє інституційне посилення як можливість та майданчик до боротьби за вплив в російській церкві та майбутній російській державі. Справа в тому, що з приходом до влади у жовтні 1917 року Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), які виступали з антиклерикальних позицій і вільна діяльність Російської православної церкви була суттєвим чином обмежена. З приходом Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) до влади Російська православна церква, в перший період своєї діяльності, розглядала Раду Народних Комісарів подібно до тимчасового уряду Російської республіки як до уряду на позицію якого не варто суттєво зважати. Про що для свідчить засудження з боку Російського Церковного Собору укладення Брестського миру. Втім досить швидко з боку Ради Народних Комісарів дали зрозуміти ієрархам Російської православної церкви яким буде їх місце в державі. 2 листопада 1917 року за підписом Леніна та Сталіна було оприлюднено «Декларацію прав народів Росії», з якої стало зрозуміло, що за нового уряду Російська православна церква остаточно втрачає свої панівні позиції та стає такою, яка повністю витіснена з громадського життя держави. Власне подібний документ був виданий і тимчасовим урядом Російської республіки від 14 липня 1917 року, проте по інерції мислення ієрархи церкви відчували себе частиною державного апарату, подібно до того як це було в часи Російській імперії [Євсєєва, 2005, с. 185-187].

Тож на другій сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору обговорювалися головним чином рамки та механізми співпраці між церквою та державою. Де-факто друга сесія Всеукраїнського Православного Церковного Собору проходила з оглядкою роботу Всеросійського Собору [Євсєєва, 2005, с. 197].

На думку Антонія (Храповецького), українські єпархії повинні мати більшу дистанцію від Московської патріархії ніж решта єпархій Російської православної церкви. Причому найбільш радикальна частина єпископату рахувала, що українська церква як організаційна структура мала бути саме «єпархиями України», а не українською церквою. Власне таке формулювання відображало консолідоване бачення російським єпископатом тимчасовості України та її церковних домагань, а з іншого боку посилення своєї ролі в російській церкві [Дорошенко, 2002, с. 335-337; Євсєєва, 2005, с. 197-198].

Власне такий двоякий неоднозначний статус митрополита Київського Антонія (Храповецького), який в діалозі з Російською православною церквою давав можливість посилатися на правове поле і сам факт існування Української Держави. В діалозі ж з Українською Державою Антоній (Храповецький) всіляко демонстративно підкреслював канонічну залежність українських єпархій від патріарха Московського [Євсєєва, 2005, с. 199-200].

Попри проросійську орієнтацію єпископату українських єпархій з боку російського єпископату була недовіра до українських єпископів. З огляду на це думки про те, що позиція гетьманського уряду та українських єпископів не відповідає

настроєм українських православних, які головним чином бачать майбутнє української церкви як частини російської. Саме тому ніякої української автономії для православних українських єпархій не потрібно [Євсеєва, 2005, с. 201-202; Біднов, 1921, с. 20-22]. З таким баченням не погоджувалися єпископи українських єпархій, оскільки Антоній (Храповецький) та промосковський єпископат України, опинившись в умовах Української держави, перебував у набагато більш комфортних умовах, де держава особливо не тисне на церкву і мав суттєво кращі конкурентні можливості у порівнянні з єпископатом власне російських губерній [Євсеєва, 2005, с. 203-204].

Якщо друга сесія Всеукраїнського Православного Церковного Собору відзначилася творенням українських церковних структур та утвердженням своїх позицій проросійським єпископатом на чолі з нав'язаним українській церкві митрополитом Київським Антонієм (Храповецьким), то третя сесія Всеукраїнського Православного Церковного Собору – полем битви для подальшого посилення позицій проросійського єпископату. Насамперед це стосувалося Київського Антонія (Храповецького), який на думку проросійського єпископату, мав безпосередньо представляти інтереси церкви перед державою. Така постановка питання переміщувала на задній план міністра ісповідань та нівелювала його функцію як комунікатора між державою та церквою. З цією метою 7 листопада 1918 року на сесії Собору було піднято питання про одноосібне ставлення церковних інтересів перед найвищою світською владою митрополитом Київським [Біднов, 1921, с. 19-20; Ульяновський, 1997, с. 303].

Окрім боротьби за владу важливе місце в діяльності митрополита Київського Антонія (Храповецького) займала боротьба з українізацією церкви. Яскравим прикладом вистало підняття питання про те, що на курсах українознавства кілька православних викладачів перейшли до уніатства. Підтвердження цих даних в дійсності до Міністерства відповідально дійшло. Тож по факту такі твердження виявилися голосливими. Крім того особливого цькування на Соборі зазнала й ідея богослужіння українською мовою. Промосковське духовенство твердило, що сам народ не бажає богослужіння українською мовою. Що ця мова нібито застаріла. Що мова церковнослов'янська є святою, а літургійна мова має відрізнитися від повсякденної. Крім того церковнослов'янська мова об'єднує всі слов'янські народи [Ульяновський, 1997, с. 307-308].

14 листопада 1918 року розпочалося антигетьманське повстання на чолі з Директорією УНР, що 14-го грудня завершилося падінням Гетьманського режиму та Української держави Павла Петровича Скоропадського й відновленням Української Народної Республіки. В ході антигетьманського повстання проросійський єпископат став на бік Гетьманського режиму, оскільки той проголосив федеративну грамоту, яка передбачала звільнення входження України до Росії. З приходом нової влади діяльність проросійського єпископату зазнало суттєвих обмежень. Це стосувалося насамперед Антонія (Храповецького) [Сидор Нагаєвський, 1993, с. 162-169].

17 грудня 1918 року було арештовано архієпископа Євлогія (Георгіївського), а 18 грудня 1918 року було заарештовано Антонія (Храповецького) [Євсеєва, 2005, с. 214-215]. Згодом їх було направлено до Бучачі в Галичині [Біднов, 1921, с. 23-24]. Як результат арешту ієрархів Російської православної церкви стало скликання зібрання Платоном (Рождественским) 16 архієреїв, що перебували на той час в Києві. На цьому зібранні ієрархи присягнули, що будуть орієнтуватися на діях та рішеннях

Всеросійського Собору 1917-1918 рр. та Всеукраїнську Православного Церковного Собору 1918 року. Крім того ієрархи присяглися бути покірними волі митрополита Антонія (Храповецького), а у випадку неможливості ним виконання своїх обов'язків Платону (Рождественському). Проте перебування в Києві Платона (Рождественського) було недовгим. 21 грудня 1918 року Платон (Рождественский) переїхав з Києва до Одеси. Така втеча Платона (Рождественського) з Києва, до окупованого міста військами Антанти, давала можливість діяти про російському єпископату незалежно від української світської влади [Євсєєва, 2005, с. 214-215].

Висновки. Отже, митрополит Антоній (Храповецький) є яскравим представником та виразником світогляду і думок проросійського єпископату українських православних єпархій доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Його з одного боку непримирима, а з іншого боку – гнучка позиція обумовлена насамперед не особистими пріоритетами, а боротьбою за збереження старих консервативних порядків зі зміщенням центри ваги Російській Православній Церкві до проросійського єпископату сконцентрованого в Україні. Найбільшою загрозою на цьому шляху проросійське єпископат на чолі з Антонієм (Храповецьким) вбачав насамперед в українському національному церковному русі, а тому здійснював найактивнішу протидію будь-яким українським починанням незалежно від того були це вимоги адміністративного відокремлення української церкви від російської шляхом проголошення автокефалії Український Автокефальний Православної Соборної Церкви чи навіть здійснення літургії або ж прочитання церковних книжок церковнослов'янською мовою з українською вимовою.

Таке протистояння природним і очевидним особливостям українських православних церковних традицій та прагненню до їх повернення таїть в собі насамперед сприйняття єпископатом української церковної справи та українських державних утворень незалежно від того чи то була Українська Народна Республіка чи Українська держава гетьмана Павла Петровича Скоропадського, як явища абсолютно тимчасового, зайвого та шкідливого «общерусскому делу». Власне по цій причині поступальна тактика Василя Зеньківського, яка полягала в поступовій українізації церковного життя України та свідомості проросійського єпископату була приречена з самого початку, оскільки сприймалася вороже з боку проросійського єпископату Російської православної церкви, яскравим виразником поглядів і інтересів якого був Антоній (Храповецький).

Список використаних джерел та літератури

Біднов, В. О. 1921. Церковна справа на Україні. Тернів: Вид-во "Українська автокефальна церква". 47 с.

Бойко О.Д. 2003. АНТОНІЙ ХРАПОВИЦЬКИЙ // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В [Електронний ресурс] / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка" - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Antonij_K (останній перегляд: 13.09.2024)

Дорошенко Д. І. 2002. Історія України 1917-1923 рр. : [в 2 т.] / Дмитро Дорошенко ; [упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко]. - Київ : Темпора, 2002. - (Vita Memoriae) Т. 2 : Українська Гетьманська держава 1918 року. 352 с. : іл.

Євсєєва Т. М. 2005. Російська православна церква в Україні 1917–1921: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі / червоний. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. 362 с.

Зеньковский В. В. 2011. Пять месяцев у власти: Воспоминания / Под редакцией М. А.

Колерова. М.: Издательский дом REGNUM. 648 с. (Серия «Исследования по истории русской мысли». Том 15).

Исидор Нагаєвський . 1993. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. Київ: Укр. Письменник. 413 с.

Осташко Т.С. 2005. ЗЕНЬКІВСЬКИЙ Василь Васильович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка". 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zenkovsky_V (останній перегляд: 07.09.2024)

Павло Скоропадський. 1995. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918 = Memoirs. End of 1917 - december 1918 Голов. ред. Я. Пеленський ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського [та ін.]. Київ; Філадельфія: [б.в.]. 492 с. : фот.

Стародуб А. В. 2001. Антоній (Храповицький) // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. - К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України– Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-42971>. – Останнє поновлення : 16 серп. 2024

Ульяновський, В. І. 1997. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / Василь Ульяновський. – Київ: Либідь. 196 с.

Ульяновський, В.І. 1997. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). - Київ: Либідь. 320 с.

References

Bidnov, V. O. (1921). Tserkovna sprava na Ukrayini [Church Affairs in Ukraine]. Terniv: Ukrayins'ka avtokefal'na tserkva [in Ukrainian].

Boyko O.D. (2003). ANTONIY KHRAPOVYTS'KYI [ANTONY KHRAPOVYTSKYI]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny – Encyclopedia of the History of Ukraine* [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Antonij> [in Ukrainian].

D. I. Doroshenko (2002). Istoriya Ukrayiny 1917-1923 rr. [History of Ukraine 1917-1923] Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Yevseeva T.M. (2005) Rosiys'ka pravoslavna tserkva v Ukrayini 1917–1921 rr.: konflikt natsional'nykh identychnostey u pravoslavnomu poli [The Russian Orthodox Church in Ukraine 1917–1921: the conflict of national identities in the Orthodox field]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Nagaevsky, Isidor (1993). Istoriya Ukrayins'koyi derzhavy dvadtsyatoho stolittya [History of the Ukrainian state of the twentieth century]. Kyiv: Ukrayins'kyi pys'mennyk [in Ukrainian].

Ostashko T.S. (2005) ZEN'KIVS'KYI Vasyl' Vasyl'ovych [ZENKIVSKY Vasyl Vasyliovych] *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny – Encyclopedia of the history of Ukraine*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Zenkovsky_V [in Ukrainian].

Pavlo Skoropadskyi. (1995). Spohady. Kinets' 1917 - hruden' 1918 [Memoirs. End of 1917 - December 1918]. Kyiv; Filadel'fiya: NAN Ukrayiny, In-t ukr. arkhеоhrafiiyi ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevs'koho [ta in.] [in Ukrainian].

Starodub A. V. (2001). Antoniy (Khrapovyts'kyi) [Antony (Khrapovytskyi)]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny – Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-42971>. [in Ukrainian].

Ulyanovskyi, Vasyl Irynarhovych. (1997). Tserkva v Ukrayins'kiy Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Het'manatu Pavla Skoropads'koho) : navch. posib. dlya stud. vyshch. zakl. osvity [The Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the time of the Hetmanate of Pavel Skoropadskyi): academic. manual for students higher closing of education] Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Ulyanovsky, Vasyl Irynarhovych. (1997). Tserkva v Ukrayins'kiy Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Het'manatu Pavla Skoropads'koho) : navch. posib. dlya stud. vyshch. zakl. osvity. [The Church in the Ukrainian State 1917-1920 (era of the Ukrainian Central Rada) : teaching. manual for students higher closing of education] Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Zenkovsky V. V. (2011). Pyat' mesyatsev u vlasti: Vospominaniya [Five months in power: Memories] Moscow: Izdatel'skiy dom REGNUM [in Ukrainian].

METROPOLITAN ANTONIY (KHRAPOVETSKIY)'S OPPOSITION TO THE UKRAINIZATION OF THE CHURCH AS A REFLECTION OF THE MOODS OF THE EPISCOPATE OF THE ERA OF THE FIRST NATIONAL LIBERATION STRUGGLES OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN 1917-1920

Mykola Vyhovskyi

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The proposed article publishes the results of the analysis of the external and internal motives and actions of Metropolitan Anthony (Khrapovetsky) of Kyiv. The proposed article reveals the transformation of the circumstances in which the pro-Russian episcopate of Ukrainian dioceses found itself in the conditions of the revolution and the unfolding of the first national liberation struggles of the Ukrainian people in 1917-1920. Being ethnically and ideologically Russian, the bishops of Ukrainian dioceses saw the greatest threat to their existence primarily in the Ukrainian national church movement. That is why the pro-Russian clergy saw any manifestations of the Ukrainian national church revival as the greatest threat to their existence, and therefore did not consent to even the slightest Ukrainization. In the conditions of the Ukrainian State of Pavlo Petrovych Skoropadsky, which professed conservative values that were close to the pro-Russian clergy, the state and the Ukrainian Church were generally perceived as temporary phenomena that should not be taken into account, but only used to their advantage. The result of this approach was the creation of Ukrainian church autonomy within the Ukrainian State of Pavlo Petrovych Skoropadsky. This state of affairs satisfied, on the one hand, the Minister of Confessions of the Ukrainian State, Vasyl Zenkivsky, who did not want autocephaly, but sought church autonomy for the Ukrainian Church within the Russian church space, and on the other hand, it significantly strengthened the positions of the pro-Russian episcopate of Ukrainian dioceses within the territories of the former empire, where the usual church institutions were rapidly collapsing, and the attitude of the new Bolshevik government towards the church was extremely negative.

Key words: Anthony (Khrapovetsky), Vasyl Zenkivsky, Orthodox Church, Ukrainian State, All-Ukrainian Orthodox Church Council, Metropolitan.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ ДОБИ ПЕРШИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1917-1920 РОКІВ

Бондар Сергій Володимирович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s19021987@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2844-3914>

В пропонованій статті результати історичного дослідження теорії та практики діяльності релігійних меншин доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. В умовах краху Російської імперії, де панівне становище займала Православна церква, а релігійні меншини перебували в пригніченому або напівлегальному становищі, революційні події та доба перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років стали періодом бурхливого становлення та осмислення свого місця в нових історичних умовах для численних релігійних організацій, що існували на українських землях у зазначену добу. Особливістю динаміки розвитку релігійних меншин на українських теренах у добу перших національно-визвольних змагань 1917-1920 років була її неймовірна строкатість. Така природа релігійних процесів у середовищі релігійних меншин насамперед полягала в суттєвій різниці їхніх особливостей. Якщо для Римо-католицької церкви була характерна чітка організаційна структура та завдяки екстериторіальності Святого Престолу — сильні політичні позиції, то для протестантів, здебільшого, у цей період найбільш актуальними питаннями були встановлення церковної організації та вирішення етноконфесійних взаємовідносин у межах окремих деномінацій. Зовсім кволо та інертно у добу перших національно-визвольних змагань 1917-1920 років діяли релігійні організації, що не належали до християнських конфесій. Через відсутність чіткої організаційної структури, подібної до християнських церков, у буремні роки українського національного становлення вони здебільшого зосереджувалися на ситуативних контактах із державою в інтересах своїх релігійних громад. Якщо за часів Української Центральної Ради та Української Народної Республіки держава ставилася до діяльності будь-яких релігійних організацій доволі байдуже, то за часів Української Держави Павла Скоропадського та Директорії УНР політика змінилася. Хоча основний акцент і надалі робився на православну церкву як головну релігійну організацію, держава все ж розпочала продуктивний діалог із релігійними меншинами та приділяла їм більше уваги. Подекуди саме українські державні інституції виступали каталізаторами церковного будівництва в середовищі протестантських церков.

Ключові слова: *Перші національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років, Римо-католицька церква, Святий Престол, протестанти, меноніти, лютерани, євангельські християни-баптисти, іудаїзм.*

Постановка проблеми. З падінням Російської Православної Церкви, яка займала панівне становище на теренах українських земель, розгорнувся не лише рух за створення Української Православної Церкви, а й розпочався процес становлення релігійних меншин України в умовах релігійних свобод доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920-х років. Така різка зміна умов

зумовила осмислення релігійними меншинами свого місця в українських державних утвореннях і визначення їхнього ставлення до українського національного будівництва в цей період.

Мета дослідження – дослідити динаміку становлення релігійних меншин України в добу перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років, особливості конфесій у діалозі з українськими державними утвореннями, а також їхню реакцію на розгортання державотворчих процесів українського народу.

Огляд історіографії та джерел. Широкі панорамні відомості про церковні процеси доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років та місце релігійних меншин у них надає спільна тритомна праця Андрусишина Б. І. та Ульяновського В. І., а саме томи «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)» та «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР)». Фундаментальне розуміння внутрішнього церковного життя та становлення протестантського руху в Україні дають 10 томи «Історії релігії в Україні», зокрема її 5-й та 6-й томи («Історія релігії в Україні: у 10 т. 5. Протестантизм в Україні» та «Історія релігії в Україні: у 10 т. 6. Пізній протестантизм в Україні»). Крім того, в умовах обмежених публікацій на цю тему, суттєве місце в її дослідженні займають фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Виклад основного матеріалу. Окрім великих за чисельністю релігійних конфесій, що мали чисельну паству в Україні, Міністерство ісповідань налагоджувало співпрацю й з невеликими релігійними спільнотами, які прагнули до власної структуризації в умовах релігійної свободи, яка з'явилася в добу перших національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920.

Третьою за чисельністю віруючих конфесією України був протестантизм. Цілком інакше від православних і греко-католиків та зовсім далеке від боротьби за політичні впливи було становище протестантських церков. На першому етапі (1917-1918) національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років їх завданням було насамперед організація власного церковного життя. Сама організаційна структура протестантської церкви виключала струнку вертикаль, а отже послаблювала можливість їх політичної суб'єктності в національній боротьбі українського народу в 1917-1918 роках.

Особливістю реакції протестантських церков на події в Україні, що відбувалися в 1917 році, на відміну від греко-католиків та православних було те, що вони значною мірою належали саме до релігійних спільнот національних меншин. Хоча в кінці 19 – початку 20 століття протестантизм набуває поширення й серед українців, проте в своїй масі протестанти головним чином це мешканці великих русифікованих міст чи представники національних меншин, які проживали на Півдні України (на колишніх землях Війська Запорізького та Кримського ханства).

Найчисельнішою протестантською спільнотою України в умовах перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 роки були лютерани. Ще до революції лютерани хоч і не мали жодних привілеїв, все ж могли діяти та діяли легально в межах усєї Російської імперії.

З утворенням Української Народної Республіки та розмежування українських громад від російських центрів релігійного життя та уряду. Для розв'язання цієї проблеми було у серпні 1917 року створено спеціальний комітет по підготовці

законопроекту, яким регулювалося б управління Євангельсько-Лютеранської Церкви в Україні. З 2 по 4 листопада 1917 року у Таврійській губернії відбувся Собор Євангельсько-Лютеранської церкви.

На цьому Соборі відбулося обговорення організації церковного управління, але через відсутність значної не делегатів, які не мали можливості з'явитися на Собор, від остаточних постанов відмовилися. Порядок денний Собору був зосереджений головним чином на вирішенні дрібних справ: допомога Волинським громадам, порядок висвячення та відставки пасторів, утворення нових парафій, а також переходу на григоріанській літургійний календар. Згодом, коли на Собор прибуло від 40 парафій та 50 мирян, то Київській делегації вдалося безпосередньо приступити до утворення комісії для вироблення законопроекту про церковне управління Євангельсько-Лютеранської церкви в Україні. Крім того, було прийнято рішення про утворення тимчасового органу церковного управління. За основу цього управління було взято Державний звод законів від 1912 року з тією поправкою, що замість російських установ формувалися відповідні українські.

Насамперед створювалася у Києві Тимчасова Євангельсько-Лютеранська церковна колегія, до складу якої мали входити шестеро членів. До цієї колегії входили Карл Ліндеман у якості голови, пастор Юнгер - заступник голови, Фон Льоша та пастор Гессе. Крім того на Соборі було розглянуто проект організації Синоду Євангельсько-Лютеранської церкви та її громад. Основним принципом організації громади Євангельсько-Лютеранської церкви було самоврядування. Виконавчим органом Синоду Євангельсько-Лютеранської церкви оголошувалася Синодальна Рада.

Лютерани України насамперед належали до німецької меншини. Втім, було й чимало змішаних в етнічному плані громад. За даними Євангельсько-Лютеранської Церкви в 1918 році на етнічних землях України (Євангельсько-Лютеранська церкви об'єднувала німецькі та німецько-слов'янські громади Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської губерній та Криму) вона нараховувала від 600 до 700 тис. членів [Любащенко, 2003, с. 163].

Німецьке походження більшості лютеран зумовлювало їх ставлення до тих подій, що розгорталися в Україні 1917-1918 рр. Якщо в перші місяці після революції німці-лютерани, як і більшість релігійних спільнот (у випадку з німцями-лютеранами, це було особливо, оскільки половина населення Німецької імперії були лютеранами, а отже попри те, що лютерани не мали чіткої організаційної структури, подібну до католицької чи православної церкви, в умовах Першої світової війни вважалися неблагонадійними) радо зустріли революцію та можливості, які вона давала, як то демократичні свободи, зокрема свободу совісті. Ставлення ж до національно-визвольних змагань українського народу було байдужим. З часом, як і решту населення України, німецькі лютеранські громади в місцях компактного проживання німецького населення почало цікавити земельне питання, при чому єдиного погляду на його розв'язання не було і воно розколювало лютеранські громади подібно до того, як розколювало усе населення України. Підписання Брестського миру між Українською Народною Республікою та Центральними державами ставлення німців-лютеран до Центральної Ради поліпшилося, проте атмосферу настороженості зберігала невирішеність земельного питання та неоднозначне його сприйняття німцями-лютеранами [Енциклопедія історії України, с. 393-397].

Втім, у лютеран були й успіхи в поширенні свого віровчення, так для прикладу 26 квітня 1918 року до Департаменту ісповідань Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки надійшло прохання про зміну віросповідання з іудейського на лютеранське від Олександра Заславського. Що йому й було дозволено в той же день [ЦДАВО України, ф. 799, оп 1, спр 29, арк 1-2].

Крім того, лютерани намагалися упорядкувати відносини з державою щодо фінансових та господарських питань. У відповідності до «Положення про Євангельсько-лютеранські колегії в Україні»:

1. Окружні управління духовними справами євангельських-лютеран України підпорядковуються Українській Євангельсько-лютеранській колегії, що є відомством міністерства ісповідань та знаходиться в Києві.

2. Євангельсько-лютеранські колегія складається зі світського голови та лютерантна – заступника голови, та по два світських та двох чиновників євангельсько-лютеранського ісповідання.

3. При виникненні вакансії в Українській Євангельсько-лютеранській колегії Українська Євангельсько-лютеранська колегія представляє міністру ісповідань двох кандидатів на місце. Голову та заступника Української Євангельсько-лютеранської колегії призначає міністр ісповідань згідно зазначеного порядку.

4. При Українській Євангельсько-лютеранській колегії має діяти Канцелярія у складі секретаря, нотаріуса, що призначається Міністром ісповідань за пропозицією Української Євангельсько-лютеранської колегії. Крім того, до Канцелярії як-то переписишки, курери та ін.

5. Голова Євангельсько-лютеранської колегії, її члени та чиновники канцелярії могли суміщати свою посаду з іншою, якщо це не шкодитиме виконанню службових обов'язків.

6. Класи посад як і оплата праці має визначатися штатами.

7. До повноважень колегії належить:

а) розгляд та вирішення всіх справ, що стосуються місцевих Євангельсько-лютеранських консисторій;

б) видача дозволів на вступ в шлюб;

в) спостереження за порядком управління майном євангельсько-лютеранських церков, а також продажем їх та прийняттям в дар і розподілом дивідендів від їх використання;

г) видача дозволів на придбання чи прийняття в якості пожертви, якщо їх сума перевищує 5000 рублів;

д) розгляд богословських питань.

8. При розгляді та вирішенні справ Колегії керуються правилами викладеними в II книзі «Уставовов Иностранних Исповиданий в XI ч. I Св. Зак. изд. 1896 г.» з послідовними перевиданнями.

9. Рішення колегії в питаннях укладення та розірвання шлюбу може бути оскаржене в Міністерстві ісповідань.

10. Плата за адміністративні послуги колегії має здійснюватися за розписом, а гербовий збір відбувався на загальних засадах.

11. У розпорядженні колегії була печатка з написом «Украинская Евангел.-лютеран. Колегія» [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр. 14, арк. 5-6].

Натомість скасовувалися старі органи управління. У відповідності до цього Генеральна консисторія Евангельсько-Лютеранської церкви на території України скасовуються, а її повноваження переходять до Української Евангельсько-лютеранської колегії [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр 14, арк 7].

3 січня 1919 року латишська лютеранська громада звернулася до начальника Головного управління культів при міністерства народної освіти з проханням про необхідність не злиття німців та латишів-лютеран у єдину структуру. Для латишів-лютеран, на їх думку, має функціонувати окрема латиська церква та окреме відомство, а державне фінансування такої церкви та відомства має відбуватися окремо від німецької. На що 16 січня 1919 року латишам-лютеранам було надіслано запрошення від Департаменту інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Народної Республіки для обговорення цього питання [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр. 85, арк 1-2 зв.].

Адвентисти з великим ентузіазмом сприйняли події революції. Вона давала їм свободу совісті та рівність з рештою конфесій. В значній мірі ці очікування виправдалися, бо з сибірського заслання повернулися лідери адвентистів, а їх релігійна практика отримала повну свободу. Це набуло релігійного забарвлення та сприймалося як дар Божий. Літом 1917 року вперше з 1910 року відбувалися збори в усіх куточках колишньої Російської імперії. В червні 1917 року був скликаний третій Всеросійський з'їзд Адвентистів Сьомого Дня в Саратові. На з'їзді було прийнято рішення про відкриття біблійних курсів та друк релігійної літератури [Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6, с. 294-295].

Революція сприяла росту активності баптистських церков. Почалося стрімке відновлення баптистських громад. З новою силою почалася проповідь Євангелія, що стало можливим тільки з проголошенням принципу свободи совісті. Відкрито діяли багатолюдні зібрання віруючих. Розпочали роботу наметові місії. Зокрема київську наметову місію очолював Кириченко. Утворюються чисельні баптистські гуртки серед студентів і солдат. [Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Протестантизм в Україні Т. 5.,с. 365] Після проголошення третього універсалу та демократичних свобод, серед яких була свобода совісті, почався період активного зростання пастви у церкви євангелістських християн баптистів [Домашовець, 2002, с. 40]

З 1 по 8 жовтня 1918 року в Києві відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд баптистів. Метою проведення цього з'їзду було влаштування релігійного життя в межах Української Держави. Участь у цьому з'їзді взяли 123 представники Волинської, Катеринославської, Київської, Курської, Могильовської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губернії, а також Облaсті Війська Донського. Головою з'їзду став пресвітер Федір Прохорович Беліхін, а його заступником Дементій Олексійович Правочеров. Секретарями з'їзду були Григорій Гавриленко і Петро Мателиця. Міністерство ісповідань представляв Петро Гнатович Мохор.

Окрім проекту статуту євангельських християн-баптистів та діалогу з державою щодо законодавчого регулювання функціонування своєї громади, баптисти на з'їзді розглядали питання створення видавництва духовної літератури, організації молодіжних та дитячих недільних шкіл, хорів та інших об'єднань, а також порядок призначення та усунення пасторів з їх посад і фінансове утримання їх.

Серед рішень першого Всеукраїнського з'їзду християн-баптистів були наступні: збереження єдиної каси; створення біблійних курсів для пресвітерів

евангельських християн-баптистів; єдиний інститут рукоположення пресвітерів та в межах Союзу; заснування друкованого періодичного видання "Український баптист" накладом 5000 екземплярів. Джерелом фінансування цього видання мали бути громади євангельських християн-баптистів; уніфікація церковних співів у всіх громадах України та впровадження з цією метою посади союзного регента; сприяння гуртковій діяльності за зразком Київського гуртка; затвердження графіка роботи недільних дитячих шкіл, призначення союзного інспектора дитячих недільних шкіл. Ним став Гавриленко, а його помічником — Павленко; розпочати розроблення проекту статуту громади євангельських християн-баптистів; сформулювати пропозиції для Міністерства ісповідань української держави стосовно законодавства, яке буде стосуватися євангельських християн-баптистів в Україні; призначити союз Федора Поллака; упорядкувати роботу благовісників; провести з'їзд членів правління благовісників; українські громади зобов'язуються подати статистичні відомості, а перед редагуванням "Українського баптиста" створити метричні книги, посвідчення, бланки; до правління Союзу євангельських християн-баптистів в Україні мають увійти члени загальноросійського Союзу баптистів, які мешкають на теренах України; утворити богодільню; організувати недільні школи; надрукувати протоколи з'їзду накладом 3000 примірників; з 5 по 10 листопада 1918 року провести з'їзд регентів, що керують хорами баптистських громад. Делегати мають бути від кожного хору.

Втім, плановість питання розглянутих на всеукраїнському з'їзді євангельське християн-баптистів Павло Мохор відзначив інтелектуальний рівень делегатів та небажання частини делегатів з'явитися на Всеукраїнському з'їзді баптистів. Вони тяжіли до Росії та єдності з нею. Навіть ті делегати, які з'явилися на з'їзді, займалася головним чином впорядкуванням поточних організаційних справ. Загалом же, на думку представника Міністерства ісповідань, на Першому з'їзді євангельське християн-баптистів Павла Гнатівича Мохора, ставлення до Української Держави з боку євангельських християн-баптистів було скептичне, хоча до самого Гетьмана радше позитивне [Ульяновський, 1997, с. 225-228].

На початок 1917 року припадає розквіт менонітів. Завдяки революції, меноніти не лише уникли переслідувань, а й навіть спромоглися до консолідації [Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури, с. 17]. Попри революційні події меноніти залишилися консерваторами та насторожено ставилися до суспільних перетворень [Венгер, 2009, с. 447].

Впродовж весни та літа 1917 року відбувалися місцеві та регіональні з'їзди менонітів. У серпні 1917 року в менонітській колонії Орлове, що знаходиться на річці Курушан, відбувся з'їзд менонітів з усієї колишньої Російської імперії. З'їзд займався насамперед вирішенням питань пов'язаних з організацією менонітських общин та аграрної сфери [Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины, 2006, с. 40]. Крім того, євангелісти-меноніти звернулися до Міністерства ісповідань УНР з проханням санкціонувати проведення свого з'їзду в грудні 1919 року [Андрусин, 1997, с.129-130].

До того ж, в Україні в 1918 році існувала крихітна спільнота адвентистів сьомого дня, що налічувала близько 70 громад та 2000 прихожан. Організаційно адвентисти об'єднувалися в три союзи, а саме Малоросійський, Чорноморський та Азовський. Малоросійський містила, окрім Київської, Волинської, Чернігівської, Курської та Полтавської губерній, ще й Мінську, яка до України не мала відношення.

Чорноморський союз охоплював Кам'янець-Подільську, Бессарабську та Херсонську губернії. Азовський Союз в свою чергу включав в себе Харківську, Катеринославську, Таврійську губернії та Кримський півострів. У зв'язку з утворенням української держави Адвентисти сьомого дня прагнули створити єдиний всеукраїнський союз церков, центральні органи якого будуть розміщені в Києві. Також Адвентисти сьомого дня прагнули до впорядкування свого церковного життя, як наявність метричних книг, реєстрацію їхніх шлюбів та утримання їх дітей від вивчення закону божого в українських школах. У добу перших національно-визвольних змагань українського народу 1917 - 1920 років організаційних вимог та вимог релігійного життя сьомого дня, інших вимог до держави не було. Більш того, адвентисти сьомого дня запевняли в повній лояльності до української влади державності як такої [Ульяновський, 1997, с. 224-225].

За доби Директорії УНР державна політика Української Народної Республіки набуває суб'єктності і її уряд починає формувати національну політику республіки в галузі релігії та її суспільних інтересів. Це було якісно новим та типовим явищем для доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Подібно до того як держава ставала уважною до найбільшої з конфесій - православ'я, увага та вага до інших конфесій та релігій також зростала. Саме в цей час, з одного боку, зростає роль і набуває своєї природної динаміки релігійне життя інославнох громад, а з іншого - набуває своєї нової якості роль держави, як комунікатора між вірою і церквою та громадою. Не рідко строкатість та нелінійність структур цих релігійних громад ставила природну, а тому структурну проблему у взаємодії з місцевими релігійними громадами і їх життям.

Саме у добу Директорії УНР з боку Української Народної Республіки почала приділятися суттєва увага взаємодії з релігійними організаціями інославнох, а також іновірного спрямування. Зокрема держава розглядала первинні осередки таких релігійних організацій, подібно до православних, як інструмент поширення інформації про державну політику Української Народної Республіки серед своїх вірян. Зокрема саме таким чином було поширено відомості про земельне та лісове законодавство Української Народної Республіки. При цьому міністерство культів, в особі міністра ісповідань Івана Львовича Липи, заручалося активною участю в організації цієї роботи губернських комісарів. Відповідні листи було надіслано комісарам Волинської, Катеринославської, Київської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Таврійської губерній. [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр. 88, арк. 1-3 зв.]. Однак, інославний відділ Департаменту інослава та іновірця Міністерства ісповідань Української Народної Республіки повідомило інформаційне бюро, що не всі громади пішли на зустріч цим проханням уряду Української Народної Республіки. З цього приводу від Департаменту інослава та іновірця Міністерства ісповідань Української Народної Республіки до представників інославнох церков було надіслане прохання роз'яснити причину неучасті цих громад в донесенні норм законодавства Української Народної Республіки до своєї пастви [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр 88, арк. 8-9]. Хоча деякі з них пішли на зустріч проханням держави і навіть відзвітували про це [ЦДАВО України, ф. 1072, оп 1, спр 88, арк 12-14].

Окрім державницьких справ, Українська Народна Республіка у взаємодії з інославними та іновірними займалася проблемами та питаннями цих невеликих спільнот і громад та окремих їх представників. До того ж, саме держава регулювала

взаємовідносини між цими релігійними громадами і їх адептами. Так у проханні до Департаменту інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Народної Республіки С.І. Борського від 11 січня 1919 року йшлося, що він мав євангельсько-лютеранського віросповідання, і хотів взяти шлюб за євангелісько-лютеранського обрядом з іудейкою. На це прохання йому було надано 13 січня 1919 року відповідь. Суть відповіді полягала в наступному. За згоди усіх сторін держава не бачить перешкод для укладання цього шлюбу. Того ж дня позицію держави з цього питання було донесено до євангельсько-лютеранської громади [ЩДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 87, арк. 1-3].

Цілком окремо від решти на інославних конфесіях та іновірних релігійних течіях складалася взаємодія між Департаментом інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Народної Республіки та Римо-католицькою церквою. Взаємодія між державою та Римо-католицькою церквою традиційно ґрунтується не лише на нормах законів окремих держав, а й на конкордаті – договорі між тою чи іншою державою та Святим Престолом, як суб'єктом міжнародного права про роль та місце Римо-католицької церкви в державі підписанті [Енциклопедія історії України: Т. 5, с. 28]. Взаємовідносини між Україною та Римо-католицькою церквою радше впорядковувалися ніж вибудовувалися. Насамперед це стосувалося кількох основних напрямків. Це стосувалося встановлення контактів з єпископом Луцько-Житомирським та передачу під його керівництво Чернігівську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську єпархії Римо-католицької церкви. Крім того участі з боку держави потребував розподіл спільних коштів Римо-католицької церкви в Російській імперії зберігалися в Санкт-Петербурзі.

Також, потреба в заснуванні Римо-католицьких наукових, освітніх установ та збори інформації про їх потреби. Специфіка Римо-католицької церкви диктувала потребу прийняття окремого закону про статус Римо-католицької церкви в Україні. Втім, упорядкування католицького життя в Україні було справою радше не внутрішньо українською, а лежало в площині дипломатичних взаємовідносин між Україною та Святим Престолом шляхом укладання конкордату.

Більше того, релігійні процеси, що розгорталися в Римо-католицькій церкві на теренах України, що на відміну від православ'я чи Греко-католицизму, де в переважній більшості своїй з етнічним походженням Римо-католицька спільнота складалася з людей, що належали до інших спільнот, насамперед поляків, які на період перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років і самі перебували в запеклій боротьбі з колишніми імперіями та сусідніми новоствореними національними державами. Тому діалог між Україною та Римо-католицькою церквою в Україні, окрім впорядкування внутрішнього церковного життя та між державою і церквою, ніс в собі запит на перехід порядку денного з польської на українську. Саме тому увага до порядку денного Римо-католицької церкви була досить суттєвою з боку держави [Ульяновський, 1997, с. 203-204].

На територіях окупованих поляками польська Римо-католицька церква поширювала свій вплив на ці єпархії. Більш того, піддаючись польському впливові Апостольський Престол призначав етнічних поляків на єпископських кафедрах захоплених територій. Польське католицьке духовенство проводило постійну антиукраїнську агітацію і виконувала роль ідеологічного апарату на зайнятих поляками землях, тому їх діяльність виходила далеко за межі суто релігійної, і являла

собою небезпечну для держави в формі політичної агітації. Попри тісну взаємодію міністерства ісповідань та міністерства іноземних справ за часів Української Держави Павла Петровича Скоропадського це питання вирішити не вдалося [Ульяновський, 1997, с. 204-205].

Окрім релігійної та політичної складової у взаємодії між Римо-католицькою церквою та українською державною владою, яка насамперед полягала у розв'язанні суперечностей довкола майна між конфесією, що була домінуючою в Російській імперії та Римо-католицькій, що мала претензії на майно, яка в ті чи інші часи належало їй. Серед таких об'єктів, належність яких викликала суперечності між релігійними організаціями, були Ляховецький монастир у Острозькому повіті, а також костел у селах Великі Дзеркала та Чернокуженцях, та багатьох інших містах і селах України. Всі ці претензії направлялися до Міністерства ісповідань, але, як правило, не мали успіху, оскільки православна церква в Українській Державі мала пріоритетний статус [Ульяновський, 1997, с. 206-207].

Попри пріоритет православної церкви функціонування Римо-католицької церкви в Україні збоку держави було виділено 224 456 карбованців. Крім того, з боку держави здійснювалася суттєва підтримка католицької релігійної освіти в Україні, зокрема, як безпосередня підтримка духовних семінарій, так і загальні витрати на освіту. Лише на одну Житомирську Духовну семінарію було виділено коштів на суму 97280 карбованців [Ульяновський, 1997, с. 207-208].

Особливістю становища, в якому опинилося Українська Народна Республіка при взаємодії з Римо-католицькою церквою, було те, що вона отримала у вигляді зобов'язань конкордат укладений попередньою державою. Таким чином співпраця між державою та Римо-католицької церкви не могла починатися з чистого аркуша, а всебічно опиралася та ґрунтувалася на умови конкордату з попередньою державою. Такий стан речей становив чисельні незручності як для держави, оскільки вона ще не мала офіційного визнання з боку Святого Престолу, так і для вірних Римо-католицької церкви, що в умовах зміни державних утворень перебували в дещо підвищеному стані. Об'ємно та різносторонньо характеризує весь драматизм такої ситуації доля єпископа Римо-католицької церкви на покої Антонія Церери. Ще за Російської імперії, у 1902 році за погодження між державою та Римо-католицькою церквою єпископу Антонію було призначено пенсію за віком в сумі 2500 карбованців. Єпископ Антоній отримував цю пенсію регулярно до січня 1918 року. У зв'язку з чим єпископ Антоній звернувся 10 серпня 1918 року до Департаменту інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави з проханням про призначення йому пенсійного забезпечення, оскільки він голодує [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 2]. У відповідь на його прохання Департамент інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави звернувся до нього з проханням надіслати йому копію рішення, за яким єпископу Антонію Цереру Російською імперією було призначено пенсію в обсязі 2500 карбованців [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 3]. 5 вересня 1918 року Антоній Церера надіслав свою відповідь з копією документа про призначення йому пенсійного забезпечення в обсязі 2500 карбованців на рік [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 4-5 зв.].

Отримавши необхідні документи Департамент інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави звернувся 11 вересня 1918 року до міської влади Одеси з проханням роз'яснити механізм нарахування тієї частини пенсії,

яку йому нараховувала Одеська міська влада, а саме 2000 карбованців на рік [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 6-6 зв.]. 6 жовтня 1918 року до Департаменту інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави надійшли роз'яснення з цього приводу від міської влади Одеси [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 13]. А 15 вересня 1918 року Департамент інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави звернувся до Департаменту державної скарбниці Української Держави з проханням нарахування пенсійного забезпечення єпископу Антонію Цереру у сумі 3500 карбованців на рік, з яких 1000 карбованців становитимуть індексацію його попередньої пенсії в обсязі 2500 карбованців на рік [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 7-8]. Втім, державний контроль своїм листом від 8 жовтня 1918 року скорегував суму річного пенсійного утримання Римо-католицького єпископа Антонія Церери до 3000 карбованців. [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 10] Зібравши всі необхідні документи 11 жовтня 1918 року і 13 грудня 1918 року Департамент інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави звернувся до Департаменту державної скарбниці Української Держави з проханням якнайшвидшого вирішення цієї справи [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 14-14 зв.; 16-16 зв.]. Тим часом 16 жовтня 1918 року єпископу Антонію Цереру надійшов лист, в якому йшлося про стан розгляду його клопотання [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 15].

26 грудня пенсійний відділ Департаменту державної скарбниці Міністерства фінансів Української Народної Республіки повідомило, що не має юридичних підстав для нарахування пенсії єпископу Антонію Цереру [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 20]. Питання вдалося владнати тільки в січні 1919 року за сприяння Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 94, арк. 23-24]

Отже, Римо-католицька церква мала надзвичайно складну та різнопланову взаємодію з українськими державними утвореннями доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Її практична взаємодія з українським національним рухом за рахунок екстериторіальності Святого Престолу, належності до неї етнічних меншин, зокрема польської, що була безпосереднім конкурентом в національно-визвольній боротьбі з українським народом та тягар зобов'язань, що витікали з попередніх конкордатів підписаних державними утвореннями на українських землях, мала різноплановий та міжвідомчий характер і стосувалася роботи не лише органів державної влади, що опікувалася релігійною сферою, а всього апарату. Крім того, взаємодія з Римо-католицькою церквою мала важливе значення для дипломатичного визнання українських державних утворень доби перших національно-визвольних змагань на міжнародній арені, оскільки конкордат угода між Папством та державою мав як релігійні господарські аспекти, так і являв собою елемент політичного визнання збоку Святого Престолу, як міжнародного гравця.

Національні релігії, на відміну від світових релігій, мають ту особливість, що зазвичай досить складно в правильній мірі розмежувати представників певної етнічної спільноти та релігійної громади, адже належність до одної чи іншої не є тотожними. Власне це стосується іудаїзму, як найбільшої релігійної спільноти України доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Саме тому діяльність іудейських релігійних організацій в значній мірі була переплетена з

іншими аспектами єврейського національного життя. В контексті цього, Єврейське національне зібрання, що тривало по 11 листопада 1918 року у Києві, розглядало національні, політичні та релігійні питання разом. Більш того, релігійні питання здебільшого відходило на розсуд громад. На цьому зібранні домінувало дві течії. Найбільша та найчисельніша з них представляла сіоніський рух, а меншість складала соціалісти.

Серед релігійних питань, піднятих Єврейським національним зібранням, був протест заборони святкування суботи та єврейської торгівлі в неділю. Втім, соціалістичні елементи в цьому питанні виступили проти. Пропозиція з фракції "Ахдус", про реєстрацію шлюбів у відповідності з єврейськими релігійними законами, була відхилена Єврейським національним зібранням, що стало причиною залишення представниками "Ахдус" цього зібрання. Крім того, на Єврейському національному зібранні було прийнято спеціальний текст військової присяги для службовців юдейського віросповідання. З вище викладеного цілком зрозуміло, що попри бою чисельність за відсутності організаційної структури, іудейська громада спромоглася лише до упорядкування окремих релігійних практик в умовах розгортання перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років. Втім, ці спроби були досить кволими та хаотичними, а зважаючи на те, що релігійна специфіка була не основною на Єврейському національному з'їзді, то й не послідовною [Ульяновський, 1997, с. 228-229].

Крім того, взаємодія з іновірними конфесіями була ускладнена тим, що вони не мали лінійної структури притаманної християнській церкві, а тому взаємодія між ними і державою суттєвим чином ускладнювалась, оскільки в окремих випадках складно було відрізнити представників духовенства (або його аналогів в ньому) від пастви, найманих працівників та службі громади. Яскравим прикладом такої ситуації є справа Білоцерківського викладача хлопчачої гімназії равина Мітлінова. Річ у тім, що для іудаїзму, на відміну від християнства, поняття храму, духовенства та священства мають радше ретроспективний характер. Зі зруйнуванням римлянами Єрусалимського храму і розсіяння євреїв функції духовенства в іудаїзмі в значній мірі перебрав на себе равини, себто учителі релігійних шкіл. Така трансформація супроводжувалася зміщенням фокусу духовної свідомості та практики з релігійних обрядів на виконання закону, а законів іудаїзму паству вчили вчителі духовних шкіл – рабини. Таким чином, іудейська духовенство позиціонує себе радше вчителями ніж кліриками, а зібрання своїх прихожан школами. Отже, якщо для прикладу вчителі духовних шкіл в християнстві являли собою лише викладачів, в ісламі вже вони мали статус правознавця ісламського права, то в іудаїзмі вчителі духовних шкіл - равини являли собою лідерів своїх релігійних громад. Тож, коли мова йшла про вчителів чи духовенство в християнських громадах, що становили більшість населення Української Народної Республіки, то ці поняття мали одну форму і суть з поправкою на богословські нюанси окремих конфесій і напрямків, то коли мова заходила про іновірців, ці ж поняття могли мати, і як правило мали, зовсім інше наповнення. Тож з точки зору правового поля Української Народної Республіки викладач Білоцерківської хлопчачої гімназії равин Мітлінова був лише вчителем, якого призивають до війська. В той же час для Білоцерківської хлопчачої гімназії він виконував роль духовенства. З проханням роз'яснення цієї обставини для Комісії зі звільнення від призиву до Департаменту інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Народної

Республіки звернулися члени духовного уряду Білоцерківської синагоги 24 січня 1919 року [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 92, арк. 1]. Що й було зроблено Департаменту інославія та іновір'я Міністерства ісповідань Української Народної Республіки 25 січня 1919 року [ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 92, арк. 2].

Таким чином, у зв'язку з відсутністю організаційної ієрархічної структури подібної до християнських церков та кризою іудаїзм, як виручення серед єврейського населення українських земель доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років, крах російської імперії та проголошення політики свободи совісті та релігійної практики не стало поштовхом до активізації іудейського релігійного життя. Взаємодія між українськими державними утвореннями доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років та іудейськими формами самоорганізації мало, здебільшого, дотичний та господарський характер. Релігійні потреби в свідомості єврейського населення українських земель, на той час, були витіснені більш нагальними національними та політичними питаннями.

Висновки. Отже, якщо православна та Українська Греко-католицька церква, в силу належності до них більшості етнічного українського населення, були залучені до розгортання подій перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років та ставали каталізаторами національного становлення українців, то ситуація з іншими релігійними організаціями була не такою однозначною. Римокатолицька церква, яка в значній мірі представляла собою польську громаду, була конкурентом українців на шляху національного будівництва на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій, а представники більшості протестантських громад не мали суттєвої організаційної можливості та бажання брати участь в національно-визвольній боротьбі та національному становленні українського народу, а головним чином впорядковували своє релігійне життя в умовах, що склалися. Втім, і серед протестантських конфесій відбувалися свої національні процеси, що стосувалося як специфічних релігійних особливостей тієї чи іншої деномінації та організації релігійного простору, так і національного становлення в рамках того чи іншого релігійного напрямку.

Представники інших релігійних громад, зокрема й чисельної іудейської громади, не маючи чіткої структури, подібної християнським церквам, головним чином переймалися питаннями контакту окремих релігійних громад з державою та юридичної легітимізації своїх релігійних громад у правовому полі українських державних утворень доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років.

Список використаних джерел та літератури

Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / Б. І. Андрусишин. — Київ: Либідь, 1997. — 176 с.

Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1989—1920): Монография. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского национального университета, 2009. — 696 с.

Домашовець В. Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей / В. Домашовець. — Морріс-Плейнс – Луцьк, 2002. — 95 с.

Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / Под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск: Б. и., 2006. — 578 с.

Історія релігії в Україні: у 10-ти т. 6 Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.; за ред. П. Яроцького. — Київ-Дрогобич: Видавець Сурма С, 2008. — 632 с.

Історія релігії в Україні: у 10-ти т. 5 Протестантизм в Україні / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.; за ред. П. Яроцького. — К.: Світ Знань, 2002. — 424 с.

Любащенко В. Лютеранская церковь в Украине: поиск национальной идентичности / В. Любащенко // Богословские рассуждения. — 2003. — № 1. — С. 163—182.

Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Авторський колектив Мелітопольського державного педагогічного інституту. — Запоріжжя: Вид-во «Просвіта», 1997. — 176 с.

Рубльова Н. С. КОНКОРДАТ // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2008. — 568 с.: іл.

Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : Навчальний посібник для студентів вищих закладів / В. І. Ульяновський. — Київ: Либідь, 1997. — 320 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

Andrushyshyn B. I. Tserkva v Ukraïniy Derzhavi 1917—1920 rr. (doba Dyrektorii UNR): Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh zakladiv osvity / B. I. Andrushyshyn. [Church in the Ukrainian State 1917—1920 (the period of the Directorate of the Ukrainian People's Republic): A textbook for higher education students]. — Kyiv: Lybid, 1997. — 176 p. [in Ukrainian].

Domashovets V. Ukrayinsky yevanhels'ko-baptystsky rukh v yoho 150-lityrnyy yuviley / V. Domashovets. [Ukrainian Evangelical Baptist Movement on its 150th Anniversary]. Morris Plains – Lutsk, 2002. — 95 p. [in Ukrainian].

Istoriya relihii v Ukraïni: u 10-ti t. 5 ProtestanTyzm v Ukraïni / Redkol.: A. Kolodnyy (holova) ta in.; za red. P. Yarots'koho. [History of Religion in Ukraine: in 10 vols. 5 Protestantism in Ukraine]. Kyiv: Svit Znannya, 2002. — 424 p. [in Ukrainian].

Istoriya relihii v Ukraïni: u 10-ti t. 6 Pizniy protestantyzm v Ukraïni (p'yatydesyatnyky, adventysty, Svidky Yevohy) / Redkol.: A. Kolodnyy (holova) ta in.; za red. P. Yarots'koho. [History of Religion in Ukraine: in 10 vols. 6 Late Protestantism in Ukraine (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)]. Kyiv-Drohobych: Vydavets' Surma S, 2008. — 632 p. [in Ukrainian].

Lyubashchenko V. Lyuteranska tserkva v Ukraïni: poshuk natsional'noyi identychnosti / V. Lyubashchenko. [The Lutheran Church in Ukraine: The Search for National Identity]. Bohoslovski rozmysly. 2003. — No. 1. — P. 163—182. [in Russian].

Narody Pivnichnogo Priazov'ya: Etnichnyy sklad ta osoblyvosti pobutovoyi kultury / Avtorsky kolektiv Melitopol'skoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu. [Peoples of the Northern Azov Region: Ethnic Composition and Features of Household Culture]. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo "Prosvita", 1997. — 176 p. [in Ukrainian].

Rublyova N. S. KONKORDAT // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 5: Kon - Kyu / Redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in.; NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny. [CONCORDAT // Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 5: Kon - Kyu]. Kyiv: Naukova dumka, 2008. — 568 p.: ill. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukraïny (TsDAVO Ukraïny). [Central State Archive of High Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAA of Ukraine)]. [in Ukrainian].

Ulyanovskyy V. I. Tserkva v Ukraïniy Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Het'manatu Pavla Skoropad'skoho): Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh zakladiv / V. I. Ulyanovskyy. [Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the period of Hetmanate under Pavlo Skoropadsky): A textbook for higher education students]. Kyiv: Lybid, 1997. — 320 p. [in Ukrainian].

Venger N. V. Mennonitskoye predprinimatel'stvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdru kongregatsiyey, klanom i rossiyskim obshchestvom (1989—1920): Monografiya. [Mennonite Entrepreneurship in the Conditions of Modernization in the South of Russia: Between Congregation, Clan,

and Russian Society (1989–1920): A Monograph]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk National University Press, 2009. — 696 p. [in Russian].

Zhyvy i pomny... Istoriya mennonitskikh koloniy Yekaterinoslavshchyny / Pod red. S. I. Bobilevoy. [Live and Remember... History of the Mennonite Colonies of the Yekaterinoslav Region]. Dnipropetrovsk: B. i., 2006. — 578 p. [in Russian].

THEORY AND PRACTICE OF RELIGIOUS MINORITIES' ACTIVITIES IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF THE FIRST NATIONAL-LIBERATION STRUGGLES OF THE UKRAINIAN PEOPLE (1917–1920)

Serhii Bondar

Postgraduate Student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

This article presents the results of a historical study of the theory and practice of the activities of religious minorities during the first national-liberation struggles of the Ukrainian people (1917–1920). In the context of the collapse of the Russian Empire, where the Orthodox Church held a dominant position, and religious minorities were in a repressed or semi-legal status, the revolutionary events and the period of the first national-liberation struggles of the Ukrainian people in 1917-1920 became a time of rapid establishment and reflection on their place in new historical conditions for numerous religious organizations operating on Ukrainian lands during that period. A distinctive feature of the dynamics of religious minorities in Ukraine during the first national-liberation struggles of 1917-1920 was its incredible diversity. The nature of religious processes in the environment of religious minorities was mainly characterized by significant differences in their characteristics. While the Roman Catholic Church had a clear organizational structure and, thanks to the extraterritoriality of the Holy See, strong political positions, the Protestant churches were mainly concerned with issues of establishing church organization and resolving ethnic-confessional relations within their denominations. Religious organizations not belonging to Christian denominations acted weakly and inertly during the period of the first national-liberation struggles (1917–1920). Due to the lack of a clear organizational structure, similar to that of Christian churches, during the turbulent years of Ukrainian national formation, they mostly focused on situational contacts with the state in the interests of their religious communities. During the period of the Ukrainian Central Rada and the Ukrainian People's Republic, the state took a rather indifferent stance towards the activities of any religious organizations, but during the time of the Ukrainian State under Pavlo Skoropadskyi and the Directory of the UNR, the policy changed. Although the main focus remained on the Orthodox Church as the primary religious organization, the state began a productive dialogue with religious minorities and paid more attention to them. Sometimes, it was precisely the Ukrainian state institutions that acted as catalysts for the development of church structures among Protestant churches.

Key words: *First national-liberation struggles of the Ukrainian people in 1917–1920, Roman Catholic Church, Holy See, Protestants, Mennonites, Lutherans, Evangelical Christians-Baptists, Judaism.*

ЗОВНІШНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (20-І РР. ХХ СТ.)

Іванета Андрій Олександрович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: paritypartners@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-6859-2094>

Досліджується мережа зовнішніх представництв найбільших кооперативних організацій України, що сформувалася у період непу та стала елементом економічних міжрегіональних комунікацій всередині радянської тоталітарної держави. Відзначається, що з приходом до влади в Україні більшовиків, традиційне економічне життя завмерло. Оскільки такий стан речей міг викликати масштабне повстання, комуністи змушені були піти на поступки населенню, запровадивши неп. Встановлено, що за нових умов в Україні розрослася мережа кооперативів, які відзначалися певним рівнем самостійності. З метою налагодження зовнішньої діяльності, за межами республіки кооперативи створили власні представництва – контори. Вони були покликані налагодити постачання до України товарів, необхідних для її жителів, а також забезпечити збут продукції власного виробництва. Проте активність української кооперації на території РСФРР непокоїла місцевих представників влади. Як наслідок, у другій половині 1920-х рр. було ліквідовано низку її зовнішніх представництв, а із зміцненням сталінізму на початку 1930-х рр. саме функціонування кооперативів було жорстко уніфіковано.

Ключові слова: міжрегіональні зв'язки, Україна, радянська влада, громадські організації, кооперація.

Постановка проблеми. Розуміючи неспроможність встановлення контролю над окупованими теренами України виключно засобами тиску, більшовики уже на початку 1920-х рр. змушені були послабити нагляд за економічним життям країни. Пожвавити торгівельні відносини були покликані кооперативні організації, представництва яких перебували також і за межами України.

Мета статті передбачає характеристику мережі зовнішніх представництв найбільших кооперативних організацій України, що сформувалася у період непу та стала елементом економічних міжрегіональних комунікацій всередині радянської тоталітарної держави.

Історіографічний огляд. Серед дослідників, які в своїх наукових працях порушували питання діяльності зовнішніх представництв кооперативних об'єднань України в 1920-х рр. у контексті міжрегіональних зв'язків необхідно виокремити М. Журбу, А. Ковалю, В. Марочко.

Виклад основного матеріалу. Розбудова кооперативної мережі розпочалася напередодні непу. Кремль, використовуючи російський зразок, обрав курс на підпорядкування усіх українських кооперативних об'єднань споживчій кооперації. У 1919 році були утворені керівні органи кооперації в особі Головного кооперативного комітету з адміністративно-розпорядними функціями та єдиного споживчого

коопераційного центру – Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілки або ВУКС). Оскільки на кооперацію покладалися важливі завдання з покращення економіки, особливо сільського господарства, її діяльність посилено контролювала комуністична партія. Це зокрема виявилось у створенні кооперативного відділу при ЦК КП(б)У [Петасюк, 1994, с. 13].

10 серпня 1920 року в Україні набув сили декрет «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій», за яким усі кредитні, ощадно-позичкові та сільськогосподарські товариства об'єднувалися в місцеві споживчі організації. Метою більшовиків було політично оволодіти кооперацією і під контролем комуністичної партії використати її для відновлення економічних потужностей країни [Коваль, 2012, с. 7].

Упродовж 1920 – 1921 рр. майже усі види кооперації були об'єднані навколо споживчої, яка фактично стала державною установою з розподільчими функціями. Колишні кооперативні центри припинили існувати, а їхні співробітники здебільшого покинули Україну, хоча деякі з них не втратили надії на відтворення справжньої селянської кооперації [Марочко, 1995, с. 98]. Головним кооперативним центром в Радянському Союзі був Центрсоюз. Фактично усі кооперативні організації мали підпорядковуватися йому, але через існування суперечностей в багатьох питаннях останні часто намагалися діяти самостійно [Коваль, 2012, с. 8].

З метою координації кооперативної діяльності та з огляду на спільність політики і єдності плану праці у всіх радянських республіках Вукоопспілка була єдиним представником кооперативних об'єднань на території УСРР [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 5]. Згідно статуту, Вукоопспілка об'єднувала всі без винятку кооперативні організації, що знаходилися на території УСРР, керувала їх діяльністю з метою здійснення державних завдань у сферах виробництва та розподілу товарів, заготовляла товари як для потреб свого населення, так і жителів інших радянських республік [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 3].

Вукоопспілка організовувала та утримувала відділи, контори і представництва у межах УСРР та за її кордонами [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 4]. З метою отримання можливості здійснювати закупівлю продукції, яка не виготовлялася в Україні Вукоопспілка зорганізувала кілька своїх представництв за межами республіки. Так, 1 жовтня 1924 року у Баку розпочала працювати Закавказько-Персидська контора Вукоопспілки, діяльність якої була пов'язана з обслуговуванням насамперед рисового та сухофруктного ринків Персії, Закавказзя, Туркестану та Дагестану [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 32, арк. 5].

Діяла контора Вукоопспілки й у Ростові-на-Дону. Її робота мала власну специфіку, що суттєво відрізнялася від діяльності інших представництв ВУКС. Справа у тому, що, оскільки контора не мала постійних клієнтів (більшість яких були робітничими кооперативами), її робота зі збуту продукції полягала у виконанні одноразових доручень Вукоопспілки. Ресурси, які були необхідні для забезпечення роботи контори, Вукоопспілка не надавала, тому представництво самостійно себе забезпечувало завдяки збору комісійних платежів з кожного реалізованого товару. Незважаючи на те, що контора перебувала за межами України, головним регіоном на який поширювалася її збутова робота був Донбас (хоча територія діяльності її агентів й не обумовлювалася межами цього вуглевидобувного басейну). Загальний обіг коштів

контори у 1926 – 1927 рр. склав 7,7 млн. карб., а в 1927 – 1928 рр. – 8 млн. 965 тис. карб. Слід зазначити, що 55% асортименту, до розподілу якого між кооперативними об'єднаннями була причетна контора, становила бакалія [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1440, арк. 25].

Одними з найбільш дієвих представництв Вукоопспілки були контори у Москві та Ленінграді. Проте на початку 1927 року керівництво Вукоопспілки вирішило ліквідувати Ленінградську контору, зобов'язавши московське представництво перебрати на себе виконання її функції. План ліквідації ленінградського представництва Вукоопспілки передбачав цілковите згортання діяльності контори до 1 лютого 1927 року. Саме до цього часу за ленінградським представництвом залишалось право здійснювати розрахунки з постачальниками по незавершених угодах і видавати кошти. Розпочинаючи з 1 лютого рахунки постачальників і всі документи мали бути передані московській конторі на яку покладалось зобов'язання самостійно здійснювати розрахунки з постачальниками. Не пізніше 31 січня ленінградське представництво мало надіслати московській конторі та усім заготівельним базам Вукоопспілки відомості незакінчених угод з інформацією про залишки авансових і товарних розрахунків. Не пізніше цього ж терміну ленінградське представництво мало повідомити постачальників, з якими не були виконані умови угод, про свою ліквідацію та перенесення відповідальності за їх виконання на московську контору [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 41]. 28 січня 1927 року Ленінградське представництво повідомило торгівельний відділ Вукоопспілки: «Ваше розпорядження про ліквідацію ленінградського представництва Вукоопспілки та інструкцію з цього приводу отримали. 25 січня 1927 року припинили будь-які торгівельні операції за винятком деяких невеликих угод, домовленість про виконання яких тільки-но була досягнута і які лише залишилося оформити» [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 43].

За кілька днів до означених подій, керуючись розпорядженням торгового відділу Вукоопспілки, очільник її московської контори Загер приїхав до Ленінграду задля прийому справ місцевої контори, що перебувала у стані ліквідації. Після короткотермінового перебування у місті Загер дійшов висновку, що повне згортання діяльності ленінградського представництва мало негативно позначитися на роботі Вукоопспілки. З метою аргументації свого твердження у листі до керівництва Вукоопспілки він зазначив кілька переконливих прикладів: «Фарбовий трест, продукція якого нас цікавить (ультрамарин) продає товар у Ленінграді вільно, тоді як у Москві він пов'язаний договірними відносинами. Доволі часто у Ленінграді відбуваються незаплановані закупки паперу сорту “верже” та інших дефіцитних товарів. Нарешті, ми залишили у Ленінграді спеціаліста-шкірника, який слідкує за виконанням наших замовлень ленінградським Шкіртрестом і спеціаліста-мануфактурника, який виконує щомісячний відбір необхідних тканин». Спираючись на зазначені факти, з метою уникнення фінансових труднощів під час закупки товарів Загер наполегливо радив залишити у Ленінграді представника Вукоопспілки, який би слідкував за кон'юнктурою місцевого ринку та виконував інші доручення, за що отримував би щомісячну винагороду у розмірі 150 карб. [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 14].

Такий висновок Загера зіграв на руку керівнику ленінградської контори Дербентському, який не вбачав доцільності у ліквідації очолюваного ним

представництва Вукоопспілки навіть попри те, що питання про її ліквідацію було остаточно вирішено. Дербентський волів зберегти штат апарату контори, оскільки не мав бажання брати на свої плечі увесь об'єм запропонованої роботи, який відтепер належало виконувати йому одному. У зв'язку з цим він навіть запевняв співробітників ленінградської контори, що скорочення штату не відбудеться [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 193]. У листі до керівництва Вукоопспілки Дербентський вважав за необхідне зазначити, що питання про ліквідацію представництва було надане для розгляду правлінню Вукоопспілки поспіхом, без достатнього ознайомлення з необхідним обсягом інформації про його діяльність: «Вважаю, що такий центр, як Ленінград може і повинен мати представництво української споживчої системи. Споживчо-кооперативна система так чи інакше пов'язана з промисловістю і ринком Ленінграду. Відсутність у місті представництва Вукоопспілки зумовить до нього численні відрядження членів кооперації. Вукоопспілка, бажає того чи ні, змушена буде рано чи пізно мати своє представництво у Ленінграді, в іншому разі будуть відрядження, а вони, слід зазначити, обійдуться дорожче ніж витрати, що пов'язанні із забезпеченням діяльності власного представництва» [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 43]. Проте правління Вукоопспілки визнало лінію поведінки Дербентського хибною. Дербентського було звільнено від виконання обов'язків представника Вукоопспілки в Ленінграді, а його повноваження передані бухгалтеру, який поєднував технічні та представницькі сторони відповідної роботи [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 193].

З початком лібералізації економічного життя радянська тоталітарна держава вимушено пішла назустріч зростанню кооперативного руху. Важливим здобутком української кооперації в організаційному будівництві стало виокремлення із унітарної системи споживчої кооперації сільськогосподарських кооперативів [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 13]. Ініціатором створення нової кооперативної системи були Всеросійський ЦВК і Раднарком, які ухвалили 16 серпня 1921 р. декрет «Про сільськогосподарську кооперацію». Він дозволив селянам заснування кооперативних товариств для спільного господарювання, для організації праці, переробки і збуту продукції. Декрет Всеросійського ЦВК та Раднарком став юридичною базою для ухвалення аналогічного декрету Всеукраїнським ЦВК та РНК 18 жовтня 1921 року. Одразу після декрету ВУЦВК розпочалася підготовка до скликання з'їзду уповноважених кооперативних товариств та спілок. Була створена «ініціативно-кооперативна група», до складу якої входили керівники колишніх українських кооперативних установ. На одному з перших засідань групи, яке відбулося 26 жовтня 1921 року заслухали проект статуту Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації. Саме тоді вперше з'явилася її коротка назва «Сільський господар» [Марочко, 1995, с. 99].

Ініціативно-кооперативна група з утворення Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації 3 грудня 1921 р. закликала всі сільськогосподарські союзи України: «Надзвичайно тяжкий стан, в якому перебуває сільське господарство нашої країни, вимагає від сільськогосподарської кооперації певної праці для того, об не дати господарству зовсім зруйнуватися, об допомогти населенню засіяти землю, порятувати скотарство, допомогти голодуючому населенню і взагалі зміцнити господарство з тим лихом, яке на нього вже насунулося і насунеться. Поряд із заходами держави найбільшу роль у цій боротьбі мусить відігравати

сільськогосподарська кооперація. Для того, щоб сільськогосподарська кооперація мала змогу вести працю в тому масштабі, як того вимагає життя, щоб вона змогла використати всю організовану міць, виявити всі свої сили – їй потрібно мати свій Всеукраїнський осередок» [ЦДАВО України, ф. 290, оп. 1, спр. 2, арк. 1].

Характерною ознакою апарату управління сільськогосподарською кооперацією, як і державних органів, було неухильне зростання кількісного складу. У квітні 1922 року «Сільський господар» мав 13 відділів у яких працювало 54 особи. Кількість відділів у наступні роки залишалися майже без змін, але неухильно зростала кількість співробітників, вона зросла з 216 до 392 осіб [Марочко, 1995, с. 103].

З метою пристосування кооперації до умов непу ЦВК і РНК СРСР 28 грудня 1923 року прийняли постанову «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства». Після цього споживча кооперація одержала значні привілеї і пільги: полегшення умов закупівлі промислових товарів, зниження податку з обігу і ставки на кредит. Одночасно були прийняті заходи з посилення матеріальної зацікавленості членів кооперативних організацій. Все це призвело до зміцнення кооперативної торгівлі, зростання кількості кооперативних організацій і чисельності пайовиків у них [Смирнов, 2004, с. 14]. У 1924 році ЦК КП(б)У прийняв постанову про повернення раніше реквізованого в кооперації майна [Коваль, 2012, с. 8]. Тоді ж було прийнято постанову РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію», що стала підставою для підготовки аналогічного юридичного документу в Україні.

«Сільський господар», подібно до Вукоопспілки, мав свої представництва в головних центрах РСФФР – Москві й Ленінграді. Його штат, який спершу формували лише 5 працівників, три роки плідної праці збільшився у п'ять разів. Робота представництва передусім полягала у лобюванні інтересів української кооперації у вищих органах державного управління. Так, лише упродовж 1924 р. працівники московського представництва взяли участь у кількох десятках нарад та відвідали близько 100 різних установ [Журба, 2002, с. 215].

Ленінградське представництво «Сільського господаря» діяло упродовж 1924 – 1929 рр. Напередодні ліквідації кількість його співробітників сягала 30 осіб. У середині 1920-х рр. Ленінградська контора стала важливим осередком зовнішньогосподарської активності українських спеціалізованих кооперативних спілок. Діяльність ленінградського представництва сільськогосподарської кооперації виявилася навіть більш вдалою ніж московського. Незважаючи на це, у січні 1927 року було вирішено ліквідувати представництво сільськогосподарської кооперації УСРР у Ленінграді. Як і у випадку розформування ленінградської контори Вукоопспілки, за цією ухвалою приховувалися намагання центральних відомств виштовхнути за межі важливого сектору російського ринку українське представництво як самостійну господарсько-торгівельну одиницю, що посіла вагомим місце в економіці північно-західних регіонів РСФФР. Зрештою, доцільність існування ленінградського відділення «Сільського господаря» вдалося відстояти ще на два роки [Журба, 2002, с. 217].

Упродовж 1924 – 1925 рр. «Сільський господар» у своїй діяльності спирався на 64 спілки, у 1926 році він їх мав 73, а в наступному році – 88. З середини 1920-х рр. почали з'являтися своєрідні спілки спілок фахової кооперації, що свідчило про поглиблення її спеціалізації [Марочко, 1995, с. 110]. Тому із єдиного центру сільськогосподарської кооперації відокремлюються самостійні фахові центри.

Наприклад, галузі насінництва – Всеукраїнська спілка насінництва [Петасюк, 1994, с. 17]. 13 серпня 1924 року виникло Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва, – «Кооптах». Воно мало свої представництва у Москві та Ленінграді. «Кооптах» одержав майно від «Сільського господаря» та Вукоопспілки для облаштування, а згодом спирався на діяльність власної системи. Він об'єднував 18 спілок і 1224 товариств [Марочко, 1995, с. 110]. Діяльністю спілок, що займалися збутом продукції тваринництва керувало Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочне товариство на паях – «Добробут» [Марочко, 1995, с. 111].

В Україні, окрім «Кооптаху» і «Добробуту», були створені й інші спілки фахової кооперації [Марочко, 1995, с. 112]. Проте кооперативна система, яка виникла і розвивалася в Україні упродовж десятиліть, була самочинно ліквідована наприкінці 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку з суцільною колективізацією [Марочко, 1995, с. 113].

Висновки. З приходом до влади в Україні більшовиків, традиційне економічне життя завмерло. Оскільки такий стан речей міг викликати масштабне повстання, комуністи змушені були піти на поступки населенню, запровадивши неп. За нових умов в Україні розрослася мережа кооперативів, які відзначалися певним рівнем самостійності. З метою налагодження зовнішньої діяльності, за межами республіки кооперативи створили власні представництва – контори. Вони були покликані налагодити постачання до України товарів, необхідних для її жителів, а також забезпечити збут продукції власного виробництва. Проте активність української кооперації на території РСФРР непокоїла місцевих представників влади. Як наслідок, у другій половині 1920-х рр. було ліквідовано низку її зовнішніх представництв, а із зміцненням сталінізму на початку 1930-х рр. саме функціонування кооперативів було жорстко уніфіковано.

Список використаних джерел та літератури

Журба М. А., 2002. *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.)*, К., 2002.

Коваль А. В., 2012. *Міжнародні зв'язки кооперації УСРР в 1920-х рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 09.00.12 – українознавство (історичні науки)*, Київ.

Марочко В. І., 1995. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*, К.

Петасюк О. І., 1994. *Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.02 – новітня історія України*, К., 1994.

Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921. Х.: Издание Информационно-издательского отдела Наркомпрода У.С.С.Р.

Смирнов В. М., 1994. *Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – історія громадських рухів і політичних партій*, Дніпропетровськ.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

Koval A. V., 2012. *Mizhnarodni zviazky kooperatsii USRR v 1920-kh rr.: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 09.00.12 – ukrainoznavstvo (istorychni nauky) [International ties of cooperation of the USSR in the 1920s: autoref. thesis ... candidate history sciences: specialist 09.00.12 - Ukrainian studies (historical sciences)]*, Kyiv.

Marochko V. I., 1995. *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861 – 1929 rr.)* [Ukrainian peasant cooperation. Historical and theoretical aspect (1861 – 1929)], K.

Petasiuk O. I., 1994. *Vyrobnycha diialnist spozhyvchoi ta silskohospodarskoi kooperatsii v USRR (1921 – 1929 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.02 – novitnia istoriia Ukrainy* [Production activity of the consumer and agricultural cooperative in the USSR (1921-1929): autoref. thesis ... candidate history sciences: specialist 07.00.02 – the latest history of Ukraine], K., 1994.

Polozhennia pro Vseukrainsku kooperatyvnu spilku (Vukospilku), 1921. Kh.: Yzdanye Ynformatsyonno-yzdatelskoho otdela Narkomproda U.S.S.R.

Smyrnov V. M., 1994. *Polityka i praktyka kooperatyvnoho budivnytstva v Ukraini u 20-ti roky: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 – istoriia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii* [Policy and practice of cooperative construction in Ukraine in the 20s: autoref. thesis ... candidate history Sciences: specialist 07.00.01 - history of public movements and political parties], Dnipropetrovsk.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

Zhurba M. A., 2002. *Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20 – 30 rr. XX st.)* [Ethno-national and international aspects of the activity of public associations of the Ukrainian village (20 – 30s of the 20th century)], K., 2002.

EXTERNAL REPRESENTATIONS OF UKRAINIAN COOPERATIVE ORGANIZATIONS (1920S)

Andrii Ivaneta

Postgraduate student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The network of external representative offices of the largest cooperative organizations of Ukraine, which was formed during the NEP period and became an element of economic interregional communications within the Soviet totalitarian state, is studied. It is noted that with the coming to power of the Bolsheviks in Ukraine, traditional economic life came to a standstill. Since such a state of affairs could cause a large-scale uprising, the communists were forced to make concessions to the population, introducing the nep. It was established that under the new conditions in Ukraine, a network of cooperatives, which were distinguished by a certain level of independence, grew. In order to establish external activities, cooperatives have created their own representative offices outside the republic. They were called to organize the supply to Ukraine of goods necessary for its inhabitants, as well as to ensure the sale of products of their own production. However, the activity of Ukrainian cooperation on the territory of the RSFSR worried local representatives of the authorities. As a result, in the second half of the 1920s, a number of its foreign representative offices were liquidated, and with the strengthening of Stalinism in the early 1930s, the very functioning of cooperatives was strictly unified.

Key words: *interregional relations, Ukraine, Soviet power, public organizations, cooperation.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.11>
УДК 94:341.485(=411.16)(477.42)«1941/1943»

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ЖИТОМИРЩИНИ (1941 – 1943 РР.)

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

***Анотація.** Для підготовки статті були використані фонди Державного архіву Житомирської області та документи галузевого архіву СБУ у м. Києві і архіву управління СБУ в Житомирі та опубліковані документи, архівна періодика. Вони дозволили проаналізувати особливості нацистських акцій зі знищення євреїв Житомирщини в період її окупації німецькими військами. **Метою** нашої статті є визначення та аналіз особливостей реалізації на Житомирщині нацистської програми «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі, встановлення відповідальних за цю сторінку геноцидальної політики нацистів, розкриття та особливості участі у знищенні євреїв місцевих колаборантів. **Методи дослідження.** становлять принципів об'єктивності, всебічності, системності та історизму, які втілені в життя завдяки використанню як загальнонаукових так і спеціально-історичних методів. Таких як, ретроспективний, аналітичний, порівняльно-історичний, описовий. **Висновки.** Масові вбивства єврейського населення на території Житомирської області розпочались вже в перші тижні нацистської окупації. Їх виконували спеціально підготовлені підрозділи айнзанцгруп та підрозділи місцевої допоміжної поліції. Важливим фактором пришивидшеної процедури знищення місцевого єврейства стало розташування в регіоні німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт. Знищення євреїв супроводжувалось застосуванням фізичного і психологічного знущання. З особливою жорстокістю нацисти знищували єврейських дітей та вагітних жінок. Майно вбитих, їх будинки та квартири стали оплатою для виконавців Голокосту. Жахливий нацистський геноцид, майже знищив єврейську культурну та етно-соціальну спільноту Житомирщини. Лише одиницям вдалось порятуватись від нацистського терору.*

***Ключові слова:** Голокост, Житомирщина, євреї, колаборанти, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. Друга світова війна залишила в історії людства кривавий слід. Війна стала втіленням в життя новітніх расистських та антилюдських ідей початку ХХ ст. Їх втілювали в життя цілі народи, які піддалися жорсткій тоталітарній пропаганді кривавих диктаторів. Вони прагнули поквитатися за власні

поразки у кривавій Першій світовій війні та післявоєнні приниження. Жагою помсти та пошуком внутрішніх і зовнішніх ворогів вміло користались світові диктатори. Вони зуміли об'єднати навколо себе виконавців власних геноцидальних намірів. Жертвами «тваринної жаги людської крові» стали представники багатьох європейських і азійських народів, але серед них необхідно виділити єврейський народ. Народ, який за задумом диктатора та тирана А. Гітлера, мав зникнути. Всі євреї мали загинути, як народ, що не має права на існування. Після них право зникнути отримували роми та слов'яни.

Подібні до нацистських ідей висловлює, щодо українців, і ще один кривавий диктатор В.В. Путін. Він, його оточення та «глибинний російський народ» так само, як і німецькі нацисти, мріють знищити українців. Стерти з лиця Землі українську державу, знищити українську культуру, історію. Втілити в життя власну програму денацифікації, яка передбачає новий Геноцид. Тому зараз є особливо актуальним вивчення минулих Геноцидів, особливо практики Голокосту. Дослідити його програмові ідеї, його реалізацію простими виконавцями – есесівцями, керівництвом Райху, німецькими солдатами та їх пособниками. Встановити особливості Голокосту в різних регіонах Європи та України. Для нашого дослідження ми вибрали Житомирщину, де на початку німецько-радянської війни проживали більше 125 тис. євреїв, до яких додалися біженці з західноукраїнських областей. Крім того Житомирщина мала стати базою для німецької колонізації. Цей факт визначав і особливий підхід до реалізації програми Голокосту.

Метою нашої статті є визначення та аналіз особливостей реалізації на Житомирщині нацистської програми «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі, встановлення відповідальних за цю сторінку геноцидальної політики нацистів, розкриття та особливості участі у знищенні євреїв місцевих колаборантів.

Історіографічний та джерельний огляд. Історія Голокосту на Житомирщині серед вітчизняних дослідників є актуальною з початку 1990-х рр. На початку 1990-х рр. її почали розробляти місцеві історики-краєзнавці. Серед них потрібно виділити роботи С. Єлисаветського, А. Подольського, М. Костриці [Єлисаветський, 1995; Катастрофа і опір українського єврейства (1941 – 1944 рр.), 1999; Подольський, 2007; Костриця, 2007]. Відбувався процес накопичення фактологічного матеріалу, в публікаціях робилися перші висновки. Дослідження поступово позбавлялися радянських наративів. В наступні десятиліття естафету підхопили Н. Рудницька, С. Стельникович, В. Гінда та І. Ковальчук [Рудницька, 2011; 2012; Стельникович, 2015; Гінда, 2008; Ковальчук, 2018; Ковальчук, Стельникович, 2011]. Дослідники наголошують на особливій жорстокості, яку застосовували нацисти по відношенню до євреїв регіону. Вказують на факти порятунку євреїв місцевими жителями, які переховували євреїв, виготовляли для них нові документи, ризикуючи при цьому власним життям та життям своїх рідних. Не оминули у своїх публікаціях автори і проблему участі у Голокості місцевих колаборантів, перш за все працівників допоміжної поліції. Зокрема, А. Усач наголошує, що йому *«не вдалося виявити жодного прикладу масового вбивства, до якого тією чи іншою мірою не були б залучені місцеві колаборанти. Нерідко вини кількісно значно перевищували винуватців-німців»* [Усач, 2018, с. 42].

Серед західних дослідників нацистської окупаційної політики та Голокосту на території Житомирщини необхідно виділити дослідження Венді Лауер, Керала Беркгофа [Лауер, 2015; Лауэр, 2007; Беркгоф, 2011]. Автори розглядали політику Голокосту через призму реалізації нацистської програми майбутнього забезпечення економічної та політичної могутності третього Рейху. А це можливо здійснити лише знищивши головного ворога нацистів: євреїв, передусім «більшовизованих» євреїв. Вони відзначали існування чіткої програми «зачистки» регіону від євреїв.

Для підготовки статті були використані фонди Державного архіву Житомирської області та документи галузевого архіву СБУ у м. Києві і архіву управління СБУ в Житомирі та опубліковані документи, архівна періодика.

Виклад основного матеріалу. Житомирська область опинилась в німецькій окупації вже на початку осені 1941 р. Одразу в регіоні нацисти розпочали реалізацію програми зі знищення єврейського населення. Для кожного окупованого регіону розроблялась власна програма. Вона враховувала специфіку регіону та кількість євреїв серед місцевого люду. Згідно програми, шансів залишитися живим не мав жоден єврей незалежно від віку, статі, політичних поглядів та релігійних переконань [Нариси з історії та культури євреїв України, 2005].

Житомирщина та Вінниччина, які увійшли до генеральної округи «Житомир», мали стати місцем для створення німецьких колоній, з переселенців з Райху та місцевих фольксдойче. Тому регіон займав особливе місце в планах нацистів зі знищення місцевого єврейства. Можливо саме тому, на Житомирщині дуже швидко працювали айзацгрупи. Тим більше, що в регіоні залишилось дві треті місцевого єврейського населення. Одні не встигли виїхати, інші вважали прихід нацистів нічим не гіршим від місцевої комуністичної влади. У багатьох євреїв, хто належав до старшого покоління, в пам'яті були події першої німецької окупації регіону 1918 р. Під час якої німці показали себе цивілізованим європейським народом, який не проявляв по відношенню до євреїв жодного антисемітизму. Крім того з 1939 р., після початку Другої світової війни, активно працювала сталінська пропаганда, яка зображувала нацистський режим тільки з кращого боку.

Знищення євреїв входило до плану «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі. Ще в січні далекого 1939 р. Гітлер публічно оголосив у своїй промові перед Райхстагом, що результатом війни має стати знищення єврейської раси в Європі. З початком німецько-радянської війни нацистські лідери одразу розпочали реалізацію плану. 31 липня 1941 р. райхсмаршал Герінг направив директиву шефу СД Гейдріху в якій доручав *«провести всю необхідну підготовку для ... повного розв'язання єврейського питання на тих теренах Європи, які перебувають під німецьким впливом... Окрім того, я доручаю Вам якомога швидше передати мені план, у якому будуть зазначені ... заходи, уже вжиті для виконання наміченого остаточного розв'язання єврейського питання»* [Ширер, 2017, с. 364].

План передбачав широке використання пропаганди «жидо-більшовизму» та його звірств серед місцевого населення окупованих українських земель. Поширювались ідеї про те, що євреї були організаторами голоду 1932-1933 рр., репресій 1930-х рр. Наголошувалось, що саме євреї склали більшість серед співробітників радянських карально-репресивних органів. Зображення жидо-більшовицького режиму в нацистській пропаганді зводилось до використання символів смерті, голоду та хвороб, які несуть оточуючому люду різноманітні біди.

На Житомирщині для донесення пропагандистських наративів використовувалась місцева преса та німецька плакатна продукція. У газетах публікувались частини плакатів, фото колажі, оповідання про «жидів, які є вічними ворогами всього українського». Серед плакатної продукції виділялася серія «Жиди – наші вічні вороги». До серії входили плакати «Сталін та жиди – це банда злочинців», «Матері! Застерігайте своїх дітей від впливу жидівських бандитів». Головним посилом плакатів був вислів, який підводив до факту знищення жидо-більшовиків – «Жидам не місце серед нас!» [Маєвський, 2015, с. 106].

В перші дні окупації німці зганяли місцевих євреїв до районних центрів, чи великих сіл, де створювались тимчасові гетто. На відміну від гетто в польських містах, «радянські» гетто не мали бути довготривалим місцем проживання євреїв. Зібраних там євреїв нацисти не передбачали використовувати в окупаційній економіці. Це були пункти збору євреїв певної місцевості (району) для подальшої їх ліквідації. Більшість збірних пунктів проіснували не більше місяця. Іноді пунктами тимчасової концентрації євреїв ставали колгоспні клуні, ферми, або навіть звичайні товарні вагони. У м. Черняхів євреїв зібраних для розстрілу помістили в товарний вагон [Стельникович, 2015, с. 124].

До «акцій» долучали українські підрозділи допоміжної поліції, угорські та словацькі військові формування, приписані до Генерального округу Житомир [Лауер, 2015, с. 325]. Гебітскомісари розуміли, що власними силами зондеркоманди СС не зможуть швидко здійснити план знищення євреїв. Функція допоміжної поліції, на початках, зводилась до збору і охорони приречених на смерть. Згодом, нацисти стали залучати поліцаїв і до здійснення розстрілів. Розстрільні команди формували керівники місцевої поліції, підбираючи потрібних виконавців. Так, комендант поліції Корнинського району Я. Ковальчук особисто приймав участь у розстрілі 120 місцевих євреїв [ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 86, арк. 31].

Особливо жорстоко під час розстрілів поводити себе колишні злочинці та асоціальні елементи та звичайні садисти, які долучилися до місцевої поліції. Ними керувало прагнення до наживи, підвищення свого соціального статусу, можливість реалізувати свої садистські схильності [Вронська, 2013, с. 99]. Крім того, вони отримували і матеріальну вигоду, долучившись до розподілу майна вбитих. Зокрема, поліцаї І. Міронов, І. Воробйов та Х. Кузьмін під час страти євреїв с. Латоші Овруцького району, виявили живими двох дітей у віці двох і трьох років. Дітей, ще живими, поліцаї кинули до спільної ями, де вже лежали тіла їх вбитих батьків та родичів, а потім засипали живих землею [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 81].

Працівників місцевої поліції с. П'ятки Чуднівського району Житомирської області Д. Гаврилюка, Ф. Мостицького, І. Онищука, І. Булака і К. Лящука в жовтні 1941 р. долучили до арешту і страти 220 місцевих євреїв, більшість з яких складали літні люди, жінки та діти. Після завершення розстрілів поліцаї-добровольці відзначились грабунком майна розстріляних, що підтверджують свідки подій [Шайкан, 2003, с. 268].

У серпні 1941 р. при розстрілі євреїв м. Народичі поліцаї Ф. Кушнір, І. Кравченко та Я. Голенчик, за наказом німецького офіцера, організували охорону зібраних в місцевому клубі, а потім супроводжували автомобілі з приреченими на «Мохове болото», де відбувались їх вбивства. Ще в клубі поліцаї забирали у жінок

та дітей цінні речі та одяг. Після завершення «акції» їм дозволили долучитись до поділу іншого майна вбитих [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 135, арк. 19].

У вересні 1941 р. старший слідчий Народицької райполіції С.В. Невмержицький у місцевій в'язниці спільно з охоронцями організував для арештованих євреїв свого роду «акцію «для їх порятунку». Євреям було повідомлено, що вони зможуть вийти живими з в'язниці, якщо приймуть хрещення. Обряд хрещення оцінювався в 1000 крб. з особи. Результатом, для євреїв - учасників «хрещення» стала смерть, а С.В. Невмержицький і тюремні наглядачі отримали і поділили 30 тис. крб. [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 64 зв.].

Однак, не можна робити узагальнюючий висновок, що участь у Голокості місцевих поліцаїв та інших колаборантів пов'язана з історіями покидьків, злочинців та іншого місцевого асоціального елемента. Можна погодитись з твердженням А. Усача, що серед колаборантів були люди різного етнічного походження та соціального статусу, віку, статі, освіти, політичних та релігійних уподобань. «Це були ті самі «цілком нормальні люди», які здебільшого не проявляли жодних психічних девіацій» [Усач, 2018, с. 47]. У більшості своїй, це жертви обставин, жертви війни, які проявили певні, часто край антилюдські дії, з метою власного виживання та порятунку свої близьких. Можна припустити, що в умовах мирного життя, вони б ніколи не стали на шлях колабораціонізму і не долучились до розстрілів євреїв та інших акцій зі знищення мирного населення.

Процес знищення євреїв Житомирщини мали реалізовувати спеціально підготовлені війська СС. А саме, підрозділи айнцацгрупи С(командир Отто Раш). До команди О. Раша входили зондеркоманда 4а, зондеркоманда 4б, айнцацгрупа 5 та айнцацкоманда 6, які мали штаби у Житомирі, Вінниці та Бердичеві. Інші підрозділи СС використовувались за необхідністю [Стельникович, 2015, с. 122].

Підготовлені команди рухались за наступаючими військами Вермахту. Вони вступали в окуповані населені пункти одразу після виходу польових військових частин де починали реалізацію «остаточного вирішення». Ось свідчення командира айнцацгрупи «Д» Отто Олендорфа: *«Після прибуття айнцацгрупи у захоплений район проводилась реєстрація євреїв. Їх збирали у визначене місце для переселення. Звідси перевозили до місця страти. Найчастіше для страти використовували протитанкові рови або просто ями, страчували за командою ... цінні речі вилучалися для реєстрації. Одяг спочатку роздавали населенню, потім його збирала окрема служба. Члени зондеркоманд повинні були добивати вцілілих й засипати їх землею»* [Нариси з історії та культури євреїв України, 2005, с. 187].

Перші розстріли євреїв відбувались, як акти відплати за їх «злочини» проти місцевої окупаційної адміністрації. Зокрема, в житомирській газеті «Українське слово» від 3 серпня 1941 р., повідомлялось про розстріл 19 липня 100 житомирських євреїв за, нібито, їх участь у підпалі будинків.

У Бердичеві власний «Бабин Яр» відбувся на два тижні раніше Київського. 15 вересня 1941 р. в районі місцевого аеродрому нацисти розстріляли близько 15 тис. місцевих євреїв. В більшості це були жінки, діти, літні люди. Євреїв міста знищували в п'ять етапів. Останніми вбили лікарів, фармацевтів і кваліфікованих ремісників. Загалом за серпень-листопад 1941 р. біля Бердичева нацисти знищили близько 30 тис. осіб [Елисаветский, 1999, с. 38].

Свідками Голокосту на території Житомирської області стали пересічні громадяни, які вимушено опинились в окупації. Вони залишили свої свідчення у справах пов'язаних з засудженням місцевих колаборантів та нацистських офіцерів, гестапівців, членів айзацгруп та представників цивільної окупаційної адміністрації, які реалізовували план «остаточного розв'язання». В архіві Управління Служби безпеки України в Житомирській області, Галузевому архіві СБУ М. Києві знаходяться ці документальні свідчення.

Один із очевидців масового розстрілу євреїв м. Радомишля Онисим Архипович Павленко у листі до письменника Володимира Беляєва згадував, як одного осіннього дня 1941 р. до подвір'я місцевої школи прибули німецькі вантажівки, де їх вже чекали декілька тисяч євреїв, місцевих жителів. Їх охороняли декілька десятків есесівців та поліцаїв. Есесівці всіх приречених заставили лягти лицем на землю. Далі один із есесівців підходив до найближчого лежачого чоловіка, бив його палицею або чоботом і наказував бігти до автомашини. Стоявши в два ряди, один на проти одного есесівці, нещадно били біжучого, поки він не залазив до кузову машини і не лягав там. Так били і наступних, примушуючи лягати в кузові машини один на одного в декілька рядів, поки вантажівка не заповниться. Навантажений автомобіль виїжджав з двору, його змінював наступний і завантажувався людьми так само до верху. Відвозили людей до найближчого лісу, в Чорний Яр, і там розстрілювали. Вночі, на одну з вулиць міста, зігнали єврейських жінок та дітей, їх розділи, і вони розділили долю власних чоловіків [Шульмайстер, 1990, с. 137].

Весною 1942 р. місцева поліція зігнали на місце масового поховання жителів села Заболоть, примусили розкопати рів та перепоховати трупи в іншому місці. Мотивом перепоховання стало, за словами поліцаїв, забруднення питної води, яку набирали для потреб міста.

Особливу жорстокість нацисти та їх посіпаки проявляли до єврейських дітей та вагітних жінок. Вони ставали мішенями для жорстоких, садистських страт та знущань. Восени 1941 р. під час розстрілів в Чуднові, нацисти вигадали свого роду гру – підкидали малолітніх дітей у повітря, стріляючи по них, або кидали живими до колодязя [Стельникович, 2015, с. 127].

Поліцаї Ружинської поліції у травні 1942 р. збирали вцілілих єврейських дітей у віці 5-10 років і возили по 20-30 осіб до місця розстрілу за територію колгоспу «Новий світ». Частину дітей закопали живими [Рудницька, 2016, с. 37].

Вцілілі під час розстрілів євреї, кому вдалося втекти, блукали місцевими лісами та селами, переховуючись у покинутих будинках та господарських будівлях. Деяким з них надавали допомогу місцеві селяни, ризикуючи власним життям і життям своїх рідних.

Частина втікачів намагалась пристати до радянських партизанів, чи загонів українського руху Опору. Однак, їх, досить часто, не бажали приймати до військових формувань. Особливо це стосувалось літніх людей, жінок та дітей. Дана категорія значно обмежувала маневрені можливості загону, а також вони потребували харчання. Для більшості загонів продовольче питання, загроза голоду залишалась актуальною у весь період окупації. Відмова від місця в загоні для більшості вцілілих євреїв означала майже неминучу смерть.

Висновки. Отже, масові вбивства єврейського населення на території Житомирської області розпочались вже в перші тижні нацистської окупації. Їх виконували спеціально підготовлені підрозділи айнзанцгруп та підрозділи місцевої допоміжної поліції. Важливим фактором пришвидшеної процедури знищення місцевого єврейства стало розташування в регіоні німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт. Знищення євреїв супроводжувалось застосуванням фізичного і психологічного знування. З особливою жорстокістю нацисти знищували єврейських дітей та вагітних жінок. Майно вбитих, їх будинки та квартири стали оплатою для виконавців Голокосту. Жахливий нацистський геноцид, майже знищив єврейську культурну та етно-соціальну спільноту Житомирщини. Лише одиницям вдалось порятуватись від нацистського терору.

Список використаних джерел та літератури

- Беркгоф, К., 2012. Голокост в Україні, *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків*, Львів: ЗУКЦ.
- Беркгоф, К., 2011. *Жива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою*, Київ: Критика.
- Вронська, Т., 2013. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України, *Український історичний журнал*, 1, 92-105.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).
- Гінда, В., 2008. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.), *Сторінки воєнної історії України*, 11, 98-106.
- Елисаветский, С. Я., 1999. Бердичевская трагедия, *Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*, К., 38-50.
- Елисаветський, С. Я., 1995. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні, *Український історичний журнал*, 3, 59-72.
- Катастрофа і опір українського єврейства (1941 – 1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні, 1999. Київ.
- Ковальчук, І. В., 2018. Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської області у 1941 році, *Інтермаріум: історія, політика, культур*, 5, 227-239.
- Ковальчук, І. В., Стельникович С. В., 2011. *Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року*, Житомир: Рута.
- Костриця, М. Ю., 2007. *Житомир: підручна книга з краєзнавства*, Житомир: Косенко.
- Лауер, В., 2015. «На ньому лежить увесь тягар управління»: нацистські цивільні правителі і Голокост у Житомирі. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, Київ: Дух і Літера.
- Лауэр, В., 2007. «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944), *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, 4, 31-60.
- Маєвський, О., 2015. Via a vis: образ ворога, сформований радянською і німецькою пропагандою, в карикатурній і плакатній продукції, *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)*, Київ: К.І.С., 103-114.
- Нариси з історії та культури євреїв України, 2005. Київ: Дух і Літера.
- Подольський, А., 2007. *Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні*, Київ.
- Рудницька, Н. В., 2011. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області, *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р.*, Дніпропетровськ: Ткума, 373-378.
- Рудницька, Н., 2012. Створення та діяльність поліції в роки окупаційного режиму на Житомирщині (1941–1944 рр.), *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, (9–10 листопада 2012 р., м. Житомир)*, 226-229.

Рудницька, Н., 2016. До історії геноциду євреїв та ромів на Житомирщині в роки гітлерівської окупації (на матеріалах архіву Управління СБУ в Житомирській області), *Запорозькі єврейські читення: Сборник статей и материалов (16-17 апреля 2015 года)*, Днепропетровск: Ткума.

Стельникович, С., 2015. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.)*, Житомир.

Усач, А., 2018. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження, *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*, Київ: УЦВІГ, КВІЦ, 41-49.

Шайкан, В. О., 2003. Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни, *Сторінки воєнної історії України*, 7, 263-272.

Ширер, В., 2017. *Злет і падіння Третього Райху: Історія нацистської Німеччини: у 2-х т., том 2*, Київ: Наш формат.

Шульмейстер, Ю. А., 1990. *Гитлеризм в истории евреев*, Київ: Політвидав України.

References

Berkhof, K., 2011. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu*, Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Berkhof, K., 2012. *Holokost v Ukraini, Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu: Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorykiv*, Lviv: ZUKTs. [in Ukrainian].

Elisavetskij, S. Ya., 1999. Berdichevskaya tragediya, *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941-1944). Narysy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini*, K., 38-50. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU).

Hinda, V., 2008. Vidkryttia shkil ta orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941 – 1944 rr.), *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, 98-106. [in Ukrainian].

Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941 – 1944): Narysy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini, 1999. Kyiv. [in Ukrainian].

Kostrysia, M. Yu., 2007. *Zhytomyr: pidruchna knyha z kraieznavstva*, Zhytomyr: Kosenko. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. V., 2018. Formuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii i zaluchennia yii pidrozdiliv do karalnykh operatsii natsytskykh okupantiv na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 1941 rotsi, *Intermarium: istoriia, polityka, kultur*, 5, 227-239. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. V., Stelnykovych S. V., 2011. *Narys istorii diialnosti OUN pid provodom A. Melnyka na Zhytomyrshchyni u druhi polovyni 1941 roku*, Zhytomyr: Ruta. [in Ukrainian].

Lauer, V., 2015. «Na nomu lezhyt uves tiahar upravlinnia»: *natsytski tsyvilni pravyteli i Holokost u Zhytomyri. Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Lauer, V., 2007. «Operezhayushee podchinenie» i osushestvlenie nacistami Holokosta v Ukraine: *vzaimodejstvie centralnyh i mestnyh vlastej v generalnom okruge Zhitomir (1941–1944)*, *Problemi istoriyi Golokostu: naukovij zhurnal*, 4, 31-60. [in Russian].

Maievskiy, O., 2015. Via a vis: obraz voroha, sformovanyi radianskoio i nimetskoio propahandoiu, v karykaturnii i plakatnii produktsii, *Ukrainska Druha svitova: Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini (5 travnia 2015 r., m. Kyiv)*, Kyiv: K.I.S., 103-114. [in Ukrainian].

Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy, 2005. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Podolskyi, A., 2007. *Uroky mynuloho: Istorii Holokostu v Ukraini*, Kyiv. [in Ukrainian].

Rudnytska, N. V., 2011. *Holokost na Zhytomyrshchyni v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Zhytomyrskoi oblasti, XX stolittia – etnonatsionalnyi vymir ta problemy Holokostu: zbirnyk naukovykh prats za materialamy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, Zhytomyr*, 22-23 zhovtnia 2010 r., Dnipropetrovsk: Tkuma, 373-378. [in Ukrainian].

Rudnytska, N., 2012. Stvorennia ta diialnist politsii v roky okupatsiinoho rezhymu na Zhytomyrshchyni (1941–1944 rr.), *V Volynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia, (9–10 lystopada 2012 r., m. Zhytomyr)*, 226-229. [in Ukrainian].

Rudnytska, N., 2016. Do istorii henotsydu yevreiv ta romiv na Zhytomyrshchyni v roky hitlerivskoi okupatsii (na materialakh arkhivu Upravlinnia SBU v Zhytomyrskii oblasti), *Запорозькі єврейські читення: Сборник статей и материалов (16-17 апреля 2015 года)*, Днепропетровск: Ткума. [in Ukrainian].

-
- Shaikan, V. O., 2003. Zlochynna diialnist ukrainskykh kolaborantiv u roky Druhoi svitovoi viiny, *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 7, 263-272. [in Ukrainian].
- Shulmeister, Yu. A., 1990. *Hytlerizm v ystoriy evreev*, Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
- Shyrer, V., 2017. *Zlet i padinnia Tretoho Raikhu: Istorii natsystskoi Nimechchyny: u 2-kh t., tom 2*, Kyiv: Nash format.
- Stelnykovych, S., 2015. *Zhytomyrsko-Vinnytskiy rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.)*, Zhytomyr. [in Ukrainian].
- Usach, A., 2018. *Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia, Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osvichni aspekty (vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu)*, Kyiv: UTsVIH, KVITs, 41-49. [in Ukrainian].
- Vronska, T., 2013. *Tiurny v natsystskii karalno-represyvnii systemi na okupovanii terytorii Ukrainy, Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 92-105. [in Ukrainian].
- Yelysavetskyi, S. Ya., 1995. *Yevrei v antyfasystskomu Opori y radianskomu pidpilno-partyzanskomu rusi v Ukraini, Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 59-72. [in Ukrainian].

FEATURES OF THE HOLOCAUST IN THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION OCCUPIED BY THE NAZIS (1941 – 1943)

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *To prepare the article, the funds of the State Archive of Zhytomyr Region and documents of the branch archive of the SBU in Kyiv and the archive of the SBU department in Zhytomyr were used, as well as published documents and archival periodicals. They allowed us to analyze the features of Nazi actions to destroy the Jews of Zhytomyr region during its occupation by German troops. **The purpose of our article** is to determine and analyze the features of the implementation of the Nazi program of the “final solution of the Jewish question” in Europe in Zhytomyr region, to establish those responsible for this page of the genocidal policy of the Nazis, to reveal and identify the features of participation in the destruction of Jews by local collaborators. **Research methods.** constitute the principles of objectivity, comprehensiveness, systematicity and historicism, which are implemented through the use of both general scientific and special historical methods. Such as, retrospective, analytical, comparative-historical, descriptive. **Conclusions.** Mass murders of the Jewish population in the Zhytomyr region began in the first weeks of the Nazi occupation. They were carried out by specially trained Einsatzgruppen units and local auxiliary police units. An important factor in the accelerated procedure for the destruction of local Jewry was the location of the German colonies of Hegewald and Försterstadt in the region. The destruction of Jews was accompanied by the use of physical and psychological abuse. The Nazis destroyed Jewish children and pregnant women with particular cruelty. The property of the murdered, their houses and apartments became payment for the perpetrators of the Holocaust. The terrible Nazi genocide almost destroyed the Jewish cultural and ethno-social community of the Zhytomyr region. Only a few managed to escape the Nazi terror.*

Key words: Holocaust, Zhytomyr region, Jews, collaborators, World War II.

АНДРІЙ МАЛИШКО І ШКОЛА

Плісецький Дімітрій Вікторович

аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: d.v.plisetskyi@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0002-6386-217X>

У статті розглядається зв'язок українського радянського поета Андрія Самійловича Малишка із школою в різні періоди його життя. Простежується та аналізується педагогічна діяльність народного поета, його співпраця із шкільництвом. Автор використовує архівні матеріали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ), а саме фондів 22 (А. Малишка) та 878 (Л. Коваленка), газетних публікацій та навчально-методичної літератури.

Ключові слова: Андрій Малишко, Київський інститут народної освіти (КІНО), радянська школа, радянська література.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день школа займає важливе місце у процесі виховання нового покоління громадян. Освітня система постійно змінюється та трансформується, але взаємодія держави та творчої інтелігенції з шкільництвом завжди цікавила дослідників. Саме зі школи починає формуватися світогляд майбутніх громадян. Так у Радянській Україні освіта була під впливом комуністичної ідеології. При цьому в радянській період йшла тісна співпраця творчої інтелігенції з шкільництвом, яка втілювалася у зустрічах, листуваннях, обмінах книгами для кабінетів літератури та ін. Простежити подібну діяльність через українського радянського поета Андрія Малишка – цікаве завдання для сучасного дослідника. Малишко сам на початку 1930-х рр. був вчителем, а надалі писав та взаємодіяв із школою.

Історіографічний огляд. Важливим джерелом вивчення цього питання є архівні матеріали фонду 22 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) та випуски газети «Літературна газета» (з 1962 – «Літературна Україна»). Також цікавою є робота українського радянського літературознавця Костенка А. І. «Андрій Малишко: біографічна повість» [Костенко, 1987] в якій представлені цінні відомості щодо педагогічної діяльності народного поета. Вивчення творчості А. Малишка у радянській школі представлено у посібнику для вчителів за авторством Неділько В. Я. [Неділько, 1977]. У сучасній українській історіографії зв'язок поета із школою відображено у статті Подобєд О. А. [Подобєд, 2012].

Виходячи зі стану дослідження окресленої проблеми у вітчизняній історіографії, ми поставили **за мету:** простежити педагогічну діяльність А. Малишка у 1930-х рр.; проаналізувати взаємодію поета із шкільництвом; простежити програму щодо вивчення творчості А. Малишка у радянській та сучасній українській школах.

Виклад основного матеріалу. Андрій Самійлович Малишко – український радянський поет з самого дитинства був пов'язаний з педагогікою. Навчаючись у останніх класах Обухівської трудової школи (навчався з 1920 – 1928 рр.) майбутній митець брав активну участь у просвіті населення через діяльність у місцевому сільбуді. Саме у цьому місці жителі села могли долучитися до культурно-громадського життя: там читали газети, проводили лекції, ставили вистави та дивилися кінофільми. Так Андрію Малишко «доручили систематично – в неділю або свята – вголос читати перед молоддю науково популярні статті й нариси з газет та журналів» [Костенко, 1987, с. 23]. Таким чином поширювалася інформація серед неосвічених верств населення. Окрім цього майбутній поет долучився до кампанії з ліквідації неписьменності – лікнепу. Після відповідного указу у 1921 р. в УСРР до цієї справи долучалися працівники шкіл та культурно-освітніх установ, профспілкові та комсомольські організації й комнезами. Андрій Малишко, як член комсомолу (з 1927 р.) був задіяний до ліквідації неписьменності серед своїх односельчан. Це можна назвати його першою педагогічною діяльністю. На той момент йому було лише 15 років. Про навчання дорослих грамоті майбутнім поетом згадує Ганна Юхимівна Малишко – дружина його старшого брата: «...Після того як ми гуртом протяжно й голосно читали виставлені на дошці слова з великих літер: «Бу-ли ра-би. Бу-ли па-ни. Не-ма ра-бів. Не-ма па-нів» – Андрійко розповідав нам про далекі країни та людей, які там живуть. А також оповідав, як колись дуже давно було на Україні, про Запорізьку Січ, про боротьбу козаків шляхтою та турками, які забирали наших людей в неволю. Все це нам дуже подобалося, і ми старалися не без успіху вчитися читати й писати» [Костенко, 1987, с. 29].

Після закінчення Обухівської трудової школи у 1928 р. Андрій Самійлович Малишко вступив до медичного технікуму у Києві. Але йому навчання медицині не імпонувало. Вже у 1929 році він вступає до Київського ІНО. У стінах цього вищого навчального закладу Андрій Малишко перебував до 1932 р. На початку 1930-х рр. почалася реорганізація освіти у УСРР. Були видані у 1930 р. постанови «Про загальне обов'язкове навчання» та «Про організацію мережі системи педагогічної освіти». За першим документом впроваджувалося обов'язкове навчання для дітей від 8 до 15 років, а другий – реорганізовував інститути профосвіти. Саме у цей час, в 1930 р. на базі Київського ІНО було створено три інститути – професійної освіти, соціального виховання та фізико-хімічно-математичний. Андрій Самійлович продовжував своє навчання саме у Київському інституті соціального виховання (КІСВ). Як зазначає українська дослідниця Подобед О. А., «у перший рік своєї роботи він структурно складався з трьох факультетів – шкільного, педолого-педагогічного та позашкільного, які у свою чергу поділялися на відділи» [Подобед, 2012, с. 65].

Андрій Малишко навчався на літературному підвідділі, шкільного відділу, шкільного факультету Київського ІНО (з 1930 р. – КІСВ) [ЦДАЛМЛ, ф. 22, оп. 3, спр. 61, арк.1-3]. Програма у студентів була інтенсивною та важкою, через скорочення курсу навчання, бо країна потребувала нових педагогічних кадрів для мережі шкіл. Андрій Малишко проявив себе як здібний студент та активіст комсомолу – налагоджував роботу в культосвітніх громадській закладах на периферії. У 1932 р. він та його однокурсники (Карпусь та Михальська), як найкращі студенти, були

запрошені викладати мову і літературу на курсах ЦК ЛКСМУ по підготовці керівних комсомольських кадрів [Костенко, 1987, с. 46].

Після закінчення інституту у 1932 р. Андрія Малишка відправили працювати вчителем до м. Овруча Житомирської області. Там він викладав українську мову, російську мову і літературу та історію народів СРСР [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 300, арк. 195]. Майбутній поет та інші молоді педагоги намагалися активізувати навчальну діяльність у школі – проводили внутрішні змагання за успішне навчання. Вони створили різні учнівські гуртки: літературно-мовний, музично-хоровий, географічний тощо [Костенко, 1987, с. 54]. Окрім цього вчителі Овруцької школи працювали на громадських засадах у місцевій газеті та співпрацювали з районними колгоспами по лінії комсомолу. Студентська подруга та колега А. Малишка – Ольга Михальська так характеризувала його: «Все йому вдавалося без труднощів: гарні уроки з мови й літератури, як української, так і російської, блискучі лекції в міському клубі та на підприємствах, успіхи в редакції районної газети тощо» [Костенко, 1987, с. 55]. Майбутній поет навіть вів літературно-естрадний гурток, де він добирав тексти до виступів. В будь-якому випадку успіхи в педагогічній та громадській діяльності дали змогу Андрію Малишку зайняти посаду завуча школи у 1933 р., а в наступному стати директором. Але нажаль усі його здобутки на педагогічній ниві були перекреслені наклепом. Андрія Малишка було звільнено з посади директора школи та виключено з профспілки та комсомолу. Це було спричинено тим, що його брат – Петро був засуджений до розстрілу в 1920-х рр. [Малишко, 2003, с. 120-121]. Це стало підставою для звинувачення Андрія Малишка у «махновщині». Він два рази приїздив до Києва щоб подолати цю несправедливість. Лише з другого разу за сприянням професорів з педагогічного інституту Перліна Є. І., Чавдарова С. Х. та аспіранта Медушанського А. П. була організована для Андрія Самійловича особиста зустріч з наркомом освіти УСРР – В. П. Затонським. Результатом цього стало виправдання А. Малишка та його поновлення на роботі в Овручі. Але він відмовився та залишив педагогічну діяльність.

Надалі Андрій Малишко присвятив своє життя поезії, але при цьому не забував про учнів шкіл та про свою минулу професію. Він пише збірки віршів для дітей та молоді. Наприклад, ми можемо простежити це за опублікованими його працями у видавництві «Молодь»: «Любов» (1946 р.), «Кіт-воркіт» (1947 р.), «Щедре літо» (1949 р.), «П'ять поем» (1950 р.), «Кораблик» (1951 р.), «Дні» (1952 р.) і т.д. [ЦДАМЛМ, ф. 878, оп. 1, спр. 300 арк. 262-263]. Це лише приклад поезії для дітей та юнацтва від одного видавництва. Тобто А. Малишко не залишав свою молоду аудиторію. Цікаво простежити за розвитком дитячої літератури у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. У «Літературній газеті» за 16.09.1948 р. опубліковані виступи, які були виголошені під час республіканської наради дитячих письменників України (9 – 11 вересня 1948 р.). В ній секретар ЦК ЛКСМУ по пропаганді і агітації Л. Гладка наголошувала на недоліках у літературі для молодого покоління: «Нічого не написали для дітей наші письменники про більшовицьку партію та її героїчну боротьбу за процвітання нашої Батьківщини... Майже нічого не написано для дітей про комсомол, про героїчні справи, про видатних вихованців комсомолу... Не написано книжок про школу, піонерську організацію. У нас майже немає творів таких жанрів, як науково-популярна література для дітей, пригодницький роман, наукова фантастика» [Республіканська нарада дитячих письменників України, 1948,

с. 2]. Ми бачимо, що дитяча література перебувала також під ідеологічним тиском. Цікаво, що під час цієї наради була виголошена критика від дитячого письменника І. Неходи до Спілки письменників радянської України та частини літераторів, серед яких був і Андрій Малишко: «Я не згоден з тим, що для дітей повинні писати лише, так звані дитячі письменники. Для дітей повинні писати всі ті письменники, які вміють гарно писати. А між тим Павло Тичина, Володимир Сосюра, Первомайський, Максим Рильський, Андрій Малишко останнім часом забули про своїх юних друзів» [Республіканська нарада дитячих письменників України, 1948, с. 2]. Така «дружня» критика була нормою для тих років, але такі зауваження могли бути на контролі у СРПУ. Через рік у «Літературній газеті» від 22 вересня 1949 р. у статті «Література для дітей кровна справа всіх письменників» було проаналізовано стан літератури для дітей та юнацтва. В ній було відзначено успіхи Андрія Малишка в цій сфері: «Поряд з визначними радянськими письменниками з успіхом пишуть для дітей і молоді письменники, що тільки недавно прийшли у нашу літературу. То ж поряд з іменами Павла Тичини, Андрія Малишка, Ванди Василевської, Наталі Забіли та інших слід назвати й імена представників молодого нашого активу – Платона Воронька, Юрія Збанацького, Марії Познанської, Богдана Чалого. Твори цих письменників уже знають широкі кола юних читачів... Вони дали вже цілий ряд творів для дітей, де правдиво і високохудожньо зображено наше життя. Йдеться про такі книги, як «Світи, наше сонце» Павла Тичини, як написані для дітей вірші Андрія Малишка із його «Весняної книги», збірка «Наша Батьківщина» та ряд інших хороших поезій Наталі Забіли, «Хата хлопчика-мізинчика» Олександра Копиленка» [Література для дітей кровна справа всіх письменників, 1949, с. 1]. Ще через рік у «Літературній газеті» від 9 лютого 1950 р. була опублікована співповідь голови правління СРПУ Олександра Корнійчука «Про українську дитячу літературу». Він відзначав наступне: «Вдалі твори для дітей написані А. Малишком та іншими письменниками середнього покоління» [Про українську дитячу літературу, 1950, с. 4]. Пізніше, у «Літературній газеті» за 3 березня 1959 р. у статті «На запит наймолодших» серед творів, які розповідають «про природу» відзначали внесок поета: «Візьміть хоча б збірку високопоетичних віршів Андрія Малишка «Пшениченька» (Дитвидав. 1958). Зображені в ній мальовничі картини природи рідної землі не тільки формують естетичні смаки дітей...» [Утевська, 1959, с. 2]. Тобто не дивлячись на критику Івана Неходи у 1948 р., ми бачимо, що Андрій Малишко активно видає збірки поезій для дітей та юнацтва.

Також Андрій Самійлович бере участь у благодійних заходах, зустрічах із учнями, студентами та співпрацює із учнями шкіл у справі облаштування літературних кабінетів. Щодо допомоги дітям-сиротам є згадка у «Літературній газеті» про літературний вечір у театрі імені І. Франка у Києві, який відбувся 7 квітня 1947 р. Його влаштували СРПУ та Українське гастрольне театральнo-концертне бюро. Як тодішній заступник голови Спілки радянських письменників України Андрій Малишко відкрив вечір своїм виступом. Він «розповів, над чим зараз працюють письменники, виконуючи відповідальні та почесні завдання...» [Письменники – дітям-сиротам, 1947, с. 1]. Такі благодійні концерти регулярно влаштовували як літератори, так і актори та співаки. Цікавим є робоча поїздка СРПУ у Західну Україну, де вони виступали перед місцевим населенням протягом трьох тижнів у 1950 р. У «Літературній газеті» за 20 квітня 1950 р. розповідається про це

творче відрядження зі слів Миколи Нагнибіди: «Ми пробули в західних областях України понад двадцять днів. І майже кожного дня нам доводилося виступати по кілька разів, бо куди б ми не приїхали, де б ми не були, до нас приходили представники від різних колективів і від імені односельчан, студентів, робітників запрошували до себе» [Нагнибіда, 1950, с. 3]. Також виступали вони перед школярами та студентами. Через рік відбулася уже інша зустріч зі студентами та викладачами вузів Західної України, які приїздили до Києва. Вони мали екскурсії до Москви, Ленінграду (суч. Санкт-Петербург), Києва, Харкова, Сталіно (суч. Донецьк), Одеси та Запоріжжя. В кінці цієї подорожі перед ними у Києві виступали визначні особи з вищого керівництва УРСР, Академії наук УРСР та письменники від СРПУ серед яких був Андрій Малишко та Любомир Дмитренко. Це відбулося 25 липня 1951 р. у стінах Київського інженерно-будівельного інституту (суч. КНУБА) під час наради, присвяченої підсумкам цієї екскурсії [Екскурсії студентів і викладачів вузів західних областей УРСР в Москву, Ленінград, Київ, Харків, Сталіно, Одесу і Запоріжжя, 1951, с. 1]. Ці заходи були направлені на інтеграцію Західної України до Радянської України та подолання проблем які виникли під час радянізації західних областей.

Співпраця Андрія Малишка з школярами відображена у його листуванні з ними. На основі листів від учнів можна простежити основні запити до поета: подарувати школі автограф, книгу з автографом для кабінету-музею або кабінету літератури, документи, фото та газетні вирізки з його життя та приватні запити. Наприклад, учні Бродівської школи № 1 (Львівська область) просили вислати нові твори, газети, фотографії воєнних років [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 442, арк. 69]. У листі від школярів Луганської СШ № 40 просять від А. Малишка у музей-кабінет Шевченка твори, які удостоєнні премії Шевченка [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 442, арк. 51]. Цікавим є лист від Артемівської СШ № 7 (суч. Бахмут). Учні літературного гуртка збирали книги, подарункові листи, рукописи та інше. Вони написали наступне до А. Малишка: «Ми створили із отриманих книг бібліотеку і є її постійними читачами. Ваші листи, твори, фотографії і рукописи зберігаємо, як зіницю ока» [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 442, арк. 47]. Зустрічаються листи від навчальних закладів з інших республік СРСР. Наприклад із Башкирської АРСР та БРСР. В першому випадку учні школи № 32 м. Уфи просять допомогти в організації заходу присвяченого Тарасу Шевченку [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 442, арк. 73-74]. А другому суворовці (учні Військового училища) м. Мінська просять вислати їм фотографії А. Малишка у військовій формі [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 1, спр. 442, арк. 64]. Така практика була звичайною для письменників СРСР. Більшість із них допомагала учням в їх позашкільних заходах та в облаштуванні кабінетів-музеїв та кабінетів літератури. Такий досвід є цінним для сучасної української школи.

У період «відлиги» А. Малишко продовжував працювати із системою освіти. Була опублікована промова поета «Основний герой сучасник» у «Літературній газеті» від 24 березня 1959 р. в якій він наголошував на помилках та «хибних твердженнях» своїх колег, але нас цікавить більше його позиція щодо шкільної програми. «Коли ми говоримо про потребу посилювати ідейно-художній вплив літератури та виховання молоді, то школа є одним з найголовніших шляхів, яким література має йти до народу. Але ж у програми з літератури для середньої школи введено лише творчість трьох поетів, двох прозаїків і одного драматурга... Мені

скажуть, що програми обмежені часом, але можна цей час використати по розумному» [Основний герой сучасник, 1959, с. 1] Далі А. Малишко виступав за розширення навчальної програми з української літератури: додати більше творів класиків – Т. Шевченка та І. Франка, творів воєнної доби та сучасників.

Будучи депутатом Верховної Ради УРСР, він входив до комісії з освіти та культури. При правлінні генсека М. С. Хрущова почалася перебудова школи після XXI з'їзду КПРС. У 1959 р. був прийнятий «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У цьому законі була стаття 9, яка робила вивчення української мови не обов'язковою: «В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не проводиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів» [9, с. 66]. Тобто цей закон починав русифікацію освіти. Під час обговорення цього закону була подана пропозиція від депутатів А. Малишка та О. Гончара до голови Верховної Ради УРСР О. Є. Корнійчука. У ній народні обранці пропонували, «що стаття 9 потребує відповідної поправки тому, що таку серйозну справу, як народна освіта і вивчення української мови не можна покладати на самоплив і розсуд учнів, неповнолітніх громадян; вивчення української мови в усіх школах узаконено, як питання великої ваги у вихованні української соціалістичної нації» [ЦДАМЛМ, ф. 22, оп. 5, спр. 95, арк. 2]. Але «Закон..» був прийнятий без змін.

Проблема вивчення творів А. Малишка у радянській та сучасній українській школі залишається актуальною. Він усе життя переймався станом шкільної програми та підтримував зв'язок з молодим поколінням. Цікаво простежити що вивчали та вивчають на уроках літератури із спадщини народного поета. У посібнику для вчителів за авторством В. Я. Неділька (1977 р.), ми можемо простежити які твори вивчалися у школі. Ця книга підготовлена на основі досвіду проведення уроків з творчості А. Малишка різних учителів та має біографічні данні про письменника та детальні аналізи віршів. У 4 класі вивчали вірш «Ходить полем молодистий» із збірки «Весняна книга». У той час у 7 класі вивчається більш складний твір – поема «Прометей». На її вивчення відводиться 4 години. Автор посібника відзначає, що «вчитель має особливо старанно продумувати систему планування й вивчення програми, а й досягти максимального впливу на семикласників, прищепити їм високі почуття радянського патріотизму, дружби народів» [Неділько, 1977, с. 82]. У 10 класі на вивчення його творчості відводиться 5 годин. За цей час учні мають оглянути творчий шлях А. Малишка та вивчити поему «Це було на світанку» та 6 віршів – «Здавалося малому...», «Моя Україна», «Україно моя», «Батьківщина», «Учитель», «Балада про колосок». Цікаве зауваження робить В. Неділько: «...учитель змушений максимально ущільнити навчальний процес. Кожна хвилинка на уроці насичена творчою працею. Слід ефективно використовувати і позакласне читання учнів, самостійну роботу вдома...» [Неділько, 1977, с. 13]. Пропонується використовувати метод лекції. У методичному посібнику представлені варіанти проведення цих п'яти уроків за творчістю А. Малишка, які завершуються письмовим твором. Тобто ми бачимо як багато уваги приділяли творчості народного поета, особливо у 10 класі.

У сучасній українській школі на вивчення творчості А. Малишка відведено набагато менше часу. У навчальній програмі з української літератури для 5 – 9

класів за 2011 рік твори народного поета зустрічаються лише у 7 класі під час проходження теми «МИ – УКРАЇНЦІ». Але треба зауважити, що вивчення творчості А. Малишка, а саме віршів «Пісня про рушник», «Чому, сказати, й сам не знаю...» йде на вибір із творчістю українського композитора Володимира Івасюка [Мовчан, 2011, с. 48-49]. Тобто не у всіх підручниках з української літератури за 7 клас були представлені твори народного поета. З переходом середньої школи до реформи Нової української школи (далі – НУШ) почали використовувати модельні програми, які обирають самі вчителі. У 2023 році були опубліковані такі документи з української літератури для 7 – 9 класів. В двох із трьох програм була представлена творчість А. Малишка. У програмі за авторством Заболотного О. В., Слоновської О. В., Ярмутьської І. В. [Заболотний, 2023, с. 10-11] вивчення творчості народного поета пропонується у рамках теми «Окриленість душі в поезії та прозі» у 7 класі. Учні шкільно вчать вірші «Пісня про рушник», «Чому, сказати, й сам не знаю...». У іншій модельній програмі за авторством Яценка Т. О., Пахаренка В. І. та інших [Яценко, 2023, с. 118 – 119] творчість А. Малишка представлена під час вивчення теми «Із літератури пізнього модернізму» у 9 класі. На вивчення пропонують на вибір вчителя вірші «Пісня про рушник» або «Вчителька». Тобто у сучасній українській школі біографія та творчість Андрія Малишка розглядається у дуже сильно звуженому вигляді. Лише по 1-2 вірші у 7 або 9 класах. При цьому він не представлений у українській літературі 10 – 11 класів.

Висновки. Отже, Андрій Самійлович Малишко з юнацького віку долучився до педагогічної праці. Це простежується у його діяльності у сільбуді та кампанії лікнепу. Потім він став учителем Овруцької школи та дослужився до директора школи пропрацювавши з 1932 р. по 1934 р. Хист до педагогіки ми можемо простежити зі спогадів його сучасників. Він усіляко намагався активізувати навчальний процес у школі за допомогою різних змагань та позашкільної діяльності. Але у 1934 р. його педагогічна практика завершується через наклеп. Але Андрій Малишко продовжує свої зв'язки з дітьми та юнацтвом. Він видає численні збірки віршів для молодого покоління, а також співпрацює зі шкільництвом. Він виступає з іншими письменниками із СРПУ перед школярами та студентами. Велика кількість листів, які ми знаходимо у архіві говорить про активний зв'язок з учнями шкіл, яким він допомагає у облаштуванні кабінетів-музеїв та кабінетів літератури. Андрій Малишко також піклувався про шкільну програму з української мови та літератури та виступав проти русифікації освіти у УРСР. На вивчення його творчості у радянські часи відводилося достатньо багато часу. Нажаль у сучасній українській школі ознайомлення з творчим спадком А. Малишка скорочено до 1-2 уроків.

Список використаних джерел та літератури

- Екскурсії студентів і викладачів вузів західних областей УРСР в Москву, Ленінград, Київ, Харків, Сталіно, Одесу і Запоріжжя, 1951, 2 липня. Літературна газета, (№ 31). с. 1
- Заболотний О. В. і ін., 2023. *Модельна навчальна програма «Українська література. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти*, Київ: Міністерство освіти і науки України. 72 с.
- Костенко А. І., 1987. *Андрій Малишко: біографічна повість*, Київ: Дніпро. 412 с.
- Нагнибіда М., 1950, 20 квітня. *Хвилюючі зустрічі*, Літературна газета (№ 16). с. 3
- Неділько В. Я., 1977. *Вивчення творчості Андрія Малишка: посібник для вчителя*, Київ: «Радянська школа», 160 с.
- Основний герой сучасник, 1959, 24 березня. Літературна газета, (№ 25). с. 1
- Письменники – дітям-сиротам, 1947, 10 квітня. Літературна газета, (№ 15). с. 1

Подобєд О. А., 2012. *Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання*, Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць. Київ: ВІР УАН., Вип. 64 (9). С. 64 – 69

Про українську дитячу літературу, 1950. 9 лютого. Літературна газета, (№ 6). с. 4

Мовчан Р. В. та ін., 2011. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська література 5-9 класи» (оновлена 2017 р.)*, Київ: Міністерство освіти і науки України, 82 с.

Республіканська нарада дитячих письменників України, 1948, 16 вересня. Літературна газета, (№38). с. 2

Література для дітей кровна справа всіх письменників, 1949, 22 вересня. Літературна газета, (№38). с. 1

Малишко В. А., 2003. *Тату, я люблю тебе: Пережите*, Київ: «Просвіта», 144 с.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ)

Утевська П., 1959, 3 березня. На запит наймолодших. Літературна газета, (№ 17). с. 2

Яценко Т. О. і ін., 2023. *Модельна навчальна програма «Українська література. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти*, Київ: Міністерство освіти і науки України, 151 с.

References

Ekskursii studentiv i vykladachiv vuziv zakhidnykh oblastei URSR v Moskvu, Leninhrad, Kyiv, Kharkiv, Stalino, Odesu i Zaporizhzhia, 1951, 2 lystnia. Literaturna hazeta, (№ 31). s. 1 [in Ukrainian]

Kostenko A. I., 1987. *Andrii Malyshko: biohrafichna povist*, Kyiv: Dnipro. 412 s.

Literatura dlia ditei krovna sprava vsikh pysmennykiv, 1949, 22 veresnia. Literaturna hazeta, (№38). s. 1 [in Ukrainian]

Malyshko V. A., 2003. *Tatu, ya liubliu tebe: Perezhyte*, Kyiv: «Prosvita», 144 s.

Movchan R. V. ta in., 2011. *Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv «Ukrainska literatura 5-9 klasy» (onovlena 2017 r.)*, Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 82 s. [in Ukrainian]

Nahnybida M., 1950, 20 kvitnia. Khvyliuichi zustrichi. Literaturna hazeta (№ 16). s. 3 [in Ukrainian]

Nediilko V. Ya., 1977. *Vyvchennia tvorchosti Andriia Malyska: posibnyk dlia vchytelia*, Kyiv: «Radianska shkola», 160 s. [in Ukrainian]

Osnovnyi heroi suchasnyk, 1959, 24 bereznia. Literaturna hazeta, (№ 25). s. 1 [in Ukrainian]

Podobied O. A., 2012. *Andrii Malyshko – znamenytiy vypusnyk Kyivskoho instytutu sotsialnoho vykhovannia*, Hileia. Istorychni nauky. Filosofske nauky. Politychni nauky: nauk. visnyk: zb. nauk. prats. Kyiv: VIR UAN., Vyp. 64 (9). S. 64 – 69 [in Ukrainian]

Pro ukrainsku dytiachu literaturu, 1950. 9 liutoho. Literaturna hazeta, (№ 6). s. 4 [in Ukrainian]

Pysmennyky – ditiam-syrotam, 1947, 10 kvitnia. Literaturna hazeta, (№ 15). s. 1 [in Ukrainian]

Respublikanska narada dytiachykh pysmennykiv Ukrainy, 1948, 16 veresnia. Literaturna hazeta, (№38). s. 2 [in Ukrainian]

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva (TsDAMLM) [in Ukrainian]

Utevska P., 1959, 3 bereznia. *Na zapyt naimolodshykh*, Literaturna hazeta, (№ 17). s. 2 [in Ukrainian]

Yatsenko T. O. i in., 2023. *Modelna navchalna prohrama «Ukrainska literatura. 7-9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity*, Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 151 s. [in Ukrainian]

Zabolotnyi O. V. i in., 2023. *Modelna navchalna prohrama «Ukrainska literatura. 7-9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity*, Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. 72 s. [in Ukrainian]

ANDRIY MALYSHKO AND THE SCHOOL

Plisetskyi Dimitrii

Postgraduate student of the Department of Source Studies and Special Historical Disciplines,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The article examines the connection of the Ukrainian Soviet poet Andriy Samiylovich Malyshko with the school. The pedagogical activity of the people's poet, his cooperation with the school system is traced and analyzed. The author uses archival materials of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (CSAMLA), namely funds 22 (A. Malyshko) and 878 (L. Kovalenko), the newspaper and educational and methodological literature.

Key words: *Andriy Malyshko, Kyiv Institute of Public Education (KINO), Soviet school, Soviet literature.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.13>
УДК 94:316.4.063.34(477)«1940-1980»

**СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ
СИСТЕМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-ИХ – 1980-ИХ РР.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Сидорович Олександр Сергійович

доктор історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін., ВП
НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут», м. Ніжин
e-mail: sydorovith@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6022-0396>

Леміш Наталія Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін., ВП
НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут», м. Ніжин
e-mail: natalem@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5124-5687>

Литовченко Віктор Петрович

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.,
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут», м. Ніжин
e-mail: viktorpl08@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0532-0188>

***Анотація.** Мета статті – визначення та аналіз історіографічного доробку проблеми споживчої кооперації України другої половини 1940-их – 1980-их років. **Науковою новизною** публікації є комплексний аналіз історіографії проблеми місця і ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України в другій половині 1940-их – 1980-их рр. **Висновки.** Станом на сьогодні у працях із економічної, аграрної та суспільно-політичної історії України другої половини ХХ ст. розгляд споживчої кооперації УРСР як одного із важливих елементів колгоспно-радгоспної системи аграрного сектору економіки та соціальної інфраструктури українського радянського села залишається доволі фрагментарним. Більшість досліджень, у яких розглядається історія українського села 1940-х – 1980-х років, згадують споживчу кооперацію переважно в контексті соціально-побутових умов життя українського селянства. Заповнюють цю лауну праці навчального характеру (посібники для кооперативних вишів) з історії кооперативного руху та споживчої кооперації, написані дослідниками, що працюють у навчальних закладах сфери управління Укоопспілки. Згадані праці висвітлюють історію споживчої кооперації в різних епохах із відмінними політичними устроями та економічною системою. Це не в повній мірі дозволяє ретельно підійти до кристалізації суті процесів, що відбувались із споживчою кооперацією в певний історичний відрізок часу. Однак спроби об'єктивно підійти до оцінки місця і ролі споживчої кооперації у соціально-економічній історії України другої пол. 40-х – 80-х років ХХ століття, що розпочались лише в період перебудови і з тих пір тривають до сьогодні, потребують подальших зусиль.*

***Ключові слова:** споживча кооперація, Українська РСР, історіографія, українське село.*

Постановка проблеми. Питання історії кооперації в Україні доволі достатньо розроблені у вітчизняній історіографії. Проте на відміну від періоду зародження і становлення кооперативного руху на українських землях у другій пол. XIX – поч. XX ст. чи періоду визвольних змагань та часів НЕПу, проблематика споживчої кооперації післявоєнного періоду залишається ще достатньо малодослідженою.

Метою статті є всебічний аналіз наукових праць і публікацій про розвиток споживчої кооперації України в умовах радянської системи у другій половині 1940-их – 1980-их рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Післявоєнний період в історії України радянської доби в багатьох аспектах залишається на манівцях історичних досліджень. Це в повній мірі стосується і розвитку споживчої кооперації в означені роки. Окремі публікації, що з'явилися у другій пол. 1990-х – поч. 2000-х рр. у наукових періодичних виданнях не ставили за мету розгляд історіографії питання. Фундаментальна монографія «Споживча кооперація України», що побачила світ у 2013 р. і охопила весь період існування споживчої кооперації на українських землях починаючи із другої половини XIX ст. в своєму аналізі історичних досліджень в силу масштабності охопленого періоду, не приділила достатньої уваги аналізу праць, що висвітлювали саме післявоєнний період в історії споживчої кооперації України.

Виклад основного матеріалу. Історіографія проблем розвитку й діяльності споживчої кооперації Української РСР другої половини XX ст. традиційно можна поділити на дві частини: «радянську», тобто праці написані до 1991 р., та «сучасну» – наукові розвідки виконані в період після здобуття Україною незалежності. Зрозуміло, що праці радянського періоду мали традиційні хиби гуманітарних досліджень цього періоду, а саме: заідеологізованість, догматичність і, виходячи із цього, далеке від об'єктивності розуміння та трактування проблем села та споживчої кооперації в дореволюційний та радянський періоди, а звідси – так само викривлене визначення місця споживчої кооперації протягом цих історичних відрізків часу. Наразі радянська історіографія періоду 1945 – 1991 років усе ще залишається багато в чому малодослідженою через певну «непопулярність» цього періоду української історії серед широкого кола дослідників і методологічну одноманітність та блідість наукових праць українських радянських істориків. Однак, відповідно до справедливого, на нашу думку, твердження сучасного українського історика В. Яремчука, у ці часи все-таки були фактологічно вартісні дослідження та цікаві регіональні, красноразвічкі розвідки, що перебували поза провідними осередками української радянської історіографії [Яремчук, 2018].

Саме тому цінність цього періоду в історіографії означеної теми полягає в можливості отримати додатковий фактологічний матеріал і, порівнявши його із архівними джерелами, оцінити, яку роль насправді (поза ідеологічними гаслами та деклараціями) відводила споживчій кооперації партійно-радянська номенклатура в системі планової економіки та суспільній сфері буття держави.

Насамперед, варто згадати історико-описові праці, що висвітлювали історію розвитку споживчої кооперації Радянського Союзу в цілому, без акцентів на регіональній специфіці. Це роботи, які були видані впродовж десятиліть різними авторами, однак об'єднанні як приблизно однаковою назвою «Потребительская кооперация СССР», так і специфічним призначенням [Климов, 1948; Балашов, 1975; Бланк, 1972; Гукасян, 1962; Кистанов, 1961]. У першу чергу, головним завданням

вищевказаних робіт, окреслюючи історичний шлях пройдений споживчою кооперацією, був показ прогресивності радянської споживчої кооперації порівняно із дореволюційною, котра, як зазначалося, в умовах капіталістичного ладу не вносила суттєвих покращень у важкі умови життя членів тодішніх кооперативів [Потребительская кооперация, 1956]. Ці праці, більшість із яких надруковані у видавництві «Центроспілка», містили інформацію про організаційну структуру системи споживчої кооперації та основні сфери її діяльності (торговельну, заготівельну, громадського харчування та виробничу). Акцент робився на висхідній динаміці показників зростання кількості торговельних закладів та установ громадського харчування на селі, масштабів роздрібного товарообігу тощо.

Окремо в цьому переліку стоїть нарис історії споживчої кооперації СРСР за авторством К. Вахітова, опублікований у останній рік існування радянської держави, у 1991 р [Вахитов, 1991]. Зрозуміло, що бачення історичного шляху, пройденого споживчою кооперацією на хвилі гласності й перебудови, як засвідчує зміст цієї праці, уже змінилося. Зокрема, в ній відверто визнавалось фактичне одержавлення колись самоврядної кооперативної системи, що і призвело до негативних наслідків, головні із яких полягали в розриві природної єдності члена-пайовика й керівних органів кооперативу, в адміністративному нав'язуванні споживчим товариствам і їх районним спілкам планів, економічних нормативів тощо.

До другої групи історично-описових праць радянського періоду можемо віднести кілька нарисів з історії споживчої кооперації вже України. Зазвичай вони формувались авторським колективом, що складався із наукових працівників Львівського торгово-економічного інституту (кузні кадрів для споживчої кооперації УРСР) та керівників Укоопспілки. Вони видавали свої праці до пам'ятних дат. Зокрема, одна із таких робіт побачила світ у 1965 р., що приурочувалася до 100-річчя виникнення споживчої кооперації в Росії, інша – у 1967 р. до 50-річчя «Жовтневої революції [Споживча кооперация, 1965]». Ще кілька праць, авторами яких були багаторічні керівники споживчої кооперації Української РСР (М. Сай, Ф. Колесник), розкривали поточний стан і досягнення в роботі Укоопспілки, стали фактично звітними роботами, присвяченими черговим з'їздам партії [Сай, 1961]. Окремо в цьому списку слід згадати роботу, виконану у 1988 р. авторським колективом на чолі із керівником споживчої кооперації УРСР С. Литвиненко. Як і у вищезгаданій праці К. Вахітова, у цій роботі з'явилось концептуально нове бачення споживчої кооперації та оцінка її ролі в минулому [Литвиненко, 1988]. Під впливом перебудовчих процесів тут уже зазвучали ноти засудження нещодавньої практики втручання в роботу споживчих товариств партійних та радянських органів, відсторонення і призначення на керівні посади без відома пайовиків; виразно констатувалися факти послаблення демократичних основ і кооперативних принципів у діяльності кооперації.

Певну регіональну специфіку в цю умовно українську групу радянської історіографії вносили роботи, присвячені історичному розвитку споживчої кооперації окремих областей. За радянський період подібного типу роботи присвячувались розвитку споживчої кооперації Львівщини, Закарпаття, Тернопільщини та Київщини [Споживча кооперация, 1965]. Знову ж таки їх видання було приурочено до певної «круглої» дати. Зокрема, нариси із історії споживчої

кооперації Львівщини, Тернопільщини та Закарпаття побачили світ до 20-річчя приєднання Закарпаття та 25-річчя приєднання західноукраїнських земель до СРСР.

Зважаючи на завдання всіх цих історичних нарисів, «ознайомити громадськість із багатогранною діяльністю споживчої кооперації України та її досягненнями за роки Радянської влади», вони можуть бути цікаві тим, що вміщують фактологічний матеріал, почасти сконцентрований у графіках і таблицях [Споживча кооперація, 1967].

Велику частину радянської історіографії досліджуваної теми складає значна кількість праць економічного та економіко-політичного характеру. У першу чергу слід згадати збірники праць, статей чи колективні монографії, де публікувались актуальні на той час розвідки та доповіді з різних галузей діяльності споживчої кооперації УРСР: торговельній, виробничий, заготівельній. Їх авторами були наукові та науково-педагогічні працівники, зокрема кооперативних вищих навчальних закладів зі Львова та Полтави, а також із інших центрів кооперативної освіти СРСР (Москва, Новосибірськ, Самарканд) [Вопросы, 1974; Маслова, 1982; Совершенствование, 1973; Проблемы, 1984; Рационализация, 1973].

До зазначеної вище групи праць можна віднести і чималу кількість кандидатських дисертацій економічного профілю, що були присвячені різноманітним аспектам діяльності споживчої кооперації УРСР та СРСР в цілому і які демонстрували значущість споживчої кооперації в тогочасній соціально-економічній системі та політекономічній науковій думці [Салова, 1973; Мустафин, 1966; Жаданов, 1965; Борсук, 1991; Коропов, 1969; Махнюк, 1966].

Надзвичайно багатий фактологічний матеріал щодо діяльності споживчої кооперації чи її окремих галузей міститься в наукових монографіях радянських учених-економістів. До цієї групи праць входять як дослідження виконані на загальносоюзному матеріалі, так і ті, що базувалися на статистико-економічних даних діяльності споживчої кооперації УРСР. До перших можемо віднести роботи В. Апопія, Г. Бучаєва, В. Матусевича, А. Клімова, А. Маслової, К. Раїцького, Н. Байдакова, Є. Аграновського, З. Лехової, Г. Альтшуля, П. Шуляка, В. Хоріна, Н. Писаренка, Б. Зими, А. Гаврилова, Л. Батюти [Апопий, 1977; Бучаєв, 1974; Матусевич, 1976; Климов, 1980; Климов, 1971; Маслова, 1982; Агроновский, 1980; Хорин, 1970; Писаренко, 1979; Аганин, 1981; Батюта, 1979]. До других – праці Г. Гетьмана, А. Плахути та Л. Соломахи [Гетьман, 1985; Соломаха, 1984]. Варто зазначити, що навіть дослідження, виконані на загальносоюзному матеріалі, часто-густо, використовуючи порівняльний метод, співставляли окремі показники діяльності споживчих спілок республік Радянського Союзу у тому числі і УРСР, дозволяючи, таким чином, дещо ширше поглянути на досліджувану тему. Зокрема, в одній із вищезгаданих монографій В. Матусевича аналізується економічний ефект від заходів з технологічного оновлення кооперативного виробництва Укоопспілки та співставляється розмір стимулюючих фондів консервних заводів споживчої кооперації Української та Російської РСР [Матусевич, 1976]. У роботі Г. Бучаєва порівнюється товарообіг кооперативної торгівлі в окремих союзних республіках [Бучаєв, 1981]. У монографії Л. Батюти аналізується розподіл складських площ гуртових баз і торговельної площі магазинів та забезпеченість сільського населення магазинами Укоопспілки та інших республіканських спілок споживчих товариств

СРСР, а також досліджуються економічні показники роботи гуртових міжрайбаз споживчої кооперації УРСР [Батюта, 1979].

Роботи українських радянських економістів дозволяють ретельніше поглянути на окремі аспекти діяльності споживчої кооперації в історичній перспективі. Зокрема, дослідження Г. Гетьмана, опубліковане у 1985 р., присвячено головній галузі споживчої кооперації – торгівлі і є практично єдиним історико-економічним дослідженням виконаним у радянський період, який окреслює весь історичний шлях пройдений кооперативною торгівлею Української РСР. Дві монографії Л. Соломахи, що були видані практично одна за одною в 1968 і 1972 р., засвідчують роль матеріально-технічної бази в розвитку кооперативного виробництва, громадського харчування, торгівлі та заготівель Української РСР. Праці Л. Соломахи з'явилися у період чи не найбільш динамічного кількісного зростання торговельної мережі та зростання капітального будівництва споживчої кооперації й з економічної точки зору намагались обґрунтувати політику радянсько-партійної номенклатури по відношенню до українського села в розрізі споживчої кооперації.

Варто зауважити, що в більшості вищезгаданих праць радянського періоду проблема взаємовідносин міста й села проходить «червоною ниткою». У даному контексті автори цих праць бачили споживчу кооперацію одним із специфічних механізмів до подолання суттєвих відмінностей між містом і селом та, висловлюючись дещо метафоричною мовою тогочасного агітпропа, «стирання граней» між цими двома підсистемами. У такому вирівнюванні/стиранні вбачалась одна із необхідних умов для побудови комуністичного суспільства. Частина праць цього періоду була безпосередньо присвячена саме цій важливій, на думку радянських авторів, проблемі та ролі споживчої кооперації в її вирішенні [Попов, 1964; Дурманова, 1969; Задорожний, 1957; Калашник, 1972].

Однак роль споживчої кооперації у «стиранні граней» вбачалась у них виключно як такої соціально-економічної підсистеми, що забезпечує селян зростаючими обсягами товарів та розбудовує широку мережу установ громадського харчування та побутового обслуговування в сільській місцевості. Натомість, абсолютно замовчувалась практика недостатнього забезпечення села промисловими і продовольчими товарами порівняно із міською державною торгівлею та фактичний визиск селян через систему так званих «зустрічних продажів» і завищену вартість споживчих товарів.

У даному контексті провідна сила, що спрямовувала споживчу кооперацію на подолання «суттєвих відмінностей» вбачалась радянськими авторами у комуністичній партії. Взаємовідносинам між партією і споживчою кооперацією була присвячена ціла група праць як у вигляді суто «пропагандистських» брошур, так і солідних монографій та дисертацій. Зокрема, С. Хільчевский, А. Чернишова та А. Мекешкін захистили дисертації присвячені діяльності партійного керівництва у розвитку та зміцненні споживчої кооперації УРСР у різні історичні проміжки часу [Хільчевский, 1971; Чернышева, 1988; Мекешкин, 1986;]. Окремо у цьому ряду знаходиться колективна монографія «Партия и кооперация», що була фактично основною працею досліджуваного періоду, де узагальнено історичний досвід КПРС з керівництва кооперацією в перші два десятиліття існування радянської влади [Дмитренко, 1978]. Пояснення щодо фактичного одержавлення системи споживчої

кооперації та спрямування її у «аграрне русло» у середині 1930-х років дане на сторінках цієї роботи дозволяє нам визначити офіційну позицію партії із цього питання вироблену на кінець 70-х років ХХ ст. Ця позиція полягала в тому, що стан із розмежуванням сфер діяльності споживчої кооперації (село) та державної торгівлі (місто) склався сам по собі на основі нездатності кооперативної торгівлі конкурувати зі зростаючими обсягами державної торгівлі в містах. Заперечуючи пряме підпорядкування державі споживчої кооперації, автори цієї праці стверджували, що остання, керуючись постановою уряду та партії від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі», нібито сама активно включилась у боротьбу за організацію постачання колгоспного селянства, переключившись із роботи у містах на обслуговування в основному селянства [Дмитренко, 1978].

Такий когнітивний дисонанс став характерним для більшості радянських авторів. У даному випадку він був спричинений намаганням завуалювати очевидні речі, а саме: повне одержавлення споживчої кооперації та підпорядкування її радянсько-партійній номенклатурі. Однак на загал виставлялась формальна незалежність кооперації як свідчення справжньої «кооперативної демократії». Так, радянський економіст В. Хорін у свою чергу зазначав, що радянська кооперація не відгороджується від держави, так як їх інтереси співпадають, натомість у капіталістичних країнах споживча кооперація вважає формальну незалежність своїм найважливішим принципом. Хоча великі кооперативи, як він стверджував, ставлять свій апарат на службу капіталістичним монополіям [Хорин, 1959].

Такі ж аргументи знаходимо і в інших виданнях. Зокрема, у брошурі «Споживча кооперація і її місце в народному господарстві», розрахованій на масового читача, один із розділів отримав досить виразну назву «Державне керівництво діяльністю споживчої кооперації». У ньому стверджувалося, що споживча кооперація влітається в економічну структуру соціалістичного суспільства, відтак все це зумовлює об'єктивну необхідність загальнодержавного керівництва споживчою кооперацією, спрямування її діяльності для досягнення стратегічних цілей економічної політики партії та держави [Хілько, 1973].

Оскільки основною сферою діяльності споживчої кооперації була торгівля, то історіографічний огляд зазначеної теми не може оминати праці, присвячені історії та поточному стану розвитку радянської торгівлі. Їх автори, передусім економісти: Г. Діхтяр, В. Логвиненко та ін., розглядаючи розвиток радянської торгівлі, виділяють торгівлю споживчої кооперації як важливу складову в забезпеченні мешканців села різноманітними товарами [Діхтяр, 1965; Логвиненко, 1975]. Співставляючи державну торгівлю в містах та кооперативну на селі, автори вищевказаних праць, звичайно ж, визнавали набагато менший рівень забезпечення товарами сільського населення порівняно з мешканцями міст, однак причини такого диспаритету, на їх думку, мали об'єктивне економічне походження, а не свідому дискримінацію сільського споживача. Зокрема, Г. Діхтяр, вказуючи на майже 3-разове перевищення роздрібного товарообігу в перерахунку на душу населення в місті над селом за 1965 р., пояснював його вищою продуктивністю праці у промисловості, ніж у сільському господарстві. І звідси, сам собою випливав логічний висновок – треба підвищувати продуктивність праці в аграрному виробництві [Діхтяр, 1965]. Однак уже через 10 років інший економіст В. Логвиненко у 1975 р. «винайшов» інший спосіб вирівнювання міста й села за цим показником. Мабуть, сумніваючись у здатності

щодо близької перспективи нарощення продуктивності праці селян, він у свої роботі писав, що обсяг роздрібного товарообігу на душу населення у сільській місцевості зросте сам по собі навіть при збереженні його абсолютних розмірів, зважаючи на зменшення кількості сільського населення [Логвиненко, 1975, с. 30].

Певний концептуальний злам у поглядах на споживчу кооперацію намітився в роки перебудови. Зокрема, у працях економістів цього періоду все промовистіше стала звучати теза про шкідливість адміністративної опіки із боку радянських та партійних органів, про необхідність демократизації кооперативної системи в цілому та використання нових економічних важелів у роботі для збільшення продуктивності праці таких, як орендний та сімейний підряд тощо [Никифоров, 1989].

Причиною таких поглядів економістів були суспільно-політичні зміни, ініційовані новим керівництвом партії, яке в ленінському кооперативному плані вбачало один із рецептів одужання стагнуючої економіки. Посилилася ця тенденція під час обговорення проекту та після прийняття закону «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р. Так, М. Горбачов у своєму виступі на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, що відбувся напередодні прийняття згаданого закону, 25 березня 1988 р., піддав гострій критиці існуючий стан у системі споживчої кооперації. «Працівники кооперації почувають себе мало не першими на селі, хочуть, щоб люди навколо них ходили і весь час догоджали їм. Це неподобство! Все має бути навпаки. Все треба поставити з голови на ноги. Господарями сільської споживчої кооперації є самі сільські трудівники. Ось хто господар!» – зірвавши овації, промовив радянський лідер [Горбачов, 1988].

Безперечно, окремі аспекти діяльності споживчої кооперації Української РСР та СРСР висвітлювались у працях іноземних дослідників та вчених української діаспори. Серед останніх, у першу чергу, слід назвати І. Витановича та його фундаментальну працю «Історія українського кооперативного руху», видану 1965 р. у Нью-Йорку [Витанович, 1964]. Позбавлений доступу до оперативної інформації та джерел стосовно розвитку кооперації в післявоєнний період, він, тим не менше, за відсутності ідеологічних шор та партійного контролю, був у змозі зробити незаангажовані та логічно вивірені висновки про реальне становище системи споживчої кооперації радянської України. Зокрема, І. Витанович викриває удавану, формальну незалежність споживчих товариств, справедливо зазначаючи, що незалежно від засадничих постанов про правове становище кооперації, її виробничий процес і норми визначають директиви партії й уряду в межах загальнодержавного економічного планування [Витанович, 1964, с. 517]. Дослідник також вірно підмітив допоміжну роль споживчої кооперації по відношенню до колгоспно-радгоспного аграрного виробництва у першу чергу у галузі заготівель. Також І. Витанович відзначив практику застосування кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах як засобу «рівноважника ринкової ціни між системою державної торгівлі й чорним та колгоспними ринками [Витанович, 1964, с. 519]». У цілому дослідження І. Витановича стало хронологічно першим у історіографії з даної проблеми, де споживча кооперація УРСР післявоєнного періоду отримала дійсно науково-виважений аналіз стосовно її значення та місця у соціально-економічному житті України, а висновки зроблені ним не втратили своєї актуальності і по нині.

В цілому ж серед усієї різноманітності праць західних дослідників радянської доби в контексті означеної проблематики варто назвати роботу сучасної американської дослідниці Julie Hessler «A Social History of Soviet Trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953». Наукова розвідка була виконана на основі широкої джерельної бази, і фактично вперше в англійській історичній літературі ретельно розглядає питання торговельної політики радянської влади та споживчих практик простої людини. Більшість матеріалу, зібраного і оприлюдненого авторкою в цій праці, стосується державної торгівлі в містах, однак в одному із підрозділів історик розкриває особливості «культурної торгівлі» на селі в період колективізації та опісля неї, справедливо відзначаючи, що наслідком нормування товарної маси став фактично заблокований доступ сільських споживачів до дефіцитних товарів у містах. У подальшому цей диспаритет посилювався низькими закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію, що встановлювалися державою [Hessler, 2004].

Здобуття Україною незалежності звільнило українських дослідників від ідеологічних пут, що призвело до появи нових науково вартісних праць із історії споживчої кооперації у тому числі. Цей інтерес засвідчили як історики, так і економісти, що шукали в недавньому минулому відповіді на питання, як працювати в нових ринкових умовах. Зокрема, у 1993 р. була захищена дисертація Л. Ринейської «Споживча кооперація в Україні в 1931 – 50 рр.», де здійснено спробу проаналізувати мотиви влади щодо початку «аграризації» споживчої кооперації в середині 1930-их роках та подальшого використання кооперативної системи в аграрній політиці держави [Рынейская, 1993]. Однак у працях із історії України, посібниках і підручниках для вищих навчальних закладів, які масово видаються в наш час та наукових монографіях присвячених аграрній та економічній історії, споживча кооперація як важливий елемент соціально-економічного життя, за винятком окремих згадок, практично не висвітлювалась [Економічна, 2006; Панченко, 2000].

Тому, у першу чергу, слід у даному контексті назвати праці виконані викладачами та науковцями вишів, засновником яких є Укоопспілка: Полтавський та Львівський університети економіки і торгівлі. Саме представники цих навчальних закладів за останні двадцять років видали кілька вартісних праць із історії та теорії споживчої кооперації. Зокрема, у 1996 р. побачив світ підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів «Історія споживчої кооперації України [Історія споживчої, 1996]». У ньому висвітлено основні етапи історії та особливості розвитку споживчої кооперації в різних регіонах України. Окремий розділ присвячено найважливішим теоретичним засадам споживчої кооперації. Саме ця праця та статті окремих науковців і практиків споживчої кооперації, що з'явилися у перші роки після здобуття незалежності, містили перші спроби рефлексій щодо недавнього радянського минулого споживчої кооперації України [Історія кооперативного, 1995].

У збірнику наукових праць, присвяченому історії споживчої кооперації України за у 1996 р., розміщена стаття тодішнього очільника Укоопспілки С. Бабенка [Бабенко, 1996]. Підсумовуючи шлях, пройдений кооперативною системою за роки радянської влади, автор зазначає, що держава нав'язувала споживчій кооперації організаційну побудову, кадрову політику, а чиновники різних мастей

намагались перетворити її на додаток державних структур. Через кілька років, у 2003 р., цей же автор зауважив, що в радянський період, упродовж багатьох десятиліть, за сприяння держави на селі успішно функціонували й розвивалися колективні господарства й споживча кооперація [Бабенко, 2003].

І з цієї важливої зауваги випливає й наступна особливість, що прослідковується як у рефлексіях С. Бабенка, так і поглядах інших науковців в перші роки незалежності на радянську споживчу кооперацію, а саме: розглядаючи споживчу кооперацію вже незалежної України, більшість із них характеризують її як таку, що зберегла основну суть і риси громадсько-господарської організації, незважаючи на диктат із боку держави, однак втрата державної опіки призвела до падіння обсягів діяльності та розпродажу власності [Бабенко, 1996].

Вищевказану тенденцію можна частково простежити й у виданнях, що з'явилися після 1991 р. і були присвячені розвитку споживчої кооперації в окремо взятих областях та районах. Зокрема, за роки незалежності за ініціативи та сприяння окремих облспоживспілок, зазвичай до «круглої дати» (річниці заснування тієї чи іншої обласної чи районної спілки споживчих товариств), були опубліковані нариси, присвячені історії споживчої кооперації Рівненщини, Вінниччини, Криму, Волині, Київщини, Малинської райспоживспілки Житомирщини та Шаргородської – Вінниччини [Кучинський, 2004; Шляхами, 2009; Хлопук, 2009].

Однак пізніше, починаючи із 2000-х років, з'являються вже більш критичні оцінки радянської повоєнної споживчої кооперації. Зокрема, у підручнику «Теорія та історія кооперації», виданому в 2006 р., споживча кооперація радянської доби вже характеризується як додаток до колгоспної системи та вказується на квазікооперативний характер споживчих товариств [Гелей, 2016]. О. Нестуля в статті, опублікованій у 2010 р., вказав, що успіхи повоєнної споживчої кооперації УРСР були досягнуті завдяки посиленню адміністративно-господарських методів управління нею [Нестуля, 2010]. Публікації О. Сидоровича, що стосувались різноманітних аспектів діяльності системи споживчої кооперації (торгівля, заготівлі, громадське харчування) зосереджувались в цілому на виокремленні ролі кооперативної системи як інструмента визиску українського села державно-партійним керівництвом [Сидорович, 2016; Сидорович, 2015; Сидорович, 2014; Сидорович, 2018].

У 2013 р. авторським колективом науковців зі Львова та Полтави (М. Аліман, Л. Войнаш, С. Гелей, В. Гончаренко та ін.) було написано фундаментальну монографію «Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення [Споживча, 2013]». Донині ця праця, спираючись на всі попередні дослідження, найбільш повно висвітлює історію споживчої кооперації на українських землях від її зародження в другій половині XIX ст. і дотепер. Окрім того, зазначене видання відрізняється від попередніх не тільки більшим обсягом, але й ретельно складеним науково-довідковим апаратом, оригінальними тематичними ілюстраціями та світлинами. Все ж її формат та обсяг не дозволяє у повній мірі скласти цілісне уявлення про особливості, функції та значення споживчої кооперації в період часу від завершення Другої світової війни і до розпаду Радянського Союзу.

Висновки. Таким чином, станом на сьогодні у працях із економічної, аграрної та суспільно-політичної історії України другої половини XX ст. розгляд споживчої кооперації УРСР другої пол. 1940-х – 1980-х рр. як одного із важливих

елементів колгоспно-радгоспної системи аграрного сектору економіки та соціальної інфраструктури українського радянського села залишається доволі фрагментарним. Більшість досліджень, у яких розглядається історія українського села 1940-х – 1980-х років, згадують споживчу кооперацію лише побіжно, тобто в контексті соціально-побутових умов життя українського селянства. Заповнюють цю лакуну наративи із історії споживчої кооперації, написані дослідниками, що працюють у навчальних закладах сфери управління Укоопспілки.

Віддаючи належне важливості та необхідності вищезгаданих досліджень з історії споживчої кооперації України для розуміння та усвідомлення процесів соціально-економічних та історичних процесів, все ж варто відмітити, що їх «усеохопність» – розгляд хронологічно усього часу існування споживчої кооперації в різних історичних епохах із відмінними політичними устроями та економічною системою. Це не в повній мірі дозволяє ретельно підійти до кристалізації суті процесів, що відбувались із споживчою кооперацією в певний історичний відрізок часу. Однак спроби об'єктивно підійти до оцінки місця і ролі споживчої кооперації у соціально-економічній історії України другої пол. 40-х – 80-х років ХХ століття, що розпочались лише в період перебудови і з тих пір тривають до сьогодні, потребують подальших зусиль.

Список використаних джерел та літератури

- Hessler, Julie. *A Social History of Soviet Trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Аганин М. В., Зима Б. В. *Заготовки сельскохозяйственной продукции у населения*. Москва: Экономика, 1981. 80 с.
- Аграновский Е. Д., Музычкин В. И. *Комплексное развитие сети торговли и общественного питания на селе*. Москва: Экономика, 1980. 80 с.
- Апопий В. В. *Экономические связи потребительской кооперации с колхозами*. Москва: Экономика, 1977. 95 с.
- Бабенко С. Г. *Оглядаючись на пройдене... Споживча кооперація України: Іст. та соц. - екон. аспекти*. Київ: Ред. газ. «Вісті», 1996. С. 4 – 13.
- Бабенко С. Г. *Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці*. Київ: «Наукова думка», 2003. 332 с.
- Батюта Л. П., Опельбаум Ш. В. *Управление товароснабжением сельской торговой сети*. Львов: «Вища школа», из-во при Львов. ун-те, 1979. 187 с.
- Бланк Г. Я., Быков А. К., Гукасян В. Г. *Потребительская кооперация СССР*. Москва: Центросоюз, 1962. 59 с.
- Борсук И. Г. *Товарные продовольственные ресурсы мелких производителей в системе потребительской кооперации: дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.05*. Центросоюз. Киев, 1991. 187 с.
- Бучаев Г. А. *О некоторых проблемах кооперативного движения на современном этапе (Место кооперации в социально-экономическом развитии общества)*. Махачкала: Дагестанское книжное, 1974. 191 с.
- Бучаев Г. А. *Развитие кооперативной торговли*. Москва: Экономика, 1981. 216 с.
- Вахитов К. И. *Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов]*. 3-е изд. перераб. Москва: Экономика, 1991. 176 с.
- Витанович Ілля. *Історія українського кооперативного руху*. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
- Вопросы организации и технологии кооперативной торговли : сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука*. Москва: Центросоюз, 1974. 160 с.
- Вопросы технологии кооперативной торговли: сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука*. Москва : Центросоюз, 1976. 130 с.

Гелей С. Д., Нестуля О. О. Споживча кооперація України: історичні уроки та реальний шанс її відродження. *150 років споживчій кооперації України: оцінюючи минуле, визначаємо майбутнє*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю утворення першого споживчого товариства в Україні та 200-річчю від часу заснування Львівського торговельно-економічного університету. Львів: ЛТЕУ, 2016. С. 13 – 18.

Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). Харьков: «Вища школа», 1985. 248 с.

Горбачов М. С. Потенціал кооперації – справі перебудови. Виступ на IV всесоюзному з'їзді колгоспників 23 березня 1988 року. Київ: Політвидав, 1988. 48 с.

Дихтярь Г. А. Советская торговля в период социализма и развернутого строительства коммунизма. Москва: Наука, 1965. 392 с.

Дмитренко В. И., Морозов Л. Ф., Погудин В. И. Партия и кооперация. Москва: изд-во политической литературы, 1978. 285 с.

Дурманова Т. И. Роль потребительской кооперации в развитии товарного обмена между городом и деревней. Москва: Экономика, 1969. 77 с.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в II т. / ред. В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

Жаданов Д. П. Советская кооперативная торговля в период развернутого строительства коммунизма: автореф. дис. ...канд. экон. наук. Харьков, 1965. 21 с.

Задорожний В. К. Роль потребительской кооперации СССР в укреплении товарных связей между городом и деревней: автореф. дис. на соискание ученой степени ... канд. экон. наук. Москва, 1957. 16 с.

Історія кооперативного руху / Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. 409 с.

Історія споживчої кооперації України: підручник для студентів кооперативних вузів / Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. 383 с.

Історія українського селянства: нариси в II т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), В. М. Даниленко, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. В. Андрощук, В. К. Баран та ін. НАН України, Ін-тут історії України. Київ: Наукова думка, 2006. Т.2. 653 с.

Калашник А. Я. О преодолении социально-экономических и культурно-бытовых различий между городом и деревней на современном этапе: Лекция прочитанная для слушателей киевской зональной комсомольской школы [Текст]. Киев: Высшая партийная школа при ЦК КП Украины, 1972. 36 с.

Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР: исторический очерк. Москва: Центросоюз, 1951. 418 с.

Климов А. П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. Москва: Экономика, 1980. 208 с.

Климов А. П. Потребительская кооперация СССР в новой пятилетке. Москва: Экономика, 1971. 109 с.

Климов А. П. Советская кооперативная торговля. Москва: Центросоюз, 1948. 158 с. Балашов А. С. Потребительская кооперация в СССР. Москва: Знание, 1975. 64 с.

Коропов Л. С. Хозяйственная реформа и эффективность использования оборотных средств потребительских обществ: автореф. дис. ...канд. экономических наук: 599. Москва, 1969. 23 с.

Кучинський М. М., Пашенко М. М. Шаргородська райспоживспілка – 80. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2004. 134 с.

Литвиненко С. В., Чугаевский Н. В. Потребительская кооперация на селе. Киев: Урожай, 1988. 72 с. (Развитие кооперации в АПК: опыт, проблемы).

Логвиненко В. К., Радько А. В. Роль торговли в решении задач развитого социализма. Київ: Вища школа, 1975. 32 с.

Маслова А. Д., Дудла А. А. Роль потребительской кооперации в реализации продовольственной программы СССР. Київ: Вища школа, 1982. 40 с.

Матусевич В. А. Повышение эффективности кооперативной промышленности. Москва: Экономика, 1976. 167 с.

- Махнюк В. Р. Вопросы развития общественного питания в сельской местности: автореф. дис. ... канд. эконом. наук. Киев, 1966. 17 с.
- Мекешкин А. М. Партийное руководство укреплением и развитием потребительской кооперации на Украине (1926 – 1937 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.01. Киев, 1986. 16 с.
- Мустафин Г. Х. Общественное питание потребительской кооперации: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Киев, 1966. 18 с.
- Нестуля О. О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України: історія і сучасність. *Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири*: збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. Львів: Львівська комерційна академія, 2010. С. 56–65.
- Никифоров Л. В., Кузнецова Т. Е., Перова Т. Т. и др. Социалистическая кооперация. История и современность / под ред. Л.В. Никифорова. Москва: Наука, 1989. 224 с.
- Огородник М., Голобородько А. Материально-техническая база городской кооперативной торговли сельскохозяйственными продуктами. *Экономика Советской Украины*. 1984. № 8. С. 40 – 48.
- Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: підручник. 2-ге вид. доп. Київ: Знання, 2000. 342 с.
- Писаренко Н. П. Эффективность заготовительной деятельности потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1979. 183 с.
- Попов П. А. Потребительская кооперация и экономические связи между городом и деревней. Воронеж: изд-во Воронежского университета, 1964. 104 с.
- Потребительская кооперация в СССР. Москва: Центросоюз, 1956. 50 с.
- Проблемы перспективного развития отраслей деятельности потребительской кооперации: тезисы докладов Всесоюзной научно-теоретической конференции, (г. Москва, 15 – 17 мая 1984 г.). / науч. ред. Барчук И. Д. Москва: Центральное правление ИТО торговли Центросоюза, 1984. 259 с.
- Рационализация работы кооперативных предприятий и условий труда: тезисы доклада на научно-технической конференции по вопросам улучшения условий труда и сокращения заболеваемости работников государственной торговли и потребительской кооперации в г. Кургане 26-28 февраля / науч. ред. Г. Н. Альтшуль Москва: Центросоюз. 1973. 15 с.
- Рынейская Л. С. Потребительская кооперация в Украине в 1931 – 1950 гг.: дис... канд. экон. наук : 08.00.03. АН Украины: Ин-т экономики. Киев, 1993. 160 с.
- Сай М. П. Споживча кооперація України в семиріччі. Київ: Видавництво «Радянська Україна», 1961. 48 с.
- Салова Н. Ф. Кооперативная торговля в системе производственных отношений развитого социализма: автореф. дис. на соискание ученой степени ... канд. эконом. наук: спец. 08.00.01. Свердловск, 1973. 21 с.
- Сидоренко И. Тернопольские кооператоры. Львов: Каменяр, 1966. 60 с.
- Сидорович О. С. Вирішення продовольчої проблеми у 1960-их – 1980-их рр.: місце і роль споживчої кооперації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 291 – 294.
- Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у 1960-80-ті рр. як складова аграрної політики держави. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 15. С. 96 – 103.
- Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 92. № 1. С. 67 – 69.
- Сидорович О. С. Особливості та стан забезпечення мешканців села продовольчими товарами в УРСР у другій половині ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 23 – 24. С. 128 – 136.
- Сидорович О. С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. Вип. 8 – 9. С. 138 – 144.
- Совершенствование материально-технической базы кооперативной торговли: сборник науч. трудов / за ред. Лысова И. Г., Шибалева Л. И. Москва, 1973. 116 с.
- Соломаха Л. К. Материально-техническая база (Потребительская кооперация СССР). Москва: Экономика, 1984. 109 с.
- Споживча кооперація Закарпаття за 20 років / за ред. Панченко В. Ф. Ужгород: видав. «Карпати», 1966. 63 с.

- Споживча кооперація Київщини / за ред. Дмитрієвська М. А., Вербник Г. Б. та ін. Київ: Видав. «Урожай», 1967. 79 с.
- Споживча кооперація Львівщини / відп. ред. Луник М.П. Львів: видав. «Каменярь», 1964. 132 с.
- Споживча кооперація України / авт. кол.: С. Г. Сіденко, М. Д. Лепехов та ін.; вид-во політичної літератури України. Київ: Київська книжкова фабрика, 1965. 191 с.
- Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліман та ін.; за заг. ред. С. Гелея. Львів: вид-во Львів. комерц. акад., 2013. 972 с.
- Споживча кооперація Української РСР / авт. кол.: С. Г. Сіденко, Ф. Д. Колесник та ін.; вид-во «Економіка». Київ, 1967. 207 с.
- Стамболін В. А. 80 лет на службе народу Крыма. Симферополь: Таврия, 1998. 280 с.
- Тимошенко В. І., Грищенко Є. І., Кондратюк Р. Ю. Історія споживчої кооперації Малинщини до 90 – річчя дня створення. Малин: Кур'єр, 1999. 34 с.
- Хильчевський С. Ф. Деятельность КП Украины по дальнейшему развитию и укреплению потребительской кооперации (1959 – 1965 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.570. Одесса, 1971. 37 с.
- Хилько В. О., Калашник А. Я. Споживча кооперація та її місце в народному господарстві. Київ: Знання, 1973. 48 с.
- Хлопук О. С. Структурні зміни в діяльності Волинської облспоживспілки у період 1939-2008 рр. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: гуманітарні науки. 2009. Вип. 8. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/14.pdf. (дата звернення: 20.09.2018)
- Хорин В. И. Потребительская кооперация и ее роль в коммунистическом строительстве. Москва: Экономика, 1970. 56 с.
- Чернышева А. А. Партийное руководство развитием потребительской кооперации на Украине (1971 – 1980 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01. Киев, 1988. 23 с.
- Шляхами розвитку. Рівненська обласна споживча спілка. 70 років. / Бараш П. Ф. та ін. Рівне: Овід, 2009. 288 с.
- Экономика советской торговли / под ред. М. М. Лифица. Москва: Госторгиздат, 1950. 560 с.
- Яремчук В. Українська радянська історіографія: сучасний стан досліджень. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6883/1/38.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).

References

- Aganin, M. V., & Zima, B. V. (1981). Zagotovki selskohozyajstvennoj produkcii u naseleniya [Procurement of agricultural products within the population]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Agranovskij, E. D., & Muzychkin, V. I. (1980). Kompleksnoe razvitie seti trgovli i obshestvennogo pitaniya na sele [Integrated development of retail and public catering networks in rural areas]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Aliman M., Babenko S. & Helej S. (1996). Istoriia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv kooperatyvnykh vuziv [The history of consumer cooperatives of Ukraine: a textbook for students of cooperative universities]. *Ukoopspilka*. [in Ukrainian].
- Altshul, G. N. (Ed.). (1973). Racionalizaciya raboty kooperativnykh predpriyatij i uslovij truda [Rationalization of the work of cooperative enterprises and working conditions]. *Centrosoyuz*. [in Russian].
- Apopij, V. V. (1977). Ekonomicheskie svyazi potrebitelskoj kooperatsii s kolhozami [Economic ties of consumer cooperation with collective farms]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Babenko, S. H. (1996). Ohliadaiuchys na proidene... Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy [Looking back on the past... Consumer cooperation in Ukraine]. *Red. haz. «Visti»*. [in Ukrainian].
- Babenko, S. H. (2003). Transformatsiia kooperatyvnykh system u perekhidnii ekonomitsi [Transformation of cooperative systems in transition economy]. *Naukova dumka*. [in Ukrainian].
- Babenko, S. H., Haliuk, V. H., & Helei, S. D. (1995). Istoriia kooperatyvnoho rukhu [History of cooperative movement]. *Instytut ukrainoznavstva NANU*.
- Balashov, A. S. (1975). Potrebitelskaya kooperaciya v SSSR [Consumer cooperation in the USSR]. *Znanie*. [in Ukrainian].
- Baran, V. & Danilenko V. (2006). Ahrarna polityka kompartiino radianskoho kerivnytstva [Agrarian policy of the Communist Party-Soviet leadership]. In Smoliy, V. (Ed.). *Istoriia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2 tomakh: 2*. (pp. 479 – 485). *Naukova dumka*. [in Ukrainian].

-
- Barash, P. F. (2009). Shliakhamy rozvytku. Rivnenska oblasna spozhyvcha spilka. 70 rokiv [Ways of development. Rivne regional consumer union. 70 years old]. Ovid. [in Ukrainian].
- Barchuk, I. D. (Ed.). (1974). Voprosy organizatsii i tehnologii kooperativnoj trgovli [Issues of organization and technology of cooperative trade]. Centrosoyuz. [in Russian].
- Barchuk, I. D. (Ed.). (1976). Voprosy tehnologii kooperativnoj trgovli [Issues of technology of cooperative trade]. Centrosoyuz. [in Russian].
- Barchuk, I. D. (Ed.). (1984). Problemy perspektivnogo razvitiya otraslej deyatelnosti potrebitelskoj kooperatsii [Problems of future development of branches of activity of consumer cooperation]. Centrosoyuz. [in Russian].
- Batyuta, L. P., & Opelbaum, Sh. V. (1979). Upravlenie tovarosnabzheniem selskoj trgovoj seti [Control of goods supply to rural retail chains]. Visha shkola. [in Russian].
- Blank, G. Ya., Bykov, A. K., & Gukasyan, V. G. (1962). Potrebitelskaya kooperatsiya SSSR [Consumer cooperation in the USSR]. Centrosoyuz. [in Russian].
- Borsuk, I. G. (1991). Tovarnye prodovolstvennye resursy melkih proizvoditelej v sisteme potrebitelskoj kooperatsii [Commodity food resources of small producers in the consumer cooperation system]. [Unpublished Candidate's dissertation]. Kyiv. [in Russian].
- Buchaev, G. A. (1974). O nekotoryh problemah kooperativnogo dvizheniya na sovremennom etape [On some problems of the cooperative movement at the present stage]. Dagestanskoe knizhnoe izdatelstvo. [in Russian].
- Buchaev, G. A. (1981). Razvitie kooperativnoj trgovli [Development of cooperative trade]. Ekonomika. [in Russian].
- Chernysheva, A. A. (1988). Partijnoe rukovodstvo razvitiem potrebitelskoj kooperatsii na Ukraine (1971 – 1980 gg.) [Party leadership of development of consumer cooperation in Ukraine (1971 – 1980)] [Avtoref. dis. kand. ist. nauk]. Kyiv. [in Russian].
- Dihtyar, G. A. (1965). Sovetskaya trgovlya v period socializma i razvernutoho stroitelstva kommunizma [Soviet trade during the period of socialism and extensive construction of communism]. Nauka. [in Russian].
- Dmitrenko, V. I., Morozov, L. F., & Pogudin, V. I. (1978). Partiya i kooperatsiya [Party and cooperation]. Izd-vo politicheskoy literatury. [in Russian].
- Dmytriiivska, M. A., & Verbnyk, H. B. (Red.). (1967). Spozhyvcha kooperatsiia Kyivshchyny [Consumer cooperation of Kyiv region]. Urozhai. [in Ukrainian].
- Durmanova, T. I. (1969). Rol potrebitelskoj kooperatsii v razvitii tovarnogo obmena mezhdum gorodom i derevnej [The role of consumer cooperation in development of commodity exchange between city and countryside]. Ekonomika. [in Russian].
- Getman, G. (1985). Kooperativnaya trgovlya: razvitie, problemy, perspektivy (na materialah Ukrainiskoy SSR) [Cooperative trade development problems and prospects]. Vyscha shkola. [in Russian].
- Helei, S. (Ed.). (2013). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Vid zarodzhennia do s'ohodennia [Consumer cooperation of Ukraine: from the beginning to the present]. Vyd-vo Lviv. komerts. akad. [in Ukrainian].
- Helei, S. D., & Nestulia, O. O. (2016). Spozhyvcha kooperatsiia ukrainy: Istorychni uroky ta realnyi shans yii vidrodzhennia. U 150 rokiv spozhyvchii kooperatsii Ukrainy: Otsiniuiuchy mynule, vyznachaiemo maibutnie [Consumer cooperation in Ukraine: Historical lessons and a real chance of its revival. At 150 years of consumer cooperation in Ukraine: Evaluating the past, we determine the future]. (s. 13–18). LTEU. [in Ukrainian].
- Hessler, Julie. (2004). A Social History of Soviet Trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953. Princeton University Press.
- Hilchevskij, S. F. (1971). Deyatelnost KP Ukrainy po dalnejshemu razvitiyu i ukrepleniyu potrebitelskoj kooperatsii (1959 – 1965 gg.) [Activities of the Communist Party of Ukraine in the future development and strengthening of consumer cooperation (1959 – 1965)]. [Avtoref. dis. kand. ist. nauk]. Kyiv. [in Russian].
- Horbachov, M. S. (1988). Potentsial kooperatsii – spravi perebudovy [The potential of cooperation is a matter of perestroika]. Politydav. [in Ukrainian].
- Horin, V. I. (1959). Tovaroborot potrebitelskoj kooperatsii [Trade turnover of consumer cooperation]. Centrosoyuz. [in Russian].

-
- Horin, V. I. (1970). Potrebitelskaya kooperaciya i ee rol v kommunisticheskom stroitelstve [Consumer cooperation and its role in communist construction]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Kalashnik, A. Ya. (1972). O preodolenii socialno-ekonomicheskikh i kulturno-bytovykh razlichij mezhdru gorodom i derevnej na sovremennom etape [About overcoming socio-economic and cultural and everyday differences between city and village in modern times stage]. *Vyssshaya partijnaya shkola pri CK KP Ukrainy*. [in Russian].
- Khilko, V. O., & Kalashnyk, A. Ya. (1973). Spozhyvcha kooperatsiia ta yii mistse v narodnomu hospodarstvi [Consumer cooperation and its place in the national economy]. *Znannia*. [in Ukrainian].
- Khlopuk, O. S. (2008). Strukturni zminy v diialnosti Volynskoi oblsposhyvspilky u period 1939-2008 rr [Structural changes in the activities of Volyn regional consumer unions in the period 1939-2008]. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Serii: humanitarni nauky*, (8), 123–132. [in Ukrainian].
- Kistanov, Ya. A. (1951). Potrebitelskaya kooperaciya SSSR [Consumer cooperation in the USSR]. *Centrosoyuz*. [in Russian].
- Klimov, A. P. (1948). Sovetskaya kooperativnaya trgovlya [Soviet cooperative trade]. *Centrosoyuz*. [in Russian].
- Klimov, A. P. (1971). Potrebitelskaya kooperaciya SSSR v novoj pyatiletke [Consumer cooperation in the USSR in the new five-year plan]. *Ekonomika*.
- Klimov, A. P. (1980). Potrebitelskaya kooperaciya v sisteme razvitogo socializma [Consumer cooperation in a system of developed socialism]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Koropov, L. S. (1969). Hozyajstvennaya reforma i effektivnost ispolzovaniya oborotnykh sredstv potrebitelskikh obshestv [Economic reform and efficiency of working capital use of consumer companies]. [Avtoref. dis. kand. econ. nauk]. Moskva. [in Russian].
- Kuchynskyi, M. M., & Pashchenko, M. M. (1975). Sharhorodska raispozhyvspilka – 80 [Shargorodsk district consumer association – 80]. TOV «Konsol». [in Ukrainian].
- Laas, N. (2011). Stanovyshche v silskomu hospodarstvi [The position in agriculture]. In Lytvyn, V. (Ed.). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v 2 tomakh: 2* (pp. 463 – 472). Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
- Lific, M. M. (Ed.). (1950). *Ekonomika sovetskoj trgovli* [Economics of Soviet trade]. Gostorgizdat. [in Russian].
- Litvinenko, S. V., & Chugaevskij, N. V. (1988). Potrebitelskaya kooperaciya na sele [Consumer cooperation in rural areas]. *Urozhaj*. [in Russian].
- Logvinenko, V. K., & Radko, A. V. (1975). Rol trgovli v reshenii zadach razvitogo socializma [The role of trade in developed socialism problem solving]. *Visha shkola*. [in Russian].
- Lunyk, M. (Red.). (1964). Spozhyvcha kooperatsiia Lvivshchyny [Consumer cooperation of Lviv region]. *Urozhai*. [in Ukrainian].
- Mahnyuk, V. R. (1966). Voprosy razvitiya obshestvennogo pitaniya v selskoj mestnosti [Issues of development of public catering in rural areas]. [Avtoref. dis. kand. econ. nauk]. Kyiv. [in Russian].
- Maslova, A. D., & Dudla, A. A. (1982). Rol potrebitelskoj kooperacii v realizacii prodovolstvennoj programy SSSR [The role of consumer cooperation in the implementation of the USSR food program]. *Visha shkola*. [in Russian].
- Matusevich, V. A. (1976). Povyshenie effektivnosti kooperativnoj promyshlennosti [Increasing the efficiency of cooperative industry]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Mekeshkin, A. M. (1986). Partijnoe rukovodstvo ukrepleniem i razvitiem potrebitelskoj kooperacii na Ukraine (1926 – 1937 gg.) [Party leadership for strengthening and development of consumer cooperation in Ukraine (1926 – 1937)]. [Avtoref. dis. kand. econ. nauk]. Kyiv. [in Russian].
- Mustafin, G. H. (1966). Obshestvennoe pitanie potrebitelskoj kooperacii [Consumer cooperation catering]. [Avtoref. dis. kand. econ. nauk]. Kyiv. [in Russian].
- Nestulia, O. O. (2010). Vplyv politychnykh chynnykiv na rozvytok spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy: Istoriia i suchasnist [The influence of political factors on the development of the consumer cooperatives of Ukraine: History and modernity]. In *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychnyi dosvid, suchasnyi rozvytok, stratehichni oriientyry* (s. 56–65). Lvivska komertsiiina akademiia. [in Ukrainian].
- Nikiforov, L. V., Kuznecova, T. E., & Perova, T. T. (1989). *Socialisticheskaya kooperaciya. Istoriya i sovremennost* [Socialist cooperation. History and modernity] (L. Nikiforova, Ed.). Nauka. [in Russian].

-
- Ogorodnik, M., & Goloborodko, A. (1984). Materialno-tehnicheskaya baza gorodskoj kooperativnoj trgovli sel'skohozyajstvennymi produktami [Logistics base of urban cooperative trade of agricultural products]. *Ekonomika Sovetskoj Ukrainy*, (8), 40–48. [in Russian].
- Panchenko, P. P., & Shmarchuk, V. A. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy* [Agrarian history of Ukraine]. Znannia. [in Ukrainian].
- Panchenko, V.F. (Red.). (1966). Spozhyvcha kooperatsiia Zakarpattia za 20 rokiv [Zakarpattia consumer cooperative for 20 years]. *Karpaty*. [in Ukrainian].
- Pisarenko, N. P. (1979). Effektivnost zagotovitelnoj deyatelnosti potrebitelskoj kooperacii [Efficiency of procurement activities of consumer cooperation]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Popov, P. A. (1964). Potrebitelskaya kooperaciya i ekonomicheskie svyazi mezhdum gorodom i derevnej [Consumer cooperation and economic ties between city and countryside]. *Izd-vo Voronezhskogo universiteta*. [in Russian].
- Rynejskaya, L. S. (1993). Potrebitelskaya kooperaciya v Ukraine v 1931 – 1950 gg [Consumer cooperation in Ukraine in 1931 –1950s]. [Unpublished Candidate's dissertation]. Kyiv. AN Ukrainy. In-t ekonomiki. [in Russian].
- Sai, M. P. (1961). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v seymrichsi [Consumer cooperation of Ukraine in seven years]. *Radianska Ukraina*. [in Ukrainian].
- Salova, N. F. (1973). Kooperativnaya trgovlya v sisteme proizvodstvennyh otnoshenij razvitogo socializma [Cooperative trade in the system of industrial relations of developed socialism]. [Avtoref. dis. kand. ekon. nauk]. *Sverdlovsk*. [in Russian].
- Sidenko, S. H., & Kolesnyk, F. D. (1967). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainkoj RSR [Consumer cooperation of Ukrainian SSR]. *Ekonomika*. [in Ukrainian].
- Sidenko, S., Liepiekhov, M., Majboroda, F., Opel'baum, Sh., Matkovs'kyj, O. (1965). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy [Consumer cooperation of Ukraine]. *Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy*. [in Ukrainian].
- Sidorenko, I. (1966). Ternopolskie kooperatory [Ternopil cooperators]. *Kamenyar*. [in Ukrainian].
- Solomaha, L. K. (1984). Materialno-tehnicheskaya baza potrebitelskoj kooperacii SSSR [Material and technical base of consumer cooperation of the USSR]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Stambolin, V. A. (1998). 80 let na sluzhbe narodu Kryma [80 years in service to the people of Crimea]. *Tavriya*. [in Russian].
- Sydorovych, O. S. (2014). Rol Ukoopspilky u prodovolchomu zabezpechenni mist URSSR u pisliavoiennyi period [Ukoopspilka role in the food supply of cities of the USSR in the postwar period.]. *Visnyk ahrarnoi istorii*, (8), 138–144. [in Ukrainian].
- Sydorovych, O. S. (2015). Misto i selo: Dysparitet u tovarnomu zabezpechenni: Na prykladi diialnosti ukoopspilky u druhii polovyni 1940-ykh – 1980-ykh rr [Town and Country: disparity in the product providing an example Ukoopspilka in the second half of the 1940s - 1980s]. *Hileia*, (92), 67–69. [in Ukrainian].
- Sydorovych, O. S. (2016). Vyrishennia prodovolchoi problemy u 1960-ykh – 1980-ykh rr.: mistse i rol spozhyvchoi kooperatsii. [The solution of the food problem in the 1960–1980-ies.: The place and role of USSR consumer cooperatives]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (46), 291–294. [in Ukrainian].
- Sydorovych, O. S. (2016). Zahotivelna diialnist spozhyvchoi kooperatsii URSSR u 1960-80-ti rr. yak skladova ahrarnoi polityky derzhavy [Harvesting of USSR consumer cooperatives in 1960-80-ies as part of the agrarian policy of the state]. *Visnyk ahrarnoi istorii*, (15), 96–103. [in Ukrainian].
- Sydorovych, O. S. (2018). Osoblyvosti ta stan zabezpechennia meshkantsiv sela prodovolchymy tovaramy v URSSR u druhii polovyni KhKh st [Features and situation with providing food for villagers in the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century]. *Visnyk ahrarnoi istorii*, (23-24), 128–136. [in Ukrainian].
- Tymoshenko, V. I., Hryshchenko, Ye. I., & Kondratiuk, R. Yu. (1999). Istoriiia spozhyvchoi kooperatsii Malynshchyny do 90 – richchia dnia stvorennia [History of the consumer cooperative of Malyn to the 90th anniversary of its establishment]. *Kur'ier*. [in Ukrainian].
- Vahitov, K. I. (1991). Potrebitelskaya kooperaciya SSSR [Consumer cooperation in the USSR]. *Ekonomika*. [in Russian].
- Vytanovych, I. (1964). Istoriiia ukrainskoho kooperatyvnogo rukhu [History of the Ukrainian cooperative movement]. *Tovarystvo ukrainskoj kooperatsii*. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2018). Ukrainska radianska istoriohrafii: Suchasnyi stan doslidzhen [Ukrainian Soviet historiography: Current state of research]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universtyetu "Ostrozka akademiia"*, (27), 242–249. <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6883/1/38.pdf> [in Ukrainian].

Zadorozhnyj, V. K. (1957). Rol potrebitelskoj kooperacii SSSR v ukreplenii tovarnyh svyazej mezhdou gorodom i derevnej [The role of consumer cooperation in the USSR in strengthening trade relations between city and countryside] [Avtoref. dis. kand. ekon. nauk]. Moskva. [in Russian].

Zhadanov, D. P. (1965). Sovetskaya kooperativnaya trgovlya v period razvernutoho stroitelstva kommunizma [Soviet cooperative trade during the period of extensive construction of communism]. [Avtoref. dis. kand. ekon. nauk]. Harkiv. [in Russian].

**CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE SOVIET
SYSTEM IN THE SECOND HALF OF THE 1940S - 1980S:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

Oleksandr Sydorovych

Doctor of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian sciences,
Separated Subdivision NULESU «Nizhyn Agrotechnical Institute», Nizhyn

Nataliia Lemish

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian
sciences, Separated Subdivision NULESU «Nizhyn Agrotechnical Institute», Nizhyn

Viktor Lytovchenko

Candidate of Sciences in Philosophy, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian
sciences, Separated Subdivision NULESU «Nizhyn Agrotechnical Institute», Nizhyn

Abstract. *The purpose of the article is to define and analyze the historiographic work problems of the consumer cooperative of Ukraine in the second half of the 1940s - 1980s years. The scientific novelty of the publication is a comprehensive analysis of historiography problems of the place and role of consumer cooperation in the socio-political and socio-economic life of Ukraine in the second half of the 1940s -1980s. Conclusions.* As of today in works on economic, agrarian and of the social and political history of Ukraine in the second half of the 20th century consideration of the consumer cooperative of the Ukrainian SSR as one of the important elements of the collective farm and state farm system of the agrarian sector of the economy and social infrastructure of the Ukrainian Soviet village remains quite fragmented. Most studies that look at history of the Ukrainian village of the 1940s - 1980s, remember the consumer cooperative mainly in the context of the social and domestic conditions of life of Ukrainian peasantry. This lacuna is filled by works of an educational nature (manuals for cooperative universities) on the history of the cooperative movement and consumerism collaborations written by researchers working in educational institutions in spheres of management of the Ukoopspilka. The mentioned works shed light on history of consumer cooperation in different eras with different political systems and economic system. This does not fully allow a careful approach to crystallization of the essence of the processes that took place with consumer cooperation in a certain historical period of time. However, attempts to objectively approach the assessment of place and role of consumer cooperation in the socio-economic history of Ukraine in the second half of the 40s - 80s of the 20th century, which began only in the period of reconstruction and since then continue to this day, need further efforts.

Key words: consumer cooperation, Ukrainian SSR, historiography, Ukrainian village.

**ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ ВАЛЕНТИНИ КОЧУР У КУЛЬТУРНО-
МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ –
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук,
професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Загребельна Ніна Іванівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: n.i.zahrebelna@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8620-9291>

***Анотація.** Стаття присвячена комплексному біографічному дослідженню життєвого та творчого шляху видатної української оперної співачки Народної артистки України, солістки Національної опери України імені Т. Г. Шевченка, педагогині-вокалістки, професорки Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського Валентини Кочур (Бірюкової). У статті вперше розглядається вплив родинного виховання на становлення майбутньої співачки, аналізуються основні етапи становлення, творчі досягнення, педагогічна діяльність Валентини Кочур, її роль та місце в культурно-мистецькому просторі України. Сучасний стан розвитку історичних студій в Україні характеризується зростанням науково-дослідницького інтересу до вивчення біографій окремих видатних постатей з історії українського оперного мистецтва, тим самим надаючи сучасному музикознавству якісно нових характерних рис, які не були притаманні попереднім періодам історіографії. Крім того, тенденції до змін, що відбуваються на сучасному етапі формування українського суспільства як невід'ємної складової європейського культурного простору, ставлять на порядок денний вирішення кризових явищ, що є характерним для цього процесу. Все це зумовлює необхідність пошуку авторитетів нації, які своєю життєтворчістю демонструють позитивні приклади майбутнім поколінням українців. Одним із таких моральних та духовних авторитетів для українського суспільства справедливо вважається Валентина Олексіївна Кочур. Тому вивчення місця та ролі цієї видатної співачки у формуванні української культури останньої третини ХХ – початку ХХІ століття, її творча, концертна та педагогічна діяльність є актуальними для сучасної української персоналістики та мистецтвознавства.*

***Ключові слова:** опера, театр, Валентина Кочур, мецо-сопрано, мистецтво, Кармен, Ортруда, Еболи, репертуар, консерваторія, партія.*

Постановка проблеми. В українській сучасній гуманістиці одним із найбільш актуальних напрямів є сучасна біографістика. Комплексну можливість реконструювати маловивчені аспекти життя та діяльності визначних історичних

персоналій, сформулювати дефініцію творчої особистості за допомогою сучасних наукових досліджень забезпечує біографічний метод дослідження. Тому метою нашого біографічного дослідження є комплексне висвітлення особистості української видатної оперної дівки Валентини Кочур у контексті розвитку музичної культури України другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Валентина Олексіївна Кочур (Бірюкова) (1941 р.) – видатна українська оперна співачка, мецо-сопрано, народна артистка України, професорка Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, прима Національної опери України імені Т. Г. Шевченка [Немкович, 2008, с. 583].

У репертуарі оперної дівки Валентини Кочур налічується понад п'ятдесят втілених оперних партій. Працюючи на сцені столичної опери, В. Кочур створила самобутню галерею вокально-сценічних образів українських, західноєвропейських та інших композиторів. Особливістю творчої індивідуальності та неповторності співачки були її досвід роботи та ретельна праця над кожною партією. Вокальна експресія, яскравість і насиченість звучання голосу протягом усього діапазону, тонко розроблена гама динамічних відтінків, внутрішнє натхнення у кожній проспіваній фразі залишали неповторне за силою враження глядачів про сценічну майстерність Валентини Кочур [Немкович, 2008, с. 583].

Окрему сторінку вокальної творчості Валентини Кочур становить концертна діяльність. До її філармонічних програм ми можемо віднести старовинні романси, твори композиторів періоду ХVІІ – ХVІІІ ст., народні пісні. Співачка проживала кожен виконуваний нею твір, змушуючи співпереживати слухачів [Немкович, 2008, с. 583].

Оперна співачка В. Кочур зачарувала своїм голосом не лише українських шанувальників оперного співу, а й поціновувачів оперного мистецтва поза межами України – у Польщі, Румунії, Нідерландах, Данії, Швейцарії, Німеччині та інших країнах. Ці виступи мали надзвичайний успіх, а талановиту українську оперну співачку В. Кочур було визнано найкращою виконавицею партії Ортруди в опері Р. Вагнера «Лоенгрін» [Немкович, 2008, с. 583].

Так, своєю творчістю В. Кочур продовжила найкращі традиції українського оперного виконавства, збагачуючи його цікавими і неповторними інтерпретаціями класичних і сучасних партій, активно сприяючи інтеграції національної української опери до європейського музичного життя кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Мета статті. Проаналізувати вплив родинного виховання на становлення майбутньої оперної співачки, основні етапи становлення, творчі досягнення, педагогічну діяльність народної артистки України Валентини Кочур, її роль та місце в культурно-мистецькому просторі України другої половини ХХ – ХХІ ст.

Історіографія та джерела. Творчості та висвітленню життєвого шляху солістки Національної опери України, видатній педагогині В. Кочур присвячено ряд енциклопедичних статей [Гнидь, 2004; Грисенко, 1978; Жигінас, 2016; Тулянець, 2021] та наративних публікацій у газетних та журнальних виданнях [Москалець, 1998; Абрамова, 1976; Слободянки, 1990]. Початок науковому узагальненню біографії оперної дівки покладено у науковій студії М. Яретика [Яретик, 2024]. Тому відсутність комплексного дослідження обумовлює необхідність наукового висвітлення творчості української оперної мисткині.

Важливим джерелом для нашого дослідження стали спогади самої В.О. Кочур [Жигінас, 2016].

Виклад основного матеріалу. Кочур (Бірюкова) Валентина Олексіївна з'явилася на світ 5 вересня 1941 року в передмісті Донецька в родині шахтарів. Батько – Олексій Опанасович Бірюков, був майстром гірничої справи, працював на шахті № 8 (помер досить рано, коли йому було лише 43 роки). Мати – Степанида Фадеївна, жінка яка народила й чудово виховала восьмеро дітей – трьох синів та п'ятьох доньок, ставши «Матір'ю-героїнею», нагородженою орденом «Материнська Слава». Будучи депутаткою місцевої ради вела досить активну громадську діяльність. Валя – наймолодша і улюблениця в родині, про яку всі піклувалися. «Пам'ятаю кожную мамину зовнішню рису: очі – ніжні та суворі, зосереджені складки в куточках губ, прямо зачесане волосся і ніжні, теплі, сильні та працьовиті мамині руки, які пахли хлібом, рідною оселею, дитинством. Оточена любов'ю та сімейним піклуванням, я тягнулася до сонця та світла. Почувши музику чи пісню, затихала, уважно вслухаючись, із цікавістю споглядала чорну радіотарілку, звідки доносились чарівні звуки. Мама гарно співала народні пісні, знала їх незліченну кількість, і діти їй підспівували. У сім'ї завжди звучали народні пісні, без них не минав жоден день нашої родини. Усі без винятку діти нашої великої родини були музично обдарованими. Старша сестра Марія напередодні війни вступила до музичного училища по класу вокалу, але Друга світова війна перекреслила плани багатьох» - згодом ділитиметься своїми спогадами В. Кочур [Жигінас, 2016, с. 7].

Як засвідчують старші брати та сестри, з дитинства маленька Валя виділялася серед усіх своїх братів і сестер яскравістю та неабиякою чистотою звучання дитячого голосу. Вона швидко стала улюбленицею всіх сусідів. Старий клен, що височів у дворі й дарував затінок у спекотні дні, був першим свідком і «першою сценою» для майбутньої співачки, адже на нього вона підіймалася й співала улюблених пісень, вивчених із мамою, почутих по радіо. Уже тоді дівчинка дивувала бездоганною музичною пам'яттю, і радість «слухачів» не мала меж. Дуже часто, коли земляки працювали на своїх подвір'ях, городах, юна Валентина-артистка влаштовувала справжній музичний супровід їхній роботі [Жигінас, 2016, с. 7].

Криваве полум'я Другої світової війни, евакуація, післявоєнна розруха, голод 1946-1947 рр., матеріальні, фінансові, продовольчі труднощі багатодітної родини – ось чинники, що вплинули на формування особистості В. Бірюкової та її шлях до становлення як оперної співачки. У роки Другої світової війни сім'я Бірюкових, у тому числі й восьмеро дітей, були евакуйовані у Сталінградську область. «Мама розповідала, що ми їхали повозкою, бачили всі жахіття війни. Люди з дітьми кидалися в річку, рятуючись від бомбардувань. По дорозі на мені від холоду примерзали пелюшки. Мама просилася до людей у хати погрітися, перепеленати мене. Прибувши до місця призначення, я захворіла. Стан був тяжким, але один чоловік порадив моїй мамі їсти лише груші-дички та годувати мене своїм молоком, що мама і зробила. Мабуть, це мене, малу, і врятувало», – занотує у свої спогадах Валентина Олексіївна [Жигінас, 2016, с. 9].

Повоєнний голод 1946-1947 рр.. Старші діти – в школі, мама – на роботі, в хаті холодно, дві маленькі сестрички Валентина та Світлана шукають у печі картопляне лушпиння і мріють, щоб мама якнайшвидше повернулася з роботи, бо мама – це тепло, це їжа... Відчуття голоду затьмарює всі думки. Ці картини минулого

назавжди вкарбуються у пам'ять дівчинки. Але і стануть тими життєвими обставинами, що визначатимуть і риси особистості майбутньої оперної діви, сформуєть її талант до перевтілення у художні образи, на високому емоційному рівні відчувати своїх оперних героїнь. Мабуть, це були найтяжчі роки в матеріальному розумінні. Напівголодні діти з нетерпінням чекали на весну, бігали на город подивитися, чи не виросла ще лобода. Влітку рвали та їли чорний паслін, аби хоч трохи приглушити відчуття голоду, ходили за залізницю в посадку, де росла маленька дика яблуня, їли кислі яблука, гралися та, граючи, жартували. «Після смерті батька моя мама була змушена працювати на різних роботах, аби прогодувати всіх нас. Де тільки не доводилося працювати, які тільки спеціальності не опанувала за весь час своєї трудової діяльності мама, беручись за найтяжчу працю, збирала жіночі бригади для роботи в радгоспах, на кагатах, вела домашнє господарство. Часто згадую, як мама тягне тяжкі дерев'яні колоди у двір хати, сама рубає дрова – дітям потрібне тепло. Звідки лише бралися сили? Сама бідно вдягнена, напівголодна, не дала пропасти дітям, усіх підняла, всіх вивчила, вивела в люди», – згадувала згодом Валентина Олексіївна [Жигінас, 2016, с. 10].

Жили дружно у великому багатоквартирному одноповерховому будинку, побудованому ще на початку ХХ століття. У ньому практично проживало 5 сімей. Не зважаючи на постійну зайнятість мами, дітям приділялося достатньо уваги, знаходився час для виховання. Одного разу Валентина знайшла дощечку на колесах і захотіла лишити її собі, однак мама суворо наказала ніколи не брати нічого чужого і прослідкувала, за тим, щоб дівчинка повернула знахідку на місце [Яретик, 2024, с.275].

З дитинства Валентині прищеплювали любов до порядності, чесності, щедрості, відповідальності, доброти. Всі діти в родині зростали добрими, працелюбними та слухняними. Діти підростали у скромній домашній обстановці, постійній праці, в повазі до старших, у беззаперечному послуху та великій любові до матері. Старші діти піклувалися про молодших [Яретик, 2024, с.275].

Щоденний режим однаково повторювався щодня: зранку Валентина підіймалася з ліжка, коли мами вдома вже не було, не снідала, одягалася, брала полотняну торбинку з зошитами, маленьку сумочку, пошиту мамою спеціально для чорнильниці, і напівсонна йшла на навчання до школи. Тяга до знань, бажання отримати освіту допомагали долати труднощі, були сильнішими за голод і холод. Валентина швидко навчилася читати й ніколи не розлучалася з книгою. Читала все, що потрапляло під руки. Вона не мала часу на читання книг після школи, але вечори були у її розпорядженні. Вона із захопленням переживала кожен прочитаний нею сюжет із книг, читала до пізньої ночі. Читання книг давало можливість пізнавати світ, розширювати власний лексичний запас, формувало естетичний смак [Яретик, 2024, с.276].

У молодших класах школи навчатися було дуже цікаво, але голод часто заважав сконцентрувати увагу. Постійне відчуття голоду, холоду назавжди закарбувалося в дитячій свідомості маленької Валентини, але вчителі з батьківською опікою, великою людською увагою ставились до дітей. І діти старалися. Погані оцінки не визнавалися в родині Бірюкових. Мама суворо слідкувала за успішністю своїх дітей, і діти не засмучували своєї мами [Яретик, 2024, с.276].

У школі Валентина Кочур навчалася добре. Особливо добре давалися їй предмети гуманітарного циклу. Одним із найулюбленіших предметів для Валентини стала література. Класний керівник і досвідчений педагог Лідія Миколаївна Лепіхова вводила дітей у світ прекрасного, навчала на літературних прикладах відрізнити добро від зла, обирати й засвоювати найкраще, слідувати прикладу літературних героїв. Прізвисько «артистка» міцно закріпилося за Валентиною ще в шкільні роки. Вона із задоволенням співала перед однокласниками біля дошки, на оглядах художньої самодіяльності, для комісій, які приїжджали в школу з перевіркою, відстоювала честь школи. Валентина завжди хотіла співати, і для неї це було справжньою радістю [Яретик, 2024, с.276].

Школяркою Валентина Бірюкова співала в дитячому хорі Донецького палацу піонерів, була солісткою цього колективу. На обдарованість дівчинки звернув увагу хормейстер і, виділяючи для Валі додатково час, розучував із дівчинкою нові твори. Майбутня співачка вже тоді не уявляла свого майбуття без пісні, однак матеріальні труднощі родини стали головною перепоною на шляху до вступу та навчання в музичній школі. Пізніше Валентина Бірюкова співала в ансамблі бандуристів Палацу культури імені Максима Горького, була активною учасницею художньої самодіяльності, виступала перед однокласниками середньої школи № 70 на шкільних вечорах, вивчала багато нових пісень і з великим задоволенням їх виконувала. «Тяжко жилося в післявоєнні роки, однак усі ми любили співати та слухати з чорної тарілки-репродуктора класичну музику, саме на класиці виховувалось наше покоління. Пам'ятаю сильний, красивого тембру голос мами і ніжні юні голоси сестер та братів. Любили слухати голоси С. Лемешева, І. Козловського, Н. Обухової, Лоліти Торес, З. Долуханової, Л. Руденко, Б. Гмирі та всіх, кого нам пропонували послухати в тогочасних музичних передачах» (зі спогадів В. Кочур) [Жигінас, 2016, с. 18-19].

Отже, Валентина Кочур не мала комфортних умов для розвитку власного таланту. Пройшла воістину тернистий шлях до оперного Олімпу. Родина та її підтримка відігравали визначальну роль у житті Валентини Кочур. Саме рідня сприяла формуванню тих засад її особистості, що згодом вирізнять її серед однолітків і дозволять у майбутньому стати визначною оперною співачкою. Ті людські якості, які сформувалися ще в дитинстві, Валентина пронесла через усе життя: взаємодопомога, повага до людей, сердечність, співчуття, добрі справи стали визначальними в її житті.

Після закінчення школи Валентина Кочур деякий час працювала на механічному заводі інструктором фізкультури та організатором художньої самодіяльності. Їй дуже хотілося навчатися в музичному училищі, але в неї не було спеціальної підготовки. Багато сил та енергії вона віддавала своїй основній роботі, організовувала багато цікавих концертів, спортивних свят. У вільний від роботи час брала активну участь у художній самодіяльності клубу шахти № 8 «Ветка», співала в концертах, її виступи користувалися великою популярністю. На одному з таких концертів її почув донецький композитор Григорій Горбань. Професійні музиканти допомагали талановитій молоді, спрямовували перспективну молодь в потрібному напрямку, допомагали розвитку їх талантів. Завдяки донецькому композитору Григорію Горбаню Валентина Кочур стала на мистецьку стежу [Яретик, 2024, с.276].

Саме за його пропозицією в 1960 р. Валентину запросили на прослуховування до Українського ансамблю пісні і танцю при Донецькій обласній філармонії. Комісія була вражена красивим від природи тембром голосу молодої співачки, її виконавським стилем. Юну співачку відразу запросили в професійний колектив, у якому вона пропрацювала два роки. У 1962 році Валентина успішно склала іспити і стала студенткою Донецького музичного училища. Зміни, які сталися в житті Валентини Олексіївни, були воістину доленосними, на життєвому шляху майбутньої оперної зірки траплялися люди, які бачили в ній потужний потенціал та сприяли його повноцінному розкриттю. В училищі майбутня оперна співачка навчалася сумлінно, не пропускала жодного заняття. Справжньою школою вокальної та акторської майстерності для Валентини стали оперні вистави столиці, які відвідувала з величезною цікавістю. Під впливом особистих вражень у неї формувався вокальний смак, вони створювали бачення та розуміння застосування акторських прийомів у роботі над різними образами оперного жанру [Яретик, 2024, с.276].

Підготовка професійного оперного виконавця – процес особливий, він потребує підготовки за кількома напрямками водночас. Не кожному вдається його подолати, адже він вимагає не лише мобілізації волі, концентрації сил, а й самозречення задля служіння Високому Мистецтву. Під час навчання на третьому курсі музичного училища Валентина Бірюкова як найкраща студентка отримала рекомендацію на участь у Республіканському огляді музичних училищ України, який проходив у Харкові. Валентина була в числі виконавців, які мали честь виступити на заключному концерті в Києві. Виступ був настільки блискучим, що талановитій вокалістці порадили вступати до Київської консерваторії. У 1965 році на основний курс вокального відділення Київської державної консерваторії вступило чотири хлопці та одна дівчина – Валентина Бірюкова [Грисенко, 1978, с. 44].

Викладачем вокалу Валентини Кочур стала Лариса Архипівна Руденко, провідна мецо-сопрано Київської опери, відома особистість, яка вирізнялася високою внутрішньою культурою, надзвичайною скромністю, стриманістю. Блискучий педагог, вона не шкодувала сил на виховання молодих вокалістів – своїх студентів, щедро ділилася з ними багатим професійним досвідом та знаннями [Грисенко, 1978, с. 44].

Основними вимогами завжди було бездоганне звуковедення і кантілена, вокальна і артистична техніка, самовіддача, перевтілення, відвертість виконання музичних творів. Ці педагогічні принципи були основними для студентів вокального класу професора Руденко Л. А., під керівництвом якої виросла ціла плеяда майстрів вокального мистецтва [Грисенко, 1978, с. 45].

Унікальна атмосфера консерваторії формувала особисті якості відомої у майбутньому співачки, акцентуючи увагу на пріоритетах та визначаючи життєву мету. Заняття з постановки голосу стали для Валентини Кочур сенсом усіх років, проведених у цьому навчальному закладі. Завдяки таким особистісним рисам як висока працездатність, працелюбність, уміння мобілізуватися та досягати поставленої мети майстерність напрацьовувалась поступово. Саме особисте стремління до власного розвитку та «материнська» опіка з боку викладача Лариси Архипівни забезпечили позитивні результати в навчанні Валентини Бірюкової. Зі слів Лариси Архипівни: «Вже ближче до випускного курсу Валентина була цілком

сформованою, зрілою особистістю, впевненою у власних силах, психологічно та професійно підготовленою до самостійної творчої діяльності» [Жигінас, 2016, с. 45].

У 1970 році Валентину Бірюкову як випускницю вокального факультету консерваторії прийнято на стажування до столичної опери. Партія Ольги з опери П. Чайковського «Євгеній Онегін» була дебютною для юної співачки. Партнером по сцені був Костянтин Огневий, диригував Лев Миколайович Венедиктов. Період стажування був надзвичайно плідним, співачка професійно відпрацювала довірені їй оперні партії. Утім, сподівання, що вдасться увійти до числа виконавців провідного репертуару столичної опери, було лише мрією, тому в 1972 році Валентина поїхала до Новосибірського театру опери та балету. Саме на сцені цього театру молода співачка виросла до солістки, пройшла період свого становлення. Багато часу доводилось віддавати сольним концертам, записам на телебаченні, виступам по радіо. Співачка мала значний успіх завдяки своїй невичерпній енергії, творчій спразі та надзвичайній працелюбності [Жигінас, 2016, с. 45].

Валентину Бірюкову було запрошено на конкурс оперних співаків, що проходив у Дніпропетровську, метою якого було створення трупи для нового оперного театру: «Незважаючи на перспективи у Новосибірську, я сумувала за рідною Україною, де лишилися всі родичі, моя педагог Л. А. Руденко, за місцями, де минули найкращі роки мого життя. І я дуже захотіла повернутися до своїх джерел, ближче до рідної домівки» [Жигінас, 2016, с. 64].

У Дніпропетровському оперному театрі конкурсанткою В. Кочур було підготовлено оперні партії, які принесли їй визнання і славу. Робота з наставниками-професіоналами своєї справи дала плідні результати. Не злічити всіх відгуків музичної преси різних видань, публікацій у журналах, газетних статтях. «Партію Кармен Валентина омріяла давно – вона здавалася вершиною, до якої ще довгий шлях, а підготувала її напрочуд швидко. Та кожний спектакль у неї не схожий на попередній: у театрі, на відміну від інших видів мистецтв, робота над роллю триває протягом життя вистави. І тут ми можемо назвати таку рису характеру Валентини, як неспокій. Який би успіх не випав на долю тієї чи іншої роботи, вона ніколи не була задоволена собою повністю. Це зовсім не самоприниження, навпаки – висока вимогливість до себе. Ця весела, запальна юначка вміла відмовитися від будь-якої розваги заради роботи. Вона працювала в одному з найкращих на той час у країні Новосибірському оперному театрі. Валентину Кочур уже знають у місті і, побачивши в програмі серед виконавців ім'я заслуженої артистки УРСР В. О. Кочур, ми щоразу радіємо новій зустрічі зі справжнім митцем, привабливою, глибокою і розумною людиною», – зазначалося у рецензії на виставу у газеті «Зоря» від 18-го травня 1976 р. [Абрамова, 1976].

Артистка з неабияким задоволенням виступала перед широкою аудиторією слухачів, нерідко давала згоду на виступи з концертами не заради грошей або слави, а й заради безкорисливого служіння рідному народові. У цьому проявлялася її активна громадянська позиція – співачки, людини та особистості. «Саме в Дніпропетровську я вперше відчула себе по-справжньому оперною примадонною. Це підтверджувало ставлення глядачів опери, їхня увага під час активної концертної діяльності, повага керівництва театру, колег по сцені», – згадує Валентина Олексіївна [Жигінас, 2016, с. 65].

У травні 1976 року Валентину запросили до Київського оперного театру на прослуховування для виконання партії Кармен в однойменній опері Ж. Бізе, після чого зарахували до штату театру на провідну посаду солістки опери. Це стало новим етапом у творчій кар'єрі Валентини Кочур. Талант і працелюбність, володіння високою виконавською технікою та сценічною майстерністю забезпечили Валентині можливість без жодних перепон увійти до складу трупі й стати її органічним цілим на довгі роки. З року в рік солістка відшліфовувала свій вокальний талант, примножуючи та вдосконалюючи власну майстерність. Особливістю творчої індивідуальності та неповторності співачки були її досвід роботи, копітка праця над кожною новою партією. Так творча кар'єра Валентини Олексіївни – це поступового сходження на мистецький столичний Олімп [Гнидь, 2003, с.155].

Сцена столичної опери стала для Валентини Кочур місцем сили і творчого злету. Співачка оволоділа репертуаром світової оперної класики, створила неповторну галерею вокально-сценічних образів українських, російських та західноєвропейських композиторів. Кожна нова роль, яку доводилося зіграти, – це заглиблення в новий світ, пізнання нового інформаційного простору, опрацювання літератури, робота з концертмейстером, режисером та диригентом, розробка мізансцен тощо. Передусім це постійний пошук. Феномен творчості Валентини Кочур – це голос, помножений на незвичайну працелюбність, самовіддане служіння музам, рідному театру. Це створило неперевершений образ співачки-майстрині, жінки з цікавою долею, великим благородним серцем, яка була провідною виконавицею таких вокальних партій як Кармен (з опери «Кармен» Бізе), Азучена, Амнеріс, Еболі, Ульріка (в операх Верді «Трубадур», «Аїда», «Дон Карлос», «Бал-маскарад»), Орфей (в опері Х. Глюка «Орфей»), Ортруда (в опері «Лоенгрін» Вагнера, за виконання ролі Ортруди виконавицею названо «Кращою артисткою 1995 року» й нагороджено скульптурною композицією іспанського архітектора Монсеррат Ріблес «Образ мрій», співачка визнана найкращою «Ортрудою» у світовому оперному мистецтві) [Слободянки, 1990], графиня Монморансі (в опері А. Рудницького «Анна Ярославна – королева Франції»), Ольга, Няня, Любов, Графиня (в операх П. Чайковського «Євгеній Онєгін», «Мазепа», «Пікова Дама»), Шинкарка, Марфа, Хивря, Марина Мнішек (в операх М. Мусоргського «Борис Годунов», «Сорочинський ярмарок», «Хованщина»), Княгиня (в опері А. Даргомижського «Русалка»), Ваня (в опері М. Глінки «Іван Сусанін»), Кончаківна (в опері «Князь Ігор» А. Бородіна), Любаша, Нежата, Любава (в операх Н. Римського-Корсакова «Царівна-наречена», «Садко»), Мати (в опері «Арсенал» Г. Майбороди), Аक्सинія (в опері «Тихий Дон» І. Держинського), Настя (в опері «Наймичка» М. Вериківського), Настя (в опері «Тарас Бульба» М. Лисенка), Мавра (в опері «Золотий обруч» Б. Лятошинського) та багато інших партій в операх вітчизняної та зарубіжної класики [Немкович, 2008, с. 583].

У пресі минулих років зазначалося: «Свою першу пристрасну мрію Валентина Кочур – солістка Національного театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка – пам'ятає досі. У дитинстві нинішня народна артистка України, володарка розкішного мецо-сопрано та значного, на думку вокалістів, діапазону мріяла взагалі не співати, а грати на фортепіано або скрипці, «тримаючи» власною грою повний зал. Загалом мрія збулася, тільки В. Кочур «тримає» публіку інструментом, створеним не майстром, а природою – власним голосом» [Москалець, 1998, с. 9].

Висновки. Валентина Кочур, на наше глибоке переконання, – це видатна співачка культурно-мистецького простору України другої половини ХХ – початку ХХІ століття, народна артистка України, видатний майстер оперного мистецтва України в контексті європейського музичного життя кінця ХХ століття. У репертуарі Валентини Кочур налічується понад п'ятдесят втілених партій. Образи, створені нею, яскраві й непересічні. Солістка опери володіє сильним характером, є яскравою особистістю, досконало володіє вокальною технікою, акторською майстерністю. Як педагог Валентина Олексіївна й нині щедро ділиться зі студентами Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського власними знаннями та досвідом. Вона, без сумніву, видатна педагогиня, професорка, її учні мають змогу вчитися у неї не тільки вокальної майстерності, а й справжнього синкретичного мистецтва. Використання творчого досвіду оперної співачки Валентини Кочур є важливим та актуальним для виховання та підготовки майбутніх українських оперних виконавців. Своєю творчістю Валентина Кочур продовжує найкращі традиції українського оперного виконавства, збагачуючи його цікавими та неповторними інтерпретаціями класичних і сучасних партій, активно сприяючи інтеграції українського оперного мистецтва незалежної України в європейське музичне життя кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Список використаних джерел та літератури

- Абрамова Т., 1976. Сьогодні співає Валентина Кочур. *газета «Зоря»*.
- Гнидь Б., 2003. До історії Національної опери України / Б. Гнидь. Київ: *Національна Музична Академія України ім. П. І. Чайковського*, 200 с.
- Грисенко Л., 1978. М. Лариса Руденко / Л. М. Грисенко. - К.: *Музична Україна*, 56 с.
- Жигінас Т. 2016. Валентина Кочур. Мене снився сон... Київ: *Основа*, 136 с.
- Москалець О., 1998. В.Кочур: Моя мрія здійснюється. *Дзеркало тижня*. С. 9.
- Немкович О., 2008. Кочур Валентина Олексіївна. *Українська музична енциклопедія. У 2 т. Т. 2. / гол. Редкол. Г. Скрипник*. Київ: Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 695 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Skrypnyk_Hanna/Ukrainska_muzychna_entsyklopediia_Tom_2/ (дата звернення: 15.12. 2024)
- Слободянки І., 1990. Монолог принцеси Еболі. *Театрально-концертний Київ*. № 16.
- Тулянець А., 2021. Дніпропетровський академічний театр опери та балету як початок сценічних кар'єр виконавців. *Музичний твір у світлі сучасних наукових досліджень. Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Дніпро: ГРАНІ, 85 с.
- Яретик М. 2024. Валентина Кочур: штрихи до творчого портрету. *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак: кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова*. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова. Вип. 9(13). 344 с. - URL: https://if.udu.edu.ua/images/24/05/zbirnyk__2024_913.pdf. (дата звернення: 15.12. 2024)

References

- Abramova T., 1976. Segodnya spivae V. Kochur. *Gazeta «Zorya»* [in Ukrainian].
- Gnyd' B., 2003. Do istoriyi Natsional'noyi opery Ukrainy / B. Gnyd'. - K.: *Natsional'na Muzychna Akademiya Ukrainy im. P. I. Tchaikovs'kogo*, – 200 p. [in Ukrainian].
- Grysenko L. 1978. Larysa Rudenko. *Maystry mystetstv Ukrainy*. - K.: Vydavnytstvo «Muzychna Ukraina», – 54 p. [in Ukrainian].
- Moskalets O., 1998. V. Kochur: My dream is coming true. *Mirror of the week*. p. 9. [in Ukrainian].
- Nemkovich O., 2008. Kochur Valentyna Oleksiyivna // *Ukrainska muzychna entsyklopediya. U 2 t. T. 2 / gol. redkol. G. Skrypnyk*. - Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu mystetstvovnavstva, fol'klorystyky ta etnologiyi NAN Ukrainy., – 695 p. [in Ukrainian].

Slobodianka I., 1990. Monologue of Princess Eboli. *Theatrical and concert Kyiv*. No. 16. [in Ukrainian].

Tulyantsev A., 2021. Dnipropetrovskiy akademichnyi teatr opery ta baletu yak pochatok stsenichnykh kar'ier vykonavtsiv. *Myzychnyi tvir u svitli suchasnykh naukovykh doslidzhen'*. *Materialy V Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*. – D.: GRANI, – 85 p. [in Ukrainian].

Yaretyk M., 2024. Valentina Kochur: touches to a creative portrait. *Dragomaniv historical studies: coll. of science works of young historians / resp. ed. and emphasis. AT. IN. Potylchak: Department of Source Studies and Special Historical Disciplines; historical f-t; Mykhailo Drahomanov State University*. Kyiv: Mykhailo Drahomanov State University Publishing House, Issue 9(13). 344 p. [in Ukrainian].

Zhyginas. T., 2016. Valentyna Kochur. Meni snyvsya son... - K.: *Osnova*, – 136 p. [in Ukrainian].

THE PHENOMENON OF VALENTYNA KOCHUR'S CREATIVITY IN THE CULTURAL AND ARTISTIC SPACE OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Disciplines,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Nina Zahrebelna

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Disciplines,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article is devoted to a comprehensive biographical study of the life and creative path of an outstanding Ukrainian opera singer, People's Artist of Ukraine, soloist of the National Opera of Ukraine, teacher-vocalist, professor of the Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music Valentyna Kochur (Biryukova). The article examines for the first time the influence of family upbringing on the formation of a future singer, analyzes the main stages of formation, creative achievements, pedagogical activity of Valentyna Kochur, her role and place in the cultural and artistic space of Ukraine. The current state of development of historical studies in Ukraine is characterized by the growth of research interest in the study of the biographies of individual outstanding figures from the history of Ukrainian opera art, there by giving modern musicology qualitatively new characteristic features that were not inherent in previous periods of historiography. In addition, the trends towards changes taking place at the current stage of the formation of Ukrainian society as an integral component of the European cultural space put the resolution of crisis phenomena, which is characteristic of this process, on the agenda. All this necessitates the search for the nation's authorities, who demonstrate positive examples to the future generations of Ukrainians through their creativity. Valentyna Oleksiivna Kochur is rightly considered one of such moral and spiritual authorities for Ukrainian society. Therefore, the study of the place and role of Valentyna Oleksiivna Kochur in the formation of Ukrainian culture of the last third of the 20th – beginning of the 21st century, her creative, concert and pedagogical activity is relevant for modern Ukrainian personalism and art studies.*

Key words: *opera, theater, Valentyna Kochur, mezzo-soprano, art, Carmen, Ortruda, Eboli, repertoire, conservatory, party.*

ДОСВІД ЄС У ВПРОВАДЖЕННІ ІННОВАЦІЙ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Корнійчук Богдан Віталійович

студент магістратури,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: korniichuk.ok@gmail.com

Грушецький Богдан Павлович

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: bodyahist@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6483-8633>

Анотація. *Мета дослідження* – аналізувати досвід Європейського Союзу у впровадженні інновацій для відновлення економіки та визначення його ефективності та переваг для економічного вдосконалення України. **Методологія** спирається на принципи науковості та об'єктивності з метою глибокого розуміння інноваційного досвіду Європейського Союзу. Для досягнення цієї мети застосовано ряд методів, що об'єднують аналіз, узагальнення та системний підхід до вирішення дослідницьких завдань. **Наукова новизна** дослідження охоплює актуальну та практично значущу тему, оскільки в контексті сучасних викликів та змін у світовій економіці, інновації стають ключовим чинником для відновлення та розвитку економіки. **Висновки.** Результати дослідження мають важливе значення для формулювання рекомендацій щодо впровадження інноваційних практик в умовах відновлення економіки України, сприяючи сталому розвитку та конкурентоспроможності країни на світовому ринку.

Ключові слова: Європейський Союз, інновації, економіка, Україна, відновлення економіки.

Інновація – це процес вдосконалення того, що вже існує, будь то продукт, послуга або процес. Це може означати невеликі зміни або повну перебудову системи чи створення нового маркетингу для нового продукту. Однак незалежно від форми, інновації завжди включають креативність і ризик. Компанії та держави, які систематично впроваджують інновації, часто є більш успішними, оскільки інновації стають ключовими факторами для економічного зростання.

Іншими словами, інновації вкрай важливі для розвитку і успіху в сучасному бізнес-середовищі. Це означає, що підприємства повинні постійно вдосконалювати свої продукти, процеси та послуги, використовуючи нові науково-економічні та технічні знання. Інновації дозволяють підприємствам залишатися конкурентоспроможними, реагувати на зміни на ринку та досягати сталого росту. Також, вони сприяють підвищенню продуктивності виробництва, оптимізації бізнес-процесів та зменшенню витрат. Це призводить до збільшення обсягів виробництва та загальної ефективності, сприяючи економічному росту. Інновації можуть відкривати

нові ринки та створювати нові можливості для бізнесу, що в свою чергу призводить до збільшення торгівлі, розвитку нових галузей та зростання кількості робочих місць.

Витрати на інновації мають численні переваги, оскільки кожна технологічна робота з розвитку інновацій підтримує три робочі місця в інших сферах економіки. Можемо сказати, що інновації часто мають каскадний ефект на інші галузі економіки. Наприклад, якщо компанія розробляє нові технології в сфері енергоефективності, це може позитивно впливати на галузі будівництва, виробництва матеріалів, технологій електроенергії тощо, а в кожній з цих підгалузей будуть необхідні додаткові робочі місця.

Україна має значний потенціал для розвитку інновацій спільно з Європейським Союзом. Як вже неодноразово зазначалось - інновації є важливим фактором економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності як компаній так і країни в цілому. Тож процес спільного розвитку інновацій є вкрай необхідним та важливим для відновлення економіки України.

Зважаючи на триваючу загарбницьку війну з боку Росії, Україна стикається з нищенням дослідницької та цивільної інфраструктури, а також дедалі більшими матеріально-технічними та фінансовими труднощами у підтримці дослідницької діяльності в країні, також Україна зіштовхується з небезпечним відтоком людських ресурсів та «мізків» країни. Проте варто відзначити, що Україна вже активно бере участь у програмах Horizon Europe та Євроатом без необхідності фінансового внеску як мінімум на 2021 та 2022 роки, й існує загальне заохочення заявників створювати можливості для українських дослідників, які постраждали від війни. Участь українських власників бізнесу в європейських програмах підтримки та розвитку інноваційної бізнес-діяльності є важливою складовою у відродженні економіки нашої держави. Важливим аспектом є доступ учасників програми до фінансових інструментів стимулювання інвестицій, які здебільшого представляють з себе грантові інвестиції.

Також, цікавою програмою є «EU4Business» - це комплексна ініціатива, яка охоплює всі заходи ЄС, спрямовані на підтримку малого та середнього бізнесу (далі – МСП) у країнах Східного партнерства. EU4Business включає 43 проекти в регіоні Східного партнерства, які реалізуються як на регіональному, так і на двосторонньому рівнях. Загальний активний портфель становить майже 320 мільйонів євро підтримки ЄС у рамках EU4Business, а також має загальну суму понад 1,96 мільярда євро кредитів, наданих банками-партнерами для МСП у регіоні.

У шести країнах Східного партнерства, серед яких й Україна, EU4Business забезпечує:

1) Доступ до фінансування: включаючи позики в місцевій валюті, фінансування для інвестицій, пов'язаних з експортом, або адаптації до стандартів ЄС, підтримка жінок-підприємців і стартапів; фінансування часто надається через треті сторони, такі як місцеві банки або партнерські організації, більша частина цього стала можливою завдяки непрямому фінансуванню з ЄС у формі кредитних гарантій;

2) Доступ до ринків: через ділові консультації, навчання експорту та можливості спілкування та торговельні місії на ринки ЄС;

3) Доступ до знань: наприклад, надання консультаційних послуг, консультації та технічної підтримки, а також спеціальні тренінги для підтримки розвитку навичок.

З погляду України, перспективи в розвитку інновацій спільно з ЄС обіцяють багато можливостей. Повна асоціація з програмами підтримки дозволяє українським дослідникам та підприємцям активно брати участь у європейських інноваційних проєктах та отримувати фінансову підтримку. Додаткові ініціативи, такі як MSCA4Ukraine та EIC4Ukraine, сприяють мобільності та розвитку інноваційних підприємств в Україні.

Загалом, Європейський Союз має великий інтерес до співпраці з Україною в галузі наукових досліджень та інновацій, що обіцяє позитивні перспективи для розвитку інноваційного потенціалу України.

Список використаних джерел та літератури

Національний проєкт Дія. Бізнес URL: <https://business.diiia.gov.ua>
How Horizon Europe was developed URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe/how-horizon-europe-was-developed_en

References

Natsionalnyi proiekt Diia. Biznes URL: <https://business.diiia.gov.ua> [in Ukrainian].
How Horizon Europe was developed URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe/how-horizon-europe-was-developed_en [in English].

USE OF EU EXPERIENCE IN IMPLEMENTING INNOVATIONS FOR THE ECONOMIC RECOVERY IN UKRAINE

Bohdan Kornichuk

Student

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Bohdan Hrushetskyi

Candidate of Political Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the experience of the European Union in the implementation of innovations for economic recovery and to determine the level of its applicability and likely advantages of its use for improving the Ukrainian economy. The methodology is based on the principles of scientific thinking and objectivity in order to gain a deeper understanding of the innovative experience of the European Union. To achieve this goal, a number of methods combining analysis, generalization and a systematic approach to solving research tasks are used. The research novelty of the study lies in the coverage of an urgent and practically significant topic, because in the context of modern challenges and changes in the world economy, innovations become a key factor for economic recovery and development. Conclusions.* *The results of the study are important for the formulation of recommendations for the implementation of innovative practices during the economic recovery in Ukraine, contributing to the sustainable development and competitiveness of the country in the world market.*

Key words: *European Union, innovation, economy, Ukraine, economic recovery.*

ДЕРЖАВА VS КРАЇНА, НАРОД VS НАЦІЯ (ЕТНОС): ЧИ Є СВІТЛО В КІНЦІ ТУНЕЛЮ?

Калуга Володимир Федорович

доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ
e-mail: kalugavl@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4744-826X>

Анотація. *Мета дослідження:* сприяти розширенню спектру можливих інтерпретацій подій в Україні та навколо неї шляхом осмислення альтернативних загально прийнятому трактуванню змісту понять країна, держава, народ, нація, етнос та співвідношення між згаданими явищами **Методологія:** в основу дослідницької активності покладено здоровий глузд, критичне мислення та смак як ключові «фільтри» активності суб'єкта. Дослідження було б не можливе поза спостереженням, герменевтикою, компаративізмом, абощо. **Наукова новизна:** з огляду на встановлення суттєвої відмінності між явищами «країна» та «держава», а також стратифікації спільноти відповідно до критерію колективної ідентичності пропонується альтернативне бачення причин та джерел процесів, які відбуваються в Україні та навколо неї. **Висновки:** події в Україні і навколо неї значною мірою визначаються якісним складом та характеристиками самих українців, тоді як особливості якісного складу української спільноти добре осмислюється в розрізі особливостей колективного зрізу ідентичності українця в масі своїй.

Ключові слова: Україна, Росія, доктринальні документи.

Якщо на історію подивитися в зміщеному до класичного ракурсі не як на впорядковану сукупність фактів, а як на основу індивідуальної та колективної ідентичності, то за «прошитими» в масовій, а отже і індивідуальній свідомості буденної людини причинами та наслідками тих чи інших подій і процесів схильним до критичного мислення вдасться помітити інші, можливо, навіть шокуючі попервах, образно кажучи, пускові механізми, що приводять в рух та визначають особливості функціонування різного роду соціально-політичні системи і їх елементи.

Тож чи не за кожним сутнісним питанням екзистенціального напрямку, перед яким постає людина в потоці буднів, за великим рахунком криється запит стосовно того, як бути? Як має діяти конкретна особа у тих умовах та обставинах, в яких себе знаходить на поточний момент? Що її спонукає діяти саме так, а не інакше, та на що вона може розраховувати або сподіватися? При цьому слід зважити на практично непереможне «але», яке радикально відображається на стані визначеності стосовно згаданої екзистенційної ситуації. Сучасна людина* за надто малими винятками вже

* У науково-популярному обігу відсутнє акцентування уваги на станах людини. При цьому поняття стан на разі вживається у тому ж контексті, що й стан речовини. Сучаснику відомий практично лише один стан, в якому він безпосередньо перебуває – це стан соціального анабіозу. Тому цей стан вважається єдиним, так би мовити, правильним або нормою. На його фоні стан часткової соціалізації, представлений як прояви суттєвих психічних розладів, приміром, від імбецила до індивіда з

втратила здатність безпосередньо реагувати на поточні виклики, у т.ч. й визначитися. Левова частка її активності, у т.ч. мислення – опосередковані, умовно кажучи, системою*. Відтак ключовим видом, активності, притаманним заклопотаній** істоті є поведінка – система засвоєних в процесі соціалізації і зведених практично до автоматизму, моделей реакції на звичні умови та обставини шляхом копіювання – природний спосіб виховання, на який якнайповніше у своїй дидактиці, окрім інших, спирався В.О. Сухомлинський (на жаль, його досягнення всіляко применшені, бо йшли в розріз з націленістю системи на продукування «гвинтика»), та (соціальної) дресури, себто примусового нав'язування моделей поведінки, відточуючи їх до рівня набутих інстинктів – насильницький (примусовий) спосіб виховання, в реалізації якого відчутний на рівні світового визнання успіх мав зокрема А.С. Макаренко.

Коли мова йде про поведінку, то вона як один із різновидів активності живого, у т.ч. людини відповідає колективному зрізу ідентичності, у даному випадку людини. Останнє, окрім іншого означає, що ідентичність людини є комбінаторним явищем [Kaluha, 2022, р. 65], що передбачає кілька складових та два зрізи: колективний та персоніфікований, як це відображено на малюнку 1.

Малюнок 1. Енерго-інформаційна структура людини (відповідно до комбінації розуміння суті людини в межах східних традицій, платонівського вчення про душу і сучасних уявлень про функціональні властивості людського організму та свідомості)



синдромом Дауна, або ж втрати набутку соціалізації – здорового глузду, себто божевілля, вважається патологією. Насправді це стан, за яким не закріплене стійке поняття. Є й інший стан, за яким теж не закріплено стійкого поняття. Він пов'язаний з довільним пориванням з соціальністю як обумовлюючим фактором, що проявляється як довільна контрольована вольовим зусиллям зупинка внутрішнього діалогу. Тих, хто досяг згаданого стану в різних культурних середовищах прийнято ідентифікувати як просвітлені чи пробуджені. Що ж до святих, то у середовищі сучасної культури святість є радше певним критерієм, умовно кажучи, соціально-духовного статусу, тобто є предметом домовленостей, а не константою.

* Під системою пропонується розуміти умову та обставину, що уможливує стійке поєднання елементів та відносин між ними і водночас забезпечує невинний, по-суті, миттєвий обмін глибинною інформацією як поміж елементами системи, так і між системою та іншими системами, що, окрім іншого, дозволяє підтримувати цілісність завдяки безперервному належному відображенню усіх процесів, у т.ч. змін як на рівні кожного окремого елемента, так і системи загалом.

** Зокрема в ракурсі фундаментальної онтології М. Гайдеггера способом існування сучасної людини є турбота. Себто людині в стані соціального анабіозу або *das Man* за тим таки М. Гайдеггером властиво концентруватися не на суті чого б то було, а на його значимості – властивості задовольняти ті чи інші бажання (потреби).

Тобто значимість, а отже і функціональне навантаження поведінки проявляється насамперед в колі собі подібних, себто в натовпі чи масі, а за умови відносного осмислення – в колективі чи групі. Хоча сучаснику властиво триматися глибоко нав'язаного переконання, що він унікальний, а отже діє самостійно, нібито покладаючись на ті чи інші преференції, інтереси, абощо.

Згадана колізія досить легко розв'язується, якщо зважити на те, що на практиці людина переважно поводить, тоді як, в теорії вчиняє. Себто в міркуваннях, розлогих, аргументованих чи примітивних, що залежить від рівня інтелектуальної спроможності, формує своє ставлення до чого б то було, спираючись на кооптовану до своєї ідентичності ієрархію цінностей та еталонів. При цьому за ставленням те ж криється дещо, що пов'язане зі змасовленням, і що можна представити як «ідея» або, простіше кажучи, певна ідеологічно заряджена екзистенціальна течія. Відтак в сучаснику насправді мало що залишилося суто індивідуального, що було б йому доступне для реалізації чи засвідчення з огляду на власну унікальність. Тож сучасна людина розчинена в масі, хоч того й практично не помічає попри численні висвітлення згаданого стану заклопотаної істоти езотериками, частину з яких визнають як філософів та/або науковців. До прикладу, М Гайдеггер з його ідеєю *Das man*, А. Шопенгауер – яскравий представник онтологічного та екзистенціального волюнтаризму та інші.

Очевидно, сприяти актуалізації персоніфікованого начала в людині, окрім іншого, можливо завдяки «вибиванню» її з колії стереотипного відтворення реальності, у т.ч. шляхом глибокого осмислення функціонального навантаження явищ, процесів та станів. У спрощеному варіанті під функціональним навантаженням пропонується розуміти ключову функцію, яка відводиться людиною чому б то було, оскільки все представлене в існуванні людини актуалізується або має значення лише тому, що має властивість задовольняти ті чи інші бажання (потреби, інтереси).

Спираючись на вище сказане, можна прийти до думки, що глибоке і послідовне осмислення, – на стільки те можливо з відсиланням до унікальності індивідуального буття, – теперішньої ситуації, в якій перебуває Україна, українці загалом та кожен особисто може бути актуалізоване завдяки альтернативному осмисленню суті країни, держави, народу, нації, етносу і супутніх їм явищ з огляду на їх функціональне навантаження.

Поверхове, себто завчене ще з дитинства під тиском авторитету оточуючих дорослих, зокрема педагогів, розуміння суті держави та країни, зводить згадані явища практичного до одного й того ж. Те саме можна сказати про народ, націю та етнос. Проте апеляція щонайменше до безпосередньої практики та соціально значимого або екзотеричного, себто такого, що піддається опису, досвіду дає підстави стверджувати, що в першому випадку це явно відмінні явища, а в другому – стани спільного буття.

Отже, якщо схематично вибудовувати канву міркувань щодо відмінності феноменів держави та країни, то, безумовно, потрібно почати з двох аксіом***, на

*** Аксіома – базове твердження в розрізі тієї чи іншої області пізнавальної цікавості людини, істинність чи хибність якого принципово не можливо встановити з огляду на природу пізнання,

яких вибудовується усяке класичне теоретизування соціально-політичного або й загалом гуманітарного гатунку. Перше, *до існування відразу виникає певна кількість людей*. Друге, *люди різняться поміж собою кількісними параметрами ідентичних якостей*.

Згадані дві аксіоми дають підстави стверджувати, що людина, як ми себе знаємо, «прошита» неспростовною потребою в існуванні собі подібних, отже є носієм, окрім персоніфікованого, колективного начала. Таким чином людська спільнота є, мислячи за аналогією, оберненою стороною персоніфікованого існування. Тобто людина в стані соціального анабіозу або *das Man* автоматично відтворює масу або спільноту навіть будучи тривалий час на самоті, принаймні аж поки не припиниться внутрішній діалог.

Аби людська спільнота підтримувала себе у перманентному функціональному стані, достатньо щоб витримувалися два ключових принципи. Перший, *розподіл функцій*. Другий, *кооперація зусиль*. Суть останнього полягає в поєднанні оптимальним чином оптимально виражених якостей під час реалізації спільного проекту чи досягання результату. Яскравим прикладом кооперації зусиль є зачаття дитини з подальшим «виробництвом» представника спільноти або людини.

Неухильна реалізація двох згаданих принципів є необхідною і достатньою умовою підтримання сталого існування і, очевидно, поступу спільноти. Тобто спільнота, саме спільнота є продуцентом не лише усіх благ, але й елементів та відносин. По-суті, в першому наближенні спільнота виглядає до певної міри автономною відкритою системою, що здатна підтримувати своє існування. Про те існує фактор, який тяжіє до перманентного привнесення хаосу в спільноту: фактор соціальної ентропії.

Виявляється, в природу**** людини закладена за визначенням І. Канта *схильність надавати собі право винятку*, або, як її назвав німецький мислитель, – радикальне зло (нім. «*das radikal Base*») [Caswell, 2006]. Цю схильність ще можна ідентифікувати як спроможність формувати множину значень, обирати довільно один із множини варіантів та триматися його, таким чином відхиляючись від еталону або первинного значення. В соціальному плані – це схильність відмовлятися від дотримання домовленостей, виконання покладених обов'язків, абощо.

Аби схильність надавати собі право винятку не зводила нанівець два згаданих вище принципи упорядкування спільноти, себто не приводила до руйнації порядку, а отже й спільноти загалом, очевидно, необхідний механізм, який би дозволяв контролювати та обмежувати прояв радикального зла. Для різних типів спільнот це різні механізми. Для племені – це табу. Для полісу, себто специфічного укладу спільного існування, де політичне домінувало над соціальним, – слава (тяжіння до безсмертя). Для найчисельнішої спільноти, яку сучасна людина сприймає як еталонну, суспільства – держава.

Отже держава є абстрактним явищем – механізмом, що дозволяє усталювати існування суспільства. Принцип дії цього механізму полягає в легітимації права

точніше його обмеженість, як те відобразив у своїй філософській концепції, наприклад, І. Кант, обґрунтовуючи ідею «речі-в-собі».

**** Природа чого б то було, зокрема людини, - те, що робить саме щось саме тим, чим воно є, наразі саме людиною, формою буття радикально відмінною від інших форм буття.

обмеженого кола «обраних» продукувати та нав'язувати «правила гри», себто спільного існування решті, а також контролювати дотримання згаданих правил гри. Тут показовим є принцип, формулювання якого приписують різним сильним світу цього, зокрема Б. Наполеону, О. фон Бісмарку та іншим: «Моїм друзям – все; усім решта – закон». При цьому згаданий щойно принцип, з одного боку, виправдовується практично всіма добре відомими теоріями походження держави, а з іншого боку – вуалюється численними просторікуваннями на усі лади про демократію, соціальні рівність, справедливість, солідарність, абощо.

Водночас симбіоз населення на певній території, усталеній в її кордонах, культурної ідентичності та спільності історичного поступу населення, а також множини умов та обставин життєдіяльності населення, пов'язаних з різноманітними характеристиками навколишнього середовища, очевидно, і є країною. Тобто поняття країна відсилає до симбіозу конкретних явищ. По-суті, країна – це локалізоване в географічному, геофізичному, культурному, ментальному тощо просторах суспільство.

Відповідно у співвідношенні країна – держава перша є первісною, а друга – похідною. Існування країни спирається на чи визначається радше природними закономірностями. Функціонування держави пов'язано з системою продукованих суб'єктом штучних регулятивних механізмів – норм, правил, законів, еталонів, зібраних в такі системи як мораль, етика, юриспруденція, мода тощо. При цьому в першому наближенні «законодавці» очевидні. Про те, чим в такому разі може бути первинний суб'єкт, умовно кажучи, нормотворчої активності, тобто такий, що задає тон людській активності, насамперед поведінці та мисленню, залишається щонайменше відкритим питанням. А якщо зануритися в осмислення цієї проблеми глибше, то, виявляється, суб'єкт нормотворчості губиться за завісою незнання, оскільки, окрім іншого, встановлюється факт неможливості виявити, наприклад, природу або ж сутність цивілізаторів, зокрема героїв чи богів, того ж таки Аллаха чи трійці, абощо.

Відтак, у руслі вище поданих міркувань процеси, що відбуваються з країною слід сприймати радше як природний плин подій, принаймні зумовлених природними чинниками, у т.ч. (запрограмованою) схильністю людини до насилля, її потребою в стражданнях як джерелі задоволення (сади́зм чи мазохі́зм відповідно). По великому рахунку мова йде про процеси в метасистемі, яку можна умовно представити як Космос, або ж, простіше кажучи, численні відомі і невідомі природні (космічні) коливання, які неодмінно відбиваються на поведінці людини, зокрема через вплив на позасвідоме (у виконанні З. Фрейда – підсвідоме). Своєю чергою, процеси, пов'язані з державою, було б послідовно вважати результатом раціонально-вольової активності людини.

Між тим, оскільки на поточний момент на рівні масово схвалюваної системи уявлень прийнято ототожнювати країну та державу, то дійти якимось усталеного прийнятного розуміння щодо джерел та причин тих чи інших процесів, пов'язаних з індивідуальним чи колективним суб'єктом, принципово не можливо. Умовно кажучи, раціоналістичний підхід насамперед не дозволяє визнати принципову обмеженість пізнання та його несумісність з дійсністю, а отже і непізнаваність першопричин. Тоді як схильність людини надавати собі право винятку, а в даному разі властивість продукувати множину варіацій інтерпретації суті чого б то було, не

дозволяє сформувати єдине бачення та ставлення до чого б то було. Як наслідок, людина перебуває в перманентному стані невизначеності. Але цей стан досить нестерпний для людини, бо межує певним чином з незвіданим – причиною найпотужнішого страху. Тому людина охоче приймає одну із чи комбінацію кількох вигаданих версій трактування причин і суті тих чи інших процесів (подій) як належне, непомітно для себе стаючи фанатом тих чи інших ідей (ідеологій).

Тому особливої ерудиції, очевидно, не потрібно, аби на прикладі інтерпретації війни, що точиться в Україні і навколо України, помітити, що найчастіше згадувані причини війни, насправді досить примітивні за своїм змістовним наповненням. Хоча переліку найзгадуваніших версій причинності війни цілком достатньо, аби задовольнити потребу пересічної людини в масі своїй в формуванні і підтриманні стійкої «картини світу».

Між тим формуванню якомога неупередженого уявлення, а отже і проясненню, на стільки те можливо, дійсних причин процесів, пов'язаних з колективними суб'єктами, зокрема країнами, очевидно, сприятиме формування системного уявлення про стани організації колективного буття. Наразі йдеться про населення, народ, етнос та націю.

Населення є чи не найстихійнішою формою колективного буття людини, пов'язаної з ареалом поширення підвидів виду *Homo Sapiens Sapiens*. Населення напряму сполучене з природними, а далі соціокультурними умовами існування, пристосуванням до них як на біофізичному, а можливо й генетичному, так і на раціонально-ментальному рівнях. Населення позбавлене колективної суб'єктності. Критерієм ідентифікації *населення* безпосередньо є територія з природними та/або штучними кордонами. Останнє означає, що населенню притаманна стихійна або ж ситуативна ідентичність.

Населення, життєдіяльність якого упорядкована системою за посередництва різноманітних механізмів, таких як мораль, етика, юриспруденція, абошо, є народ. Залишаючись за завісою незнання, для мас система проступає або дає про себе знати за посередництва, умовно кажучи, владної верхівки. Відтак, *народ* – це населення певної території, що перебуває під управлінням, а також в розпорядженні і доступне для «споживання» або ж помазаників божих, або нібито демократично обраних нібито представників народу. Як наслідок, народу як колективному утворенню притаманна примусова або нав'язана ідентичність.

Коли ж населенню притаманна стійка соціально-економічна інтеграція, яка супроводжується усвідомленим чи безсвідомо прийнятим як належне визнанням членами спільноти спорідненості соціально-економічних інтересів та взаємообумовленості, а отже і взаємовідповідальності, на його базі проступає нація. *Нація*, очевидно, є чи не найраціональнішою формою і способом колективного буття людини. Очевидно, найповніше і водночас найвиразніше нація як стан колективного буття втілювалася за полісної форми організації спільного існування. До втілення в життя рафінованої нації, очевидно, прагнули і прагнуть носії різноманітних течій анархізму, всіляко підносячи переваги кооперації над примусом. Тому нації властива договірна або центрована на інтересах ідентичність.

Однак ані нація, а тим паче народ чи населення не сполучені безпосередньо із, умовно, ірраціональною, а, по-суті, глибинною основою спільного буття, представленою насамперед мовою як вербальним та невербальним репрезентантом

контексту, що своєю чергою є неспростовною умовою комунікації і порозуміння; традиціями як сукупністю технік і технологій взаємодії з оточуючим світом, хай би навіть зведеними за останні сторіччя до декоративного стану; менталітетом як певним стійким набором характеристик операційної системи відображення світу загалом або ж оточуючого середовища, людини та самого себе зокрема. Йдеться про особливості мислення, емоційних реакцій, естетичних переваг, абощо, притаманних представникам певної стійкої спільноти. Такою стійкою природною спільнотою, очевидно, слід вважати *етнос*, попри те, що останні століття відбувається системне змішування етносів, а отже розмивання етнічної ідентичності аж до агресивного табування апеляції до етнічної приналежності.

І все ж в етносів виявляється досить стійкий «імунітет» до уніфікації. Цілком ймовірно, загадка стійкості етносу до «екзистенційної корозії», умовно кажучи, породжуваної глобалізаційними процесами, а, по-суті, тяжінням певної Ідеї або Егрегору, представлених за посередництва світоглядної парадигми в очах мас, поширити себе на якомога більшу кількість населення Землі, витіснивши або й знищивши інші Ідеї, криється у глибинній ідентичності або самоідентичності* людини [Калуга, 2014].

Якщо перші три варіанти колективної ідентичності – населення, народ, нація – безпосередньо пов'язані із усвідомленням та розумінням, а отже спираються на текст (проговорювання), то етнічна колективна ідентичність спирається на самовідчуття – відчуття себе невід'ємною частиною певної спільноти, представленої не лише і навіть не стільки поточним моментом, а поколіннями – пращурами, сучасниками, нащадками. Тож саме етнос, принаймні на фоні решти відомих форм колективного буття, слід вважати основою природної або глибинної колективної (само)ідентичності.

Малюнок 2. Співвідношення форм колективного існування людини з формами колективної ідентичності.



* «Самоідентичність, індивідуальна чи етнічна, зникає разом зі зникненням суб'єкта. Тобто, найперше, самоідентичність є атрибутом кінцевої істоти, що має свій початок і кінець, поєднані в одне ціле історією, котра для стороннього спостерігача розгортається лінійно, але завжди набуває різних інтерпретацій. Відтак самоідентичність є радше самостійним і самодостатнім феноменом людського буття, аніж просто похідним від ідентичності, як правило, нібито породжуваним суб'єктом в процесі рефлексії» (с. 87). «...Оперта на відчуття самоідентичність як самопочуття виявляється завжди первинною стосовно ідентичності, опертої на мислення» (с. 92).

В розрізі вище сказаного постає закономірне питання, то чим же є Україна та українці?

Відповідь, на перший погляд, проста до банального. Україна – це країна, існування якої впорядковане механізмами держави. При цьому відображена в назві ідентифікація країни автоматично поширюється і на механізм «держава». Своєю чергою українці – це водночас і населення України, і народ, а також з певною натяжкою нація. Але чи є українці в межах України самодостатнім або ж суверенним етносом?

Однозначної відповіді на останнє питання принципово бути не може як з формального, так і з екзистенційного ракурсу. Щодо формального боку, то все тут просто і ясно: в Україні відсутня легальна формальна етнічна ідентифікація, яка б документально фіксувалася, наприклад, в паспорті. Більше того, в Україні, як і практично в усьому так званому цивілізованому, до речі, за окремими винятками: взяти хоча б той самий Ізраїль, себто ойкуменізованому світі всіляко негласно вкорінюється і підтримується табу на етнічну ідентифікацію.

При цьому не варто плутати етнічну з мовною ідентифікацією, яка стала досить актуальною зокрема в Україні, з одного боку, з огляду на війну, а з іншого, – на потребу обивателя в наявності чітко окресленого ворога. Приміром, півсвіту добре говорить англійською, то чи ж усі англійські автоматично є англосаксами? Російською як рідною теж чимало людей говорять, у т.ч. далеко за межами нинішніх кордонів РФ, зокрема в Україні. А коли так, то, як демонструє досвід, щонайменше останні кілька століть мова виявляється розмінною монетою в прихованій грі щодо поділу світу або територій впливу з населенням на них.

Таким чином проблема ідентичності, наразі колективної в розрізі українства, а отже і збереження ідентичності українства, а, по-суті, феномену українства є багатоплановою. Багатоплановість бачення або множина можливих бачень пов'язана насамперед зі спроможностями індивідів відображати та обробляти відображене, – простіше кажучи, з інтелектуальним потенціалом, який суттєво різниться на рівні представників популяції виду *Homo Sapiens Sapiens*.

Як варіант, колективний зріз ідентичності представника спільноти в межах України як державного формування (симбіозу країни та держави) можна представити як таку собі мотрійку: стихійна, глибше – примусова, ще глибше – договірна, далі глибинна або природна ідентичність. А вже спираючись на згадану градацію можна сформулювати певне уявлення про кластерний поділ української спільноти за критерієм колективного зрізу ідентичності.

Серед решти можливих чи наявних кластерів особливої уваги як такі, що суттєво впливають на процеси в Україні і навколо неї, варто виділити такі. Перший, очевидно, найчисленніший кластер об'єднує носіїв стихійної та/або примусової колективної ідентичності. Це представники спільноти, які орієнтовані насамперед на виживання, тяжіють до того, аби бути організованими іншими. Другий, чи не найменш чисельний, кластер представляють ті, хто відчувають в собі етнічну приналежність, тобто є носіями природної української ідентичності, водночас поєднують ще й щонайменше договірну (раціональну) ідентичність. Це високоінтелектуальні етнічно орієнтовані українці – етнічна еліта. Очевидно, ні для кого не є новиною, що представники саме цього кластеру знищувалися усіма доступними методами і засобами, від фізичного знищення, якщо інших варіантів не

залишалося, до «перетягування» на сторону асиміляторів. Третій кластер складають ті, чия глибинна колективна етнічна або ж в іншому випадку «цехова», себто така, що відповідає за інтеграцію до напівтаємних організацій на кшталт ордену ілюмінатів, абощо, приховується за стихійною або договірною (раціональною) колективною ідентичністю. По-суті, це кластер, умовно кажучи, соціальних паразитів на «тілі» України та народів. Сам по собі третій кластер є принципово неоднорідним. До нього входять групи стихійно та/або (таємно) формально об'єднаних чужорідних і, як правило, токсичних щодо української етнічної спільноти (самоідентичності) представників інших колективних формувань (Ідей чи Егрегорів), зокрема того ж таки руського миру, сіоністського руху, абощо.

Співвідношення потенціалів насамперед згаданих трьох кластерів, точніше двох перших і множинного неоднорідного третього значною мірою і визначає долю України як країни, саме країни як репрезентанта українства, в т.ч. і з огляду на оперування механізмом «держава».

Тож, кажучи з певною долею іронії, залишається лише визначитися з кластерами, бажано поіменно щодо другого, а надто третього, їх місцем і роллю в життєдіяльності країни, аби мати можливість з високою ймовірністю прогнозувати подальший розвиток подій, у т.ч. і щодо розв'язаної війни в Україні та навколо України. Іронія ж долі полягає в тому, що третій кластер є таким собі когнітивним привидом, а його представники уникають адекватної ідентифікації, вдаючись до усіх доступних їм способів від зомбування мас до знищення будь-кого, хто здатний зробити їх існування і активність осмислюваною хоча б для критично мислячої частини спільноти, аби почалися процеси самозцілення «організму» країни.

Зрештою в глобальному плані про Україну, а отже і українців можна з певністю сказати, що і країна, і її репрезентанти поглинуті світовими процесами, суть яких так само прихована за завісою незнання, а системне, очевидно, досить адекватне до дійсного потоку подій уявлення про них можна сформувати, подивившись на явище світової політики** та рушійні її сили під альтернативним кутом [Калуга, 2021].

Список використаних джерел та літератури

Калуга, В. Ф., 2014. Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини: від конфлікту до єднання, Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М.

Калуга, В. Ф., 2021. Функціональний підхід до розуміння суті світової політики та її ключових факторів як механізм поглибленого освоєння предмету дослідницької цікавості, *Університет і лідерство*, 2 (12), 138-147.

Caswell, M., 2006. Kant's Conception of the Highest Good, the *Gesinnung*, and the Theory of Radical Evil, *Kant Studien*. 97 (2): 184-209.

Kaluha, V., 2022. Philosophical analysis of the concept human situation, *Wisdom 4(24)*, Yerevan: ASPU publication.

** «Світова політика є такою собі «дорожньою картою» поступу людства, а пусковим механізмом поступу є перманентна взаємодія глобалізуючого та індивідуалізуючого начал. При цьому взаємодія та/або протидія згаданих двох тенденційних начал відбувається за посередництва чотирьох ключових факторів поступу сучасної цивілізації. Мова йде про війну, торгівлю, технології і техніку, релігію, а також мистецтво як протофактор» (с. 64)

References

Caswell, M., 2006. Kant's Conception of the Highest Good, the Gesinnung, and the Theory of Radical Evil, *Kant Studien*, 97 (2): 184-209. [in English].

Kaluha, V. F., 2014. Identychnist ta samoidentychnist v sotsialnomu butti liudyny: vid konfliktu do yednannia [Identity and self-identity in the social existence of man: from conflict to unity]. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].

Kaluha, V. F., 2021. Funktsional'nyy pidkhdid do rozuminnya suti svitovoyi polityky ta yiyi klyuchovykh faktoriv yak mekhanizm pohlyblenoho osvoyennya predmetu doslidnyts'koyi tsikavosti, *Universytet i liderstvo*, 2 (12), 138-147. [in Ukrainian].

Kaluha, V., 2022. Philosophical analysis of the concept human situation, *Wisdom* 4(24), Yerevan: ASPU publication. [in English].

STATE VS COUNTRY, PEOPLE VS NATION (ETNOS): IS THERE LIGHT AT THE END OF THE TUNNEL?

Volodymyr Kaluha

Doctor of Sciences (Doctor of Philosophy),
Professor of Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is related with an attempt to expand the range of possible interpretations of events in and around Ukraine. The starting point is the understanding of alternatives to the generally accepted interpretation of the content of the concepts country, state, people, nation, ethnos and the relationship between the mentioned phenomena. Methodology: research activity is based on common sense, critical thinking and aesthetic taste as the key "filters" of the subject's activity. The author also uses such methods as observation, hermeneutics, comparison etc. Scientific novelty: the article highlights an alternative vision of the causes and sources of the processes taking place in and around Ukraine; an alternative version of the stratification of the Ukrainian community is proposed. The criterion of stratification is the collective slice of an individual's identity. Conclusions: events in and around Ukraine are largely determined by the qualitative composition and characteristics of Ukrainians themselves. At the same time, the qualitative composition of the Ukrainian community is well understood in terms of the peculiarities of the collective identity inherent to Ukrainians.*

Key words: country, state, people, nation, ethnos, identity, stratification.

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ШВЕЙЦАРІЄЮ В АГРАРНІЙ СФЕРІ: СУЧАСНИЙ СТАН

Мацієвська Богдана Ігорівна
студентка магістратури,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: danamacievska@gmail.com

Анотація. *Метою* даної статті є всебічне дослідження актуального стану співпраці між Україною та Швейцарією в аграрному секторі, виявлення ключових проблем і бар'єрів, що заважають її розвитку, а також визначення перспективних напрямків для подальшої взаємодії. Дослідження має на меті розробку рекомендацій для оптимізації та поглиблення партнерства між двома країнами, з акцентом на модернізацію аграрної сфери України, впровадження інноваційних агротехнологій, забезпечення сталого розвитку сільського господарства та зміцнення економічних зв'язків на міжнародному рівні. **Методологія** цього дослідження включає аналіз поточного стану співпраці між Україною та Швейцарією в аграрній галузі, виявлення основних проблем і бар'єрів, а також розробку рекомендацій для її оптимізації та розвитку. Дослідження цієї теми сприятиме встановленню ефективного співробітництва та розвитку українського аграрного сектору відповідно до європейських стандартів. **Наукова новизна** дослідження співробітництва між Україною та Швейцарією в аграрному секторі дозволяє у загальному аналізі сучасного стану двосторонніх відносин, виявленні ключових напрямів партнерства, зокрема у сфері сталого сільського господарства, інноваційних технологій та експорту агропродукції. Дослідження вперше систематизує досвід реалізації спільних проєктів, оцінює вплив міжнародної технічної допомоги Швейцарії на аграрний сектор України та формулює перспективні моделі співробітництва, враховуючи глобальні виклики та інтеграцію України.

Ключові слова: продовольча безпека, аграрна політика України, Європейський Союз, інвестиції, органічна продукція.

Постановка проблеми. Аграрний сектор є однією з останніх галузей економіки України, що має великий потенціал для розвитку завдяки сприятливим природним умовам, родючим землям та досвіду в аграрному виробництві. У сучасних умовах глобалізації та зростання міжнародної торгівлі співпраця України з розвиненими країнами Європи, зокрема Швейцарією, виступає важливим чинником, що сприяє модернізації аграрного сектора та його впровадженню. Взаємодія між Україною та Швейцарією в аграрній сфері реалізується через спільні програми, які орієнтовані на розвиток сталого сільського господарства, підтримку малих фермерських господарств, забезпечення екологічної безпеки та обмін досвідом у новітніх агротехнологіях і маркетингу. Проте, незважаючи на позитивні тенденції у співпраці, в Україні існує ряд проблем, які стримують її ефективність. Це стосується, зокрема, фінансових і правових перешкод, недостатнього технічного забезпечення в багатьох українських господарствах, а також браку знань про можливості партнерства серед місцевих аграріїв. Отже, важливо вивчити сучасний стан

співробітництва між Україною та Швейцарією в аграрному секторі та визначити перспективні напрямки для його поглиблення.

Мета дослідження: всебічне дослідження актуального стану співпраці між Україною та Швейцарією в аграрному секторі, виявлення ключових проблем і бар'єрів, що заважають її розвитку, а також визначення перспективних напрямків для подальшої взаємодії.

Історіографія проблеми. На сьогоднішній день фундаментальні праці відсутні, але дана тема знайшла відображення в дослідженнях українських та зарубіжних вчених, які аналізують міжнародні економічні відносини та сільськогосподарські інновації. Це такі дослідники: Гуменюк Я.М, Могильний О.М., Гудіма Т., Камишанський В., Малолітнева В. та інші.

Більше наукових праць та досліджень дозволить розширити наявні знання та сприяти розвитку сільського господарства України на основі передового швейцарського досвіду. Пропоноване дослідження є прирощенням знань у вирішенні вказаної наукової проблеми.

Основна частина. Швейцарія активно розвиває свої відносини з Україною з 1990-х років. Програма співпраці на 2020–2023 роки підтверджує наміри Швейцарії продовжувати підтримувати Україну на шляху до миру та сталого розвитку. Ця програма була розроблена в результаті тривалих консультацій з українським урядом та партнерами.

У галузі сталого економічного розвитку завдяки ініціативам у сільському господарстві було досягнуто успіхів у сфері органічного землеробства та забезпечення безпеки молочних продуктів, а також значно розширено доступ до фінансування через аграрні розписки. У 2018 році уряд ухвалив законопроект про органічну продукцію, що відповідає стандартам Європейського Союзу. Україна потрапила до списку двадцяти провідних країн за загальною площею сертифікованих органічних сільськогосподарських угідь, що є важливим кроком до підвищення стійкості аграрного сектору до змін клімату та екстремальних погодних умов. Крім того, завдяки підтримці Швейцарії було покращено фінансування малих і середніх фермерів у переджнивний період по всіх 24 областях країни, включаючи підконтрольні уряду райони Донецької та Луганської областей.

На сьогодні банки видали кредити на загальну суму 463 мільйони доларів США, серед яких, незважаючи на високі ризики, 1,24 мільйона були надані в зонах, постраждалих від конфлікту. Додатково, зусилля Швейцарії сприяли покращенню інвестиційного середовища: 30 дозволів, що стосуються будівництва, умов праці та пожежної безпеки, були переглянуті або скасовані через втрату актуальності; рішення уряду про зниження портових зборів та відповідне зменшення витрат дозволили бізнесу заощадити 30 мільйонів доларів США [Прес-служба апарату Верховної Ради України, 2023].

Протягом останніх років Україна стала значним постачальником органічних продуктів до Європейського Союзу. У 2021 році загальний обсяг експорту склав 222 мільйони доларів. У тому ж році наша країна зайняла 5-те місце у світі серед 126 країн за обсягами імпорту органічної продукції до ЄС. Більше 80 видів нашої продукції було експортовано до 30 країн світу. Про це повідомив Тарас Висоцький, перший заступник Міністра аграрної політики та продовольства України, під час

свого виступу на відкритті міжнародної виставки органічних продуктів «Біофах – 2023».

«Незважаючи на повномасштабну війну, у 2022 році Україна змогла експортувати до ЄС та Швейцарії 225 814 тонн органічної продукції, що на 13% більше, ніж у 2021 році. Це свідчить про величезні зусилля, які докладають учасники органічного сектору України та їхні міжнародні партнери, зокрема, у підтримці експорту шляхом вирішення термінових потреб українських експортерів органічної продукції та постійного лобювання на політичному рівні та на міжнародній арені», — підкреслив Тарас Висоцький.

Він також зазначив, що, незважаючи на труднощі, які переживає органічний сектор та аграрна промисловість в цілому через війну, Україні вже зараз необхідна повноцінна перебудова та інтеграція в європейську спільноту [Висоцький, 2023].

У контексті військового конфлікту в Україні питання залучення інвестицій у сільське господарство стало одним із найактуальніших викликів для економіки країни. Аграрний сектор завжди відігравав важливу роль у розвитку української економіки, забезпечуючи значну частку ВВП та експортних надходжень. Проте війна суттєво змінила інвестиційний клімат, створивши нові ризики та перешкоди для інвесторів [Сорокунський, 2024].

Гарантування продовольчої безпеки є пріоритетним завданням не лише для України, а й для всього світу. Завдяки міжнародним партнерам українські аграрії отримують постійну підтримку для виконання цього важливого завдання в умовах війни, як повідомляє Комітет з питань аграрної та земельної політики. Так, за даними Мінагрополітики у 2023 році Швейцарія виділила додатково 2,2 млн швейцарських франків (близько 88,5 млн гривень) на підтримку господарств з виробництва молока в семи областях, а саме: у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській та Херсонській.

Метою даного проєкту є забезпечення продовольчої безпеки в Україні, зокрема шляхом покращення доступу населення до якісних і безпечних молочних продуктів, які виробляються в країні. Невиконання фермерськими господарствами гігієнічних норм може мати тривалі наслідки для швидкого економічного відновлення галузі, що, в свою чергу, негативно позначиться на продовольчій безпеці, безпеці харчових продуктів та здоров'ї споживачів.

Отже, важливо забезпечити фермерів критично необхідними виробничими засобами, щоб зменшити ризики, пов'язані з безпечністю харчових продуктів. Зокрема, завдяки підтримці Швейцарії, молочні виробники отримують доступ до засобів для очищення та дезінфекції доїльного обладнання, обробки вимені до і після доїння, гігієнічних серветок, рукавичок, реагентів для виявлення прихованих форм маститів, дезінфектантів для тваринницьких приміщень та інших необхідних матеріалів, що повністю задовольняє їх потреби на три місяці.

В цілому аграрний сектор під час повномасштабної війни 2023 року продемонстрував здатність виробляти сільськогосподарську продукцію та постачати харчові товари як на внутрішні, так і на зовнішні ринки. Проте, виробництво сільгосппродукції супроводжувалося значними фінансовими втратами через низькі ціни на зернові та олійні культури на внутрішньому ринку, ускладнення експорту, обмежені можливості для відновлення матеріально-технічної бази, інфраструктури та повернення до обробітку земель, які постраждали внаслідок війни. Особливо

серйозні наслідки мали руйнування Каховської ГЕС, що призвело до неможливості ведення сільськогосподарської діяльності на підтоплених територіях. Зміна структури посівних площ на користь більш прибуткових олійних культур дозволила частково компенсувати витрати аграріїв, а загальне зростання обсягів виробництва рослинницької продукції відбулося переважно завдяки сприятливим погодним умовам.

Більшість секторів тваринництва все ще перебуває в кризовій ситуації, особливо це стосується м'ясо-молочної індустрії, що зумовлено, насамперед, зниженням виробництва в домогосподарствах населення.

На Конференції з питань протимінної діяльності в Україні–2024, що проходить у Лозанні, Швейцарія, Перша віцепрем'єр-міністерка України та Міністерка економіки Юлія Свириденко представила артпроект «Soul of Soil» («Душа землі»). Цей проєкт висвітлює історії людей з прикордонних регіонів, які постраждали від замінування, а також аграріїв з Миколаївщини, чії землі були заміновані. Зараз на розмінованих полях агровиробники відновлюють свою діяльність, вирощуючи пшеницю та овочі, які потім постачаються на світові ринки.

«Сільськогосподарський сектор України має вирішальне значення для глобальної продовольчої безпеки, а руйнівний вплив мін загрожує не лише Україні, а й найбільш вразливим групам населення у світі. ПРООН пишається тим, що підтримує проєкт «Soul of Soil», який висвітлює нагальну потребу в міжнародній співпраці для прискорення зусиль з розмінування та забезпечення того, щоб родючі землі України знову могли годувати мільйони людей», — зазначив Хаолян Сюй [Міністерство економіки України, 2024].

Відновлення аграрного сектора на сучасних засадах стане рушієм значної активізації розвитку суміжних секторів економіки, до яких належать перероблення агропродукції та харчова промисловість, виробництво добрив, аграрне машинобудування, біоенергетика, сегменти ІТ-індустрії, задіяні в цифровізації аграрного виробництва та логістики. Важливими є відповідне інформування потенційних інвесторів про інвестиційні можливості й привабливість цих галузей, а також моніторинг, визначення потреб агропідприємств, у т. ч. в товарах та послугах суміжних галузей. Оптимізації міжсекторної взаємодії слугуватимуть формування агропродовольчих кластерів, залучення інвестицій в горизонтальну диверсифікацію агробізнесу, створення умов для локалізації суміжних виробництв на території України.

Висновки. Співпраця між Україною та Швейцарією в аграрному секторі відзначається стабільними партнерськими зв'язками, які ґрунтуються на спільних інтересах та прагненні до розвитку сільського господарства. Швейцарія активно підтримує Україну технічно, зокрема в сферах агрономії, управління ресурсами та впровадження сучасних технологій. Це сприяє підвищенню ефективності аграрного виробництва в Україні. Інвестори зі Швейцарії виявляють зацікавленість у українському аграрному секторі, що створює нові можливості для інвестицій в інфраструктуру, переробку сільськогосподарської продукції та експорт. Обидві країни акцентують увагу на екологічних питаннях, тому співпраця в аграрній сфері також включає проєкти, спрямовані на сталий розвиток, збереження біорізноманіття та впровадження екологічних практик. Хоча ми сподіваємося на позитивні зміни, співробітництво все ще може стикатися з викликами, такими як бюрократичні

труднощі, ринкова нестабільність та необхідність адаптації до нових умов. Протест, стратегічний підхід до розвитку співпраці може забезпечити стабільне зростання аграрного сектору обох країн. Для зміцнення співпраці важливо активізувати діалог між урядом, бізнесом та науковими установами, а також залучати молодь до аграрних ініціатив, які сприяють інноваційному розвитку галузі. Таким чином, співробітництво між Україною та Швейцарією в аграрній сфері має великий потенціал для розвитку, що може принести вигоду обох країнам і допомогти вирішити актуальні проблеми в сільському господарстві.

Список використаних джерел та літератури

Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarynyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta>

Висоцький, Т. Попри війну Україна експортувала до ЄС та Швейцарії на 13% більше органічної продукції, аніж у 2021 році. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/popry-viynu-ukraina-eksportovala-do-ies-ta-shveitsarii-na-13-bilshe-orhanichnoi-produktsii-anizh-u-2021-mu-rotsi-taras-vysotskyi>

Гудіма, Т., Камішанський В., Малолітнева В., 2022. Institutionalization of Strategic Planning of Foreign Economic Policy: The Swiss Experience and Prospects for Ukraine. *Financial and credit activity problems of theory and practice*, 6(47), 316-327. URL: <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/download/3851/3724>

Гуменюк, Я. М., 2023. Аграрний експорт України: аналіз та стратегічне планування. *Економіка та суспільство*, 53, 25–35. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2712>

Міністерство економіки України. Україна презентувала у Швейцарії агропроект про вплив розмінування на життя українців та глобальну продовольчу безпеку. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=086d4666-5c37-43b4-bfd5-d8da36074024&title=UkrainaPrezentovalaUShveitsariiArtproktProVplivRozminuvanniaNaZhittiaUkrainsivTaGlobalnuProdovolchuBezpeku>

Могильний, О. М., 2024. Аграрний сектор України: сировинна пастка: монографія. Частина II. Київ: ННЦ «ІАЕ». URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/55649>

Прес-служба Апарат Верховної Ради України. Швейцарія виділила кошти на підтримку виробників молока в семи областях України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/242656.html

Сорокунський, С., 2024. Залучення інвестицій до аграрного сектору в Україні: виклики та перспективи у час війни. URL: <https://inventure.com.ua/uk/analytics/formula/zaluchennya-investicij-do-agrosectoru-v-ukrayini%3A-vikliki-ta-perspektivi-u-chas-vijni>

References

Ahrarnyi sektor Ukrainy u 2023 rotsi: skladovi stiikosti, problemy ta perspektyvni zavdannia. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarynyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta> [in Ukrainian].

Hudima, T., Kamyshanskyi V., Malolitneva V., 2022. Institutionalization of Strategic Planning of Foreign Economic Policy: The Swiss Experience and Prospects for Ukraine. *Financial and credit activity problems of theory and practice*, 6(47), 316-327. URL: <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/download/3851/3724> [in Ukrainian].

Humeniuk, Ya. M., 2023. Ahrarnyi eksport Ukrainy: analiz ta stratehichne planuvannia. *Ekonomika ta suspilstvo*, 53, 25–35. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2712> [in Ukrainian].

Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. Ukraina prezentovala u Shveitsarii ahroproiekt pro vplyv rozminuvannia na zhyttia ukrainsiv ta hlobalnu prodovolchu bezpeku. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=086d4666-5c37-43b4-bfd5->

d8da36074024&title=UkrainaPrezentovalaUShveitsariiArtproktProVplivRozminuvanniaNaZhittiaUkrainsivTaGlobalnuProdovolchuBezpeku [in Ukrainian].

Mohylnyi, O. M., 2024. Ahrarnyi sektor Ukrainy: syrovynna pastka: monohrafiia. Chastyna II. Kyiv: NNTs «IAE». URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/55649> [in Ukrainian].

Pres-sluzhba Aparat Verkhovnoi Rady Ukrainy. Shveitsariia vydilyla koshty na pidtrymku vyrobnykiv moloka v semy oblastiakh Ukrainy. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/242656.html [in Ukrainian].

Sorokunskyi, S., 2024. Zaluchennia investytsii do ahrarnoho sektoru v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy u chas viiny. URL: <https://inventure.com.ua/uk/analytics/formula/zaluchennya-investicij-dogrosektoru-v-ukrayini%3A-viklyki-ta-perspektivi-u-chas-vijni> [in Ukrainian].

Vysotskyi, T. Popry viinu Ukraina eksportovala do YeS ta Shveitsarii na 13% bilshe orhanichnoi produktsii, anizh u 2021 rotsi. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/popry-viinu-ukraina-eksportovala-do-ies-ta-shveitsarii-na-13-bilshe-orhanichnoi-produktsii-anizh-u-2021-mu-rotsi-taras-vysotskyi> [in Ukrainian].

COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND SWITZERLAND IN THE AGRICULTURAL SECTOR: CURRENT STATUS

Bohdana Matsiievska

Student

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of this article is to comprehensively study the current state of cooperation between Ukraine and Switzerland in the agricultural sector, identify key problems and barriers that hinder its development, and identify promising areas for further cooperation. The study aims to develop recommendations for optimizing and deepening the partnership between the two countries, with a focus on modernizing Ukraine's agricultural sector, introducing innovative agricultural technologies, ensuring sustainable agricultural development, and strengthening economic ties at the international level. Methodology approaches includes analyzing the current state of cooperation between Ukraine and Switzerland in the agricultural sector, identifying the main problems and barriers, and developing recommendations for its optimization and development. The study of this topic will contribute to the establishment of effective cooperation and development of the Ukrainian agricultural sector in accordance with European standards. The scientific novelty of the study of cooperation between Ukraine and Switzerland in the agricultural sector allows for a general analysis of the current state of bilateral relations, identification of key areas of partnership, in particular in the field of sustainable agriculture, innovative technologies and agricultural exports. For the first time, the study systematizes the experience of implementing joint projects, assesses the impact of Swiss international technical assistance on the agricultural sector of Ukraine, and formulates promising models of cooperation, taking into account global challenges and Ukraine's integration.*

Key words: *food security, agricultural policy of Ukraine, European Union, investments, organic products.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.18>

УДК 94(4)(438)«1895-1901»

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЇ МАЙСТЕРНОСТІ У КРАКОВІ (1895 – 1901 РР.)

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук,

докторант кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: prihod@ukr.net

***Анотація.** У статті детально аналізується діяльність організації в період 1895-1901 років, зокрема, висвітлюється процес створення та розвитку товариства. Особливу увагу приділено науковій діяльності її членів, зокрема підрозділу — історико-філософському відділу. В статті описано ключові етапи роботи цього відділу, підготовку та публікацію важливих наукових праць, що значно вплинули на розвиток польської історіографії, філософії та археології в кінці XIX — початку XX століття. Автор статті детально описує, як історико-філософський відділ організації, співпрацюючи з іншими секціями та дослідниками, проводив дослідження в різних сферах науки, включаючи етнологію, археологію, правознавство та філософію. Велику увагу також приділено тим науковим публікаціям, які стали основою для подальших досліджень у цих галузях, а також тому, як ці праці сприяли розвитку польської наукової традиції в історичній та культурній сферах. Процес підготовки до друку та публікація цих праць, що стали результатом багаторічної праці та колективних зусиль, був не тільки важливим для наукового прогресу, але й мав культурне та політичне значення в умовах тогочасної Польщі, яка перебувала під владою імперії.*

***Ключові слова:** громадські організації, громадянське суспільство, самоорганізація населення, видавництво, Австро-Угорщина.*

Постановка проблеми. На даний момент діяльність Товариства залишається недостатньо дослідженою, як у вітчизняній, так і у польській історіографії. Хоча окремі аспекти роботи організації були висвітлені в контексті більш широких наукових праць, комплексне дослідження її діяльності, особливо в найбільш продуктивний період — з 1895 по 1901 рр., відсутнє. Цей період був критично важливим для формування наукової, культурної та освітньої діяльності Товариства, адже саме в ці роки були підготовлені та опубліковані ключові наукові праці, що мали значний вплив на розвиток польської історіографії, філософії, археології та інших дисциплін. Необхідність і актуальність дослідження зумовлені кількома факторами. По-перше, вивчення цього періоду дозволяє краще зрозуміти не тільки еволюцію самого Товариства, а й його вплив на розвиток наукових інститутів, культурних організацій та освітніх установ в Польщі того часу. По-друге, дослідження діяльності організації в цей період має важливе значення для реконструкції національної пам'яті, оскільки вона активно сприяла збереженню та популяризації культурних і наукових досягнень, які мали важливе значення для

формування польської національної ідентичності в умовах політичної і культурної репресії. Таким чином, це дослідження не лише доповнює наявну історіографію, але й відкриває нові перспективи для розуміння ролі наукових товариств у розвитку культури та науки в Польщі, а також їхнього впливу на суспільно-політичні процеси того часу.

Мета статті. З огляду на окреслену проблему було поставлено завдання на основі широкого масиву періодичних видань висвітлити діяльність організації з видання наукової літератури та її тематичне спрямування. З огляду на поставлене завдання в роботі було вирішено використати проблемно-хронологічний метод дослідження.

Історіографічний огляд. Маріола Хошовська (Mariola Hoszowska) у своїй праці «Людвік Фінкель та Академія Майстерності» ("Ludwik Finkiel i Akademia Umiejętności") досліджує роль Людвіка Фінкеля, польського науковця та діяча, в розвитку Академії майстерності в Кракові. Робота зосереджена на вивченні внеску Фінкеля в розвиток академічного середовища та наукових установ, а також його зв'язків з іншими членами Академії. Авторка аналізує важливість його діяльності для популяризації науки в Польщі та наукового прогресу в країні в кінці XIX століття. Ян Хулевич (Jan Hulewicz) в своєму доробку «Академія Майстерності у Кракові 1873-1918 рр.» ("Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918") пропонує загальний огляд історії Академії майстерності в Кракові в період з 1873 по 1918 роки. У книзі висвітлюються основні етапи розвитку Академії, її роль у науковому та культурному житті Польщі, а також діяльність її членів. Особливу увагу приділено впливу, який Академія мала на розвиток національної науки, ідеї національної автономії, а також її взаємодії з іншими науковими та культурними інститутами. Пьотр Хюбнер (Piotr Hübner) в роботі «Від Наукового Товариства в Кракові до Польської Академії Майстерності» автор охоплює період трансформації наукових інститутів в Польщі, зміни у структурі організацій та їх функціях, а також роль, яку ці товариства відіграли у розвитку польської науки та культури. Автор звертає увагу до внутрішніх процесів всередині цих товариств та їхнього впливу на культурний клімат країни.

Виклад основного матеріалу.

1. Передумови.

В 19 столітті розділені польські землі існували в умовах політичної волі імперських урядів, підпорядковуючись і в науковій галузі планам державних функціонерів. Польська наука в межах Російської імперії кристалізувалась у формі Варшавського товариства друзів науки та Товариства друзів наук у Любліні, в межах Німецької імперії було утворено Познаньське товариство друзів наук та Наукове товариство в Торуні [Skarbek, 1860, s. 94-124]

Краківська наукова спільнота Австрійської імперії не залишалась осторонь академічних процесів польського народу сформувавши об'єднання фахівців з різних галузей знань. Дана група науковців стала відома під назвою Краківського наукового товариства. Протягом десятиріч незважаючи на зростаючий політичний тиск, товариство відіграло знакову роль в інтеграції польської наукової спільноти, а також у презентації та просуванні університетських досліджень. Силами товариства розвивалися численні наукові дисципліни, як гуманітарні, так і природничі, а її наукові та видавничі досягнення набули системного характеру, формуючи польську наукову школу регіону.

Ідея утворення Краківського наукового товариства була схвалена організаційною комісією, яка 9 грудня 1815 р. погодила поданий їй проект статуту. У вступі до проекту статуту Товариства було зроблено посилання на те, що – «... від Краківського університету давно вже очікувалось аби і у нас подібно до Варшавське товариство друзів наук утворилося Товариство» [Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. 1507, s. 183]. З моменту свого заснування краківське наукове товариство тісно співпрацювало з Ягеллонським університетом, університетські ректори якого були президентами організації до 1852 року безперервно [Wiadomości Botaniczne, 2015, s. 86]. Водночас, члени Товариства, також набиралися переважно з числа викладачів краківського університету, як зазначалося в статуті організації: «Товариство, складається з членів одного університету, від діючих викладачів, до відставних професорів (§1) [Statut Towarzystwa, 1816, s. 2]. Ідея заснування Краківського наукового товариства виникла в науковому співтоваристві Ягеллонського університету, як свідчать документи «... тепер слід розширити свої обов'язки, створивши між собою наукове товариство, маючи намір публікувати писання на різні теми, щоб поширити по всій країні світло" [Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. 1507, s.530-531].

Голова Товариства Маєр окреслював наступні завдання організації: «Ідея надати Краківському університету такий напрямок, щоб, з одного боку, він діяв би як школа, а з іншого боку - об'єднався на зразок академії, це підтримало б прогрес усіх наук» [Majer, 1858 s. 25].

Структура організації була класичною для установ подібного спрямування і у 1815-1840 рр. роках організація налічувала шість відділів: богословський, юридичний, медичний, математичний, літературний, технічних наук. Після 1840 р. кількість факультетів скоротилася до чотирьох. Проте, довгий час після свого заснування Краківське наукове товариство не проявляло серйозні результати своєї діяльності, існувало лише номінально, проявляючи активність лише у формі дискусійної платформи науковців краківського університету.

Знаковим зрушенням в історії краківського товариства, яке відбулося лише на п'ятому десятилітті його існування була реорганізація 1873 року, яка окрім зміни назви на Академію майстерності в Кракові видозмінила, і керівництво, і підходи до роботи. Поштовхом до змін була зміна політичної повістки в регіоні, зміни політики Австрії щодо анексованої частини Польщі та надання автономії Галичині, що призвело до утворення в Кракові сприятливих умов для активізації наукової роботи.

Таким чином засноване з ініціативи Валентія Литвинського та професорів вільного міста Кракова 24 липня 1815 р. Краківське наукове товариство, яке розпочало свою діяльність 25 лютого 1816 р. завершило свою діяльність своїм останнім зборах 29 квітня 1872 р., а вже від 2 травня 1871 р. до 3 травня 1872 р. (відповідно параграфу 6 статуту) тривало перетворення Краківського наукового товариства в Академію майстерності.

Офіційне відкриття Академії майстерності відбулося 7 травня 1873 року, після того як 16 лютого 1872 року імператор Франц Йосиф I затвердив статут Академії. Згідно з яким члени попередника Академії – Краківського наукового товариства, які припиняла свою діяльність, обрали зі свого складу перших 12 членів Академії. Водночас, було організовано три наукові відділи: філологічний, філософсько-історичний та математично-природничий.

В останньому 30 параграфі статуту новоутвореної Академії майстерності зазначалося: «якщо в майбутньому Академія буде розпущена або її наукова мета і національний характер, зазначені в цьому статуті, зміняться, то її майно, якщо воно перейде від колишнє Наукове Товариство (Краківський), стане власністю Краківської гміни, яка за допомогою тоді активних і ще живих екстраординарників Академії відновить Польське Наукове Товариство [Pamięć, 1889, s. 209]. Дані рядки свідчать про громадський характер організації, утвореної науковою громадою Кракова і волюнчою в разі своєї ліквідації від незалежних від неї причин передати власні активи краківській гміні, тобто в комунальну власність міста.

Вже на початку 1873 року відбулося перше публічне засідання Академії, присвячене 400-річчю від дня народження Миколи Коперника, який для польських науковців був символом польської науки, ідейним патроном. Невдовзі, 7 травня 1873 року, в урочистій обстановці, за участю протектора організації ерцгерцога Карла Людвіга Академія офіційно розпочала свою діяльність. Його очільником був обраний Генеральною асамблеєю президент, який виконував скоріше представницькі функції, в той час як усіма поточними справами керував генеральний секретар. Першим президентом було обрано Юзефа Маєра - ректора Ягеллонського університету, професора фізіології, раніше двічі голову Краківського наукового товариства, що свідчить про продовження традицій краківської наукової школи 1815 року заснування. Генеральним секретарем було обрано історика Юзефа Шуйського.

З самого початку Академія фактично була закладом загальнонаціонального рівня, адже її членами були обрані науковці з земель Польщі, що обумовлено в положеннях статуту про рівні права членів: вітчизняних (з Галичини), позакрайових (з інших регіонів Австрії (країв)) та іноземних членів.

До часів здобуття незалежності та трансформації організації в Польську Академію майстерності керівниками товариства були: Юзеф Маєр (1872–1890 рр.), Станіслав Тарновський (1890–1917 рр.). Генеральними секретарями були: Юзеф Шуйський (1872–1883 рр.), Станіслав Тарновський (1883–1890 рр.) Станіслав Смолка (1890–1890 рр.), Болеслав Улановський (1903–1919 рр.).

1919 р. став роком об'єднання польської наукової спільноти в єдину академічну установу. Після Першої світової війни і зі здобуттям суверенної держави Академія майстерності прийняла назву Польська Академія майстерності і перетворилася на національний інститут, підтримуваний польською державою, офіційного представника польської науки існуючого в наші дні під назвою Польська академія наук.

2. Дослідження філософсько-історичного відділу.

Протягом 1895–1896 років діяльність історико-філософського відділу вирізнялася активністю та злагодженістю. Одним із ключових результатів цієї роботи стало видання XXXII тому наукових монографій. Ця подія є продовженням традиції серійних публікацій, які мали значний вплив на розвиток історичних і філософських досліджень. Видання томів відбувалося систематично, а підготовка XXXIII та XXXIV томів до друку свідчить про тривалість і послідовність цього процесу. Окремо варто відзначити публікацію праці Освальда Бальцера «Генеалогія П'ястів». Ця робота, присвячена дослідженню історії правлячої династії Польщі, є визначним внеском у вивчення середньовічного періоду. Бальцер, як один із найвідоміших польських істориків свого часу, зумів детально проаналізувати

походження, розвиток і вплив династії П'ястів. Його дослідження стало цінним джерелом для вчених того періоду і залишається важливим для сучасних історичних студій [Rocznik 1895/96, с. 63].

У 1894 – 1895 роках Юзеф Щепковський провів важливу дослідницьку роботу в архівних установах Європи, зокрема в Римі. Він зосередився на вивченні польської нунціатури часів правління Яна III Собеського, правителя, який відіграв ключову роль у європейській історії завдяки своїй військовій та дипломатичній діяльності. Щепковський завершив компіляцію актів, пов'язаних із нунціатурою, тобто діяльністю представників Папського престолу в Польщі. Ці документи є надзвичайно цінними для дослідження не лише церковної історії, але й політичної, оскільки нунціатура виступала важливим каналом комунікації між Римом та Польщею, зокрема в період складних дипломатичних відносин і релігійних змін. Окрім роботи в офіційних архівах, Щепковський звернув увагу на матеріали, збережені в приватних бібліотеках Риму. Це свідчить про широту його підходу, адже приватні колекції часто містять унікальні джерела, які не потрапляли до державних архівів. Завдяки цьому його дослідження набуло особливої ґрунтовності та цінності [Rocznik, 1895/96, с. 63].

Дослідження у Ватиканському архіві, проведені наприкінці XIX століття, стали можливими завдяки стабільному фінансуванню з боку державних органів. Протягом десяти років Сейм краю виділяв субсидію в розмірі 1500 флоринів щорічно, що свідчить про високий пріоритет, наданий підтримці історичних досліджень. Додаткова допомога в сумі 600 флоринів із Державної скарбниці забезпечувала додаткові ресурси для реалізації цієї важливої ініціативи. У 1895 році Сейм прийняв постанову, яка значно розширила можливості дослідників. Вона дозволила використовувати частину субсидії не лише для роботи у Ватиканському архіві, але й для пошуків в інших архівах. Це рішення відображає розуміння того, що для комплексного дослідження потрібен доступ до різноманітних джерел, які могли бути збережені в інших установах Європи. Фінансова підтримка зі сторони держави була ключовою для реалізації проекту такого масштабу. Вона дозволила історикам не тільки здійснювати тривалі поїздки до Риму, але й проводити ретельну і детальну роботу з архівними документами. Особливо важливим було розширення географії досліджень, адже це дозволяло знаходити документи, які доповнювали інформацію з Ватикану і сприяли створенню більш повної картини історичних подій. Цей підхід став свідченням інтегрованого бачення історичної науки, в якій враховувалася необхідність вивчення різних джерел, незалежно від їх місцезнаходження. Результати таких зусиль мали вагомое значення для розуміння як місцевої, так і загальноєвропейської історії [Rocznik, 1895/96, с. 64].

У рамках реалізації постанови Сейму 1895 року, яка дозволила розширити географію архівних досліджень, історична комісія спрямувала свої зусилля на підтримку перспективних дослідників. Одним із таких став професор Альфред Хальбанович-Черновец, який отримав стипендію для проведення архівних студій у Києві. Це рішення підкреслює прагнення комісії сприяти вивченню історії не лише через західноєвропейські джерела, а й через матеріали, що зберігалися в архівах Східної Європи, зокрема Києва, який був важливим осередком документальних скарбів. Виділення стипендії свідчить про те, що комісія приділяла увагу не лише поточним дослідженням, але й інвестувала у довгостроковий розвиток наукової

діяльності. Архівні студії у Києві, зважаючи на його історичну роль у спільному минулому багатьох європейських народів, були стратегічно важливими для збагачення джерельної бази [Rocznik, 1895/96, с. 65].

Протягом року історична секція активно займалася видавничою діяльністю, результатом якої стали дві визначні наукові праці, підготовлені членами організації. Ці видання не лише демонструють високий рівень роботи дослідників, а й суттєво збагачують джерельну базу історичної науки. Перша праця, «Рахунки двору Ядвіги і Ягелла», упорядкована Ф. Пекосинським, є цінним дослідженням фінансової документації часів правління польської королеви Ядвіги та її чоловіка Владислава II Ягайла. Ця робота відкриває доступ до детальної інформації про функціонування королівського двору, економічні зв'язки, організацію господарства та повсякденне життя монархів у пізньому середньовіччі. Документи, зібрані й впорядковані автором, стали важливим джерелом для розуміння економічної та соціальної історії цього періоду. Друга праця, «Списки урядовців Краківської провінції з XV ст.», укладена К. Федеровичем, є унікальним реєстром адміністративних і судових посадовців однієї з ключових провінцій середньовічної Польщі. Ця книга дозволяє реконструювати систему управління того часу, зокрема імена, посади й ролі урядовців, а також простежити еволюцію місцевого самоврядування. Праця Федеровича є важливим інструментом для подальших досліджень політичної та соціальної історії. Обидві роботи підкреслюють ретельність та академічну скрупульозність членів секції. Вони зосереджуються на вивченні першоджерел і відображають прагнення до створення надійної джерельної бази для майбутніх наукових розвідок. Видання таких праць також свідчить про зусилля організації популяризувати й поглиблювати знання про різні аспекти історії Польщі та регіону [Rocznik, 1895/96, с. 65].

Упродовж року в секції історії мистецтва спостерігалось значне поживлення наукової діяльності, що свідчить про зростання інтересу до цієї галузі та її розвиток у рамках роботи організації. Основна увага дослідників була зосереджена на історії архітектури Польщі, що знайшло відображення в численних монографіях і наукових доповідях, представлених протягом року. Така спрямованість демонструє прагнення до глибшого вивчення архітектурної спадщини, яка є невід'ємною складовою культурної ідентичності. Однією з найвизначніших робіт, підготовлених у межах дослідницьких програм Комісії, стали тези Лушкевича. У цій праці автор представив результати дослідження первісної романської базиліки в населеному пункті Опатов. Дослідження Лушкевича вирізнялося ґрунтовністю та методологічною ретельністю. Важливою складовою роботи була демонстрація таблиць та архітектурних креслень, які не лише доповнювали текстовий матеріал, але й надавали читачам змогу візуально ознайомитися з особливостями структури та деталями базиліки. Ця праця є вагомим внеском у дослідження польської архітектурної спадщини, зокрема романського періоду. Вивчення такої унікальної пам'ятки дозволяє не лише реконструювати її первісний вигляд, але й зрозуміти архітектурні впливи, технічні рішення та культурний контекст, в якому вона була створена. Науковий рух у секції історії мистецтва, що набрав обертів протягом року, не лише збагачує розуміння архітектурної історії Польщі, але й сприяє формуванню нових підходів до дослідження, зокрема через використання візуалізації та аналізу матеріальної

культури. Це свідчить про прагнення до інтеграції традиційних методів історичних досліджень із сучасними науковими практиками [Rocznik, 1896/97, с. 56].

Наукова розвідка П. З. Генделя стала значущим внеском у вивчення романської архітектурної спадщини Кракова. У своїй праці автор узагальнив результати досліджень, присвячених нововідкритим романським елементам монастиря та церкви домініканців, які є одними з найстаріших і найцінніших пам'яток міста. Гендель зосередив увагу на деталях архітектури, які свідчать про майстерність середньовічних будівничих. Він описав збережені фрагменти стін, рами дверей і вікон, а також елементи колишньої трапезної, які вирізняються вишуканими різьбленими мотивами. Зокрема, декоративне різьблення стало одним із центральних об'єктів його дослідження, адже воно є яскравим свідченням естетичних і технічних досягнень романської епохи. Дослідження Генделя має важливе значення з кількох причин. По-перше, воно дозволяє краще зрозуміти процеси архітектурного розвитку цього монастирського комплексу, який відіграв важливу роль у духовному та культурному житті Кракова. По-друге, відкриття та систематизація таких елементів сприяє збереженню культурної спадщини та розширює уявлення про романське мистецтво в Центральній Європі. Ця праця також демонструє важливість міждисциплінарного підходу, адже вона базується на поєднанні археологічних, архітектурних і мистецтвознавчих методів. Робота Генделя відкриває нові можливості для подальших досліджень у цій царині, а також стимулює інтерес до відновлення й збереження історичних пам'яток [Rocznik, 1896/97, с. 57].

Професор Пекосинський здійснив ґрунтовне дослідження архітектурної пам'ятки XIV століття, відомої як «гетьманська кам'яниця», розташованої на Ринковій площі в Кракові. У своїй науковій монографії він детально проаналізував архітектурні особливості залу цієї будівлі, який є зразком середньовічної міської архітектури. Особливу увагу дослідник приділив аналізу стилістичних і конструктивних елементів споруди, які відображають характерні риси архітектури XIV століття. Завдяки ретельному вивченню матеріалів і техніки будівництва, Пекосинський визначив приблизну дату зведення кам'яниці – 1340 – 1350 роки. Ця датировка базується на порівняльному аналізі подібних споруд і врахуванні історичних контекстів розвитку Кракова у цей період. Наукова монографія Пекосинського є важливим внеском у дослідження міської архітектури Кракова, оскільки «гетьманська кам'яниця» відіграє значну роль у формуванні образу середньовічного міста. Її збереження та вивчення дозволяють глибше зрозуміти еволюцію будівельної техніки, художніх традицій і соціального значення міської забудови того часу. Робота професора також має практичну цінність для реставраційних та охоронних проєктів, адже вона дає точнішу уяву про початковий вигляд споруди та її історичний контекст. Такий підхід підкреслює важливість збереження архітектурної спадщини як джерела історичної пам'яті й культурної ідентичності [Rocznik, 1896/97, с.58].

Доктор О. Чоловський у своїй науковій роботі підсумував історію порохової вежі, що розташована на Намісницькій набережній у Львові, навпроти костелу кармелітів. Він детально вивчив цю архітектурну пам'ятку та визначив її дату спорудження – 1554 – 1556 роки. Порохова вежа була частиною оборонної системи Львова і мала важливу роль у забезпеченні безпеки міста. Її головною функцією

було зберігання пороху та боєприпасів, що особливо важливо було в епоху постійних військових загроз. Львів, як важливий торговий та військовий центр того часу, потребував таких оборонних споруд для захисту від зовнішніх атак, зокрема від турецької загрози та польських війн. Чоловський звернув увагу на архітектурні особливості вежі, її конструкцію та розташування. Вежа була розташована у важливому стратегічному місці, що дозволяло їй бути частиною міських укріплень і одночасно здійснювати контроль за прилеглою територією. Ця споруда також мала символічне значення, оскільки її стиль та масштаб відповідали військовій важливості Львова як оборонного пункту. Доктор Чоловський також підкреслив, що порохова вежа є важливою частиною архітектурної спадщини міста, яка з часом втратила свою первісну оборонну функцію, але продовжує залишатися важливим елементом історичного ландшафту Львова. Його робота зробила важливий внесок у вивчення розвитку оборонної архітектури і допомогла глибше зрозуміти роль таких споруд у формуванні міського середовища XVI століття [Rocznik, 1896/97, с. 58].

Професор Одрживольський проводив дослідження в державному архіві Дрездена, зосередившись на матеріалах, що стосуються будівництва в Кракові та Варшаві на початку XVIII століття. На засіданні Комісії з історії мистецтв він презентував два малюнки інтер'єру Вавельського собору того часу. На одному з малюнків відображено горизонтальну тріщину у стіні костелу, яка з'явилася після змін, здійснених за єпископа Лубенського. Ці малюнки надають важливу інформацію про архітектурний стан та конструктивні особливості собору після перебудови, допомагаючи краще зрозуміти історію та виклики архітектури того періоду [Rocznik, 1896/97, с. 58].

У 1896 році професор Лушицький займався поглибленим вивченням історії малярського цеху в місті Сонч. Його робота ґрунтувалася на цінних архівних матеріалах, які він виявив у міському архіві Нового Сонча. Ці документи проливали світло на діяльність цеху, його організацію, склад учасників та розвиток художньої традиції в регіоні. Матеріали включали записи, які відображали регламенти роботи цеху, угоди між майстрами, відомості про навчання учнів та виконання художніх замовлень. Вони також давали уявлення про роль цеху в культурному і соціальному житті громади, його вплив на формування естетичних традицій і взаємини з іншими ремісничими організаціями. Дослідження Лушицького не лише розширило знання про діяльність малярського цеху в Сончі, але й внесло вагомий внесок у розуміння історії ремісничих об'єднань у регіоні. Його праця стала важливим джерелом для подальших історичних та культурологічних досліджень [Rocznik, 1896/97, с. 59].

Протягом року Антропологічна комісія активно працювала над відновленням археологічних досліджень у регіоні. У цьому контексті д-р Деметрикевич виступив із доповідями на двох засіданнях Комісії, де представив результати своїх попередніх досліджень, присвячених доісторичній добі Галичини. У своїй роботі автор вперше здійснив спробу впорядкувати наявний джерельний матеріал у хронологічній послідовності. Він також застосував метод порівняльного аналізу, співставляючи археологічні знахідки Галичини з аналогічними пам'ятками сусідніх країн. Такий підхід дозволив д-ру Деметрикевичу не лише визначити особливості регіонального розвитку, а й окреслити місце Галичини у ширшому історико-культурному контексті. Його дослідження стали важливим кроком у систематизації археологічних

даних, сприяючи кращому розумінню доісторичних процесів у регіоні та їх зв'язків із сусідніми територіями [Rocznik, 1897/98, с. 69].

Досягнення Антропологічної комісії за рік включають значні наукові праці, які охоплюють демографічні, етнографічні та культурні аспекти досліджень. Серед найважливіших здобутків – праця Адама Закжевського з Варшави під назвою «Населення міста Варшави». У цій роботі автор, використовуючи широкий масив джерел, детально проаналізував етнічний і чисельний склад мешканців Варшави, що стало вагомим внеском у вивчення демографічної історії міста. Етнологічна діяльність Комісії знайшла продовження у дослідженнях Р. Завільського, присвячених польському населенню в Угорщині. Ця робота спрямована на вивчення польської діаспори, її культурної ідентичності та впливу на місцеве середовище. Технічні та фінансові труднощі вплинули на видання низки важливих праць. Зокрема, через затримки з друком не вдалося опублікувати перший том багатотомної монографії М. Федоровського «Білоруський народ», присвяченої культурі та традиціям білорусів. Брак коштів відтермінував також публікацію праці Х. Юшкевича «Литовська мелодія», яка мала стати значущим внеском у вивчення литовської музичної спадщини. Незважаючи на труднощі, діяльність Комісії цього року охопила широке коло тем і зробила важливі кроки у вивченні етнічного та культурного різноманіття регіону [Rocznik, 1897/98, с. 70].

У 1896/97 роках професор Лушкевич оприлюднив результати своїх досліджень, присвячених так званим «Оливним горам» та «Кальваріям» поблизу костелів у Польщі. У своїй праці він звернув увагу на зв'язок цих сакральних комплексів із традицією західноєвропейських «Ольбергів». Лушкевич зазначав, що такі об'єкти існували також у Кракові, зокрема наприкінці XV століття, при костелах Божого Тіла та Діви Марії. Він простежував схожість польських «Кальварій» із західними аналогами, аналізуючи їхню роль у духовному житті громади, архітектурні особливості та символіку [Rocznik, 1896/97, с. 69]. Дослідження Лушкевича внесло важливий внесок у розуміння розвитку сакральної архітектури Польщі, вказуючи на тісні культурні зв'язки з Європою та багатство місцевих традицій у релігійній практиці.

Монографія Тадеуша Конопки, присвячена історії живопису XVII століття, зосереджувалася на творчості флорентійського гравера Стефана делла Белла (1610–1664). Автор досліджував зв'язок робіт майстра з польською тематикою, приділяючи увагу польським предметам, що зображені у його гравюрах. У праці розглянуто художню спадщину делла Белла, його стиль, техніку гравіювання та джерела натхнення. Особливий акцент зроблено на гравюрах, пов'язаних із Польщею, що відображають предмети, сцени чи образи, які могли мати польське походження або бути популярними у тогочасній Речі Посполитій. Монографія стала вагомим внеском у дослідження культурних і мистецьких взаємин між Італією та Польщею у XVII столітті, розширюючи уявлення про впливи та взаємозв'язки європейського мистецтва того періоду [Rocznik, 1896/97, с. 71].

Протягом року діяльність Антропологічної комісії дала вагомі результати в галузях археології та етнології, зокрема завдяки роботам д-ра Я. Талко-Гринцевича та Ігнація Штейна. Д-р Талко-Гринцевич надіслав детальний звіт про свої археологічні дослідження курганів на кордоні Монголії поблизу Тройкосавська. У своїй розвідці він описав результати розкопок, які проливають світло на давні

культури регіону, зокрема поховальні традиції та артефакти, що засвідчують контакти між різними цивілізаціями. У сфері етнології важливим внеском стала робота Ігнація Штейна, який дослідив «Невідому поему св. Трембецького». Ця поема, написана краківським діалектом і переписана з рукописів Бібліотеки Чарторийських, відзначається як цінний літературний пам'ятник, що відображає мовні та культурні особливості регіону [Rocznik, 1899/1900, с. 88]. Роботи обох дослідників не лише збагатили знання про минуле, але й продемонстрували багатство та різноманітність об'єктів дослідження, які охоплюють як далекі археологічні пам'ятки, так і локальні етнографічні джерела.

У галузі історії польської мови робота відділу знайшла вираження у дослідженні Л. Малиновського, представленому в праці «Про пам'ятку польської мови з початку XVI ст.». Ця праця присвячена аналізу мовної пам'ятки, що походить з початку XVI століття, яка є цінним джерелом для вивчення розвитку польської мови. Малиновський дослідив лексичні, граматичні та стилістичні особливості тексту, що дозволило окреслити характерні риси польської мови того часу, її діалектні відмінності та впливи інших мов. Особливу увагу приділено історичному та культурному контексту створення пам'ятки, а також її значенню для розуміння етапів формування літературної польської мови [Rocznik, 1900/1901, с. 63]. Праця стала важливим внеском у дослідження мовної спадщини Польщі, розкриваючи нові аспекти мовної еволюції на зламі Середньовіччя та Ренесансу.

Члени організації продовжували свою наукову діяльність, представляючи результати власних досліджень у різних галузях літератури, культури та історії. Роман Пілат прочитав лекцію, у якій поділився результатами своїх праць на тему «Автографи пізніших книг пана Тадеуша» (книги IV-XIV). У своїй доповіді він детально проаналізував текстуальні варіанти пізніших частин епічного твору Адама Міцкевича, порівнюючи їх з оригінальними автографами, що дозволило виявити еволюцію тексту та внесок різних редакторів у його форму. П'єкосинський оголосив доповідь «Про невідому пам'ятну монету Болеслава Хороброго», присвячену дослідженню рідкісної історичної монети. Він проаналізував її походження, значення та роль у контексті політичної та економічної історії Польщі, що дозволило зробити нові висновки щодо фінансової політики часів Болеслава Хороброго. Я. Третяк презентував свою працю «Петро Скарга до Русі», у якій досліджував вплив Петра Скарги, польського священника та письменника, на духовну та культурну спадщину Київської Русі. Третяк зосередився на його писемних роботах і зв'язках з руськими землевласниками та духовенством, що підкреслює важливість цього діяча в історії міжпольських відносин [Rocznik, 1900/1901, с. 64]. Ці праці стали значущим внеском у вивчення польської літературної спадщини, історії монетарної системи та міжкультурних зв'язків Східної Європи.

О. Я. Фіалек представив свою наукову працю «Студії з історії Краківського університету в XV ст.», приурочену до 500-річчя заснування теологічного факультету в Кракові. У своїй роботі він детально аналізував історичний розвиток університету в XV столітті, зокрема акцентуючи на ролі теологічного факультету в освітньому та культурному житті міста та країни. Фіалек розглядав ключові події, що вплинули на становлення та розвиток університету, а також вивчав соціальні, культурні та наукові зв'язки факультету з іншими європейськими центрами того часу. Він аналізував діяльність викладачів і студентів, а також важливість навчання

теології для розвитку релігійної та філософської думки в Польщі [Rocznik, 1900/1901, с. 64]. Праця Фіалека була важливим внеском у дослідження історії Краківського університету, що мало суттєве значення для наукового, освітнього та духовного розвитку не тільки Польщі, але й Центрально-Східної Європи.

Члени організації зробили значні внески у різні галузі мистецтвознавства та класичної філології через представлені монографії та наукові праці. Я. Болоз-Антоневич представив монографію «Юнацький розвиток Лоренцо Коста та його живопис у галереї Чарторійських у Кракові». У цій праці він детально аналізував етапи розвитку Лоренцо Коста, італійського художника Ренесансу, зосереджуючи увагу на його ранніх творах і впливі на живопис того часу. Болоз-Антоневич також розглядав творчість Кости в контексті колекції, що зберігається в Галереї Чарторійських у Кракові, вивчаючи вплив цього художника на польське мистецтво та роль його робіт у формуванні естетичних традицій того часу. А. Міодонський оприлюднив працю «De declamatione in Lucium Sergium Catilinam observations», що була присвячена класичній філології. У своїй роботі він здійснив глибокий аналіз тексту Маркса Теренція Варрона, зокрема його трактування катилінських декламацій. Міодонський проаналізував стилістичні особливості, риторичні прийоми та контекст цих декламацій, висвітлюючи значення цього твору в розвитку латинської риторики та його вплив на пізніші літературні та політичні дискурси [Rocznik, 1900/1901, с. 65]. Обидві роботи стали важливими внесками в розуміння як розвитку мистецтва Ренесансу, так і класичних мов і літератури, розширюючи наукові горизонти в цих сферах.

У галузі історії польської мови значним здобутком роботи відділу стала праця Л. Малиновського «Про пам'ятку польської мови з початку XVI ст.». Ця робота була присвячена дослідженню важливої мовної пам'ятки, що датується початком XVI століття, і мала на меті детальний аналіз лексичних та граматичних особливостей польської мови того часу. Малиновський досліджував текст з лінгвістичної точки зору, зокрема фіксуючи мовні зміни, що відбулись у перехідний період між середньовіччям і Ренесансом. Автор зосередився на вивченні мовних варіантів, які мали вплив на формування польської літературної мови, а також порівняв їх з іншими європейськими мовами, що дозволило визначити, як польська мова розвивалася в контексті загальноєвропейських мовних тенденцій [Rocznik, 1900/1901, с. 63]. Праця Малиновського стала важливим внеском у вивчення етапів становлення польської мови, допомагаючи краще зрозуміти, як зміни в лексиці та граматиці впливали на розвиток літератури та письмової мови.

Члени організації зробили значний внесок у різноманітні галузі літератури, культури та історії через представлені роботи. Роман Пілат прочитав лекцію «Автографи пізніших книг пана Тадеуша» (книги IV-XIV), в якій поділився результатами своїх досліджень щодо еволюції тексту знаменитого польського епосу Адама Міцкевича. Пілат зосередився на пізніших частинах «Пана Тадеуша», розглядаючи різні варіанти автографів і їхні зміни в порівнянні з першим виданням. Це дозволило йому окреслити розвиток ідей і стилістики автора, а також дослідити взаємодію між автором і редакторами тексту. Пекосинський представив доповідь «Про невідому пам'ятну монету Болеслава Хороброго», в якій було детально проаналізовано рідкісну історичну монету, що походить з епохи Болеслава Хороброго, польського короля XI століття. Він розглядав її значення в контексті

політичної та економічної ситуації того часу, а також важливість цього артефакту для вивчення фінансової історії Польщі. Я. Третяк представив свою працю «Петро Скарга до Русі», у якій досліджував вплив Петра Скарги, видатного польського священника та письменника, на культурні та релігійні зв'язки між Польщею та Київською Руссю. Третяк розглядав різні роботи Скарги, що мають відношення до Русі, зокрема його проповіді та листування, підкреслюючи важливість цих текстів у розвитку релігійної і духовної думки того часу [Rocznik, 1900/1901, с. 64]. Ці роботи стали вагомими внесками в дослідження польської літературної спадщини, історії монетарної системи та міжкультурних зв'язків, зокрема в контексті відносин між Польщею та Східною Європою.

О. Я. Фіалек представив свою наукову працю «Студії з історії Краківського університету в XV ст.», приурочену до 500-річчя заснування теологічного факультету в Кракові. У цій роботі він досліджував важливі етапи розвитку університету в XV столітті, зокрема звертаючи увагу на роль теологічного факультету у формуванні інтелектуальної та релігійної думки того часу. Фіалек розглядав не тільки історію заснування та організацію факультету, але й його вплив на освітню політику Кракова та Польщі в цілому. Особливу увагу він приділяв діяльності викладачів і студентів, а також їхньому внеску у розвиток теологічних та філософських шкіл Європи. Зокрема, було вивчено зв'язки Краківського університету з іншими європейськими університетами та теологічними центрами, що дозволило зрозуміти місце Кракова як важливого осередку інтелектуальної культури в Європі того часу [Rocznik, 1899/1900, с. 64]. Ця праця Фіалєка стала важливим внеском у розуміння ролі Краківського університету в історії освіти та науки, а також підкреслила його значення для розвитку не тільки польської, але й європейської культури та духовності.

Члени організації зробили значні внески у галузі мистецтвознавства та класичної філології через свої представлені роботи. Я. Болоз-Антоневич представив монографію «Юнацький розвиток Лоренцо Коста та його живопис у галереї Чарторійських у Кракові». У цій праці він досліджував творчість Лоренцо Кости, видатного італійського художника Ренесансу, зокрема його ранній період творчості. Болоз-Антоневич зосередився на аналізі живопису Кости, який зберігається в Галереї Чарторійських у Кракові, порівнюючи його техніку і стиль з іншими представниками італійського Ренесансу. Важливою частиною дослідження стало вивчення впливу Кости на польське мистецтво та його місце у європейському контексті того часу. А. Міодонський оприлюднив працю «De declamatione in Lucium Sergium Catilinam observations», у якій він здійснив детальний філологічний аналіз латинських декламацій, зокрема звертаючи увагу на текст Лукреція Сергія Катіліни. Міодонський вивчав риторичні особливості цього тексту, а також методи, за допомогою яких автор представляв політичні й моральні питання. Праця включала вивчення мовних і стилістичних прийомів, що використовуються в декламаціях, а також значення цих робіт у розвитку латинської риторики та політичної філософії [Rocznik, 1899/1900, с. 65]. Обидві роботи стали важливими внесками в розвиток досліджень у своїх галузях — від вивчення живопису Ренесансу до глибокого аналізу класичних текстів, що мають значення для розуміння літературної і культурної спадщини Європи.

Протягом року в галузі історії малярства значним внеском стало дослідження проф. Лушчкевича, який зосередився на вивченні масштабної картини, що зображує сцену «Успіння Пресвятої Богородиці». Цей твір належить до польського цехового малярства другої половини XV століття і знаходиться у Бернардинському костелі в місті Варта. Лушчкевич розглянув художні особливості цієї картини, звертаючи увагу на стилістичні елементи, що характерні для цехового малярства того часу, зокрема використання колористичних рішень, композиційних прийомів і символічних елементів. Автор також підкреслив значення цього твору в контексті розвитку польського живопису періоду пізнього середньовіччя, а також роль цехового малярства в створенні релігійних і сакральних творів того часу. Картина «Успіння Пресвятої Богородиці» стала важливим прикладом релігійного мистецтва епохи, відображаючи не лише технічні досягнення художників, а й глибокі духовні й естетичні уявлення того часу [Rocznik, 1899/1900, с. 70] Дослідження Лушчкевича розширило знання про зв'язки між мистецтвом, релігією і культурним контекстом середньовічної Польщі.

Робота проф. д-р Єжі Мицельського під назвою «Трансільванська скарбниця Гризельди Баториню» зосереджена на дослідженні унікального історичного документа, який описує експедицію, що була організована у 1583 році. Цей опис був складений дочкою брата короля Стефана Баторія, Гризельдою, яка виходила заміж за гетьмана Замоїського. У документі йдеться про її подорож до Польщі, під час якої вона привезла з собою скарбницю, що містила цінні предмети з Трансільванії. Мицельський, спираючись на цей рукописний опис, детально вивчив не тільки зміст експедиції, але й культурно-історичний контекст події, що відбувалася в середині XVI століття. У своїй праці він також звернув увагу на значення цих предметів як важливих артефактів, які відображають зв'язки між Польщею і Трансільванією, а також впливи тогочасної політики та економіки [Rocznik, 1899/1900, с. 73]. Це дослідження стало важливим внеском у розуміння історії матеріальної культури Польщі та Речі Посполитої в епоху Ренесансу, а також допомогло краще зрозуміти роль династичних шлюбів і дипломатичних відносин у розвитку польсько-турецько-трансільванських зв'язків.

Історико-філософський відділ зробив значний внесок у наукові дослідження історії Польщі завдяки двом важливим монографіям, представленим протягом року. Монографія «Про Пястів» авторства А. Брюкнера стала важливим науковим досягненням, оскільки вона аналізувала найдавніші етапи історії Польщі з лінгвістичної точки зору. Брюкнер звернув увагу на мовні аспекти, які могли вплинути на формування польської державності за часів Пястів. Дослідник вивчав, як мовні явища та історичні контексти того часу взаємодіяли, а також які лінгвістичні свідчення дозволяють відтворити процеси раннього розвитку польської нації і культури. Його робота охоплювала широкий спектр питань, від етимології і старопольських мовних традицій до культурних та соціальних процесів. У свою чергу, праця «Історія Пястів в Польщі» Кентшинського зосереджувалася на політичних та історичних аспектах правління династії Пястів, зокрема за часів Мечислава I та Болеслава Хороброго. Дослідження охоплювало важливі питання, такі як організація державної влади, внутрішня і зовнішня політика, а також значення Пястів для розвитку польської держави в середньовіччі. Кентшинський зосередився на вивченні історичних джерел, які дозволяють реконструювати

політичну ситуацію і культурний контекст цих періодів, а також на взаєминах Польщі з іншими європейськими державами того часу [Rocznik, 1899/1900, с. 74]. Обидві монографії стали важливими науковими роботами, які дозволили поглибити знання про історію ранньої Польщі, її мову та культурні процеси, а також про політичні структури та правління династії Пястів.

Діяльність антропологічної секції організації була збагачена новими дослідженнями, що стосуються доісторичної археології, представленими її активними членами. Зокрема, П. М. Бренштайн у своїй роботі «Про розкопки пізнього залізного віку на хуторі Райне в Жемайтії» зосередився на аналізі матеріальних залишків цього історичного періоду. Його дослідження, проведені на території Жемайтії, висвітлюють культурні особливості регіону, які характерні для пізнього залізного віку, що ознаменувався суттєвими змінами у способі життя, технологіях і суспільній організації. Виявлені артефакти дозволяють краще зрозуміти локальні та регіональні аспекти розвитку громад цього часу, а також їхню взаємодію з іншими культурами. Інша значуща праця, виконана Мар'яном Вавженецьким, стосується археологічних пошуків у Мерошові, що знаходиться в історичному регіоні Кельце. Дослідження, які він провів, зосереджені на залишках поселень або культових місць, які допомагають реконструювати життя громад Центральної Європи в доісторичний період. Матеріали, отримані під час цих пошуків, дають можливість простежити зв'язок місцевих культур із ширшими процесами, що відбувалися на європейському континенті, а також зрозуміти регіональні особливості соціального устрою, релігійних вірувань і економічної діяльності [Rocznik, 1899/1900, с. 88]. Роботи Бренштайна й Вавженецького ілюструють високий рівень наукової обґрунтованості та спрямовані на інтеграцію отриманих даних у загальну історичну картину. Їхні дослідження є не лише значним внеском у вивчення археології Жемайтії та Кельце, але й демонструють ширші можливості міжрегіонального порівняння культурних процесів, властивих періоду пізнього залізного віку. Усе це свідчить про активну участь членів секції у розвитку археологічної науки та розширенні знань про доісторичне минуле

Діяльність антропологічної секції організації була збагачена новими дослідженнями, що стосуються доісторичної археології, представленими її активними членами. Зокрема, П. М. Бренштайн у своїй роботі «Про розкопки пізнього залізного віку на хуторі Райне в Жемайтії» зосередився на аналізі матеріальних залишків цього історичного періоду. Його дослідження, проведені на території Жемайтії, висвітлюють культурні особливості регіону, які характерні для пізнього залізного віку, що ознаменувався суттєвими змінами у способі життя, технологіях і суспільній організації. Виявлені артефакти дозволяють краще зрозуміти локальні та регіональні аспекти розвитку громад цього часу, а також їхню взаємодію з іншими культурами. Інша значуща праця, виконана Мар'яном Вавженецьким, стосується археологічних пошуків у Мерошові, що знаходиться в історичному регіоні Кельце. Дослідження, які він провів, зосереджені на залишках поселень або культових місць, які допомагають реконструювати життя громад Центральної Європи в доісторичний період. Матеріали, отримані під час цих пошуків, дають можливість простежити зв'язок місцевих культур із ширшими процесами, що відбувалися на європейському континенті, а також зрозуміти регіональні особливості соціального устрою, релігійних вірувань і економічної

діяльності. Роботи Бренштайна й Вавженецького ілюструють високий рівень наукової обґрунтованості та спрямовані на інтеграцію отриманих даних у загальну історичну картину [Rocznik, 1899/1900, с. 75]. Їхні дослідження є не лише значним внеском у вивчення археології Жемайтії та Кельце, але й демонструють ширші можливості міжрегіонального порівняння культурних процесів, властивих періоду пізнього залізного віку. Усе це свідчить про активну участь членів секції у розвитку археологічної науки та розширенні знань про доісторичне минуле.

Висновки. Отже Академія майстерності пройшовши тернистий шлях та трансформуючись з часом в Польську академію наук безперервно діяла як організаційно-правова форма організації поляків Галичини з ХІХ ст. З роками вона зазнавала не лише внутрішньо-організаційних змін, але й видозмінювалася піддаючись тиску зовнішніх чинників в умовах функціонування у складі імперії водночас виконуючи функцію смолоскипу польського народу на шляху до здобуття незалежної держави.

Академія зберігала свою ідентичність, сформовану протягом багатьох років кропіткої праці. Протягом десятиліть Академія створювала спадщину польського національного надбання в багатьох галузях науки.

Організація була результатом об'єднання однодумців, громадським об'єднанням зі своїми завданнями, власним фінансуванням, з самобутною традицією академічного співробітництва з метою продукування і популяризації наукових творів найвищого рівня.

Його місце чітко окреслене в культурно-національному плані, проте не визначене належним чином у правових нормах. Отже, краківська академія сформувала основи національної спадщини у сфері науки, кристалізувала фундамент свідомість не лише своїх членів, але й усієї польської академічної спільноти, сприяючи всесвітній науці. Його видатні члени входять до національного пантеону польської науки, а опубліковані ним праці становлять основний ресурс польської наукової спадщини.

Академія майстерності за період своєї профільної діяльності опублікувала тисячі наукових праць. Цей великий результат видавничої діяльності був досягнутий зусиллями кількох поколінь видатних польських учених.

Діяльність у галузі класичної філології, мовознавства, особливо славістики, також сходознавства, історії, історії мистецтва, історії польського та римського права, природничих наук, геології, хімії, аграрної справи.

References

- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn.1507, s.183
Majer J., 1858. Pogląd historyczny na Towarzystwo Naukowe Krakowskie z czasów jego związku z Uniwersytetem Jagiellońskim. Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, 25, 2, s. 111.
Pamięć 15-letniej działalności Akademii Nauk 1873-88, Kraków 1889, s. 209
Rocznik Akademii Umiejetnosci w Krakowie,rok 1895/96, c.51
Rocznik Akademii Umiejetnosci w Krakowie,rok 1896/97, c.56
Rocznik Akademii Umiejetnosci w Krakowie,rok 1897/98, c.60
Rocznik Akademii Umiejetnosci w Krakowie,rok 1899/1900, c.75
Rocznik Akademii Umiejetnosci w Krakowie,rok 1900/1901,c .57
Skarbek F., W spomnienie o Warszawskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 27, 1860, ss. 94-124

Statut Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim złączonego. Kraków, 1816, s. 2
Wiadomości Botaniczne 59(3/4): 85-98, 2015, s. 86

**SCIENTIFIC AND PUBLISHING ACTIVITIES OF THE ACADEMY OF MASTERY IN KRAKOW
(1895 – 1901)**

Mykola Pryhodko

PhD in History, postdoc student at the Department of World History and Archaeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article, written using an additional problem-chronological method, analyzes in detail the activities of the organization during the period 1895-1901, in particular, it focuses on the process of creation and development of the organization. Particular respect is given to the scientific activity of its members, including the historical and philosophical branch. The article describes the key stages of his work, covering the preparation and publication of important scientific works that significantly influenced the development of Polish historiography, philosophy and archeology in the end of the XIX - the beginning of the XX century. The author of the article describes in detail how the historical and philosophical branch of the organization, working with other sections and predecessors, conducting research in various fields of science, including ethnology, archaeology, law and philosophy. Great respect is also given to these scientific publications, which became the basis for further research in these countries, as well as to the fact that they contributed to the development of the Polish scientific tradition in the historical and cultural spheres. The process of preparation and publication of these works, which were the result of the rich work of collective efforts, was not only important for scientific progress, but also cultural and political significance in the minds of contemporary Poland, as it was under divided powers. The article analyzes how, through scientific activities, the organization promoted the preservation of national identity and historical memory of the Polish people during the folding period. However, this detailed analysis does not imply the achievement of organizations in the scientific sphere, but also demonstrates its important role in the cultural and social development of Poland from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century.*

Key words: *public organizations, civil society, self-organization of the population, publishing, Austria-Hungary.*

РЕАБІЛІТАЦІЙНА СИСТЕМА США У 50-ТІ РОКИ ХХ-ГО СТОЛІТТЯ – 20-ТІ РОКИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЗАКОНОДАВЧО-ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

Федінський Олексій Михайлович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: olex.fed@gmail.com

<http://orcid.org/0009-0006-7006-5872>

***Анотація.** У статті проаналізовано розвиток реабілітаційної системи США у період з 1950-х до 2020-х років через призму законодавчо-юридичних змін. Особливу увагу приділено ключовим законам, таким як Закон про реабілітацію 1973 року та Закон про американців з інвалідністю 1990 року, а також судовим рішенням, що вплинули на формування політики соціальної підтримки осіб із фізичними та психічними травмами. Розглянуто еволюцію підходів до реабілітації, вплив соціально-економічних умов на певних історичних етапах, науково технічних досягнень початку ХХІ століття та сучасні виклики у сфері правового забезпечення реабілітаційних послуг.*

***Ключові слова:** реабілітація, США, законодавство, соціальна політика, права осіб з інвалідністю, ADA, Закон про реабілітацію, юридичний аспект, GI Bill, Департамент США у справах ветеранів, повоєнна адаптація.*

Після закінчення Другої світової та Корейської війн у США виникла потреба створити більш структуровану систему реабілітації для ветеранів і осіб з інвалідністю. У 1950-х роках реабілітаційна політика була націлена переважно на забезпечення фізичної допомоги та повернення до економічно активного життя. Соціально-економічний контекст цього періоду, зокрема повоєнне економічне зростання, сприяв розширенню можливостей для фінансування програм соціальної підтримки [National Council on Disability, 2000, с. 34].

Прийняття поправок до Закону про соціальне забезпечення 1956 року стало важливим кроком у формуванні системи реабілітації. Ці поправки включали положення про забезпечення інвалідності для осіб, які не могли працювати через серйозні травми чи хвороби [Social Security Act Amendments, 1956, с. 807]. Законодавча база почала розширюватися, включаючи не лише медичну допомогу, але й фінансову підтримку для осіб, які втратили працездатність. Як зазначає Скотч у своїй праці *From Good Will to Civil Rights*, саме у цей період закладалися основи для майбутнього впровадження системних змін у законодавчій базі реабілітації [Scotch, 2001, с. 45]. Хоча існуючі програми забезпечували базову допомогу, їхній масштаб був обмеженим, а доступ до послуг часто залежав від місця проживання та рівня доходів.

Недоліком системи у 1950-х роках була її орієнтованість виключно на фізичну реабілітацію, без належної уваги до соціальної інтеграції чи психологічної допомоги. Як стверджує Брэддок, ця обмеженість ставала особливо помітною у контексті потреб ветеранів, які поверталися з бойових дій із комплексними травмами, включаючи психологічні [Braddock, 2001, с. 88].

Реабілітаційна система 1950-х років, хоча й мала свої недоліки, заклала основу для більш комплексних реформ. У наступному десятилітті акцент змістився на забезпечення рівності доступу до послуг, що стало результатом соціальних рухів і змін у громадській свідомості. 1960–1970-ті роки стали переломним періодом у розвитку реабілітаційної системи США завдяки прийняттю ключових законодавчих актів, які визначили напрям реабілітаційної політики на десятиліття вперед. Цей період був позначений соціальними рухами за громадянські права, які суттєво вплинули на формування нового правового підходу до осіб із інвалідністю.

Одним із найважливіших законів цього періоду був Цивільний закон про права 1964 року. Хоча він переважно стосувався боротьби з расовою дискримінацією, його принципи рівності вплинули на розробку подальшого законодавства, спрямованого на захист прав осіб із інвалідністю [Civil Rights Act, 1964, с. 11]. У 1968 році був прийнятий Закон про архітектурні бар'єри, який вимагав забезпечення доступності громадських будівель для людей із фізичними обмеженнями [Architectural Barriers Act, 1968 с. 6]. Це був один із перших випадків, коли федеральне законодавство почало враховувати потреби людей з інвалідністю у фізичному середовищі.

Ключовою подією 1970-х років стало прийняття Закону про реабілітацію 1973 року (Rehabilitation Act). Закон увів принципи недискримінації осіб із інвалідністю у сфері зайнятості, освіти та доступу до державних послуг. Зокрема, розділ 504 Закону забороняв дискримінацію в будь-якій програмі чи діяльності, що отримувала федеральне фінансування. Як зазначає Скотч, це положення стало першим у своєму роді юридичним механізмом захисту прав людей із інвалідністю [Scotch, 2001, с. 102]. Розділ 501 Закону вимагав від федеральних установ забезпечення рівного доступу до працевлаштування для осіб із інвалідністю. Це означало, що такі установи повинні були адаптувати робочі місця, створюючи рівні умови для людей із фізичними чи психологічними обмеженнями. Водночас, розділ 503 зобов'язував приватних підрядників, які співпрацювали з федеральним урядом, забезпечувати рівні можливості для працівників із інвалідністю [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 78].

Соціальні рухи, які розвивалися у цей час, також вплинули на формування законодавства. Як зазначає Флейшер у своїй праці, активісти, які представляли інтереси людей із інвалідністю, використовували юридичні механізми для боротьби за свої права, включаючи подання позовів до судів проти державних установ, які не виконували вимоги Закону про реабілітацію [Fleischer, 2011, с. 89].

Важливу роль у забезпеченні виконання цього закону відіграло судове рішення у справі *Southeastern Community College v. Davis* (1979). Верховний суд підтвердив право осіб із інвалідністю на рівний доступ до освітніх програм, заборонивши відмову в прийомі студентів лише через їхню інвалідність [Scotch, 2001, с. 114].

Попри успіхи, Закон про реабілітацію 1973 року мав свої недоліки. Основним серед них була недостатність фінансування для реалізації всіх положень закону. Крім того, як зазначає Багенстос, не всі приватні компанії та державні установи належним чином виконували вимоги щодо доступності та недискримінації, що створювало нерівномірність у впровадженні реформ [Bagenstos, 2009, с. 56].

У 1980–1990-х роках реабілітаційна система США зазнала суттєвих змін, що значною мірою вплинули на правову та інституційну структуру допомоги людям із інвалідністю. Це був період активізації руху за права осіб із інвалідністю, що супроводжувався значним розширенням законодавчої бази, впровадженням нових державних програм і судових рішень, які змінювали уявлення про реабілітацію як комплексний процес.

Однією з найбільш знакових подій цього періоду стало прийняття Закону про американців з інвалідністю (ADA) у 1990 році. ADA став першим всеосяжним законодавчим актом, який охоплював усі аспекти життя осіб із інвалідністю, включаючи працевлаштування, доступ до громадських послуг, транспорту та комунікацій [Americans with Disabilities Act, 1990, с. 327]. ADA встановив чіткі зобов'язання для роботодавців, зокрема вимогу створювати "розумні умови" для працівників із інвалідністю. Наприклад, адаптація робочих місць включала встановлення пандусів, спеціальних підйомників, надання гнучкого графіка або доступу до спеціальних технологій. Як зазначає Національна рада з інвалідності, ці положення сприяли істотному зростанню рівня зайнятості серед людей із інвалідністю у 1990-х роках [Impact of the Americans with Disabilities Act, 2007, с. 67]. ADA також зобов'язав організації, які надають громадські послуги, робити їх доступними для всіх громадян, незалежно від фізичних обмежень. Зокрема, закон вимагав від транспорту впровадження підйомників для людей на інвалідних візках, а також адаптацію будівель до потреб осіб із обмеженою мобільністю. Як зазначає Бланк, ці положення ADA зробили громадський простір більш інклюзивним [Blank, 2014, с. 134].

ADA створив міцну правову базу для захисту прав осіб із інвалідністю, яка широко використовувалася у судових справах. Однією з ключових справ цього періоду була *Olmstead v. L.C.* (1999), у якій Верховний суд постановив, що безпідставне утримання осіб із інвалідністю у спеціалізованих установах замість інтеграції у суспільство є порушенням ADA [*Olmstead v. L.C.*, 1999, 11]. Це рішення стало поштовхом для реформ у сфері довготривалої медичної допомоги, зокрема розвитку програм підтримки життя у спільноті.

Важливою ініціативою цього періоду стало розширення програм зайнятості та професійної реабілітації. Законодавство підтримувало розвиток центрів професійного навчання для людей із інвалідністю, а також стимулювало приватних роботодавців до співпраці через податкові пільги [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 78]. Особливого значення набули програми соціальної підтримки, які передбачали індивідуалізований підхід до реабілітації. Наприклад, Департамент у справах ветеранів США активно розвивав програми, спрямовані на повернення ветеранів з інвалідністю до економічно активного життя, включаючи консультації, перекваліфікацію та створення робочих місць [Fair Housing Act, 1968, с. 23].

Слід також зазначити, що у 1980–1990-х роках технології почали відігравати ключову роль у реабілітаційних програмах. Прийняття Закону про технологічну допомогу для осіб із інвалідністю (1988) сприяло розвитку нових пристроїв, таких як електричні інвалідні візки, системи для голосового управління та адаптовані комп'ютери [Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, 2019, с. 23]. Ці інновації не лише покращували якість життя людей із інвалідністю, але й забезпечували більшу незалежність у повсякденному житті.

Паралельно з технологічними та законодавчими досягненнями зростала увага до соціальної інтеграції. Програми підтримки освіти, наприклад, надавали можливість отримання вищої освіти завдяки грантам і спеціалізованим навчальним центрам. Як зазначає Лонгмор, ці ініціативи дозволили значній кількості осіб із інвалідністю реалізувати свій потенціал, вийти на ринок праці та стати частиною активного громадянського суспільства [Longmore, 2001, с. 134].

Отже, еволюція реабілітаційної системи у 1980–1990-х роках стала важливим етапом у становленні сучасної інклюзивної політики США. Впровадження ADA стало ключовим досягненням, яке вплинуло на всі аспекти життя осіб із інвалідністю. Успіхи цього періоду створили основу для подальшого вдосконалення системи реабілітації у XXI столітті.

На початку XXI століття реабілітаційна система США увійшла в новий етап, що характеризувався глибокими структурними реформами та модернізацією правової бази. Ці зміни були спрямовані на вдосконалення механізмів соціальної інтеграції, забезпечення рівності можливостей та індивідуалізації реабілітаційних послуг. Інституційні зміни торкнулися як державних структур, так і їхньої співпраці з приватним сектором та громадськими організаціями.

Одним із ключових законодавчих актів у контексті реабілітаційної реформи став Закон про розвиток інновацій у сфері праці та можливостей (Workforce Innovation and Opportunity Act, WIOA), ухвалений у 2014 році. WIOA замінив попередній Закон про інвестиції у робочу силу 1998 року та став основним інструментом регулювання професійної реабілітації.

WIOA закріпив інтеграцію реабілітаційних послуг у ширшу систему підтримки зайнятості. Основною його метою було створення інклюзивного ринку праці, де люди з інвалідністю мають рівні можливості для працевлаштування та професійного розвитку. Закон запровадив декілька ключових змін:

1. Вимоги розробки індивідуальних планів реабілітації для кожного клієнта, які враховують його навички, здібності та потреби. Цей підхід дозволив максимально адаптувати реабілітаційні послуги до реальних умов.

2. Спеціальні програми для молодих людей віком до 24 років, які стикаються з бар'єрами при входженні на ринок праці. Це включає стажування, професійне навчання та кар'єрні консультації.

3. Стимулювання приватного сектору до працевлаштування осіб із інвалідністю через систему податкових пільг, грантів і консультацій, що дозволило розширити спектр можливостей для реабілітації за рахунок приватного сектору [Workforce Innovation and Opportunity Act of 2014, с. 1425].

Реформи професійної реабілітації були спрямовані на підвищення ефективності працевлаштування людей із інвалідністю та ветеранів. Одним із ключових елементів стала модель фінансування за принципом результатів (outcome-based funding), коли кошти виділяються залежно від досягнення конкретних показників, таких як працевлаштування клієнта або завершення ним навчання. Державні агентства, відповідальні за реалізацію реабілітаційних програм, почали співпрацювати з регіональними освітніми закладами та центрами професійного навчання, що дозволило створити широку мережу підтримки. Як зазначає Національна рада з інвалідності, це сприяло підвищенню рівня зайнятості серед осіб

із інвалідністю на 15% протягом першого десятиліття XXI століття [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 87].

У XXI столітті дія Закону про американців з інвалідністю (ADA) була значно розширена через судову практику та внесення поправок. Зокрема, Поправка ADA 2008 року (ADA Amendments Act) уточнила визначення поняття "інвалідність", розширивши його для охоплення більшої кількості осіб. Це включає не лише фізичні чи сенсорні обмеження, але й розлади психічного здоров'я та хронічні захворювання [Americans with Disabilities Act of 1990, с. 330]. Судові рішення, такі як *Robles v. Domino's Pizza* (2019), закріпили принцип, що цифрові платформи є громадськими місцями і повинні бути доступними для людей із інвалідністю. Це зобов'язало компанії впроваджувати стандарти вебдоступності (Web Content Accessibility Guidelines, WCAG), забезпечуючи рівний доступ до послуг через інтернет [Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, 2019, с. 23].

На федеральному рівні впровадження реабілітаційних програм здійснювалося через Департамент праці США, Департамент у справах ветеранів та інші агентства. Наприклад, Департамент у справах ветеранів (VA) активно розвивав програми соціальної та професійної реабілітації для ветеранів через свої реабілітаційні центри та програми, як-от Vocational Rehabilitation and Employment Program (VR&E) [Architectural Barriers Act of 1968, с. 32]. Крім того, програми реабілітації ветеранів стали невід'ємною частиною законодавчих ініціатив, таких як VA MISSION Act (2018), який зобов'язав VA забезпечувати доступ ветеранів до високоякісних медичних послуг, незалежно від місця їхнього проживання [Developmental Disabilities Assistance and Bill of Rights Act of 2000, с. 45].

На рівні штатів реабілітаційні служби отримали більшу автономію у використанні федеральних коштів, що дозволило враховувати специфіку локальних ринків праці.

Інституційні реформи також посилили партнерство між державними установами та приватним сектором. Це проявилось через впровадження системи грантів і податкових пільг для компаній, які активно працевлаштовували людей із інвалідністю. Зокрема, програми, передбачені WIOA, стимулювали бізнес адаптувати свої робочі місця під потреби осіб із фізичними та сенсорними обмеженнями [Workforce Innovation and Opportunity Act of 2014, с. 1430]. За даними звіту Конгресу США, кількість компаній, які беруть участь у реабілітаційних програмах, зросла на 25% у період між 2005 та 2020 роками [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 90].

Технологічна революція, яка почалася наприкінці XX століття, стала рушійною силою змін у реабілітаційній системі США у 2000–2020-х роках. Впровадження новітніх технологій дозволило значно розширити можливості надання медичних і соціальних послуг, особливо для осіб із фізичними обмеженнями, психічними розладами та когнітивними порушеннями. Цифровізація реабілітаційних послуг, інноваційні пристрої та використання телемедицини стали основою для створення більш гнучкої та ефективної системи.

Прийняття Закону про технічну допомогу для осіб із інвалідністю (Assistive Technology Act, ATA) у 2004 році закріпило підтримку федерального уряду у фінансуванні розробки та впровадження технологічних рішень для людей із інвалідністю. Закон зобов'язував штати створювати спеціалізовані програми

підтримки та поширення адаптивних пристроїв [Guide to Disability Rights Laws, 2020, с. 28].

Розвиток адаптивних технологій охопив широкий спектр рішень для полегшення повсякденного життя людей із інвалідністю. Серед цих рішень можна виділити такі:

1. Впровадження протезів, керованих нейронними сигналами. Наприклад, дослідження, проведені за підтримки Національного наукового фонду, дозволили створити біонічні протези руки, які реагують на сигнали м'язів або мозку, забезпечуючи високу точність рухів [Scotch, 2001, с. 146].

2. Інвалідні візки, оснащені датчиками руху, GPS-навігацією та навіть системами голосового управління, стали доступними завдяки фінансуванню державних програм через АТА. Ці пристрої значно полегшують пересування людей із важкими фізичними порушеннями, дозволяючи їм залишатися активними у міському середовищі [Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, 2019, с. 32].

3. Комунікаційні пристрої для людей із порушеннями мови, такими як ДЦП чи розлади спектру аутизму. Пристрої, що конвертують текст у мову, стали частиною реабілітаційних програм у навчальних закладах та професійних центрах [Guide to Disability Rights Laws, 2020, с. 45].

4. Приватні компанії, такі як Google і Microsoft, почали активно інвестувати у розробку технологій для людей із інвалідністю. Наприклад, Microsoft розробила платформу Seeing AI, яка використовує штучний інтелект для надання візуальних підказок людям із порушеннями зору. Ця програма стала частиною реабілітаційних послуг у багатьох штатах [Bagenstos, 2009, с. 90].

5. З розвитком цифрових технологій особливе значення набула доступність інтернет-ресурсів для людей із інвалідністю. Судові справи, такі як *Gil v. Winn-Dixie Stores, Inc.* (2017) та *Robles v. Domino's Pizza, LLC* (2019), встановили юридичну відповідальність компаній за адаптацію вебсайтів до стандартів Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) [Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, 2019, с. 23].

6. Більшість реабілітаційних програм США мають онлайн-платформи, які дозволяють подавати заявки на послуги, отримувати консультації та слідкувати за статусом програм реабілітації. Наприклад, *Disability.gov* пропонує ресурси для пошуку програм професійної підготовки та технологічної допомоги [13, с. 33].

7. Реабілітаційні служби дедалі частіше використовують мобільні додатки, такі як *We My Eyes*, який дозволяє людям із вадами зору отримувати допомогу у реальному часі від волонтерів [ADA: Your Responsibilities as an Employer, 2005, с. 34].

Телемедицина стала одним із головних досягнень у сфері реабілітації у 2020-х роках. Вона дозволила забезпечити безперервність послуг для осіб із інвалідністю навіть за умов обмеженого доступу до фізичних установ, зокрема під час пандемії COVID-19.

У 2020 році Департамент у справах ветеранів США зафіксував понад 2,5 мільйона телемедичних консультацій, що на 200% більше порівняно з попереднім роком. Телемедицина дозволяє лікарям та терапевтам спілкуватися з пацієнтами у віддаленому режимі, коригуючи їхні плани лікування. Використання VR (віртуальної реальності) стало частиною реабілітаційних програм для відновлення

моторики у людей із неврологічними порушеннями. Наприклад, програми на основі VR допомагають ветеранам із травмами спинного мозку відновлювати координацію рухів [Bagenstos, 2009, с. 110].

Попри значний прогрес, технологічна адаптація реабілітаційної системи США стикається з низкою викликів. Інноваційні пристрої, такі як біонічні протези, залишаються недоступними для багатьох через високу вартість. Навіть державне фінансування не завжди покриває всі витрати [Guide to Disability Rights Laws, 2020, с. 45]. За даними Національної ради з інвалідності, у сільських районах США лише 60% людей із інвалідністю мають доступ до високошвидкісного інтернету, що обмежує їхній доступ до телемедицини та онлайн-послуг [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 78]. Розвиток новітніх технологій, таких як штучний інтелект, потребує оновлення правових норм, щоб забезпечити їхню інклюзивність [Bagenstos, 2009, с. 134].

Отже, технологічна адаптація та цифровізація реабілітаційних послуг стали ключовими напрямками у розвитку системи реабілітації США. Інновації, такі як біонічні протези, телемедицина та цифрова доступність, відкрили нові можливості для осіб із інвалідністю, дозволяючи їм жити більш незалежно та активно. Однак вирішення проблеми вартості та доступності технологій залишається важливим завданням для подальшого розвитку цієї сфери.

Закони, прийняті у 2000–2020-х роках, відобразили зростаюче розуміння прав осіб із інвалідністю як частини загальної правозахисної стратегії. Закони про фінансову допомогу ветеранам, такі як VA MISSION Act (2018), забезпечили більшу доступність медичних і реабілітаційних послуг для ветеранів, включаючи програми підтримки психічного здоров'я, фізичної реабілітації та соціальної адаптації [Developmental Disabilities Assistance and Bill of Rights Act of 2000, с. 45]. Справи, пов'язані з ADA, продовжують відігравати ключову роль у розширенні доступності. Наприклад, рішення у справі *Robles v. Domino's Pizza, LLC* (2019) встановило, що цифрові платформи компаній, включаючи мобільні додатки, підпадають під дію ADA, що зобов'язує адаптувати їх для осіб із інвалідністю [Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, Regulations, and Issues, 2019, с. 23].

Сучасні підходи у сфері реабілітації спрямовані на індивідуалізацію допомоги. Програми все частіше враховують унікальні потреби кожного клієнта. Наприклад, у рамках WIOA запроваджено спеціалізовані плани реабілітації, які передбачають спільну розробку програми відновлення за участю клієнта, лікаря, роботодавця та соціального працівника [Workforce Innovation and Opportunity Act of 2014, с. 1429].

Крім того, все більша увага приділяється культурній компетенції реабілітаційних служб. Це включає розробку програм для різних етнічних, соціальних та гендерних груп, що відповідає принципу рівності, закріпленому у Цивільному законі про права (1964) [Civil Rights Act of 1964, с. 210]. Разом з цим, недостатнє фінансування деяких програм, особливо у сільських районах, залишається серйозною проблемою. За даними Національної ради з інвалідності, приблизно 30% американців із інвалідністю у віддалених регіонах не мають доступу до спеціалізованих послуг [Rehabilitation Act: 50 Years of Progress, 2023, с. 78].

Ще одним викликом є адаптація законодавства до швидко змінюваних технологій. Впровадження штучного інтелекту, автоматизації праці та новітніх

медичних пристроїв потребує вдосконалення існуючих норм, щоб уникнути дискримінації осіб із інвалідністю у доступі до цих ресурсів [Bagenstos, 2009, с. 134].

Сучасний стан реабілітаційної системи США свідчить про її динамічний розвиток, заснований на поєднанні правового регулювання, технологічних інновацій та соціальної інтеграції. Законодавчі ініціативи, такі як WIOA та VA MISSION Act, а також продовження дії ADA, демонструють прагнення держави забезпечити рівність можливостей і доступ до послуг для всіх громадян. Водночас, вирішення таких проблем, як нерівномірний доступ до послуг і необхідність адаптації до нових технологій, є ключовим завданням для майбутнього вдосконалення реабілітаційної системи.

Реабілітаційна система США пройшла довгий шлях від обмежених програм 1950-х років до комплексної структури, яка інтегрує медичну, соціальну та юридичну підтримку осіб із інвалідністю. Завдяки таким законам, як Закон про реабілітацію 1973 року та ADA, США заклали основи для забезпечення прав осіб із інвалідністю та їхньої інтеграції у суспільне життя.

Однак виклики, пов'язані з нерівністю доступу, технологічною адаптацією та фінансуванням, свідчать про необхідність подальших реформ. Вивчення історичного досвіду та сучасних проблем дозволяє розробляти ефективні стратегії, які забезпечать рівність можливостей для всіх громадян, незалежно від їхнього фізичного чи психічного стану.

На сьогодні США є прикладом для багатьох країн, які прагнуть інтегрувати людей із інвалідністю у соціальне та економічне життя. Її розвиток демонструє важливість комплексного підходу до законодавства, що враховує права людини, технологічні досягнення та соціальні потреби.

References

- Americans with Disabilities Act of 1990, Public Law 101-336, 104 Stat. 327, pp. 1–7.
Architectural Barriers Act of 1968, Public Law 90-480, 82 Stat. 718, pp. 1–6.
Bagenstos S. R., *Law and the Contradictions of the Disability Rights Movement*, Yale University Press, 2009, 296 p.
Blanck P. D., *eQuality: The Struggle for Web Accessibility by Persons with Cognitive Disabilities*, Cambridge University Press, 2014, 260 p.
Braddock D. L., Parish S. L., *An Institutional History of Disability*, in *Handbook of Disability Studies*, Sage Publications, 2001, pp. 11–37.
Civil Rights Act of 1964, Public Law 88-352, 78 Stat. 241, pp. 1–12.
Congressional Research Service, *The Americans with Disabilities Act (ADA): Overview, Regulations, and Issues*, 2019, pp. 1–22.
Developmental Disabilities Assistance and Bill of Rights Act of 2000, Public Law 106-402, 114 Stat. 1677, pp. 1–10.
Fair Housing Act of 1968, Public Law 90-284, 82 Stat. 73, pp. 1–9.
Fleischer D. Z., Zames F., *The Disability Rights Movement: From Charity to Confrontation*, Temple University Press, 2011, 320 p.
Individuals with Disabilities Education Act, Public Law 94-142, 89 Stat. 773, pp. 1–10.
Longmore P. K., Umansky L. (eds.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, 2001, 402 p.
National Council on Disability, *Rehabilitation Act: 50 Years of Progress*, 2023, pp. 1–28.
National Council on Disability, *The Impact of the Americans with Disabilities Act: Assessing the Progress Toward Achieving the Goals of the ADA*, 2007, pp. 1–37.
Olmstead v. L.C., 527 U.S. 581 (1999), pp. 581–603.
Rehabilitation Act of 1973, Public Law 93-112, 87 Stat. 355, pp. 1–5.

Scotch R. K., From Good Will to Civil Rights: Transforming Federal Disability Policy, Temple University Press, 2001, 280 p.

Social Security Act Amendments of 1956, Public Law 84-880, 70 Stat. 807, pp. 1–4.

Ticket to Work and Work Incentives Improvement Act of 1999, Public Law 106-170, 113 Stat. 1860, pp. 1–6.

U.S. Department of Justice, A Guide to Disability Rights Laws, 2020, pp. 1–15.

U.S. Equal Employment Opportunity Commission, The ADA: Your Responsibilities as an Employer, 2005, pp. 1–18.

Workforce Innovation and Opportunity Act of 2014, Public Law 113-128, 128 Stat. 1425, pp. 1–8.

REHABILITATION SYSTEM OF UNITED STATES IN 50S OF TWENTIETH CENTURY – 20S OF TWENTY-FIRST CENTURY: LEGISLATIVE AND LEGAL ASPECT

Oleksii Fedinskyi

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

***Abstract.** The article analyzes the development of the US rehabilitation system from the 1950s to the 2020s through the prism of legislative and legal changes. Particular attention is paid to key laws, such as the Rehabilitation Act of 1973 and the Americans with Disabilities Act of 1990, as well as court decisions that influenced the formation of social support policies for people with physical and mental injuries. The author examines the evolution of approaches to rehabilitation, the impact of socio-economic conditions at certain historical stages, scientific and technical achievements of the early twenty-first century, and current challenges in the field of legal support for rehabilitation services.*

***Key words:** rehabilitation, USA, legislation, social policy, rights of persons with disabilities, ADA, Rehabilitation Act, legal aspect, GI Bill, US Department of Veterans Affairs, post-war adaptation.*

РОЛЬ АНАЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ У КОСМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ США ПІД ЧАС «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»: НА ПРИКЛАДІ КОРПОРАЦІЇ РЕНД

Журавльова Людмила Віталіївна

кандидат історичних наук,
доцент, викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zhuravlev98@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1668-2774>

***Анотація.** Аналітичні центри, які стали продуктом, перш за все, західної політичної моделі, є важливою частиною зовнішньополітичних стратегій провідних країн світу й США, зокрема. Відтак головна увага багатьох досліджень присвячена саме історії впливу «мозкових центрів» на прийняття зовнішньополітичних рішень американських адміністрацій. Водночас у цій статті ми зосереджуємося на космічній політиці США періоду «холодної війни», що є доцільним з погляду визначення релевантності отриманих результатів дослідження. На розгляд береться історія саме компанії РЕНД, як такої, що мала найбільш значний вплив як на розвиток аналітичних центрів, так і на космічну галузь. З огляду на це автор робить висновок, що діяльність РЕНД була спродукована умовами «холодної війни» й необхідністю розвитку технологій військового призначення. Однак будучи незалежною неурядовою організацією, РЕНД вдалося втілити значно ширше коло завдань, які перед нею ставив американський уряд. Спираючись на численні звіти та аналітичні матеріали корпорації РЕНД, автор доводить, що завдання космічної політики США багато в чому були сформульовані завдяки її діяльності.*

***Ключові слова:** аналітичні центри, «мозкові центри», «холодна війна», космічна політика США, РЕНД.*

Постановка проблеми. Протягом останніх п'ятдесяти років глобалізація на різних рівнях зазнає постійних структурних змін. Як історичне явище процес глобалізації має свої етапи та закономірності. Використовуючи знання про ці закономірності владні структури можуть більш ефективно проводити свою зовнішню політику. Одним із таких важливих напрямків міжнародної політики була і залишається космічна галузь. Протягом «холодної війни» космічна арена стала полем запеклої боротьби двох систем й досі залишається головним фактором впливовості країн у світі. Розуміння ролі аналітичних центрів у процесі становлення зовнішньополітичних стратегій держав світу є необхідною умовою формування серед українського політикуму комплексного бачення цілепокладання наших стратегічних партнерів на міжнародній арені. Одним із таких потужних «мозкових центрів» стала корпорація РЕНД (Research ANd Development (RAND)). Вона була створена наприкінці Другої світової війни як засіб, за допомогою якого найкращі інтелектуальні таланти Америки могли б бути використані для досліджень у сфері національної безпеки та розробки політики в мирний час. Тому варто прослідкувати, як діяльність цієї компанії вплинула на становлення космічної політики США.

Мета статті. Одночасно, цій статті, автор хотіла б звернути увагу на те, що в українській історичній науці відсутні дослідження, які б розкривали проблему впливу американських аналітичних центрів на космічну політику США. Апелювання до космічної політики, в даному контексті, є досить вдалим. Адже саме освоєння космосу є невіддільною частиною сучасного розуміння прогресу людства. Тому метою цієї статті є проаналізувати роль «мозкових центрів», зокрема РЕНД, яку вони справили на космічну політику Сполучених Штатів протягом «холодної війни». Розкрити головні історичні віхи діяльності РЕНД у сфері освоєння та використання космічного простору.

Історіографічний огляд. Сьогодні багато науковців приділяє увагу дослідженню різних аспектів діяльності «мозкових центрів», кількість яких наразі по всьому світу зросла до більш ніж 11 тисяч [McGann, 2021]. Так американський дослідник Д. Абельсон у своїй монографії досить вдало визначив історичні хвилі розвитку цих аналітичних центрів та відповідно зміну завдань і характеру цих об'єднань до цих періодів. [Abelson, 2006]. Ґрунтовними є праці Дж. Макгана [McGann, 2005, 2021], Р. Хааса [Haas, 2002] та ін. закордонних дослідників. Серед українських науковців варто виділити Н. Ржевську [Ржевська, 2012], О. Маєвську [Маєвська, 2016], І. Габро [Габро, 2016] які займаються історією виникнення «мозкових центрів» та місця даних структур у формуванні ідейних засад зовнішньої політики США. Є досить широкий матеріал для вивчення діяльності корпорації РЕНД на офіційному сайті, де можна знайти численні звіти співробітників цієї компанії [Augenstein, 1954; Augenstein, Harris, 1998; Jardini, 1998; Lipp J.E., Salter R.M., Wehner R.S., et al., 1951; The 50th anniversary, 1996].

Виклад основного матеріалу. В сучасному науковому дискурсі «мозкові центри» розглядають як «дослідницькі організації, які займаються аналізом державної політики та залученням громадськості, які проводять дослідження, аналіз та надають консультації з внутрішніх та міжнародних питань, тим самим допомагаючи політикам та громадськості приймати обґрунтовані рішення щодо державної політики. Аналітичні центри можуть бути афілійованими або незалежними установами, які мають структуру постійних органів, а не спеціальних комісій. Ці установи часто виступають мостом між академічними та політичними колами, а також між державою та громадянським суспільством, слугуючи в інтересах суспільства як незалежний голос, який перекладає прикладні та фундаментальні дослідження на мову, зрозумілу, вірогідну та доступну для політиків та громадськості» [McGann, 2005]. Головна відмінність «мозкових центрів» від академічних установ полягає в тому, що ідейний продукт, який вони створюють відрізняється. Адже аналітичні центри працюють на замовника й мають сформулювати стратегічне цілепокладання, обґрунтоване конкретними уявленнями про бажані соціально-економічні та політичні результати [Ржевська, 2012, с. 81-82].

Перші аналітичні центри були створені в прогресивну еру в Сполучених Штатах і стали важливими гравцями у формуванні американської політики. Як частина руху за професіоналізацію державного управління вони вперше з'явилися століття тому. Їхній мандат полягав у просуванні громадських інтересів шляхом надання державним службовцям порад щодо політики. Першим прикладом є Інститут державних досліджень. Фонд Карнегі за міжнародний мир (англ. Carnegie

Endowment for International Peace — CEIP), який був заснований у 1910 році для дослідження причин війни та сприяння мирному вирішенню суперечок [Haas, 2002].

Але справжній вибух створення та активності таких центрів у США та Європі розпочався після завершення Другої світової війни. Друга світова війна продемонструвала важливість технологічних досліджень і розробок для успіху на полі бою. Вона також привернула увагу до широкого кола науковців і дослідників, які зробили такі розробки можливими. Коли війна наближалася до завершення, стало зрозуміло, що повний і тривалий мир не може бути гарантований. Тому візіонери з Військового міністерства, Управління наукових досліджень і розробок й промисловості почали обговорювати необхідність створення цивільної організації, яка б пов'язувала військове планування з науково-дослідними рішеннями [A Brief History of RAND]. Відтак, саме умови «холодної війни» підштовхнули американський уряд до фінансування неурядових установ, які б могли надавати дослідження системного характеру й визначати способи аналізу оборонної політики.

Такою незалежною неприбутковою організацією стала РЕНД жовтня 1945 року Генрі Арнольд (командувач ВПС США), Едвард Боулз (консультант військового міністра, професор з Массачусетського технологічного інституту), Дональд Дуглас (президент авіабудівної компанії Douglas Aircraft Company), Артур Реймонд (головний інженер компанії Douglas) та Франклін Коллбом (помічник Реймонда) заснували проєкт РЕНД за спеціальним контрактом з Дуглас Ейркрафт Компані [A Brief History of RAND]. Вже наступного року компанія випускає свій перший звіт «Попередній проєкт експериментального космічного корабля для навколосвітньої подорожі», який надавав глибокий аналіз можливості запуску штучних супутників Землі, їх потенційний дизайн та продуктивність [Preliminary Design, 1946]. Висновки цього звіту справили надзвичайно потужний вплив на подальше формування цілей та концепції освоєння космосу Сполученими Штатами Америки. До середини 1950-х років спільнота прихильників космічних польотів активно виступала за «пілотоване дослідження Місяця та сусідніх планет», що згодом було закріплено в довгостроковому плані НАСА 1959 року. Вони закликали до «першого запуску в рамках програми, що веде до пілотованого навколосемного польоту і до постійної навколосемної космічної станції», що зробить можливим політ людини на Місяць [The Long Range Plan, 1959, p. 403].

Дослідники РЕНД мали досвід у широкому спектрі галузей, включаючи математику, інженерію, аеродинаміку, фізику, хімію, економіку та психологію. Їх головним завданням було дослідження та аналіз питань, які впливають на людей у всьому світі, включаючи безпеку, охорону здоров'я, освіту, сталий розвиток, зростання та розвиток [About RAND]. Однак з 1946 р. до початку 1960-х рр. для тих, хто брав участь у роботі РЕНД, це золотий вік космонавтики. Б. Аугенштайн фізик, що працював у РЕНД протягом 46 років й був центральною фігурою в розвитку американських космічних і ракетних програм США, зауважував: «Цей золотий вік виник завдяки безпрецедентному рівню взаємодії між Повітряними силами США, РЕНД і промисловістю, що дозволило швидко втілювати ідеї в життя одразу після їхнього зародження. Було відчутне відчуття нагальності й цілеспрямованості: ми прагнули використати можливості ракетних технологій воєнного часу, щоб гарантувати, що Сполучені Штати отримують стратегічну

інформацію і збережуть стратегічну міць в ту конфронтаційну епоху»[The 50th anniversary, 1996, p. 17].

У 1948 році ВПС США стали відповідальними за американську супутникову програму, і для управління та інтеграції цієї програми вони призначили РЕНД. У подальші роки РЕНД створила альянси з субпідрядниками, зосередившись на аналізі механіки польоту, силових установок, супутникових технологій, нових матеріалів, таких як титан, для надшвидкісних атмосферних польотів та багатьох інших аспектів. Відповідаючи на запити військового відомства, яке було головним замовником її аналітичної продукції, РЕНД від початку зосередилося на розвідці. Варто зауважити, що наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. розвідка проводилася завдяки повітряним кулям.

У 1951 р. група спеціалістів РЕНД на запит ВПС надає дослідження під назвою «Корисність супутникових апаратів для розвідки» у якому робиться висновок про можливість існування телевізійних супутників та їх ефективність у використанні для військової розвідки, одночасно [Lipp, Salter, Wehner, 1951]. Паралельно аналітиці піддається й інше питання, про способи доставлення космічних апаратів на геостаціонарну орбіту. Тому важливим напрямком вивчення стає розвідка щодо доцільності запуску програми міжконтинентальних балістичних ракет. Висновки РЕНД, представлені у лютому 1954 р. [Augenstein, 1954], щодо цього питання, були настільки високотехнологічними і обладійливими, що дозволило деяким вченим надалі визначити цей звіт як «єдиний найбільш важливий документ ракетної епохи»[MacKenzie, 1993, p. 1-3].

Отже, корпорація РЕНД протягом 1950-х рр. зосереджується на вузько визначених проблемах в галузі космонавтики й тільки виграла від цього. Для офіцерів ВПС скорочений аналіз витрат і вигод забезпечував «наукове» обґрунтування їхніх бюджетних запитів. Для авіабудівників «гнучкість» методики дозволила кожній фірмі продемонструвати перевагу свого продукту. А для дослідників РЕНД аналіз витрат і вигод безпосередньо сприяв розробці ще однієї новаторської методології: системи планування, програмування та бюджетування (the Planning, Programming, and Budgeting System – PPBS). Цей трифазний бюджетний процес складався з планування та перегляду потреб, формулювання та перегляду багаторічних програм, а також розробки річного бюджетного кошторису – звідси й назва системи [Jardini, 1998, p. 5]. РЕНД успішно сформулював і кодифікував аналіз витрат і вигод у стислому вигляді як «науковий» підхід до планування та прийняття рішень. Поєднання системного аналізу з програмним бюджетуванням сприяло поширенню військових методів, розроблених РЕНД, на ширшу сферу американської державної політики.

Після 1956 року РЕНД зосереджує свою увагу на проблемі наземної розвідки, яка в умовах розгортання «холодної війни» була потужним викликом для обох сторін конфлікту. Між 1956 і 1960 роками знімки 24 фоторозвідувальних польотів літаків U-2 над Радянським Союзом змогли відгорнути завісу над територією супротивника. Однак виявити хоча б одну базу, де б розміщувалися радянські міжконтинентальні балістичні ракети так і не вдалося. Президент Ейзенхауер зупинив усі польоти U-2 над територією СРСР, коли 1 травня 1960 року під Свердловськом радянські війська збили американський літак U-2 і захопили пілота ЦРУ Френсіса Гері Пауерса [CORONA: America's First Imaging Satellite Program].

Розробкою цих літаків займалася американська компанія Lockheed, яка вже мала досвід співпраці із РЕНД. На основі цих напрацювань РЕНД розпочала пошук способів прискорення і модифікації поточних програм компанії Lockheed у сфері розвідки. У 1957 р. Мерт Девіс та Амром Катц очолили дослідницьку групу, яка б мала надати рекомендації щодо створення альтернативної системи розвідки [Rich, 1998, р. 2]. У подальших звітах було запропоновано використати механізм відновлення плівки замість бортової електрооптичної обробки. З цією РЕНД проводить масштабне дослідження із запису інформації на магнітну стрічку. В перспективі це кардинальним чином вплине не лише на військову галузь, але й зробить можливим розгортання комерційної аудіо- та відео індустрії.

До того ж, відмінною рисою концепції Девіса-Катца було використання ступеня стабілізованого обертання у формі футбольного м'яча разом з панорамною камерою, яка б сканувала при обертанні корисного навантаження [The 50th anniversary, 1996, р. 20]. Ця концепція разом із дослідями записування інформації на магнітну плівку втілювалися у секретну програму «Корона» (CORONA) – перша американська програма супутникової зйомки.

Підрядниками, що працювали над розробкою цієї підсистеми були: (Локхйд) Lockheed – над космічним апаратом, і Файрчайлд (Fairchild) – над камерою. Зрештою було зроблено висновок, що фізичне відновлення плівки пропонує найбільш перспективний підхід для отримання придатних для використання фотографій у проміжному періоді часу. Це призвело до того, що рішення про відновлення плівки виявилось одним з найважливіших у розвідувальній діяльності США, оскільки системи фоторозвідки покладалися на фізичне відновлення плівки наступні півстоліття [Ruffner, 2005, р. 6-7]. Тож переоцінити роль цієї програми у безпековій політиці США дійсно важко. Кількість, якість і надійність знімків «Корона» з роками зростала, і вони стали найважливішим джерелом інформації про радянські стратегічні сили, розробку і розгортання підводних човнів з балістичними ракетами, авіаційні заводи і військово-повітряні бази, протиракетну оборону і протиповітряну оборону.

Ще одним важливим наслідком діяльності РЕНД у галузі космонавтики стало генерування цілого покоління спеціалістів, які зроблять істотний внесок у майбутнє космічної програми США. Частина з них візьме безпосередню участь в управлінні космічною політикою Сполучених Штатів обійнявши посади в уряді або промисловості. Інша частина допоможе заснувати у 1960 р. «Аерокосмічну корпорацію» – науково-дослідний центр фінансований з федерального бюджету, що є державно-приватним партнерством, який проводить дослідження та розробки для уряду Сполучених Штатів [The History Of Aerospace]. Ті ж спеціалісти, які залишаться в РЕНД змістять фокус компанії у бік аналізу більш широких політичних питань, включаючи оцінку корисності, технічної здійсненності та вартості конкретних космічних програм [The 50th anniversary, 1996, р. 22].

Відтак, розпочавши свою діяльність із оцінки космічних проєктів, корпорація РЕНД почала використовувати напрацьовані аналітичні методи до інших галузей діяльності американського уряду. Історія диверсифікації РЕНД з військових досліджень на дослідження у сфері соціального забезпечення у 1960-х роках ілюструє маловідомі зв'язки між оборонною та внутрішньою політикою в Америці часів «холодної війни». Під покровом таємниці корпорація досягла значних успіхів у

таких різноманітних галузях, як розробка комп'ютерів і програмного забезпечення, прикладна математика і, особливо, методології соціальних наук, такі як системний аналіз. РЕНД швидко заручився підтримкою широкого кола державних і приватних установ, і до 1972 року її дослідження і методи стали центральними для багатьох нових ініціатив у сфері соціального забезпечення. Це означало, що, за іронією долі, складні методології, розроблені в РЕНД для вивчення ядерної війни, стали однією з фундаментальних національних озброєнь проти соціальної несправедливості [Jardini, 1998, p. 3].

Одночасно космічна діяльність залишилася одним із головних напрямків діяльності компанії. Протягом 1960-х рр. її співробітники зосередилися на дослідженнях американських супутників зв'язку та програм пов'язаних із пілотованою космонавтикою. Саме завдяки зусиллям на цьому напрямку стало можливим створення у 1963 р. телекомунікаційної компанії «КОМСАТ» (COMSAT – Communications Satellite Corporation) [Schwartz, 1963]. Як державна корпорація, що фінансується з федерального бюджету і має на меті розвиток комерційної та міжнародної системи супутникового зв'язку, «КОМСАТ» у 1964 р. створює «Інтелсат» (Intelsat – International Telecommunications Satellite Consortium) [Johnson, 1987]. На той час це була єдина в своєму роді міжнародна супутникова організація, метою якої була доволі амбіційна ціль – створити глобальне супутникове покриття.

Окрім супутникового зв'язку, важливим напрямком аналітичної діяльності мозкового центру була пілотована космонавтика. Оскільки проєктні роботи в рамках космічної програми «Аполлон» наближалися до завершення, НАСА (National Aeronautics and Space Administration (NASA)) ініціювали створення системи багаторазових космічних човнів – «Спейс Шаттл» (Space Shuttle). Протягом 1970-х – 1980-х рр. Експерти з РЕНД прискіпливо досліджували питання пов'язані із створенням цієї системи. Так вже у 1977 році були надані перші оцінки економічної доцільності створення таких типів космічних систем й можливостей попиту на перевезення у космосі [Stein, Wolf, 1977]. Саме завдяки зусиллям працівників цього аналітичного центру було надано докази того, що оцінки НАСА щодо можливостей і вартості «Спейс Шаттл» були радикально помилковими, і застерегли ВПС США від надмірної залежності від шаттла як ракети-носія [The 50th anniversary, 1996, p. 22].

Ще одним прикладом високої точності оцінок спеціалістів РЕНД стали їх скептичні висновки щодо вартості і технологічної зрілості, передбачених для програми НАСП (National Aero-Space Plane (NASP)). Метою цієї програми була розробка й демонстрація гіперзвукових й трансатмосферних (одноступенева ракета) технологій, які б підтримували національну безпеку й комерційний попит та забезпечить економію витрат на космічні запуски шляхом створення ракети Х-30 [Barthelemy, 1990, p. 312]. Незважаючи на оптимістичні прогнози, у 1993 році РЕНД видає звіт у якому стверджує, що: 1) технологічно програма надто складна й вимагає технологій, які ймовірно з'являться лише через 10 років; 2) остаточна оцінка вартості неможлива, адже, враховуючи поточну високу вартість космічного корисного навантаження, значне скорочення витрат на запуск такого навантаження не здається доцільним, як основна ціль програми, через невеликий вплив, який це матиме на загальну вартість космічних операцій; 3) графік втілення програми надто оптимістичний та вузькоорієнтований на одноступеневій космічній системі

[Augenstein, Harris, 1993]. В результаті наданих рекомендацій, наданих РЕНД, до кінця 1993 р. американський уряд вирішує закрити НАСП.

В цей же час співробітники РЕНД продовжують працювати над питаннями пов'язаними із створенням системи глобального позиціонування (Global Positioning System (GPS)). Однак розкриття цього питання потребує окремого дослідження.

Висновки. Отже аналітичні центри формувалися в умовах і завдяки рогортанню «холодної війни». Їх головним завданням протягом другої половини ХХ століття було вироблення чітких механізмів швидкого реагування на виклики, які поставали перед урядами держав. Одночасно космічна гонитва, яка точилася між двома наддержавами, стимулювала виникнення аналітичних центрів у США, які б могли надати експертну оцінку у сфері космічних технологій. Флагманом у цій діяльності стала корпорація РЕНД. Дослідження космосу, як магістральної теми у системі безпеки, яка формувалася у повоєнному світі, стало тим середовищем, де мозкові центри могли безпосередньо взаємодіяти з американським урядом, одночасно, залишаючись незалежними.

У своїй діяльності протягом «холодної війни» РЕНД пройшла декілька етапів. Перший із них, 1945 – 1960 рр. – це період становлення аналітичних методів, зокрема використання системного аналізу з програмним бюджетуванням. Супутникові технології й розвідка стали центральними напрямками досліджень, що було зумовлено самими обставинами «холодної війни». Саме завдяки висновкам висококваліфікованих спеціалістів РЕНД космічна політика США змогла досягти своєї функціональної довершеності. Надалі ці цінні кадри стануть ключовими творцями космічних програм американського уряду. Другий період, 1960 – 1991 – ера розширення діяльності на сферу соціального забезпечення й комп'ютерних технологій. У космічній галузі в цей час РЕНД продовжує впливати на розвиток супутникових телекомунікаційних технологій та пілотованої космонавтики. Створюється цілий спектр взаємозв'язків не лише із урядовими структурами, але й з комерційними компаніями, багато з яких були субпідрядниками НАСА. Зрештою, будь яка програма НАСА не залишалася без участі співробітників РЕНД. Саме їх рекомендації лягли в основу цілепокладання космічної політики Сполучених Штатів й визначили її головні вектори на майбутні десятиліття.

Список використаних джерел та літератури

- Abelson D. E., 2006. *Capitol Idea: Think Tanks and U.S. Foreign Policy*. McGill-Queen's University Press, 392.
- About RAND. [Електронний ресурс]: <https://www.rand.org/about.html>
- A Brief History of RAND. [Електронний ресурс]: <https://www.rand.org/about/history.html>
- Augenstein B. W., 1954. A Revised Development Program for Ballistic Missiles of Intercontinental Range. Special memorandum № 21. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/qodidg>
- Augenstein B. W., Harris E. D., 1993. *The National Aerospace Plane (NASP): Development Issues for the Follow-on Vehicle*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/uvmdfj>
- Barthelemy R. R., 1990. The National Aerospace Plane Program: A Revolutionary Concept. *Johns Hopkins APL Technical Digest*, 11 (3-4), 312-318.
- CORONA: America's First Imaging Satellite Program. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/humdyo>
- Haas R. N., 2002. *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy – Makers Perspective*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/ltxfhg>
- Jardini D. R., 1998. Out of the Blue Yonder: How RAND Diversified into Social Welfare Research. *RAND Review*, 22(1). [Електронний ресурс]: <http://surl.li/cbnzoy>

-
- Johnson L. L., 1987. *Issues in International Telecommunications: Government Regulation of Comsat*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/jjyour>
- Lipp J. E., Salter R. M., Wehner R. S., et al., 1951. *The Utility of a Satellite Vehicle for Reconnaissance*. The Rand Corporation, R-217. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/ynfeul>
- MacKenzie D. A., 1993. *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance (Inside Technology)*. The MIT Press, 480.
- McGann J. G., 2005. *Think Tanks and Policy Advice in the US. Philadelphia, Pennsylvania*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/xeinbv>
- McGann J. G., 2021. *2020 Global Go To Think Tank Index Report*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/xsazda>
- Preliminary Design of an Experimental World-Circling Spaceship, Report No. SM-11827, 2 May 1946. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/dibttdi>
- Rich M. D., 1998. RAND's Role in the CORONA Program: Remarks on the 35th Anniversary of the First Successful Mission. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/nipxby>
- Ruffner K. C., 2005. *Corona: America's First Satellite Program*. Morgan James Publishing, 364.
- Schwartz M. L., Goldsen J. M., 1963. *Foreign Participation in Communications Satellite Systems: Implications of the Communications Satellite Act of 1962*. Memorandum RM-3484-RC. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/lcghtl>
- Stein J. P., Wolf C. Jr., 1977. *Pricing Policies for the Space Shuttle*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/pzvbse>
- The History Of Aerospace. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/rbrwuy>
- The Long Range Plan of the National Aeronautics and Space Administration, Office of Program Planning and Evaluation, 16 December 1959. document III-2 in James M. Logsdon, gen. ed., with Linda J. Lear, Janelle Warren Findley, Ray A. Williamson, Dwayne A. Day, *Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program, Volume I, Organizing for Exploration* (Washington, DC: NASA Special Publication 4407, 1995), 403–407.
- The 50th anniversary of Project Air Force 1946-1996, 1996. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/hjkvvc>
- Габро І. В., 2016. «Мозкові центри» і процес прийняття зовнішньополітичних рішень адміністрацією президента США Дж. Буша-молодшого. *Американська історія та політика*, 2, 9-14.
- Маєвська О. М., 2016. Сучасні тенденції діяльності провідних «мозкових центрів» США. *Політикус*, 1, 215-217.
- Ржевська Н. Ф., 2012. Роль «мозкових центрів» США у формуванні ідейних засад зовнішньої політики. *Науковий вісник. Політологія*, 1 (1-2), 81-85.

References

- Abelson, D. E., 2006. *Capitol Idea: Think Tanks and U.S. Foreign Policy*. McGill-Queen's University Press [in English].
- About RAND. Retrieved from <https://www.rand.org/about.html> [in English].
- A Brief History of RAND. Retrieved from <https://www.rand.org/about/history.html> [in English].
- Augenstein, B. W., 1954. A Revised Development Program for Ballistic Missiles of Intercontinental Range. *Special memorandum № 21*. Retrieved from <http://surl.li/qodidg> [in English].
- Augenstein, B. W. & Harris, E. D., 1993. *The National Aerospace Plane (NASP): Development Issues for the Follow-on Vehicle*. Retrieved from <http://surl.li/uvmdfj> [in English].
- Barthelemy, R. R., 1990. The National Aerospace Plane Program: A Revolutionary Concept. *Johns Hopkins APL Technical Digest*, 11 (3-4), 312-318. [in English].
- CORONA: America's First Imaging Satellite Program. Retrieved from <http://surl.li/humdyo> [in English].
- Haas, R. N., 2002. *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy – Makers Perspective*. Retrieved from <http://surl.li/ltxfhg> [in English].
- Habro, I. V., 2016. «Mozkovi tsenry» i protses pryiniattia zovnishnopolitychnykh rishen administratsiieu prezydenta SSHA Dzh. Busha-molodshoho [Американська історія та політика], 2, 9-14 [in Ukrainian].
- Jardini, D. R., 1998. Out of the Blue Yonder: How RAND Diversified into Social Welfare Research. *RAND Rewiew*, 22(1). Retrieved from <http://surl.li/cbnzoy> [in English].

- Johnson, L. L., 1987. *Issues in International Telecommunications: Government Regulation of Comsat*. Retrieved from <http://surl.li/jjyour> [in English].
- Lipp, J. E., Salter R. M., Wehner R. S., et al., 1951. *The Utility of a Satellite Vehicle for Reconnaissance*. The Rand Corporation, R-217. [Retrieved from <http://surl.li/ynfeul> [in English].
- MacKenzie, D. A., 1993. *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance (Inside Technology)*. The MIT Press, 480. [in English].
- McGann, J. G., 2005. *Think Tanks and Policy Advice in the US. Philadelphia, Pennsylvania*. Retrieved from <http://surl.li/xeinbv> [in English].
- McGann, J. G., 2021. *2020 Global Go To Think Tank Index Report*. Retrieved from <http://surl.li/xsazda> [in English].
- Maievskaya, O. M., 2016. Suchasni tendentsii diialnosti providnykh «mozkovykh tsentriv» SShA [Politykus], 1, 215-217 [in Ukrainian].
- Preliminary Design of an Experimental World-Circling Spaceship, Report No. SM-11827, 2 May 1946. Retrieved from <http://surl.li/dibttdi> [in English].
- Rich, M. D., 1998. RAND's Role in the CORONA Program: Remarks on the 35th Anniversary of the First Successful Mission. Retrieved from <http://surl.li/nipxby> [in English].
- Ruffner, K. C., 2005. *Corona: America's First Satellite Program*. Morgan James Publishing, 364. [in English].
- Rzhevskaya, N. F., 2012. Rol «mozkovykh tsentriv» SShA u formuvanni ideinykh zasad zovnishnoi polityky [Naukovyi visnyk. Politolohiia], 1 (1-2), 81-85 [in Ukrainian].
- Schwartz, M. L., Goldsen J. M., 1963. *Foreign Participation in Communications Satellite Systems: Implications of the Communications Satellite Act of 1962*. Memorandum RM-3484-RC. Retrieved from <http://surl.li/lcghtl> [in English].
- Stein, J. P., & Wolf, C. Jr., 1977. *Pricing Policies for the Space Shuttle*. Retrieved from <http://surl.li/pzvbse> [in English].
- The History Of Aerospace. Retrieved from <http://surl.li/rbrwuy> [in English].
- The Long Range Plan of the National Aeronautics and Space Administration, Office of Program Planning and Evaluation, 16 December 1959. document III-2 in James M. Logsdon, gen. ed., with Linda J. Lear, Janelle Warren Findley, Ray A. Williamson, Dwayne A. Day, *Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program, Volume I, Organizing for Exploration* (Washington, DC: NASA Special Publication 4407, 1995), 403–407. [in English].
- The 50th anniversary of Project Air Force 1946-1996, 1996. Retrieved from <http://surl.li/hjkwvc> [in English].

THE ROLE OF THINK TANKS IN US SPACE POLICY DURING THE COLD WAR: THE CASE OF THE RAND CORPORATION

Liudmyla Zhuravlova

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor, Lecturer of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *Think tanks, primarily a product of the Western political model, are an important part of the foreign policy strategies of the world's leading countries, particularly the United States. Therefore, many studies focus on the history of the influence of think tanks on the foreign policy decisions of American administrations. At the same time, in this article, we focus on the US space policy of the Cold War period, which is appropriate in terms of determining the relevance of the research results. The article focuses on the history of RAND as the company that had the most significant impact on the development of both think tanks and the space industry. In view of this, the author concludes that RAND's activities were driven by the conditions of the Cold War and the need to develop military technologies. However, as an independent non-governmental organization, RAND was able to implement a much wider range of tasks set by the US government. Based on numerous reports and analytical materials of the RAND Corporation, the author proves that the objectives of the US space policy were largely formulated due to its activities.*

Key words: *think tanks, cold war, US space policy, RAND.*

ЖІНОЧА ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ В ІНДІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Тадеуш Анастасія Юрїївна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 23if.a.tadeush@std.udu.edu.ua

***Анотація.** У статті актуалізовано, що на початку ХХІ століття жіноча політична участь в Індії зазнала значного розвитку, хоча досі залишається предметом дискусій та викликів, пов'язаних із патріархальними структурами та соціально-економічними бар'єрами. Жінки почали відігравати більш помітну роль на різних рівнях політичної системи, що є результатом як законодавчих ініціатив, так і зростання громадянської активності. Впровадження квот для жінок на місцевому рівні стало важливим кроком у збільшенні їхньої присутності в політиці. Попри позитивні зміни, жінки в Індії досі стикаються з численними перепонами на шляху до повноцінної політичної участі. Це включає соціокультурні норми, що обмежують їхні можливості, а також дискримінацію та насильство у політичній сфері. Патріархальні структури, які домінують у партійній системі, часто стають бар'єром для жінок, обмежуючи їх доступ до політичного впливу на вищих рівнях. Дослідження показують, що навіть за умови формального доступу до влади жінки часто не мають реальних можливостей для впливу на процеси прийняття рішень.*

***Ключові слова:** Індія, сучасна політика, політична система, політична активність, топ-політика, жіноча роль.*

Постановка проблеми. Історично роль індійської жінки в сім'ї, громаді та суспільстві загалом визначалася взаємодією кількох чинників, таких як кастовий і гендерний розподіл праці, класове походження, географічне положення та етнічне походження конкретної громади/племені. Наприклад, жінки, в яких панувала арійська культура, мали набагато жорсткіший контроль над сексуальністю, народжуваністю та працею. Жінкам у дравідійській культурі доводилося стикатися з відносно менш жорстоким патріархатом. Протягом останніх 5000 років на статус індійської жінки також вплинули різні релігії – індуїзм, джайнізм, буддизм, іслам, сикхізм, християнство та зороастризм.

Зрештою, доцільно наголосити на тому факті, що жінки в Індії повинні намагатися досягти більш збалансованого представництва чоловіків і жінок у політиці та намагатися вирішити проблему «дефіциту демократії», що призводить до низького представництва жінок, а також у позиції прийняття рішень. Окрім вимог

щодо квот/резервування однієї третини для жінок у законодавчих органах, жінки повинні вимагати достатніх квот на міністерських посадах чи реальних посадах при владі. Жінки повинні потрапити на посади прийняття рішень будь-якими можливими засобами. Без відповідних повноважень щодо прийняття рішень і контролю на всіх рівнях досягнення, яких досягли жінки, надто легко ігноруються та знищуються.

Усі важливі економічні та політичні рішення в Індії (якщо на те пішло, у всьому світі) приймаються без участі жінок. Жінки також повинні мати політичну владу на посадах прийняття рішень. Сильна група жінок у політиці може змінити ситуацію, привносячи жіночу точку зору в усі питання політичного порядку денного: закордонні справи, економіка, торгівля, юстиція, армія тощо.

Мета статті – встановити роль жінок у політичному житті Індії на початку XXI століття.

Історіографічний огляд. З списку використаної літератури можна виокремити кілька основних напрямків аналізу.

Важливість наукових досліджень, які визначають роль і місце жінок у державному управлінні, підкреслюють такі вчені, як С. Висоцький, П. Гай-Нижник, О. Козуля, І. Кузич-Березовський, О. Луговий, А. Махінко, Т. Мельник. Незважаючи на велику кількість ґрунтовних наукових та науково-практичних робіт у цій області [Petrenko, 2014; Solveih, 2006], багато чинників, які стосуються іноземного досвіду щодо ролі й місця жінок у державному управлінні, ще у недостатній мірі опрацьовані.

Виклад основного матеріалу. Засади гендерної культури індуїстського патріархального сексизму були закладені в канонічних книгах індуїстського права, зокрема – Дхарма-Шастрі та законах Ману. В розділах 5 та 9 Законів Ману сформульовано доволі суворі вимоги до жінки, за якою, по суті, не визнається статус автономного соціального суб'єкта.

У цілому в гендерній культурі індуїзму представлено три блоки культурних моделей відносин між чоловіком і жінкою:

- а) патріархально-сексистська модель, яка є домінантною і розкритою в законах Ману та Дхармашастрі, себто в брахманізмі;
- б) матриархально-геніколатрична модель, представлена в джерелах філософії санх'я;
- в) протоегалітарна модель, яку реалізує буддизм.

Соціально-статусне позиціонування жінок істотно поліпшилося завдяки буддизму. Жінки і чоловіки були рівними в етиці, яка була істотно пом'якшеною в аспекті розширення кількості прав жінок. У той час як патріархальне суспільство і патріархально-сексистська гендерна культура брахманізму залишалися незмінними, в буддійському суспільстві жінки набули більше свободи і розглядалися як незалежні. Жінкам було дозволено ставати монахинями та бути релігійно- і соціально-активними особистостями [Bhasin, 2002].

Ненасильницькі засоби протестних акцій під керівництвом Махатми Ганді забезпечили масову участь жінок у національно-визвольному русі у другій половині XX століття. Жінки, члени сімей лідерів Конгресу брали участь у громадських заходах, мітингах, демонстраціях і відчували тюремне життя. Багато сімей дозволяли жінкам йти на політичний ризик, що дозволяло їм з часом стати могутніми лідерами.

Деякі з високоосвічених жінок приєдналися до навчальних закладів, дипломатичного корпусу, органів державної служби, державних і приватних підприємств.

Під час Десятиліття жінок ООН (1976 – 1985) досить довго дослідження щодо жінок і дії щодо жінок рухалися паралельно. Після 1980-х років багато жінок-активісток працювали у відомих дослідницьких установах на умовах субпідряду та позаштатно за зарплату, нижчу від прожиткового мінімуму, оскільки фінансування використовувалося в основному для інституційної розбудови та пільг для осіб, які приймають рішення в установах. Уряд через свої міністерства, як-от праці та зайнятості, сільського розвитку та соціального забезпечення, а також система ООН спонсорували дослідження спочатку для науковців, що могло призвести до ієрархічної ситуації. Водночас із зростанням масової роботи та автономних жіночих груп, які організують кампанії та лобіюють політичні дії, виникла потреба у дослідженні проблеми з точки зору участі.

Більшість жінок, які проявили ініціативу у створенні нових жіночих груп, були вкрай несприятливі до авторитарних структур у сім'ї, освітніх та релігійних установах та суспільстві загалом, оскільки всі вони не давали жінкам критичного мислення та простору для незалежного розвитку, розумові та політично свідомі люди. Тому вони дуже чітко висловилися у своєму підході, що заохочуватимуть кожного члена групи чітко формулювати свої думки та встановлювати тісні робочі стосунки на основі колективних процесів прийняття рішень. Спочатку цей метод виявився дуже ефективним у створенні нових кадрів жінок, які були інтелектуально освіченими, політично сформульованими, добре поінформованими та підтримували одна одну в межах своїх невеликих груп, оскільки не було політичних босів-чоловіків, які б стримували їхню ініціативу та змушували їх гнити лише в звичайна діяльність зі збору коштів, перекладу, друкування, розсилки, прибирання та приготування їжі для членів їхніх політичних груп [Cohen, 2021].

Конституція Індії зробила свідомий радикальний відхід від вікового поганого соціального статусу жінок, надавши їм рівний соціальний і політичний статус. Конституційний рівний статус означає, що кожна доросла жінка, незалежно від її соціального становища чи досягнень, тепер має можливість функціонувати як громадянка та індивідуальний партнер у завданні розбудови нації. З огляду на конституційні зобов'язання, у період незалежності жінки були визнані окремою цільовою групою, і уряд спрямував свої зусилля на інтеграцію жінок у процес національного розвитку. Цей період став свідком далекосяжних змін майже в усіх сферах – політичній, економічній та соціальній.

У незалежній Індії жінки займають важливі політичні та адміністративні посади. Наприклад, Індіра Ганді керувала долею країни на посаді прем'єр-міністра більше 15 років. Жінки також обіймали посади губернаторів, головних міністрів, міністрів у центральних урядах і урядах штатів, голів законодавчих органів, суддів вищих судів і секретарів уряду. Хоча конституційна рівність надається жінкам і жінки займали важливі посади, на практиці до жінок не ставляться належним чином у всіх сферах, включаючи політику.

Розширення прав і можливостей жінок – це процес, у якому жінки контролюють своє життя: встановлюють власні плани, здобувають навички, зміцнюють впевненість у собі, вирішують проблеми та розвивають самозабезпечення. Ніхто не може уповноважити іншого; лише людина може надати

собі можливість робити вибір або висловлюватися. Інститути всередині держави та громадянське суспільство підтримують процеси, які можуть сприяти саморозширенню прав і можливостей жінок завдяки колективним зусиллям жіночого руху.

У другій хвилі фемінізму, яка почалася в середині 1970-х років, освічені жінки середнього класу були активно залучені до різних соціальних рухів студентів, молоді, робітників, селян, племен, далитів і громадянських свобод, і відігравали центральну роль. Вони ненавиділи патерналізм доброзичливих чоловіків і «благодійну» та «філантропічну» соціальну роботу жінок із вищого класу та оголосили себе борцями за права жінок.

Конвергенція між різними жіночими групами відображає широту громадянської участі жінок в Індії у XXI столітті. Жіночі групи в Індії обрали різноманітні стратегії та форми залучення для вирішення різноманітних проблем, що впливають на повсякденне життя жінок, залежно від організаційної структури їх власних груп, ресурсів і досвіду їхніх окремих членів. Не всі проблеми, які спонукають жіночу активність, мотивуються гендерною дискримінацією, прикладом чого є екологічний рух за порятунок гірських лісів або робітничі рухи проти корумпованих землевласників і недбалості уряду щодо запобігання голоду.

За аналізом офіційного списку політичних партій з квітня 2001 року по січень 2015 року, з 2001 року в Індії з'явилося щонайменше 14 політичних партій, орієнтованих на жінок. П'ять із цих партій брали участь у загальних виборах або вибори до асамблеї штату за останні 15 років, згідно зі статистичними звітами виборів до законодавчих зборів (Лок Сабха) та асамблей штату. Незважаючи на низький рівень успіху (зі 100-відсотковою гарантією заставою, яка втрачається в усіх випадках), більшість із цих партій вижили, і тенденція реєстрації жіночих партій посилилася з роками в країні, де жінок більше немає. понад 11,4 відсотка парламенту.

Згідно зі статистикою Виборчої комісії на всіх виборах до Лок Сабха з 1952 року жінки перемагали з більшою часткою, ніж чоловіки. Графік даних за 1957 – 2019 роки наочно це ілюструє.

Жінки-представники від союзних територій і штатів у законодавчих зборах і їх відсоток

№ п/п	Штат	Всього членів	Чоловіки члени	жінки члени	жінки відсоток
1.	Андхра-Прадеш	175	161	14	08.00
2.	Аруначал-Прадеш	60	56	4	06.67
3.	Ассам	126	118	8	06.35
4.	Біхар	243	217	26	10,69
5.	Чхаттісгарх	90	77	13	14.44

6.	Делі	70	63	7	10.00
7.	Гоа	40	38	2	05.00
8.	Гуджарат	182	169	13	14.07
9.	Харьяна	90	81	9	10.00
10.	Гімачал -Прадеш	68	64	4	05.88
11.	Джаркханд	81	71	10	12.34
12.	Карнатака	224	214	7	03.12
13.	Керала	140	133	7	05.00
14.	Мадья-Прадеш	230	213	17	07.39
15.	Махараштра	288	264	24	33.08
16.	Маніпур	60	58	2	33.03
17.	Мегхалая	60	57	3	05.00
18.	Мізорам	40	40	0	00.00
19.	Нагаленд	60	60	0	00.00
20.	Одіша	147	134	13	08.84
21.	Пончічеррі	30	26	4	13.33
22.	Пенджаб	117	111	6	5.12
23.	Раджастхан	200	176	24	12.00
24.	Сіккім	32	29	3	09.37
25.	Таміл Наду	225	204	21	33.09
26.	Телангана	119	113	6	05.04
27.	Трипура	60	55	5	33.08
28.	Уттар-Прадеш	398	356	42	10.55
29.	Уттаракханд	70	65	5	14.07
30.	Західна Бенгалія	294	255	40	13.6
Всього		4019	3678	339	8.43

Представництво жінок у всіх сферах політичної та адміністративної діяльності є дуже низьким. Ще належить пройти довгий шлях у покращенні політичного статусу жінки як виборця та особи, яка приймає рішення. Явними причинами такого становища є низький рівень грамотності жінок, відсутність впевненості, низький рівень адміністративних навичок, низький економічний і

соціальний статус, традиційне ставлення та сприйняття суспільства, а також сім'ї, надмірне втручання чоловіків, низька зацікавленість у політична діяльність, корупція на високому рівні та злочини в політиці.

Недостатній результат Індії щодо представництва жінок яскраво засвідчує Глобальний індекс гендерного розриву за 2021 рік Всесвітнього економічного форуму, де вона опустилася на 28 позицій, посівши 140 місце серед 156 країн. Індія посідає третє місце в Південній Азії, випереджаючи лише Пакистан і Афганістан, а також Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Мальдіви та Бутан. Найбільший спад спостерігається в субіндексі розширення політичних можливостей, де Індія посідає 51 місце, опустившись з 18 в 2020 році [Gupta, 2020].

У жінок середнього та вищого класів є кращі можливості для отримання освіти та працевлаштування. Жінки стають традиційними чоловічими бастіонами, і відбулася масова професійна диверсифікація у верхніх ешелонах владних структур, а також у таких професіях, як лікарі, юристи, дипломовані бухгалтери, архітектори, інженери та науковці. Загальна обізнаність державних і недержавних організацій щодо прав жінок зростає. Високоосвічені жінки піднімаються на вищі ешелони владних структур в адміністрації, судочинстві, корпоративному світі, політиці та освітніх установах. Статистичний профіль жінок в Індії надає щорічний звіт про просування жінок у сферах освіти, працевлаштування, участі в політичному житті, посад у системі кримінального правосуддя та входження до органів прийняття рішень. Це також викликало величезну тривогу серед індійських чоловіків, яка проявляється у насильстві над жінками та женоненависництві у повсякденному житті.

Перелік проблем, з якими стикаються жінки в сучасному індійському суспільстві, справді довгий. У нації, яка обіцяє просувати різноманітність у вірі, мовах і способах життя, дедалі частіше спостерігається більша агресія у визначенні «правильної» поведінки, яка набуває особливих характеристик стосовно жінок. Існує спроба представити однорідне поняття нації, національності, а також індійської жінки. У той час як політичні формування активно пропагують такі різкі твердження з моральним підтекстом, медіа та ринок відіграють свою роль у їх визначенні. Такі гомогенізовані «основні» артикуляції прагнуть маргіналізувати та позбавити легітимності плюралістичні дискурси, тим самим загострюючи виключення та заперечення як у культурній, так і в політичній сфері. Ізоляція та маргіналізація жінок є загальною схемою, що поширюється на релігії, громади та регіони, створюючи проблеми як на індивідуальному, так і на суспільному рівні [Lynn, 2004: 105].

Ці проблеми не можна сприймати окремо від держави, її політики та мінливих умов взаємодії між державою та її громадянами. Вихід держави з публічної сфери на користь приватної сфери в останні десятиліття також знаменує відхід від фундаментальних проблем добробуту. Зменшення інвестицій у соціальні та суспільні блага в ім'я скорочення бюджетного дефіциту серйозно вплинуло на навчальні заклади, а також на здатність громадян відстоювати свої права. Відмова від універсальних зобов'язань, що супроводжується припиненням субсидій та підтримки, призвела до зростання тягаря, що лягає на бідних, особливо на жінок. Відбулися зміни в характері судової влади, навіть якщо переважають гендерні упередження. Дедалі частіше використання військових і воєнізованих сил проти

громадян і народних рухів породило гострий конфлікт у досягненні демократичних цілей.

Жіночий рух протягом останніх кількох десятиліть брав участь у дебатах щодо цих питань з безлічі місць. Вивчаючи вплив глобалізації, він критично розглядав процеси формування політики, щоб стверджувати, що їх необхідно демократизувати разом із змістом політики. У той час як численні конфлікти передбачають державний устрій і суспільство зі значущим громадянством, феміністки по-новому дивляться на досвід у цій сфері, переосмислюють деякі старі питання та шукають нових альянсів перед обличчям викликів, що виникають.

Жінки є головними учасниками нової боротьби сучасності; вони кидають виклик новим формам патріархатів і прагнуть створювати ширші альянси та будувати альтернативи. Жінки стикаються з конфліктами та протистояннями не лише з боку держави. Він присутній навіть у родині, касті, релігійних та етнічних групах, у професійних установах, у регіональній боротьбі та інших просторах. Вони переживають конфлікт як частина колективів як ззовні, так і зсередини. Вони стають об'єктами сексуального насильства в сім'ях, у кастових і суспільних конфліктах і в ситуаціях державних репресій. Соціальні зміни та радикальні політичні рухи інколи є місцем для кидання виклику традиційним гендерним ролям і нормам; водночас, однак, породжуються нові форми маргіналізації. Держава стає все більш співучасником цих процесів маргіналізації, які сьогодні присутні більше у своїй репресивній, витягаючій та привласнюючій ролях, ніж у покращувальній ролі надання конституційних гарантій [Chakravarti Uma, 2003, p. 77].

Покращення можливостей жінок у сфері прийняття рішень вимагає довгострокових стратегій. Вони мають бути систематичними та спрямованими на те, щоб кинути виклик існуючим структурам. Необхідні конкретні заходи для усунення багатьох перешкод, які ускладнюють процес участі. Слід розробити нові стратегії та механізми для розширення доступу жінок до керівних посад у різних структурах політичної влади. Деякі з цих механізмів можуть бути встановлені урядом, наприклад квоти, тоді як інші повинні виникати в результаті колективних дій жінок. Деякі такі стратегії можна викласти так:

– Жінки-представники мають сформувати «критичну масу», щоб діяти як група тиску в законодавчому органі. Критична маса жінок у політиці може поставити на порядок денний питання, що викликають важливе занепокоєння для жінок, якими часто нехтують або відсувають на другий план, наприклад, контрацепцію, аборти, насильство щодо жінок, гендерна дискримінація, відпустка по вагітності та пологах, догляд за дитиною тощо, оскільки жінки-законодавці більш чуйні, ніж чоловіки, на потреби всіх осіб у суспільстві.

– Розробляти, запускати та просувати громадські кампанії, щоб попередити громадську думку про корисність і переваги для суспільства в цілому збалансованої участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень.

– Жінки повинні створити власні політичні партії, такі як ті, що існують у Канаді, Німеччині, Ісландії, Нігерії, на Філіппінах, в Росії та Іспанії. Групи підтримки жінок повинні бути сформовані по всій країні, щоб працювати як лобістські групи спільно з політичними партіями. Їхніми цілями має бути збільшення участі жінок у політичному житті на різних рівнях влади та підтримка жінок, які прагнуть брати участь у політиці.

– Жінки повинні організовувати та створювати мережі на різних рівнях, щоб впливати на процес прийняття рішень. Існує велика потреба у збільшенні солідарності між жіночими групами заради інтересів жінок.

– Створення жіночого тіньового кабінету, як це було у випадку з чеськими жінками. Соціал-демократична партія Чехії вже давно має внутрішню квоту в 35 відсотків жінок у всіх партійних органах, а також має жіноче бюро. Але коли кілька років тому він став Урядом, жодної жінки в Кабмін не було призначено. Жінки негайно сформували тіньовий кабінет, щоб показати, що жінок рівно стільки ж, скільки чоловіків, кваліфікованих для керівників відділів.

– Розширення освітніх можливостей для жінок, більш широке визнання їхньої неоплачуваної праці, ширше представництво у виборчій політиці, законодавчі та правові механізми для захисту їхніх прав і рівних можливостей для участі в процесі прийняття рішень – це деякі інші речі, які посилять процес розширення прав і можливостей [Chitgorekar, 2002, p. 140].

Існує незліченна кількість нових спрямувань з різних класових і кастових позицій, які трансформують феміністичне поле, нові заперечення патріархату, а також заперечення нормативного фемінізму. Якщо розглядати соціальний порядок як серію структур, що перекриваються, то можна побачити, що ці структури мають бути зібрані за допомогою різноманітних втручань. Їхні кордони є пористими, соціальний порядок крихким, і кожна структура постійно дестабілізується іншою за її межами. Отже, як і будь-яка інша структура влади, патріархат також має зовнішню сторону, що робить можливими різні види протестів, які постійно її підривають [Menon, 2012, p. 89].

Гендерне визначення громадянства вимагає від нас поставити під сумнів і оскаржити той факт, що громадянство, нібито публічна ідентичність, виробляється та опосередковується нібито приватною гетеросексуальною патріархальною родиною. Таким чином, феміністична думка визнає патріархальну сім'ю основою вторинного статусу жінки в суспільстві, а отже, і феміністське гасло «Особисте – це політичне». Тобто те, що вважається «особистим» (спальня, кухня), має бути визнано повністю зануреним у владні відносини зі значними наслідками для того, що називається «громадським» (власність, оплачувана робота, громадянство), і, отже, це «політичне» [Menon, 1999, p. 480].

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що на початку XXI століття жіноча політична участь в Індії зазнала значного розвитку, хоча досі залишається предметом дискусій та викликів, пов'язаних із патріархальними структурами та соціально-економічними бар'єрами. Жінки почали відігравати більш помітну роль на різних рівнях політичної системи, що є результатом як законодавчих ініціатив, так і зростання громадянської активності.

Впровадження квот для жінок на місцевому рівні стало важливим кроком у збільшенні їхньої присутності в політиці. Зокрема, 73-та та 74-та поправки до Конституції Індії, прийняті у 1993 році, запровадили резервування 33% місць для жінок у панджяті (місцевих сільських органах самоврядування) та муніципальних органах влади. Цей захід допоміг залучити жінок до участі у прийнятті рішень на місцевому рівні, що значно збільшило їхню видимість у політичному житті на початку XXI століття.

Питання про розширення квот на рівень парламенту стало предметом жвавих політичних дебатів. Законопроект про резервування місць для жінок у Лок Сабха (нижній палаті парламенту) та державних законодавчих зборах був вперше запропонований у 1996 році, проте його ухвалення стикається з опором. На початку XXI століття цей законопроект став символом боротьби за політичну рівність жінок в Індії, хоча його прийняття залишається невирішеним питанням.

Упровадження квот сприяло появі великої кількості жінок-лідerek у сільській місцевості, які почали активно займатися соціальною та політичною діяльністю. Це, в свою чергу, створило простір для боротьби з проблемами, що стосуються жінок, такими як охорона здоров'я, освіта та соціальні послуги. Хоча багато з цих жінок зіштовхуються з проблемами, як-от недостатній доступ до ресурсів або домінування чоловіків у політиці, їхня присутність у владі поступово змінює уявлення про роль жінок у суспільстві.

Попри позитивні зміни, жінки в Індії досі стикаються з численними перепонами на шляху до повноцінної політичної участі. Це включає соціокультурні норми, що обмежують їхні можливості, а також дискримінацію та насильство у політичній сфері. Патріархальні структури, які домінують у партійній системі, часто стають бар'єром для жінок, обмежуючи їх доступ до політичного впливу на вищих рівнях. Дослідження показують, що навіть за умови формального доступу до влади жінки часто не мають реальних можливостей для впливу на процеси прийняття рішень.

Важливу роль у просуванні жіночої політичної участі відіграють громадські організації та соціальні рухи, які сприяють підвищенню обізнаності жінок щодо їхніх прав та можливостей. Ці організації надають жінкам підтримку та можливість для лідерства, створюючи мережі взаємодії та обміну досвідом. Участь у таких організаціях сприяє зростанню жіночого активізму та дає можливість протидіяти традиційним гендерним стереотипам.

На початку XXI століття жіноча політична участь в Індії розвивається, проте залишається значно обмеженою впливом соціально-культурних та політичних факторів. Прогрес, досягнутий завдяки законодавчим ініціативам, підкріплюється зростанням громадянської активності та підтримкою міжнародних організацій. Проте для подолання наявних перешкод необхідні подальші зусилля з боку держави та суспільства, що сприятимуть розширенню прав та можливостей жінок у політиці.

References

- Bhasin, Kamla, 2002. What is Patriarchy? Delhi: Kali for Women. URL: <https://dullbonline.wordpress.com/2017/08/30/what-is-patriarchy-by-kali-for-women-1993-new-delhi-kamla-bhasin/> [in English].
- Chakravarti, Uma, 2003. Gendering Caste: Through a Feminist Lens. Kolkata: Stree. [in English].
- Chitgopekar, N., 2002. *Invoking goddesses: gender politics in Indian religion*, New Delhi: Shakti Books. Denton. [in English].
- Cohen, Claire, 2016. How 'Spoilt Modern Indian Women' are Busting Sexist Stereotypes on Facebook. URL: <http://www.telegraph.co.uk/women/life/how-spoilt-modern-indian-women-are-busting-sexist-stereotypes-on> [in English].
- Gupta, Sanjeev Kumar, 2020. World of Hijras, Source. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6MSepe1PP40> [in English].
- Lynn, T., 2004. *Female ascetics in Hinduism*, Albany: State University of New York Press. [in English].

-
- Menon, Nivedita, 2012. *Seeing Like a Feminist*, Delhi: Penguin Books. [in English].
- Menon, Nivedita, 1999. *Gender and Politics in India*, New Delhi: Oxford University Press. [in English].
- Petrenko, I., 2014. *Zhinky v istorii Ukrainy [Women in the history of Ukraine]*, Kyiv: TOV "AHRAF HRUP". [in Ukrainian].
- Solveih, Berhman, 2006. Uchast ta povnovazhennia zhinok Pivnichnykh krain u politytsi [Participation and empowerment of Nordic women in politics], *Zhinky v politytsi: mizhnarodnyi dosvid dlia Ukrainy*, Kyiv: NaUKMA, 47-49. [in Ukrainian].

**WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION IN INDIA AT THE BEGINNING
OF THE XXI CENTURY**

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Anastasiia Tadeush

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article updates that at the beginning of the 21st century, women's political participation in India has undergone significant development, although it still remains the subject of discussions and challenges related to patriarchal structures and socio-economic barriers. Women have begun to play a more prominent role at various levels of the political system, a result of both legislative initiatives and increased civic activism. The introduction of quotas for women at the local level was an important step in increasing their presence in politics. Despite positive changes, women in India still face numerous obstacles to full political participation. This includes socio-cultural norms that limit their opportunities, as well as discrimination and violence in the political sphere. The patriarchal structures that dominate the party system often become a barrier for women, limiting their access to political influence at the highest levels. Research shows that even with formal access to power, women often lack real opportunities to influence decision-making processes.*

Key words: *India, modern politics, political system, political activism, top politics, women's role.*

РОЛЬ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ У ВИЗНАЧЕННІ ЧИННИКА ВИПАДКОВОСТІ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МИНУЛОГО

Чеканов Всеволод Юрійович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Навчально-наукового гуманітарного інституту,

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

e-mail: vsvld1971@ gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0651-4267>

***Анотація.** Статтю присвячено проблемі визначення співвідношення чинників закономірності та випадковості в репрезентації історичного минулого у текстах, що відносяться до науково-історичного дискурсу. У такому вигляді проблема в історіографії практично не розглядалася. Поставлена проблема досліджується крізь призму питання про просторові структури у будові таких текстів. Перша частина статті присвячена не лише питанням застосування просторових структур, але й сприйняттю закономірності та випадковості. Проблема ставиться в аспекті сприйняття обох зазначених чинників як супутніх і повсякденному життю, і перебігу історичних подій. Автором виділяються відчуття і знання як категорії, котрими описується сприйняття випадковості в обох ситуаціях. У повсякденні людина почувається вразливою до випадковостей, які можуть і зруйнувати закономірний перебіг її життя, і започаткувати нову закономірність. Але масштаб цих подій залишається незмінним. На відміну від повсякдення, історичне минуле може розглядатися щонайменше у двох різних масштабах: перший, наближений до особистості в історії, допускає використання методів історичної біографістики; другий наближений до всесвітньо-історичного масштабу і уможливорює висновки щодо загальних закономірностей історичного процесу. Переходи між обома масштабами можливі в рамках одного тексту через його динамічний характер, обумовлений зорієнтованістю на читача. Технічним засобом цього перемасштабування є показ історичного простору наближеним (для докладного висвітлення подій) чи віддаленим (для створення враження “цілого”, щодо якого уже можливі узагальнення). У статті показані здобутки істориків ХІХ ст. у справі відкриття зазначених методів, а також згадуються новації істориків ХХ ст., зокрема, представників французької школи “Анналів”. Попередники розглядаються з точки зору їх внесків, що уможливили новий погляд, запропонований у статті.*

***Ключові слова:** історичний простір, чинники історичного процесу, репрезентація минулого, закономірність, випадковість.*

Постановка проблеми. Одним з найцікавіших питань, що постає при вивченні фактів минулої реальності, є питання про співвідношення закономірності і випадковості в картині минулого. Історія являє собою певний реалізований сценарій, але в ньому трапляються непередбачені повороти та зміни. Ранньохристиянська філософія мислила інакше: вона розглядала історію як поступову реалізацію божественного плану (сценарію) щодо людства [Шпенглер, 2017, с. 637], тобто, як суто закономірну. Але у ХХІ ст. ми на це уже не здатні погодитися.

Що таке закономірність і випадковість? В суб'єктивному сприйнятті загалу поняття закономірності пов'язане з можливістю передбачення наступних подій, якщо існує *закономірна залежність* їх від попередніх. Тоді вони утворюють послідовність, яку, теоретично, можна продовжити в майбутнє. Поняття ж випадковості застосовується, коли треба пояснити “збій” очікуваного перебігу процесу. Поява випадковості виглядає як *порушення закономірності*. Через це прогностична функція історичної науки не артикулюється як її неодмінна складова, але вирази на кшталт “засвоїти уроки історії” і “історія вчить тому, що нічому не вчить” досі сусідять у різних дискурсах попри те, що суперечать один одному. Неконфліктність їхнього сусідства показує, що в апріорному сприйнятті історії не існує чіткого протиставлення закономірності та випадковості. Немає і переконання в тому, що знання історії надає можливість передбачення.

Мета наша, з огляду на вищезгадане, полягає в тому, щоб встановити співвідношення чинників закономірності та випадковості в науково-історичних текстах, з'ясувати методи роботи істориків з ними. Робоча гіпотеза, яку ми перевіримо в даній статті, виходить з того, що історичний простір, показаний в цих текстах, використовується у дуже різних масштабах і може послужити як оптика, робота з котрою уможливує встановлення цього співвідношення. Нижче ми спробуємо показати, як саме.

Аналіз досліджень показує незначну увагу до цієї проблеми як виділеної серед інших навіть у сучасній історіографії. У XIX ст. І.Г. Дройзен у своєму дослідженні теоретичної історії виділяв у ній методіку, систематику і топіку як складники, що утворювали систему, з якою працює історик, ніде не акцентуючи опозицію закономірності і випадковості як проблему [Дройзен, 2004, с. 76, 288, 394]. За таким саме принципом була побудована і відома теоретична праця Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньйобоса [Ланглуа, Сеньйобос, 2004]. У новітній час в історіографії посилилася традиція подання теоретичної історії як нарису історіографії, в якому градаціями служать не елементи будови теоретичної моделі історії, а дослідники–контрибутори [White, 1975, р. 135, 281]; з нею сусідить синтетичний підхід, що поєднує обидва попередніх [Анкерсмит, 2003]. В цілому, розгляд теоретичної історії як завершеної структури переважає. Так, відомий теоретик історії Є. Топольський будує свій виклад по “шарах історичної нарації”, з яких вибудовується “переконувальна структура”. Він звертає увагу на можливість подання дійсності як хаосу, але розглядає його як історичний міф [Топольський, 2012, с. 251–266]. В цьому відчутний вплив мислителів–прихильників “лінгвістичного повороту”.

Виклад основного матеріалу. Композиція текстів історичних творів явно бере до уваги можливість прогнозування; вона навіть визначає структуру наукових текстів, уможливує введення в них оцінних суджень. Історичні події минулого переповідаються в цих текстах як вбудовані в чітку систему взаємозалежностей. Проте, кожен читач науково-історичної літератури помічав, що із наближенням викладу до сучасності (за визначенням невідомої) впевненість автора щодо самої можливості прогнозування істотно зменшується. Особливо ганебно виглядають зараз ті, хто дійсно намагалися свого часу спрогнозувати прийдешні події: тепер, коли їхні твори залишилися в минулому, очевидною стала невдача саме у створенні прогнозу. Оскільки вона кидає тінь на якість аналізу як такого, виникає скепсис і щодо інших висновків даного автора. При цьому залишається враження, що

дискредитації висновків можна було б уникнути просто – не ставлячи завдань з прогнозування взагалі.

Однак тоді постає питання про сенс вивчення історичних закономірностей: якщо вони взагалі незастосовні до прогнозування майбутнього, то наскільки є сенс називати їх закономірностями? Історія виступає як галузь знань, в якій саме поняття закономірності проявляється лише частково. Ясно, що це веде до “підвищення статусу” випадковості. Воно, в принципі, зрозуміло: подія як зміст історії [Abrams, 1982, р. 190] відсилає до повсякденного досвіду кожної людини, в якому випадковість часто виступає як організатор послідовності подій, з якою людина мириться і живе далі. Приблизно такий погляд на їх співвідношення показаний у польському художньому фільмі “Випадок” (1981, сценарист і режисер К. Кесьлевський), герой якого встигає / не встигає на потяг, і, залежно від цього, його подальша біографія *уже закономірно* змінюється: в одній послідовності він стає компартійним кар’єристом, у другій – опозиціонером [Случай]. Поглиблення розгляду приводить нас до здогадки, що закономірність є насправді *відчуттям закономірності* – психологічною похідною від розуміння того, що вплив випадковості непереборний.

Таким чином, закономірність і випадковість перебувають у співвідношенні, яке встановлюється не логічно, а психологічно. Людина відчуває дію випадковості гостріше, оскільки та не лише визначає наступну послідовність, але й руйнує попередню (так само і у фіналі згаданого фільму). На рівні повсякденного життя закономірність і випадковість чергуються, тому нема сенсу говорити про прогнозування особистого майбутнього.

Однак історичне знання – це не знання про “особисту історію” людини. В історичній репрезентації окрема людина з’являється як актор: громадський діяч, виразник настроїв, очільник або представник спільноти. На рівні спільнот сприйняття перебігу подій змінюється: по-перше, на цьому рівні не існує особистого сприйняття. Індивідуальну психологію витісняє масова. Запитання “Як справи?” кожен, кому воно адресується, сприймає як пов’язане з його особистими справами. Справи же спільноти, до котрої він належить, відомі йому опосередковано – він не *відчуває* їх, а *знає*. Отже, на переході від особистості до спільноти у сприйнятті подій зменшується питома вага відчуття і збільшується роль знання.

Історія, яку ми намагаємося відтворити, теж відноситься до знання (хоча в історіографії відомі періоди, коли мотиви оживлення минулого, наближення читача до відтворених подій, навіть введення всередину їх переважали [Карлейль, 1991, с. 73, 91, 327 та ін.]). Остаточна ідентифікація історії пов’язана з тим, що минуле відтворюється не через оживлення, а через створення системного (не особистого) знання про нього. Це знання досягається за рахунок ускладнення структури минулого: в ній виділяються і стають організуючими елементи, недоступні відчуттю, але доступні інтелектуальним процедурам – про них можна отримати знання. Їх слід вважати *безособовими чинниками історичного процесу*. Сенсом їх запровадження є можливість переходу від до розгляду історії як *послідовності подій* до історії як *руху в напрямі*. Цей напрям визначається як намірами акторів, так і дією непідвладних їм безособових чинників.

Апріорі вважається, що дія цих чинників (виробничі сили, індустріальна революція, технічний прогрес, глобалізація тощо) керується суто закономірностями,

випадковостям тут нема місця. Дійсно, складно уявити собі глобалізаційні процеси як залежні від політичної програми певного президента США, тим більше від його нежитю. Однак про нежить у Наполеона в день битви при Ватерлоо 18 червня 1815 р. як про чинник, що вплинув на її перебіг, та про інші випадковості, багато написано навіть у науковій літературі [Манфред, 1989, с. 664]. Є масштаби розгляду історії, в яких випадкові чинники отримують чи втрачають свою значущість.

Одна і та ж подія може розглядатися по-різному. Битва при Ватерлоо репрезентується як факт біографії Наполеона, і тоді вона представлена засобами історичної біографістики, яка повертає нас на рівень особистості. Але вона залишається також фактом всесвітньої історії, і в цій якості потребуватиме зовсім іншого інструментарію. В першому випадку визнання випадковості як чинника не є порушенням логіки опису: на Наполеона як людину впливали ті ж чинники, що і на інших людей: наприклад, нежить. Однак факти всесвітньої історії – це факти іншого масштабу. У їхній структурі з'явилися елементи, що уможливають встановлення *напрямую руху*. Послідовність перетворюється на *вектор*.

Якщо і далі говорити про Ватерлоо, то у масштабі всесвітньої історії прийнято згадувати як про чинники про втому французів від війни, виснаження країни, однастайність європейської реакції в її позиції щодо Наполеона. Про це можна сказати і в біографії Наполеона, однак в масштабі людини ці чинники спостерігаються опосередковано – вони начебто віддалені від масштабу людини і помітні не самі по собі, а стають такими в процесі розмірковування історика над *сенсом подій*. Вони часто репрезентуються як тло біографії, і в цьому відмінність від всесвітньо-історичного масштабу, в якому це тло і є змістом.

Що це таке – сенс подій? Це історіософська категорія, звернення до якої в науково-історичному дослідженні необов'язкове. Наше дослідження, власне, уже відійшло від поняття подій і піднялося до поняття фактів. Але пошуки сенсу є змістом біографії мислячої людини, і це виправдовує їх існування в тексті. Їх можна віднести до фактів інтелектуальної біографії, важливість якої визначається контекстом. Властивістю цього контексту є його залежність чи незалежність від історичного простору, в якому відбуваються події.

Отже, історичний простір впливає на відображення одних і тих же подій в різних масштабах. Масштаб біографії – це масштаб людини. Її духовні запити, емоції, коло друзів, читання і т.д. багато в чому його визначають. В цьому масштабі події доцільно показувати через відчуття акторів. Вони нібито формують простір навколо людини, який є простором впливів на неї. Цей масштаб є істотно залежним від просторових структур в репрезентації минулого.

Масштаб всесвітньої історії є, як ми встановили, масштабом закономірностей. Дія закономірностей є менш залежною від простору: скажімо, в контексті історії Європи важливо, що індустріальна революція відбулася у Великій Британії, однак деталізація окремих географічних пунктів в її контексті не принципова. Більш того, вона виводить дослідження з цього контексту і змушує історика відступати в масштаб біографії або у масштаби регіональних історій, краєзнавства, історії техніки тощо. Писати всесвітню історію засобами біографістики або краєзнавства не вийде.

Ще у XIX ст. автори великих узагальнюючих історичних праць (Л. фон Ранке, І.Г. Дройзен, Г. Бакл) [Ranke, 1973, р. 169; Дройзен, 1995, с. 360] використовували в композиції текстів перемасштабування – в узагальнюючих пасажах тексту вони наче

піднімалися на висоту, з якої оглядали *простір дослідження* як ціле, створювали його панораму. На цій панорамі окремі персонажі втрачали риси особистості, перетворювалися на групу, що уособлювала тенденцію і уможлиблювала висновок історика щодо неї. Відбувався рух від масштабу біографії до масштабу *всесвітньої історії*. На тлі загальної панорами губилися географічні дрібниці. Тільки так можна було робити висновки, визначати вектори історичного процесу. При поверненні ж до щільного викладу, історик “спускався” всередину простору подій [Карлейль, 1991]. Він повертався у відповідний масштаб, переставав бачити своїх персонажів як групу і втрачав при цьому здатність до узагальнень (але повертав здатність до опису). Відповідно, в такому масштабі доцільніше писати біографії, які не потребують визначення векторів, закономірностей тощо. От ми і сказали ключову фразу: *визначення закономірностей залежить від масштабу*. Таким чином, робота історика з простором виступає як чинник, що визначає якість його роботи. Масштаб висновків залежить від масштабу спостереження минулого, показаного як простір. Це стало суттєвим здобутком істориків XIX ст.

У XX ст. історична наука подекуди перевершила ці здобутки, запровадивши нові градації історичного простору і нову концепцію історичного часу. З’являються дослідження, присвячені аналізу безособових змін певного визначеного параметру через відстеження меж його поширення (фронтири), або адаптовані до потреб узагальнення студії ключових етапів історичного процесу (силові лінії, зрізи) [Делюмо, 2008, с. 273, 275; Шоню, 2008, с. 74–75]. Застосування нових методів передбачало упровадження суб’єктивного підходу автора – адже тільки він визначав параметр, поширення якого показувалося в тексті як рухливий фронтір; тільки він визначав граничні дати, на яких він же робив показовий зріз ситуації. Ситуація показувалася як змінена, а сам перебіг її або опускався як несуттєві подробиці, що переобтяжували виклад, або зміщувався в частину, виділену для пояснень. Опис перетворюється на нову дослідну процедуру – конфігурування.

Висновки. Отже, науково-історичне дослідження характеризується динамічним співіснуванням в одному тексті двох масштабів. Один з них допускає зображення подій як випадкових, другий – ні. В першому історик здійснює опис подій, в другому – їх узагальнення. Обидва масштаби характеризуються відмінними методами роботи з матеріалом [Дройзен, 1995, с. 364, 374, 491]. Визначення історичних закономірностей визначається масштабом розгляду. Масштаб подій характеризується значною увагою до особистості як актора; опис подій може будуватися як своєрідний маршрут її пересування у просторі. Закономірності ж функціонують у другому масштабі, де утворюється знання про “ціле” істориків; відповідно, для досягнення мети минуле слід також побачити як ціле, перемасштабувавши простір.

Структура історичних текстів характеризується постійними переходами від опису подій до їх узагальнення, Тобто, в межах о дноготексту припустимі зміни масштабу залежно від потреб автора, і тому випадковість в структурі минулої реальності осцилює – то з’являється, то зникає. Відтворення минулого не вимагає від історика чіткого самовизначення: визнає він чи не визнає випадковість як чинник. Для пересічної людини, як ми показали вище, випадковість теж може спричинити закономірні зміни у житті і стати її сенсом.

Історичний текст представляє собою динамічний феномен, в різних частинах якого автор може застосовувати різні темпи, ритми і масштаби. Залежно від цього, випадковість то зникає, то виникає на обрії. Логічного протиріччя тут немає. Кінцевою метою тексту є не абстракція, яка могла б виражатися, наприклад, в доказі математичної теореми. Кінцевою метою історика є адресат – читач. Розуміння читачем твору історика досягне і за умов збереження протилежності ситуацій допуску / недопуску випадковості, тому що ця протилежність не блокує розуміння минулого. Тому ми продовжуємо залежно від ситуації говорити то про “осмислення уроків історії”, то про те, що “історія нічому не вчить”.

Намагання присвоїти історичному дослідженню якість доказу математичної теореми створює для історика на ризик потрапити в ситуацію, яку ми вже описали вище – коли автор, що наважується прогнозувати майбутнього, наражається на сміх прийдешніх поколінь, якого найчастіше уже не чує. Можливо, в тому, що його чують і на нього реагують уже інші, і є проблема самоідентифікації історії. Можливо, причина цієї і багатьох інших проблем в історичній науці – не логічна, а екзистенційна.

Список використаних джерел та літератури

- Abrams Philip. Historical Sociology. Ithaca: Cornell University Press, 1982. 354 p.
Ranke Leopold von. The Theory and Practice of History. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc., 1973. 515 p.
White Hayden. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London: The John Hopkins University Press, 1975. 448 p.
Анкерсмит Франклин Рудольф. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 496 с.
Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 720 с.
Дройзен Иоганн Густав. Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 584 с.
Дройзен И. История эллинизма. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т.1. 607 с.
Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
Карлейль Томас. Французская революция. История. Москва: Мысль, 1991. 575 с.
Случай / Przypadek / Blind Chance (Кшиштоф Кесьлевский / Krzysztof Kieslowski) [1981, Польша, драма, DVDRip] Rutracker: форум. URL: <https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=136639> (дата звернення 25.10.2024).
Топольський Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: КИС, 2012. 400 с.
Шоню Пьер. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 688 с.
Шпенглер Освальд. Закат Западного мира. Полное издание в одном томе. Москва: Альфа-Книга, 2017. 1085 с.

References

- Ankersmit Franklin Rudolf. Istorija s tropologija: vslyot i padeniye metafor [History and Tropology: The Rise and Fall of Metafor] [in Russian]. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 496 с.
Delumeau Jean. Civilizacija Vozrozhdenija [Civilization of Renaissance] [in Russian]. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 720 с.
Dreusen Johann Gustav. Istorika. Lekziji ob enciclopediji i metodologiji istoriji [Historica. Lectures on Encyclopedia and Methodology of History] [in Russian]. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 584 с.
Dreusen J. Istorija ellinisma [History of Hellenism] [in Russian]. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т.1. 607 с.
Carlyle Thomas. Franzuskaya revoliucija. Istorija [French Revolution. A History] [in Russian]. Москва: Мысль, 1991. 575 с.

Manfred A.Z. Napoleon Bonapart [Napoleon Bonapart] [in Russian]. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.

Topolski Jerzy. Yak my pyshemo s rozumiyemo istoriyu. Tayemnytsi istorychnoyi naratsiyi [How do we write and understand history. The secrets of historical Narration] [in Ukrainian]. Київ: КИС, 2012. 400 с.

Chaunu Pierre. Civilizacija Prosveshchenija [Civilization of Enlightenment] [in Russian]. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. 688 с.

Spengler Oswald. Zakat Zapadnogo mira [The Decline of the West] [in Russian]. Москва: Альфа-Книга, 2017. 1085 с.

THE ROLE OF HISTORICAL SPACE IN DETERMINING THE FACTOR OF RANDOMNESS IN THE REPRESENTATION OF THE PAST

Vsevolod Chekanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of State, Law and Humanities of

Educational and Scientific Humanitarian Institute

V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv

Abstract. *The article is dedicated to the issue of balance between regularity and accident in the representation of the historical past in texts belonging to the scientific discourse. This way or viewing is unique in historiography what makes it innovative as the opener of new research directions and topics. The problem is explored via optics of space structures used within the entire structure of these texts. The opening part of the article deals with the issue of space structures' use along with the issue of perception of regularity and accident as inevitable basics behind any scientific text. Both factors are perceived as satellites either in everyday life or in current of historical events. Author discerns feeling and knowledge as descriptive categories in both situations. In everyday life any human is vulnerable to accidents changing regularities of his life dramatically – not only ruining stability but also establishing new regularities. But the scale of events never changes. Contrary to it, historical past may be viewed at least in two different scales: the first one is the scale of personality and its biography; the second one is closer to global scale and thusly enables conclusions concerning general regularities of global historical process. Zoom from one scale to another is possible within the same text because of its dynamic character and its focusing on reader. Technically this zoom may be done through the demonstration of historical space with nearing (to make events spotted) or vice versa (to make the entirety seen and to enable conclusions). The achievements of historians of XIX century are highlighted along with some essential novelties of XX century acts, Ecole Des Annales of France particularly. The predecessors are described as the contributors to the new way of research proposed in the article.*

Key words: *historical space, factors of historical process, representation of the past, regularity, accident.*

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.23>
УДК 929:656.2(477)«1831/1895»

ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ ВИШНЕГРАДСЬКИЙ (1831–1895) – ВНЕСОК У РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОЇ СПРАВИ ТА УЧАСТЬ В РОБОТІ «ТОВАРИСТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ»

Петрученко Олексій Анатолійович

кандидат історичних наук, докторант,
Київський інститут залізничного транспорту,
Державний університет інфраструктури та технологій МОН України, м. Київ
e-mail: alexey.petruchenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5000-6206>

Анотація. У статті актуалізовано найбільш значущі відомості про видатного вченого XIX ст., засновника школи науково-освічених конструкторів машин, особливо у сфері теорії регулювання, Івана Олексійовича Вишнеградського шляхом аналізу його науково-організаційної спадщини. Доведено, що його діяльність у сфері залізничного транспорту є вагомим внеском у розвиток світової науки і техніки. З його іменем пов'язана ціла епоха в розвитку науково-технічних товариств у другій половині XIX ст. Основні праці вченого присвячені питанням організації та функціонування науково-технічних товариств, вони побудовані на великій кількості статистичного матеріалу, отримали суспільний резонанс і міжнародне визнання. Наголошено, що І.О. Вишнеградський був одним із перших, хто започаткував науковий аналіз впливу науково-технічних товариств на розвиток залізничного транспорту та економіку загалом. Він, разом з І.С. Бліхом, був першим, хто сприяв створенню пенсійної каси для залізничників, він також застосував самофінансування та страхування, сприяв формуванню раціональних норм експлуатації залізниць. Загалом, дослідження і висновки І.О. Вишнеградського мали визначальний вплив на вирішення ключових питань управління залізничним транспортом Російської імперії у другій половині XIX ст. У статті надано докладні відомості про діяльність І.О. Вишнеградського, пов'язану із створенням та функціонуванням Товариства Південно-Західних товариств. У статті також зазначається, що сьгодні праці вченого мають не лише історичну цінність, а й стали ключовими для еволюції науково-технічної думки другої половини XIX ст. і досі не втратили своєї актуальності для розвитку залізничного транспорту сучасної України. Найбільш загальні наукові заслуги І.О. Вишнеградського у сфері теорії регулювання.

Ключові слова: І.О. Вишнеградський, залізничний транспорт, економіка, Товариство Південно-Західних залізниць, наука, освіта, техніка.

Постановка проблеми. Вітчизняна залізнична наука завдячує своєму розвитку багатьом вченим, інженерам-практикам – будівельникам та експлуатаційникам. Сьогодні ми постійно згадуємо імена М. А. Белелюбського, Д. І. Журавського, С. Д. Карейші, М. І. Липина, О. М. Образцова, Є. О. Патона, Г. П. Передерія, О. В. Раєвського та інших діячів науки і техніки, вихідців з України, які зробили вагомий внесок у розвиток залізничного транспорту. Ці вчені дослідили

чимало актуальних і фундаментальних питань залізничної справи, зокрема обґрунтували необхідність єдиної уніфікованої ширини колії, розробили методи експлуатації вагонного парку і локомотивів на принципі їх рівномірного обміну між залізницями, створили теорію маневрової роботи, графіки руху поїздів, будували залізничні мости тощо.

Діяльність ученого та інженера-механіка професора Івана Олексійовича Вишнеградського та його науково-технічної школи – це вагомий внесок у розвиток транспортної науки. Він був видатним організатором і пропагандистом залізничної науки, основоположником теорії автоматичного регулювання. Його знаменита праця «Про регулятори прямої дії» (1877) відповідала на назрілі важливі питання, які стосувалися конструювання регуляторів. Вона мала величезний вплив на подальший розвиток теорії регулювання.

І. О. Вишнеградський є одним з найбільш видатних інженерів, засновником школи науково освічених конструкторів машин, одним з найбільш видатних організаторів технічної освіти в колишній царській Росії. І. О. Вишнеградський залишив після себе велику наукову спадщину, яка охоплює науково-теоретичні, виробничо-технічні, науково-популярні, публіцистичні та методичні праці. Значна їх кількість присвячена підготовці до вітчизняного виробництва машин. В цьому полягає основна заслуга і особливе його значення. І. О. Вишнеградський підготував декілька поколінь механіків і будівельників машин. Значна його роль і в розбудові залізничного транспорту.

Аналіз творчої спадщини Івана Олексійовича Вишнеградського (1831 – 1895 рр.) – видатного вітчизняного інженера проєктувальника, вченого, основоположника теорії автоматичного регулювання сьогодні привертає увагу істориків науки й техніки. Діяльність І. О. Вишнеградського у Петербурзькому практичному технологічному інституті має непересічне значення для розуміння процесів розвитку вітчизняної механіки. Між іншим, за пропозицією І. О. Вишнеградського була створена кафедра технології металів і дерева, а у 1871 р. при Інституті була створена механічна лабораторія для наукових досліджень з опору будівельних матеріалів і для дослідів з теплоти та гідравліки. Йому належить пріоритет у застосуванні наукових методів під час дослідження регуляторів прямої та непрямої дії. З його ім'ям пов'язані перші підручники механіки, дослідження в царині будівельної механіки та матеріалознавства, спрямовані на вирішення практичних завдань механічної справи і розвитку залізничної справи.

Наукова творчість І. О. Вишнеградського досі належним чином не досліджена: недостатньо встановлено його внесок у розвиток теорії стійкості та будівельної механіки, різних аспектів матеріалознавства, майже зовсім не досліджена діяльність вченого як залізничника та історика науки і техніки. І. О. Вишнеградський зробив свій внесок у формування механічної теорії теплоти і теорію конструкції парових двигунів, в теорію сколювання при згині металевих конструкцій тощо. Суттєві зміни зробив інженер в конструкції як власне регуляторів стійкості, так і всієї конструкції, особливо взаємодії регулятора та парової машини. Запропоновані ним конструкції регуляторів з успіхом застосовувалися і застосовуються сьогодні в усьому світі. Все це дозволяє говорити про актуальне основоположне значення ідей І. О. Вишнеградського для розвитку вітчизняної науки і техніки, зокрема теорії стійкості у другій половині XIX століття.

Безперечно, вивчення наукової і соціокультурної спадщини І. О. Вишнеградського дозволяє зрозуміти і відтворити процес формування і розвитку в Російській імперії у другій половині XIX століття теорії стійкості та застосування її на практиці, становлення вітчизняної вищої технічної освіти, створення наукових об'єднань (асоціацій і товариств). Тому ми прагнули здійснити історично-наукове дослідження різнобічної діяльності вченого з широким залученням маловідомих та друкованих літературних джерел, архівних документів: детально проаналізували його найважливіші наукові праці, які у свій час призвели до створення дуже важливої у механіці теорії стійкості; з'ясували підвалини формування наукової школи вченого; оцінили його внесок як історика науки і техніки.

Сучасний розвиток транспорту робить наукову спадщину І. О. Вишнеградського надзвичайно ваговою. Його підходи до розвитку та вдосконалення регуляторів і прагнення бачити явища так, як вони реально відбуваються, у порівнянні разом з працями інших видатних вчених дещо пізніших (Ф. Є. Орловим і з М.Є. Жуковським), на наш погляд, полегшать знаходження відповідей на складні і невирішені завдання сучасної механіки. Все викладене вище дозволяє говорити про необхідність історично-наукового аналізу життя та діяльності І. О. Вишнеградського.

Актуальність роботи зумовлена також важливим соціокультурним значенням постаті І. О. Вишнеградського в справі машинобудування другої та третьої третин XIX століття, відсутністю в історії науки і техніки спеціального комплексного дослідження його громадського життя, наукової, науково-організаційної та адміністративної діяльності, необхідністю створення максимально об'єктивної і повної біографії вченого, аналізу його творчого доробку, а також важливістю введення до широкого наукового обігу масиву нових джерел.

Метою дослідження є висвітлення життєвого шляху, науково-організаційної діяльності І. О. Вишнеградського, його внеску у розвиток залізничного транспорту і транспортно-машинобудування, зокрема розвитку Південно-Західних залізниць, що будувалися на теренах сучасної України.

Історіографічний огляд. Протягом останнього часу відбулися певні зрушення в справі освоєння наукового доробку І. О. Вишнеградського. Це проявилось в публікації [Андронов, 1949, с. 805-817]. На жаль, ми не зустріли в науковій літературі прикладів публікацій праць І. О. Вишнеградського в теперішній час, зовсім не висвітлена епістолярна спадщина вченого, дуже мало аналітичних публікацій про його наукові здобутки.

Ще за життя І. О. Вишнеградського його ім'я було широко відоме, в першу чергу як активного члена визначних вітчизняних наукових товариств – Російського технічного товариства, Міжнародного товариства випробування матеріалів, Петербурзького товариства механіків, Товариства Південно-Західних залізниць у Києві, Харківського Відділення Імператорського Російського Технічного Товариства, Товариства цивільних інженерів та закордонних організацій: німецького Технічного Товариства в Ризі, Товариства цивільних інженерів в Парижі та в інших країнах Європи.

Про І. О. Вишнеградського досить часто згадується у таких виданнях: «Записки Русского технического общества», «Инженерный журнал», «Вестник общества технологов». Тут опубліковані не тільки його наукові дослідження, а й

численні огляди і рецензії на новинки наукової літератури, протоколи засідань наукових товариств та конгресів, звіти про його адміністративну роботу. Ім'я І. О. Вишнеградського постійно фігурує також на сторінках журнальних видань – «Инженер» (Київ), «Известия собрания инженеров путей сообщения», «Comptes Rendus» Паризької академії наук які теж звернули на себе належну увагу фахівців.

Надрукований І. О. Вишнеградським «Курс підйомних машин» (1872) мав багато переваг перед іншими посібниками такого штибу (Вишнеградський, 1872). У ньому встановлювалися з належною повнотою і чіткістю всі необхідні для розрахунку цих механізмів теоретичні і практичні відомості і містилися деякі самостійні дослідження автора в даній галузі прикладної механіки. Про це свідчать його праці: «Розрахунок найбільшого тиску, який витримує порохований заряд у пресі Буше» (1860) [Вишнеградський, 1860, с. 237-259], «Механічна теорія теплоти» [Вишнеградський, 1873].

Слід зазначити, що 50-80 – ті роки ХІХ ст. – це роки становлення машинобудування в царській Росії та військової техніки загалом, і разом з цим становлення І. О. Вишнеградського як відомого вченого, інженера-механіка, машинобудівника і громадського діяча. Характер і значення військової справи в Російській імперії, діяльність видатних вчених-інженерів, участь інженерів-машинобудівників у розвитку науково-технічного прогресу тощо детально висвітлені у виданнях, присвячених інженерній справі в Російській імперії. В цих виданнях знаходимо важливу інформацію про життя та діяльність І. О. Вишнеградського.

Важливим джерелом для відтворення життя вченого (тим паче, коли йдеться про його особисті, людські якості, стосунки з людьми, чого не передає офіційний документ) є спогади сучасників. Вони також дають можливість уточнити суперечливі місця архівних матеріалів, наповнити їх реальним змістом.

Для ґрунтовного знайомства з І.О. Вишнеградським, безперечно, найкращою є праця учня Вишнеградського професора В.Л. Кірпічова [Кірпічов, 1895. с. 95-100]. Він детально описує молоді роки життя вченого і інженера, його навчання в Тверській духовній семінарії, але через три роки переїхав до Петербургу де проживав його брат педагог та вступив до Головного педагогічного університету на фізико-математичний факультет.

В своїй доповіді на засіданні Харківського відділення Імператорського Російського технічного Товариства «Іван Олексійович Вишнеградський, як професор та вчений» В.Л. Кірпічов зауважив, що повну біографію Івана Олексійовича побачить світ ще не скоро, так як написання її потребує досить значної та кропіткої роботи. Він працював в декількох різнобічних сферах, що одній людині вкрай важко дослідити та пояснити його діяльність, напевне потрібно буде поєднати зусилля декількох фахівців, які зможуть дати гідну оцінку його творчості [Кірпічов, 1895. с. 307-322].

Головний педагогічний інститут в Петербурзі займає в історії вітчизняної освіти значне місце. В цьому інституті викладали провідні вчені того часу, знаменитий математик М. В. Остроградський, видатний фізик Е. Х. Ленц та інші. Із стін цього інституту вийшов знаменитий на весь світ хімік Д. І. Менделєєв. На все життя І. О. Вишнеградський зберіг найкращі спогади про цей навчальний заклад і

особливо про лекції українця М.В. Остроградського, які викликали в нього цікавість до математики і механіки та бажання самому спробувати свої сили в цих науках.

В 1851 р. І.О. Вишнеградський закінчив фізично-математичний факультет Головного педагогічного інституту із срібною медаллю та званням старшого викладача. Видатні здібності І.О. Вишнеградського привернули увагу М.В. Остроградського. За його рекомендацією І.О. Вишнеградський був призначений викладачем математики в 2-й Петербурзький кадетський корпус та отримав можливість не залишати Петербург і продовжувати свою освіту. При цьому він оцінює роль І.О. Вишнеградського в розвитку теорії балістики [Бородін, с. 64-67].

В 1860 р. І.О. Вишнеградського Петербурзька академія наук відправила за кордон для підготовки до звання професора з практичної механіки. Більш ніж півтора року І.О. Вишнеградський провів за кордоном в Німеччині, Франції, Бельгії, Англії, де вивчав і знайомився із станом справ у машинобудуванні і залізничному транспорті.

Ось як характеризує діяльність І.О. Вишнеградського В.Л. Кірпічов, один із видатних його учнів, в промові присвяченій його пам'яті. Він зазначав, що численні колишні слухачі Івана Олексійовича зберігали захоплюючі спогади про його лекторський талант. Він мав рідкісний дар причаровувати увагу слухачів до предмету який пояснював, зацікавлювати їх, і все ним викладене закарбовувалось в пам'яті надовго, якщо не назавжди. В той же час він умів просто і ясно викладати найскладніші теорії, краще сказати, під час його досліджень в науці зовсім не залишалось ні темних плям, а ні складних місць.

Крім читання лекцій, Іван Олексійович був керівником проектування різного типу машин: підйомних, парових, робочих верстатів та інших проектів. Тут він був вищою мірою корисним для своїх учнів, готував з них прекрасних конструкторів. Сам він володів прекрасним конструкторським талантом, умів створювати нове як в загальній будові машин, так і в деталях машин. Ця інтенсивна професорська діяльність І.О. Вишнеградського була пов'язана з науковою розробкою низки питань машинобудування і залізничного транспорту.

О.О. Андронов у своїй праці згадує також про викладацьку роботу Вишнеградського, яка вирізнялась своєю повнотою та чудовою ясністю викладу, особливо курс «Механічної теорії теплоти», який читав І.О. Вишнеградський протягом багатьох років у Технологічному інституті. Курс цей, на жаль, не був надрукований, а зберігся у вигляді літографованих записок (1883 – 1884).

Незважаючи на те, що читання таких різноманітних і серйозних курсів повинно було поглинати чимало і сили і часу, І.О. Вишнеградський знаходив, однак, можливим застосовувати свої великі технічні пізнання і в практичних цілях. Він брав, між іншим, діяльну участь, будучи інженером-механіком (1867 – 1878) у роботі Головного артилерійського управління, у будівництві гарматного заводу й Охтинського порохового заводу, причому ним збудовані машини для підйому знарядь, прес для призматичного пороху, турбіни, канатно-дротова передача сили та інші.

Завдяки високим особистим якостям І.О. Вишнеградського, його фундаментальним працям в галузі інженерної творчості, він здобув величезну любов

і повагу, як в царській Росії так і за кордоном. Особливо поважали його численні учні та товариші. Він завжди був готовий допомогти кожному зі студентів.



Фото підручника І.О. Вишнеградського «Елементарна механіка» (1860)

Підготовлений і опублікований посібник елементарної механіки став першим досвідом чіткого наукового викладу основ механіки з допомогою винятково початкової математики. Цей підручник став особливо вартісним для військово-навчальних закладів і був протягом десятків років найкращим в Російській імперії.

На підставі аналізу літературних джерел, зібраних нами, констатуємо, що І.О. Вишнеградський – непересічний вчений, заслужений професор, інженер, конструктор порохових заводів та різних об'єктів загальнокультурного значення, активний громадський діяч. Його наукова спадщина надзвичайно велика. Усі праці надзвичайно вагомі, а деякі рівнозначні сучасним монографічним дослідженням. Половина з них присвячена регуляторам і видані російською та іноземною мовами. Це засвідчили і високі нагороди за наукову працю: в Німеччині йому було присвоєно звання почесного доктора технічних наук, у Франції – почесного члена Товариства цивільних інженерів.

Життя вченого обірвалося 1895 року у віці 64 років. Про нього як видатного інженера-науковця, відгукнулася низка провідних вчених. Безперечно, смерть І.О. Вишнеградського викликала тривожний відгук у серцях тих багатьох, хто знав вченого. Зразу ж на цю сумну звістку відгукнулися в Росії, в Україні – друзі, учні та близькі І.О. Вишнеградського [Прилежасв. РГАЛИ, ф. 1208, оп. 1, спр. 45]. Нас особливо цікавили спогади цих людей. І хоча в цих спогадах дуже стисло подаються факти, а ще менше характеризуються наукові погляди І.О. Вишнеградського, все-таки вони є надзвичайно цінними, бо створені його близькими і тими, що брали безпосередню участь у його наукових розробках. Звичайно, некрологи і спогади – це специфічні джерела, які подають загальну інформацію, біографічні відомості і дещо суб'єктивні оцінки. Тому такі джерела, хоча й дуже цінні, бо написані професіоналами того часу, в якому жив вчений, однак мають і свої негативні наслідки, бо позначені суб'єктивізмом. Враховувався також той факт, що в

некрологах завжди відсутня критика поглядів чи позицій вченого. І все ж, яскраво вимальовується образ вченого та його оточення. Працюючи з мемуарними джерелами, ми використовували і праці самого І.О. Вишнеградського, а також інші документи, що належать до його епохи [Степанов, 1893, с. 99-115].

Оцінюючи останній період історіографії життя та діяльності Іван Олексійовича Вишнеградського, необхідно підкреслити, що хоча літературні джерела належать до різних жанрів історичної літератури, в тому числі мемуарів, і хоча цей фактологічний матеріал дуже цінний, все ж він є популярним [Кузнецов, 1998].

В авторитетних вітчизняних журналах зустрічаємо низку публікацій, у яких вчений показаний як талановитий інженер, видатний діяч транспортного машинобудування і залізничного транспорту [Вишнеградський, 1949].

Таким чином, можемо зробити висновок, що сьогодні не існує цілісного наукового дослідження, у якому була б висвітлена діяльність та розвиток наукових поглядів І.О. Вишнеградського в галузі машинобудування та розвитку залізничного транспорту. Окремі періоди його наукової і громадської діяльності взагалі не потрапили до поля зору дослідників, інші періоди висвітлені фрагментарно. Короткі біографічні довідки в енциклопедичних та словникових виданнях містять низку неточностей. Такий стан наукової розробки порушеної нами проблеми є додатковим доказом актуальності даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Іван Олексійович Вишнеградський народився 20 грудня 1831 (1 січня 1832), в місті Вишній Волочок в родині священика. Навчався у Тверській духовній семінарії лише один курс (1843–1845). Після першого курсу семінарії І.О. Вишнеградський зрозумів що йти по слідах свого батька священика не співпадає з його поглядами на життя. На цьому етапі зв'язок з церквою в нього закінчився. На подальший вибір його майбутнього неабиякий вплив здійснив його старший брат Микола Олексійович Вишнеградський, який на той час займав певне положення в освітніх колах того часу, та працював в Санкт-Петербурзькому практичному Головному інституті, він здійснив найбільший вплив на формування наукового світогляду меншого брата і той вступив на перший курс цього інституту, та закінчив фізико-математичний факультет Головного педагогічного інституту в Петербурзі із срібною медаллю. За відмінні здібності й успіхи на іспитах одержав звання старшого вчителя.

В науковій діяльності, як і в будь-якій іншій діяльності людини, існує спадкова передача духовних, наукових знань від вчителя до учня, немов благословення на наукову роботу. Це в архівних матеріалах чітко простежується [Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 268, оп. 3, спр. 195, арк. 131]. Вказується вплив на формування наукового світогляду багатьох видатних науковців того часу, тих вчених які передали йому свої знання немов священний вогонь Прометей, вогонь наукового дослідження та напрямок його майбутньої діяльності в науці. Така діяльність потім велась вченим самостійно та з притаманними тільки йому поглядами на вирішення наукових задач. Але перші кроки завжди, та в будь-якого молодого дослідника відбуваються під контролем свого вчителя. Так наприклад, Платон отримав благословення від Сократа, Ейлер від Івана Бернуллі, Лібіх від Гей-Люссака. Для Івана Олексійовича такими вчителями

які дали наукове благословення його блискучим талантам були, як згадувалось вище його старший брат Микола та професор М.В. Остроградський.



*Вишнеградський Іван Олексійович
(1831–1895)*

Славетний математик М.В. Остроградський виховав цілу плеяду вітчизняних математиків, одним із його учнів був Іван Олексійович Вишнеградський. Відомо що Остроградський багато займався аналітичною математикою. Свої вподобання він передавав учням, що також вплинуло на наукові погляди І.О. Вишнеградського, який навчався в Педагогічному інституті та зберіг найкращі спогади про цей навчальний заклад [ЦГИА СПб, ф. 492, оп. 2, спр. 7950, арк. 5]. Ці заняття з математики й аналітичної механіки, особисте спілкування з М.В. Остроградським розвинули математичні здібності І.О. Вишнеградського і дали йому серйозну математичну підготовку. На багатьох подальших, навіть чисто прикладних роботах І.О. Вишнеградського помітна відмінна математична школа, добірність викладів і геометричних побудов. Видатні здібності І.О. Вишнеградського звернули на себе увагу М.В. Остроградського. За його рекомендацією І.О. Вишнеградський після закінчення інституту був призначений викладачем математики у 2-й Петербурзький кадетський корпус і одержав, таким чином, можливість, не пориваючи з Петербургом, продовжувати свою освіту.

З 1851 по 1854 р. І.О. Вишнеградський поділяв свій час між викладанням математики в Кадетському корпусі і систематичному вивченні, головним чином по першоджерелах, математики й аналітичної механіки під керівництвом М.В. Остроградського. Він успішно здав магістерські іспити й у 1854 р. захистив у Петербурзькому університеті дисертацію на ступінь магістра математичних наук «Про рух систем матеріальних точок руху, обумовленого повними диференціальними рівняннями»

У 1854 р. І.О. Вишнеградський, за рекомендацією М.В. Остроградського, одержав місце викладача математики в Михайлівському артилерійському училищі, що у наступному, 1855 році, було перетворено на вищий навчальний заклад – Михайлівську артилерійську академію. Випускники, що закінчили академію, за сукупністю отриманих ними знань повинні були бути близькі до інженерів-технологів. Тому поряд з розгорнутим викладанням математики і теоретичної

механіки в Академії дуже велика увага приділялася технічним дисциплінам: різним відділам прикладної механіки, механічній технології і металургії.

І.О. Вишнеградському спочатку в Артилерійському училищі, а потім, після 1855 р., і в Академії було доручене читання лекцій з різних відділів математики, а частково і з механіки, більшу частину лекцій з яких читав сам М.В. Остроградський. Ця викладацька діяльність в артилерійських навчальних закладах, спілкування з артилеристами і військовими інженерами, Кримська війна, що виявила технічну відсталість Росії, необхідність модернізації стрілецької зброї й артилерії вплинули на напрямок наукових інтересів І.О. Вишнеградського. З винятковою енергією він почав займатися прикладною механікою, знайомитись з технікою артилерійської справи, з технікою виробництва артилерійського озброєння і боєприпасів, вникаючи в усі дрібниці і деталі.

Закінчуючи свою освіту за кордоном, Іван Олексійович з великим задоволенням відвідував лекції знаменитого Редтенбахера, який був професором та директором Політехнічної Школи у Карлсруе, що у Німеччині. Редтенбахер вважався відомим конструктором в машинобудуванні. Такої науки до Редтенбахера ще не існувало. Звісно перші спроби наукового підходу до вивчення машин були раніше. І під час наукової діяльності Редтенбахера уже існували наукові праці з прикладної механіки Коріоліса та Понселе. Обидва займались однією науковою справою – машинами, але наукові погляди на питання машинобудування були різні. В прикладній механіці машину розглядали як готовий предмет, в ній вивчали життя цього предмету та прояви цього життя, тобто сили і рух які виникали в середині машини. В машинобудуванні машина розглядалась як результат роботи людини, машина ще не існує, її потрібно збудувати і саме механіка дає правила цієї побудови.

Редтенбахеру належить заслуга в створенні науки про машинобудування. Необхідність систематичного спілкування особливо гостро відчували інженери-технологи, випускники Петербурзького технологічного інституту, які працювали на маленьких підприємствах різних міст.

У стінах цього інституту виникла ідея організації Російського технічного товариства (РТТ) і вже невдовзі було вироблено статут Товариства, який було затверджено 22 квітня 1866 р. Протягом декількох тижнів після публікації статуту Товариства поступило понад 300 заяв з проханням про прийняття в члени Товариства. Перші збори відбулися 24 травня 1866 р. Головою Товариства було обрано А.І. Дельвіга, секретарем – одного з найактивніших засновників Товариства – професор Санкт-Петербурзького Технологічного інституту Є.І. Андреева.

До керівних органів Товариства увійшли провідні вчені і інженери І.О. Вишнеградський, М.П. Герсєванов, І.О. Євневич, С.В. Кербедз, Д.І. Менделєєв, М.М. Окунев та ін. Незабаром з'явилися відділення Товариства в Тіфлісі (Тбілісі), Іркутську, Єкатеринбурзі (1868), Миколасві (1869), Іваново-Вознесенську, Києві (1870), Одесі (1871), Москві (1876) та інших містах. Згідно статуту Російське технічне товариство мало на меті сприяти розвитку техніки і технічної промисловості в царській Росії. Це сприяння дуже швидко проявилось в широкій і різноманітній діяльності.

З самого початку своєї діяльності Товариство почало створювати технічну бібліотеку. З 1867 р. воно видавало «Записки», в яких друкувалися офіційні матеріали про діяльність Товариства і його відділів, технічні бесіди, що проводилися

в Товаристві, а також привілеї на винаходи і відкриття. Праці багатьох відомих вітчизняних учених і інженерів були опубліковані на сторінках «Записок Російського технічного Товариства».

Усі посадові особи мали чіткі права і обов'язки у Товаристві. Голова Товариства відкривав і закривав збори Товариства, спільних засідань Ради і відділів, наглядав за діяльністю Товариства в цілому, підписував усі ділові папери і проводив від імені Товариства ділові зустрічі і бесіди, спостерігав за виконанням пунктів Статуту. Головним завданням Товариша Голови було заступати посаду Голови у разі відсутності останнього. До обов'язків Секретаря Товариства входило завідування усім справовиробництвом Товариства, печаткою та архівом, скріплювати своїм підписом журнали і ділові папери, розкривати листи, вести журнали Загальних зборів, Ради, відділів, а також річні звіти Товариства. Голови відділів контролювали науково-практичну діяльність згідно свого напрямку. Для цього вони обов'язково складали програму і кошторис діяльності відділу на рік, які потім затверджувались на Загальних Зборах Товариства. Члени Товариства, які брали участь у роботі комісій за статутом отримували винагороду.

Рада Товариства контролювала усі справи Товариства, а особливо його науково-технічну діяльність. Рада розглядала усі програми, кошториси Товариства, займалась влаштуванням виставок, публічних лекцій, призначала комісії для розгляду окремих технічних питань, присуджувала премії і медалі, керувала усіма господарськими справами Товариства. Рада збиралась не менш як 2 рази на місяць, збори окремих відділів проводились не менш як один раз на місяць.

Загальні Збори бували звичайні (на період з вересня і до червня збирались раз на місяць) та надзвичайні (за необхідністю). На Загальних Зборах обговорювались і затверджувались пропозиції Ради і членів, призначались комісії для річних звітів та складання програм діяльності на наступний рік, проводились вибори посадових осіб і членів Товариства.

Один раз на тиждень в Товаристві проводились Технічні бесіди з метою ознайомлення членів Товариства з найновішими і найцікавішими питаннями техніки. Бесіди проводились у відділах Товариства по черзі. Доповіді на Технічні бесіди потрібно було подавати заздалегідь Голові відповідного відділу.

І.О. Вишнеградський виховав кілька поколінь механіків і конструкторів машин; учні його були розсіяні по всій території Російської імперії і, користуючись знаннями, які він давав, успішно працювали практично і теоретично на ниві машинобудування та сфері залізничного транспорту.

Популярність І.О. Вишнеградського серед російських технічних діячів була досить велика. Через кілька років після його смерті Товариство технологів збрало за підпискою значну суму грошей, відсотки з якої раз у три роки виплачувались у вигляді премій імені І.О. Вишнеградського за кращі роботи в галузі «додатку наук до промисловості». Перше присудження премії відбулося в 1903 р. Найбільш значні наукові заслуги І.О. Вишнеградського були в області теорії регулювання.

Особливу діяльність І.О. Вишнеградський проявив у залізничній справі. Ненормальне положення, яке займали тодішні залізниці, давно залучало до себе увагу суспільства, преси й уряду. Початок упорядкуванню залізничної справи було покладено призначенням так званої комісії Баранова з дослідження залізничної справи в Росії, результатом роботи якої стала поява Загального статуту російських

залізниць (1885). Але лише в 1887 р. були підпорядковані урядовому керівництву і нагляду дії залізничних товариств щодо встановлення тарифів на перевезення пасажирів і вантажів, з метою огороження від збитку казенного інтересу і потреб населення, так само як потреб торгівлі і промисловості, а в 1888 р. усі права були передані міністрові фінансів царської Росії.

В березні 1889 р. Іван Олексійович створив залізничний Департамент на чолі якого був призначений С.Ю. Вітте. В цьому ж році міністр фінансів І.О. Вишнеградський провів тарифну та контрольно-фінансову реформи на залізницях. І.О. Вишнеградський вперше в історії почав проводити політику викупу малоприбуткових залізниць в державну власність. Загалом було викуплено близько семи тисяч верст залізниць які належали приватним товариствам.

І.О. Вишнеградський залучаючи іноземний капітал намагався прискорити розвиток галузей промисловості які були необхідні для будівництва залізниць.

Міністерство фінансів поставило собі наступні завдання: спрощення тарифу і додання йому більшої однаковості; рівняння тарифними ставками положення конкурентів-виробників з різних місць, щоб одні не мали переваг перед іншими; поліпшення фінансового становища залізниць для полегшення державного казначейства, що щорічно приплачувало величезні суми по гарантованих облігаціях. Здійснення зазначених принципів було покладено на знову заснований у складі міністерства фінансів особливий департамент залізничних справ і на тарифні установи. Було переглянуто найважливіші тарифи – хлібні, і потім піддані розробці ввізні тарифи від портових і прикордонних районів (1890); розроблено тарифи на перевезення російськими залізницями переселенців і їх власність (приватні залізниці робили 75 % знижку, а казенні стягували 0,3 к. з людини і версти), а також упорядкувалися ввізні тарифи російських залізниць у міжнародному сполученні. Залізничним Товариствам було рекомендовано міністром фінансів не вводити пільгових тарифів без дозволу міністерства. Затверджено правила для з'їздів представників залізниць з тарифних питань; у випадках передбачуваної зміни ставок потрібне було попереднє пред'явлення тарифів у міністерство. В противному випадку видання такого тарифу, який міністерство фінансів знайде відповідним приватним і державним інтересам. Замість довільно встановлених залізницями плат була призначена визначена винагорода за послуги, надавані приватним особам залізницями і залізничними агентами. Інша сторона залізничної політики - властиво фінансова – стосувалася питань про видачу позичок і авансів залізничним товариствам, про повернення старих позичок і про встановлення контролю над операціями залізничних товариств. Питання про позички Вишнеградський І.О. дозволяв з неабиякою обережністю, а коли Товариства клопотали про збільшення облігаційних капіталів для залізничних споруджень і т.п. цілей, міністерство обумовлювало право одержувати з реалізованих позик назад частину раніше виданих урядом позичок. Таким чином, угодою з Головним товариством російських залізниць щодо розрахунків з експлуатації Миколаївської (Санкт-Петербург–Москва) залізниці йому було надане право збільшити облігаційний капітал на 15 млн. руб. і сплатити цю суму уряду. Потім на подібних підставах були дозволені випуски 4 % облігацій товариств залізниць: Курсько-Азовської, Козлово-Воронізько-Ростовській, Орловсько-Брянської і Фастівської (1888 р.), Курсько-Харківсько-Азовської (1890), Лозово-Севастопольської (1891), Орловсько-Вітебської та ін.

Завдяки подібним позикам за розглянутий період збільшилися надходження від повернення позичок уряду залізницями. Дія розпочата ще з 1884 р. системи контролю над оборотом коштів залізниць продовжувалася і при Вишнеградському І.О. Такий нагляд, крім раніше встановленого, був уведений у 1887 р. над 9 залізничними товариствами. За законом 1890 р. виконані залізничними товариствами позики підлягали попередньому затвердженню міністра фінансів. У 1890 р. залізницям було запропоновано суми, що впливали на покриття закордонних платежів по їхніх позиках, вносити на поточний рахунок у державний банк, щоб цим шляхом припинити зловживання при покупці залізничними товариствами закордонних товарів. При І.О. Вишнеградському як міністрі фінансів були викуплені наступні лінії, більшою частиною малоприбуткові: Рязьсько-Моршанська (1887); Закавказька, Моршансько-Сизранська, Тамбово-Козловська, Курсько-Харьково-Азовська (1890) і Лібаво-Роменська (1891). Міністерство фінансів сприяло злиттю залізничних товариств. На цій підставі були злиті Уральсько-гірничо-заводська й Єкатеринбурго-Тюменська залізниці, за назвою Уральської; Тамбово-Козловська лінія з Тамбово-Саратовською, з перейменуванням у Козлово-Саратовську (1891); товариство Рязансько-Козловської залізниці перетворилося на товариство Рязансько-Уральської залізниці (1892).

Особливо слід відзначити діяльність І.О. Вишнеградського на Південно-Західних залізницях, що розвивалися на теренах сучасної України. Так, з другої половини 70-х років XIX ст. Іван Олексійович поступово відходить від наукової і педагогічної роботи і бере активну участь у сфері громадської діяльності та роботі приватних компаній. Він стає членом Правління Санкт –Петербурзького товариства водопроводів і деяких залізничних компаній: Києво-Брестської (1875), Південно-Західних залізниць (1878). В цей час його цікавить найбільш прибуткова галузь приватного підприємництва – будівництво залізниць.

З 1881 р. І.О. Вишнеградський стає Головою Товариства Південно-Західних залізниць і пробує на цій посаді до 1886 року. У ролі Голови акціонерного «Товариства Південно-Західних залізниць» проявився особливий організаційний і фінансовий талант І.О. Вишнеградського. Це дозволило йому вважатися умілим, авторитетним адміністратором-залізничником, стати у свій час міністром фінансів і заробити мільйонні статки. Як Голова Правління Іван Олексійович зробив дуже багато у сфері організації перевезень. До виконання обов'язків він ставився дуже відповідально, уважно читав доповідні підлеглих, вникаючи у найменші подробиці справи, і до них вони поверталися із резолюціями і детальними зауваженням на полях. У питаннях про заготівлю, наприклад, будівельних матеріалів І.О. Вишнеградський віддавав низку вказівок на те, де і на яких саме виставках експонувалися матеріали, про заготівлю яких йшлося, наводились дані про технічні переваги і недоліки окремих сортів і повідомлялися такі відомості, які нерідко були новиною для осіб, що спеціально займалися цим питанням. 13 квітня 1886 р. І.О. Вишнеградського було призначено членом Державної Ради Російської імперії і він залишив посаду Голови Правління акціонерного «Товариства Південно-Західних залізниць».

Як керівник даного товариства, І.О. Вишнеградський приділяв згачну увагу впорядкуванню і поліпшенню тарифної справи за залізницях. Спільно з І.С. Бліохом розробив проект статуту пенсійних кас страхового типу. Визначивши, що посилення

комерційної діяльності Одеси взагалі і одеського порту зокрема перебувало в тісній залежності від Південно-Західних залізниць, Іван Олексійович приклав багато зусиль до справи розширення і розвитку рейкових колій в одеському порту і в межах Одеси. Згідно його задуму були виготовлені механічні пристосування для перевантаження товарів із вагонів на пароплави і навпаки. У нього виникла ідея стосовно спорудження нової будівлі вокзалу в Одесі. І при І.О. Вишнеградському цей вокзал було побудовано.

Однією з головних заслуг І.О. Вишнеградського було вміння обирати собі співробітників, яким він надавав широку самостійність, умів збудити у них самостійність, бажання працювати і проявляти ініціативу. Серед таких співробітників були Д.О. Андрієвський, О.П. Бородін, С.Ю. Вітте. Згідно рекомендації Вишнеградського кожний з них у свій час очолював Південно-Західні залізниці і зробив вагомий внесок в їхній розвиток. Так, Д.О. Андрієвський – в розвиток колії і колійного господарства, будівництво нових ліній, О.П. Бородін – у створення нових типів паровозів, вагонів, передових залізничних майстерень і депо, С.Ю. Вітте – в організацію експлуатації залізниць і розробку залізничних тарифів.

Напередодні відставки І.О. Вишнеградського у фінансовому відомстві були сформульовані основні принципи майбутнього перетворення грошової системи: девальвації рубля; встановлення золотого мономенталізму; паралельний обіг металевих та паперових грошей; гарантований розмін кредитних білетів на золото; обмеження випуску банкнот в межах, що не перевищують потреби грошового обігу; надання права Казначейству приймати металеву монету за уплату податків згідно існуючого курсу; дозвіл приватним особам використовувати золоті монети при розрахунках між собою. Ці принципи були повністю реалізовані в законодавстві 1895–1897 рр. С.Ю. Вітте не раз публічно визнавав роль своїх попередників. У квітні 1896 р. на засіданні З'єднаної присутності департаментів державної економіки і законів Державної ради він сказав: «Справа вважалася у 1892 р. настільки підготовленою, що І.О. Вишнеградський перед залишенням своєї посади збирався дати своїм пропозиціям остаточний хід. Він мені особисто передав власноручно написаний рукопис, в якому були викладені його думки з цього предмету». При цьому міністр фінансів підкреслив, що «дана пропозиція ні в чому не відступає від цього плану» (Российский государственный исторический архив. Ф. 1152. Оп. XII. 1897 г. Л. 780).

Дружина І.О. Вишнеградського – Варвара Федорівна народила йому трьох доньок – Софію, Варвару, Наталку та сина Олександра, який згодом став відомим промисловцем і фінансистом. Внучка Ганна Сафонова (1893–1975 рр.) ще у 1918 р., у віці 26 років, стала цивільною дружиною Верховного правителя Росії адмірала А.В. Колчака.

У 1892 р. за станом здоров'я І.О. Вишнеградський пішов у відставку з посади міністра фінансів Російської імперії, залишившись членом Державної Ради. 25 березня 1895 р. І.О. Вишнеградського не стало. Він похований біля Ісидорівської церкви Олександрівської лаври у Петербурзі.

Висновки. Діяльність Івана Олексійовича Вишнеградського можна розглядати в ряді аспектів, взаємно пов'язаних між собою.

1. Педагогічна та згодом адміністративна діяльність І.О. Вишнеградського в Технологічному інституті поєднувалась з громадською діяльністю в Російському

технічному товаристві та «Товаристві Південно-Західних залізниць» в підросійській Україні. Він був заслуженим професором механіки Технологічного інституту та Михайлівської артилерійської академії. З 1875 р. вперше в історії навчальних закладів був обраний ректором інституту з числа штатних професорів інституту. Йому належить право вважатись засновником школи машинобудівників. Вишнеградський вперше увів в навчальний процес курс теоретичних основ машинобудування. Вперше увів для студентів курсове та дипломне проектування. В 1860 р. він видав підручник «Елементарна механіка», який тривалий час був кращим підручником для студентів. Одночасно І.О. Вишнеградському доводилося вирішувати різні інженерні і наукові завдання. У цей період ним було опубліковано ряд наукових праць та зроблені доповіді про свою наукову діяльність в різних наукових товариствах, як у вітчизняних, так і закордонних.

2. І.О. Вишнеградський мав великий авторитет і пошану як у вітчизняних, так і в закордонних інженерних колах. Працюючи в Михайлівській артилерійській академії, зробив ряд пропозицій щодо вдосконалення артилерійської справи в царській армії, його пропозиції та реформи здійснили революцію всієї артилерії та стрілецької зброї. За ці заслуги був призначений членом тимчасового Артилерійського комітету, йому доручили керувати реконструкцією порохових заводів та створенням нових видів зброї.

3. З 1888 р. очолив Міністерство фінансів Російської імперії. Провів фінансову реформу в галузі залізничного транспорту. Здійснив конверсію зовнішніх залізничних позик, яка забезпечила значну економію коштів, І.О. Вишнеградський був одним з найбільших акціонерів Владикавказької залізниці та одним із керівників Південно-Західних залізниць та Рибінсько-Бологовської залізниці. На посту міністра фінансів він вперше здійснив єдиний урядовий контроль та жорстке керівництво залізничними тарифами коли були видані перші тимчасові правила про залізничні тарифи. Вперше урядом Вишнеградського було викуплено у власність держави збиткові приватні залізниці.

Список використаних джерел та літератури

- Андронов А. А. И.А. Вышнеградский и его роль в создании теории автоматического регулирования. *Известия академии наук СССР*. 1949. № 6. С. 805–817.
- Вышнеградский И. А. Курс подъемных машин. Санкт-Петербург, 1872. 354 с.
- Вышнеградский И. А. Вычисления наибольшего давления испытываемого пороховой лепешкой в прессе Буше. *Артиллерийский журнал*. 1860. № 4. С. 237–259.
- Вышнеградский И.А. Механическая теория теплоты. Технологический институт Санкт-Петербурга, 1873. 614 с.
- Кирпичов В.Л. Иван Алексеевич Вышнеградский, как профессор и ученый. *Вестник общества технологов*. 1895. № 6. С. 95–100.
- Кирпичов В.Л. Иван Алексеевич Вышнеградский, как профессор и ученый. *Известия собрания инженеров путей сообщения*. 1895. № 6. С. 307–322.
- Бородин А.П. Некролог И.А. Вышнеградского. *Инженер*. 1895. № 5. С. 64–67.
- Прилежаев В.В. Воспоминания. РГАЛИ. Ф. 1208. Оп. 1 Д. 45.
- Степанов В.Л. Иван Алексеевич Вышнеградский. *Отечественная история*. 1993. № 4. С. 99–115.
- Кузнецов В.Н. И.А. Вышнеградский, ученый, министр финансов и человек. Москва. 1998. 184 с.
- Вышнеградский И.А. Теория автоматического регулирования. Москва, 1949. 458 с.
- Российский государственный исторический архив (РГИА).

References

- Andronov, (1949). I.A. Vyshnegradskiy i ego rol v sozdanii teorii avt omaticheskogo regulirovaniya [Vyshnegradsky and his role in the creation of the theory of automatic regulation]. *Izvestiya akademii nauk SSSR – Bulletin of the USSR Academy of Sciences*. 6. Pp. 805–817 [in Russian].
- Vyshnegradskiy, (1872). *Kurs pod'emnyih mashin [Course of lifting machines]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Vyshnegradskiy, (1860). Vyichesleniya naybolshego davleniya ispyityivaemogo porohovoy lepushkoy v presse Bushe [Calculation of the maximum pressure experienced by a powder cake in a Bush press]. *Artilleriyskiy zhurnal – Артиллерийский журнал*. 4. Pp. 237–259 [in Russian].
- Vyshnegradskiy, (1873). *Mehanicheskaya teoriya teplotyi [Mechanical theory of heat]*. Tehnologicheskii institut Sankt-Peterburga [in Russian].
- Kirpichov, (1895). Ivan Alekseevich Vyshnegradskiy, kak professor i ucheniy [Ivan Alekseevich Vyshnegradsky as a professor and scientist]. *Vestnik obschestva tehnologov – Bulletin of the Society of Technologists*. 6. Pp. 95–100 [in Russian].
- Kirpichov, (1895). Ivan Alekseevich Vyshnegradskiy, kak professor i ucheniy [Ivan Alekseevich Vyshnegradsky as a professor and scientist]. *Izvestiya sobraniya inzhenerov putey soobscheniya – News of the meeting of railway engineers*. 6. Pp.307–322 [in Russian].
- Borodin, (1895). Nekrolog I.A. Vyshnegradskogo [Obituary of I.A. Vyshnegradsky]. *Inzhener – Engineer*. 5. Pp. 64–67 [in Russian].
- Prilezhaev. Vospominaniya. RGALI. F. 1208. Op. 1 D. 45 [in Russian].
- Stepanov, (1993). Ivan Alekseevich Vyshnegradskiy [Ivan Alekseevich Vyshnegradsky]. *Otechestvennaya istoriya – National history*. 4. Pp. 99–115 [in Russian].
- Kuznetsov, (1998). *I.A. Vyshnegradskiy, ucheniy, ministr finansov i chelovek [I.A. Vyshnegradsky, scientist, finance minister and man]*. Moskow. 184 pp. [in Russian].
- Vyshnegradskiy, (1949). *Teoriya avtomaticheskogo regulirovaniya*. Moskow. 458 [in Russian]
- Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv (RGIA).
TsGIA SPb.

IVAN OLEKSIYOVYCH VYSHNEHRADSKYI (1831 – 1895) – CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE RAILWAY ISSUE AND PARTICIPATION IN THE WORK OF THE SOCIETY OF THE SOUTH-WESTERN RAILWAYS

Oleksii Petruchenko

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student,
Kyiv Institute of Railway Transport,
State University of Infrastructure and Technologies of the Ministry of Education and Science of Ukraine,
Kyiv.

Abstract. *The article updates the most significant information about the outstanding scientist of the 19th century, the founder of the school of scientifically educated machine designers, especially in the field of regulation theory, Ivan Oleksiyovich Vyshnegradskiy by analyzing his scientific and organizational heritage. It has been proven that his activity in the field of railway transport is a significant contribution to the development of world science and technology. An entire era in the development of scientific and technical societies in the second half of the 19th century is associated with his name. The main works of the scientist are devoted to the issues of organization and functioning of scientific and technical societies, they are built on a large amount of statistical material, received public resonance and international recognition. It is emphasized that I.O. Vyshnegradskiy was one of the first to initiate a scientific analysis of the influence of scientific and technical societies on the economic development of railway transport and the economy in general. He, together with I.S. Bliokhom, was the first to promote the creation of a pension fund for railway workers, he also used self-financing and insurance, and contributed to the formation of rational standards for the operation of railways. In general, research and conclusions of I.O. Vyshnegradskiy had a decisive influence on the solution of key issues of railway transport management of the Russian Empire in the second half of the 19th century. The article provides detailed information about the activities of I.O. Vyshnegradskiy, related to the creation and functioning of the Society of South-Western Societies. The article also notes that*

today the scientist's works have not only historical value, but also became key to the evolution of scientific and technical thought in the second half of the 19th century and still have not lost their relevance for the development of railway transport in modern Ukraine. The most general scientific merits of I.O. Vyshnegradskiy in the field of regulation theory.

Key words: *I.O. Vyshnegradskiy, railway transport, economy, Society of South-Western Railways, science, education, technology.*

ВСЕРОСІЙСЬКІ З'ЇЗДИ БДЖОЛЯРІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ГАЛУЗЕВИХ ПИТАНЬ

Чалаван Віктор Арісович

кандидат історичних наук, докторант,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України, м. Київ
e-mail: vchal77@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

***Анотація.** У статті проаналізовано роботу Всеросійських з'їздів бджолярів на початку ХХ ст., зокрема, увагу акцентовано на діяльності V і VII з'їздів, які відбулися у Києві 1-7 вересня 1909 р. та 1-7 вересня 1913 р., і де було прийнято важливі рішення щодо подальшого розвитку галузі й напрацювання векторів урядової політики. До дослідницького фокусу потрапила також діяльність створеного у 1914 р. у Москві Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів за головування проф. М. М. Кулагіна, яке координувало роботу співтовариства фахівців між з'їздами і до складу якого входили у тому числі й українські організатори бджолярської справи – харківський винахідник В. І. Ломакін, викладач Уманського землеробського училища І. І. Корабльов та ін. Загалом встановлено, що з кінця ХІХ ст. в Російській імперії активним виявилось демократичне представництво учених-бджолярів та організаторів-практиків бджільничої справи, яке прагнуло активно впливати на розвиток галузі та покращення загальнодержавної політики щодо неї через професійні з'їзди. Бджолярі усіх регіонів кооперувалися не лише у галузеві товариства, а й прагнули до створення консультативно-дорадчих органів всеросійського масштабу. На семи Всеросійських з'їздах бджолярів, проведених протягом 1905-1915 рр., обговорювалися найважливіші галузеві питання і приймалися ключові рішення. Так, саме там було визнано необхідність повного оновлення законодавства з питань бджільництва; організацію збору статистики в межах усієї імперії та забезпечення діяльності відповідного координуючого органу; важливості викладання бджільництва не лише у середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладах, духовних семінаріях і церковно-учительських школах, а і у вищих сільськогосподарських навчальних закладах, а також підготовки кваліфікованих кадрів з бджільництва на спеціальних курсах; заснування Всеросійського союзу бджолярів і Всеслов'янського союзу бджолярів; ефективного вирішення питань збуту меду й воску, боротьби з фальсифікацією продукції бджільництва, організації медоваріння і загалом розвитку медоварної промисловості, розширення посівів медодайних рослин; відкриття Всеросійської дослідної станції бджільництва і створення мережі дослідних пасік у різних районах імперії; скликання спеціальної дорадчої наради з фахівців-земців, інструкторів, редакторів друкованих видань із бджільництва та ін., а також допоміжного органу – Комітету зі справ бджільництва при Міністерстві землеробства.*

***Ключові слова:** Всеросійські з'їзди бджолярів, бджільництво, пасіка, науково-дослідна станція бджільництва, товариства бджільництва, сільське господарство.*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна визнана однією з провідних країн розвинутого бджільництва, яка забезпечує орієнтовно 1/7 частину світового виробництва меду. Нагромадження значного досвіду ведення бджільництва в

Україні, його зростаюче значення для сільськогосподарського виробництва зумовили створення сучасного вітчизняного науково-виробничого, селекційного та навчального комплексу, до якого входять Спілка пасічників України, обласні об'єднання бджолярів, Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» НААН, низка інших науково-дослідних і навчальних установ. Закономірно, що цей фундамент був закладений кількома поколіннями вчених і організаторів бджільничої справи, починаючи з XIX ст. Саме з середини – другої половини названого століття відбулися кардинальні виробничі й наукові зрушення у галузі, суттєво підвищилася активність не лише вчених, а й бджолярів-аматорів і виробничників, які почали кооперуватися в пасічницькі об'єднання, що досягли згодом значних успіхів у виробництві меду й воску, розповсюдженні передових прийомів пасічникування і результатів ведення бджільництва на наукових основах. Крім того, громадські об'єднання у формі товариств бджолярів, кооперативів бджільництва і з'їздів бджолярів напряму впливали на вироблення вектору урядової політики в сільському господарстві. Виходячи з цього, досвід їхнього функціонування в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Метою статті є аналіз діяльності Всеросійських з'їздів бджолярів на початку XX ст., на яких приймалися важливі рішення щодо подальшого розвитку галузі й напрацювання векторів урядової політики.

Історіографічний огляд. Варто констатувати, що на сьогоднішній день історія становлення і розвитку бджільництва в Україні залишається не вивченою, особливо період XIX – початку XX ст., коли почали закладатися основи ведення раціонального бджільництва. Малодослідженою є як діяльність учених-бджолярів у напрямку наукового забезпечення галузі, так і їхніх об'єднань чи зібрань у вигляді товариств, кооперативів та з'їздів. Були опубліковані лише поодинокі узагальнюючі праці з історії бджільництва: напр., брошури Т. Юрченка [Юрченко, 1926], С. Розова [Розов, 1972]. Для 1960-х – 1980-х рр. характерним стало видання праць про окремих учених-бджолярів і практиків: П. І. Прокоповича, Є. П. Архипенка, І. І. Корабльова та ін. Серед сучасних досліджень, у яких розкрито питання становлення та еволюції вітчизняного бджільництва в історичній ретроспективі, забезпечення наукових основ розвитку галузі варто виділити праці Г. Боднарчука [Боднарчук, 2011], І. Бородай [Бородай, 2009], В. Вергунова [Вергунов, 2009], колективну монографію науковців Інституту бджільництва ім. П. І. Прокоповича [Основоположники..., 2014]. В. Поліщук проаналізував розвиток пасічницької освіти в Україні [Поліщук, 2005], О. Силка висвітлила діяльність галузевих товариств як добровільних агропросвітницьких об'єднань українських пасічників [Силка, 2015]. Виходячи з цього, детального вивчення потребує як власне функціонування на українських теренах у XIX – на початку XX ст. усього розмаїття товариств бджолярів, так і формування комплексної оцінки їхньої діяльності для розвитку галузі через безліч ініціатив, пов'язаних із практикою пасічникування, науково-інформаційним забезпеченням, впливом на вироблення векторів урядової політики тощо.

Виклад основного матеріалу. З'їзди бджолярів як важливий елемент системи обговорення проблем, координування, вироблення і прийняття ключових

рішень галузі проводилися у різних містах Російської імперії, починаючи з 1893 р. Зокрема, цього року у жовтні Російським товариством бджільництва скликано I з'їзд російських бджолярів у Санкт-Петербурзі разом з Виставкою продуктів і предметів бджільництва.

Протягом 1905-1915 рр. кожен два роки проведено 7 Всеросійських з'їздів бджолярів. Зокрема, важливим для подальшого розвитку галузі став Всеросійський з'їзд бджолярів 1-7 вересня 1909 р. у Києві, скликаний Київським товариством любителів природи [От Киевского общества..., 1909]. Так, у доповіді «Про потреби руського бджільництва та міри до його розвитку й покращення» секретаря Російського товариства бджільництва В. Пікеля наголошено на важливості: 1) облаштування шкіл медоваріння; 2) відміни акцизів на продаж медів і патентних зборів для сільськогосподарських і бджолярських складів, які продавали медові напої; 3) організації промислових пасік; 4) відкриття дослідних станцій бджільництва; 5) безакцизного відпуску цукру для підкормки бджіл; 6) організації центрального статистичного бюро бджільництва; 7) заснування при Міністерстві землеробства особливого дорадчого комітету з питань бджільництва на кшталт уже існуючим комітетам тваринництва, виноградарства тощо; 8) здешевлення виробництва вуликів і вальців для виготовлення штучної вощини [Пикель, 1909, октябрь, № 10, с. 256].

Зупиняючись детальніше на питаннях медоваріння, наголошуємо, що кількість медоварних заводів до 1904 р. на теренах Російської імперії загалом збільшилася до 378, зокрема, у так званих тоді «Малоросії» – з 20 до 23, Південно-Західному краї – з 123 до 130, Північно-Західному – з 64 до 66, Привіслинському – з 67 до 69 (в інших губерніях не змінилася або зменшилася) [Дитякин, 1909, с. 198]. Звісно, промислового медоваріння в Російській імперії на початку ХХ ст. фактично не існувало, так як на виготовлення медових напоїв використовувалося лише до 40 % меду, інші 60 % складав цукор [Дитякин, 1909, с. 201], тому зростання таких заводів було характерним лише для медоварних регіонів, зокрема губерній Південно-Західного краю. Причинами слабого розвитку медоваріння вважалися: невміння медоварів готувати медові напої, які б задовольняли смаки населення; значні фальсифікати; незручності, викликані акцизними й патентними зборами на продаж продуктів медоваріння [Пикель, 1909, октябрь, № 10, с. 259].

Тому Всеросійським з'їздом бджолярів з цього питання прийнято рішення: 1) сприяти облаштуванню спеціальних шкіл медоваріння та введення технології його виробництва до програм шкіл пивоваріння; 2) оголосити премії за кращі рецептури виготовлення смачного й корисного меду; 3) продовжувати вирішення питань щодо зняття акцизних і патентних зборів для продажу медових напоїв; 4) клопотати для товариств бджільництва й земських управ за їхнім поданням про відпуск медодайних дерев з державних розплідників (цьому питанню була присвячена окрема доповідь Малицького «Про потреби руського бджільництва і допомогу з боку уряду і земства» щодо відпуску на пільгових умовах таких рослин для селян). Варто нагадати, що ще з 1888 р. імператорським розпорядженням наказано постачати рослини і насіння з сільськогосподарських і садових установ Міністерства землеробства народним, духовним та іншим навчальним закладам з метою облаштування при них садів, розплідників, городів і дослідних полів. У 1889 р. міністерством видано правила для пільгового відпуску рослин і насіння. У 1895 р.

правила витримали нову редакцію, однак і там не йшла мова про надання рослин-медоносів для розвитку бджільництва.

На з'їзді прийнято рішення про необхідність об'єднання слов'янських бджолярів і заснування т. зв. «Всеслов'янського союзу бджолярів» [Пикель, 1909, октябрь, № 10, с. 261], а також про заснування Всеросійського союзу бджолярів, куди відразу ж вступило 19 товариств [Пикель, 1909, октябрь, № 10, с. 266].

Після виголошення доповіді Хобачова «Про організацію статистики бджільництва» актуалізовано важливість не лише порайонних статистичних досліджень, а й заснування центрального статистичного бюро. Висувалися пропозиції про відкриття такого бюро при Імператорському Російському товаристві акліматизації тварин і рослин у Москві, а також чотирьох (для різних регіонів): північного – при Російському товаристві бджільництва у Санкт-Петербурзі, східного – в Казані, південного – у Києві, західного – у Варшаві. На з'їзді прийнято рішення про заснування Бюро у Санкт-Петербурзі при РТБ.

Обговорювалися питання про захворювання бджіл: зокрема, київський бджоляр, редактор журналу «Українське бджільництво» Є. П. Архипенко прочитав лекцію «Про гнилець та міри боротьби з ним» з демонстрацією мікроскопічних препаратів гнильця у приміщенні Ентомологічної станції Київського землеробського синдикату [Пикель, 1909, октябрь, № 10, с. 263].

Визнано за необхідне відкриття масових курсів з бджільництва при показових і промислових пасіках та музеях бджільництва, а також організацію довготривалих курсів терміном не менше 2 місяців. Наголошено на потребі збільшення урядових асигнувань на розвиток галузі, підготовці кваліфікованих інструкторів-бджолярів, заснування товариствами кооперативних «товариществ» і артілей для збуту продукції бджільництва, введення покарання для винних у фальсифікаціях і продажах фальсифікованих меду й вощини. Київському товариству любителів природи дано доручення організувати досліді з посівами медодавної фацелії.

Важливою стала виголошена доповідь ентомолога В. П. Поспелова, директора Київської ентомологічної станції – «Про проєкт станції бджільництва Київського товариства любителів природи» і прийняття з'їздом рішення про заснування при цьому товаристві районної дослідної станції бджільництва для вирішення науково-практичних питань і мережі дослідних пасік при сільськогосподарських школах і школах бджільництва [Пикель, 1909, ноябрь, № 11, с. 283, 286].

25-26 серпня 1912 р. у Києві відбувся обласний з'їзд бджолярів, у якому взяло участь більше 100 фахівців із різних губерній. Прийнято рішення подати до Міністерства фінансів клопотання про звільнення продуктів медоваріння (незалежно від розмірів останнього) від акцизу, та дозвіл безпатентної торгівлі медовими винами, а також про дозвіл від Міністерства землеробства відкрити при Боярській школі бджільництва відділ медоваріння. Гостро стояли питання про: роль початкових шкіл у справі поширення знань із бджільництва; бажання Київського центрального товариства бджільництва заснувати в місті дослідну станцію з бджільництва [Хроника..., 1912, сентябрь, № 15, с. 29].

Наступний Всеросійський з'їзд бджолярів, планований для проведення у 1913 р. у Костромі, відбувся знову у Києві. Зокрема, організація з'їзду була покладена на Київське товариство любителів природи, яке розробило наступну програму заходу:

1. Про заснування Всеросійського комітету бджільництва з метою об'єднання

діяльності усіх осередків імперії з бджільництва. 2. Про необхідність видання законів, які б сприяли розвитку бджільництва і захищали інтереси бджолярів. 3. Про організацію дослідних установ із бджільництва. 4. З'ясування доречності заходів урядових, земських і громадських організацій щодо розвитку і покращення галузі. 5. Напрацювання програми чергового Всеросійського з'їзду бджолярів [От Организационного Комитета..., 1913, с. 555].

VII Всеросійським з'їздом бджолярів (1-7 вересня 1913 р., м. Київ) прийнято рішення про:

1) нагальну необхідність заснування Всеросійського комітету зі справ бджільництва – з участю в ньому двох третин членів, обраних Всеросійським з'їздом бджолярів [Хроника..., 1914, 15 января, № 1, с. 36, 37], Союзу товариств бджільництва, періодичних з'їздів інструкторів бджільництва [Постановления VII Всероссийского съезда..., 1913, с. 432, 434];

2) посилення участі урядових, земських і суспільних організацій у процесах розвитку й покращення бджільництва [От редакции..., 1913, август, № 8, с. 285];

3) необхідність видання спеціальних законів для захисту бджолярів і бджолярства. Зокрема, на з'їзді обговорювалося «Зведення прав і обов'язків бджоляра», яке регламентувало у тому числі кочове бджільництво; регулювало питання власності бджолярів на пасіки; гарантувало відсутність додаткового земського й міського оподаткування на пасіку як самостійну одиницю, відділену від господарства тощо. Запропоновано посилити кримінальну відповідальність за крадіжку та розорення пасік з прирівнюванням цього злочину до конокрадства, а також увести до кодексу статті про відповідальність за виробництво і продаж фальсифікованого меду й воску та іншої продукції бджільництва [От редакции..., 1913, ноябрь, № 11, с. 374, 375];

3) організацію Всеросійської дослідної станції бджільництва і мережі дослідних установ – пасік і дослідних полів для вивчення властивостей медодайних рослин і введення їх у сівозміни та вивчення гнильця й інших захворювань бджіл. Зокрема, розглянемо один із проєктів, оприлюднених у періодиці. Пропонувалося заснувати центральну установу – станцію або інститут бджільництва, – яка б систематизувала й координувала наукову і практичну роботу, знайомила з тогочасним рівнем розвитку наукового раціонального бджільництва, реалізовувала власні наукові дослідження. За зразок пропонувалося обрати структуру Кавказької шовківничої станції. Проєктована станція або інститут бджільництва мали складатися з 3 відділів: 1) науковий (з хімічною, біологічною і бактеріологічною лабораторіями; бібліотекою; дослідною пасікою, на якій проводилися б наукові дослідження над бджолами; дослідно-показовими ділянками медодайних рослин). Обов'язковим було видання щорічного тому праць з результатами проведених наукових дослідів; 2) практичний – організація ведення раціонального бджільництва згідно останніх вимог бджолярської науки. Таке господарство мало б утримувати велику промислову пасіку, на якій організовувалися б усі операції бджільництва – видобуток меду й вощини, вирощення маток, виготовлення штучної вощини й іншої продукції. При відділі доречними були б майстерні для виготовлення бджолярського приладдя, а також школа пасічників для осіб з нижчою освітою, переважно селян, які бажали навчитися прийомам ведення пасічництва; 3) навчальний відділ (з музеєм бджільництва, навчальною пасікою, наочним приладдям і літературою;

спеціальними курсами тривалістю 2,5 років для підготовки бджолярів, які, по їх закінченню, могли або бути викладачами з бджільництва, або займати керуючі посади у відповідній галузі; масовими (популярними) курсами з теорії і практики бджільництва для всіх бажаючих. Пропонована станція (інститут) бджільництва мали утримувати штат інструкторів, до обов'язків яких входили: об'їзд пасік району діяльності станції, а також огляд пасік при громадських і навчальних закладах та дослідних установах; керівництво читаннями і заняттями на курсах бджільництва [Шавров, 1913, с. 393, 394, 395]. Найбільш сприятливим регіоном для заснування такої станції (інституту) називався т. зв. «Дніпровсько-Донський» – Чернігівська, Полтавська, Харківська, Курська і Воронежська губ. – як регіон найвищого розвитку бджільництва в межах усієї Російської імперії. В результаті з'їзд прийняв за основу проєкт Ради Київського центрального товариства бджільництва про Київську обласну дослідну станцію бджільництва як Всеросійську, а також розширення при Кавказькій шовківничій станції відділу бджільництва з відкриттям розплідника для виведення бджолиних маток [Постановлення VII Всероссийського съезда..., 1913, с. 432, 433].

Важливим стало обговорення питання викладання бджільництва. Так, у резолюціях з'їзду наголошувалося на важливості введення до програм середніх землеробських училищ обов'язкового викладання бджільництва. Надійшла рекомендація про заснування хоча б при одному вищому сільськогосподарському навчальному закладі відділення бджільництва, а також про його викладання в учительських інститутах і семінаріях; затвердження правил для підготовки інструкторів бджільництва та заснування спеціальних шкіл для підготовки до іспиту на звання інструктора бджільництва; введення до програм шкіл виноробства та бджільництва викладання предмету «Медове виноробство». Подано до Св. Синоду клопотання про введення викладання бджільництва до курсів духовних семінарій і двокласних церковно-учительських шкіл [Постановлення VII Всероссийського съезда..., 1913, с. 433, 435].

Практичне втілення питання щодо створення дорадчого органу при Міністерстві землеробства у вигляді спеціального Комітету зі справ бджільництва (з представників галузевих товариств, земств, інструкторів, редакторів видань із бджільництва та ін. осіб), яким товариства бджолярів почали опікуватися ще з 1912-1913 рр., знайшло значно пізніше. Так, лише до 1917 р. було розроблено проєкт організації такого Комітету за безпосередньої участі А. І. Беграмова – «чиновника особливого призначення», який при Міністерстві землеробства опікувався справами шовківництва і бджільництва. Зокрема, Відділом тваринництва Міністерства землеробства 9 лютого 1917 р. скликано під керівництвом проф. І. О. Каблукова нараду з представників найбільших товариств бджільництва, де прийнято рішення про: 1) якнайшвидше заснування Комітету, проєктованого VII Всеросійським з'їздом бджолярів у Києві у 1913 р.; 2) відкриття спеціальних курсів або шкіл для підготовки інструкторів із бджільництва; 3) відкриття вищих курсів бджільництва при котромусь із сільськогосподарських інститутів, програма яких напрацьована тим же VII Всеросійським з'їздом бджолярів; 4) передання Відділу тваринництва повноважень щодо сприяння заснуванню відділів бджільництва при дослідних станціях; 5) подання клопотання про виділення урядових позик майстерням

бджолярського приладдя, що утримувалися громадськими організаціями [Хроника..., 1917, февраль, № 2, с. 64].

Забігаючи наперед, варто відзначити, що питання спеціалізованої дослідної установи з бджільництва в Україні остаточно вирішено лише зі створенням Наркомземом у жовтні 1920 р. Харківської обласної дослідної станції бджільництва (на виконання Постанови «Про галузь бджільництва», підписану В. Леніним у квітні 1919 р.), засновником і першим завідувачем якої став А. Г. Козачок. До переведення у приміщення міського Зоологічного саду з музеєм бджільництва й пасікою станція розміщувалася у приміщенні Харківського кооперативного товариства бджільництва. Лише до початку 1923 р. вдалося налагодити більш-менш планомірну дослідну роботу, закупити лабораторне обладнання, отримати від Правління Уккрадгосптресту дозвіл на виписування 75 бджолиних сімей зі складу пасіки Люботинського радгоспу. Проте А. Г. Козачок змушений був звільнитися з посади директора станції, його місце (до 1924 р.) тимчасово зайняв М. О. Савченко-Бельський, з 1924 р. – вчений-експериментатор С. О. Розов, який відзначився організацією промислових колгоспних пасік та розробленням різних способів утримування бджіл. У лютому 1924 р. Наркомземом станції було передано занедбане господарство в 60 га землі за 22 км від Харкова біля залізничної станції Мерефа у с. Артемівка; частина станції, а саме бактеорологічна лабораторія, де займалися вивченням захворювань бджіл, ще розміщувалася у м. Харків по вул. Громадянській, 6 [Харьковская областная..., 1927, с. 21, 22, 23]. До середини 1920-х рр. станція володіла дослідною пасікою зі 100 вуликів, додатково – невеликою навчально-показовою пасікою і пасікою в бактеріологічній лабораторії в саду Харківського сільськогосподарського інституту. На пасіці розміщувалися метеорологічний пункт, майстерня для переплавки воску й виготовлення штучної вощини, столярна майстерня. На станції працював відомий майстер-бджоляр В. І. Ломакін, завдячуючи якому там з'явилися сконструйовані під його керівництвом і за його кресленнями гравірувальні вальці для виготовлення штучної вощини, медогонка оригінальної конструкції й апарат для виготовлення вощини. Завдячуючи зусиллям В. І. Ломакіна майстерня станції була розширена й технічно укріплена, завдяки чому на її базі у подальшому створено Дергачівський завод серійного випуску машин «Україна-4» для виготовлення вощини [Основоположники..., 2014, с. 18].

При станції на початку 1920-х рр. облаштовувалася лабораторія для вивчення біології бджіл, ботанічних робіт з дослідження медодайних рослин та їх нектароносності й аналізу продуктів бджільництва; при лабораторії функціонувала бібліотека. Ботанічне відділення лабораторії володіло також колекційним розплідником рослин-медоносів площею близько 1 га. Штат станції на 1926 р. складав 10 осіб (без обслуговуючого персоналу) [Харьковская областная..., 1927, с. 24, 25, 26, 27]. Станція з метою підвищення прибутковості та збільшення стійкості бджолярського господарства вирішувала ряд завдань щодо: покращення порід місцевих бджіл; раціоналізації догляду за бджолами на основі вивчення біології бджолиних сімей; опрацювання питань лікування бджіл і попередження їх захворювань; вивчення медоносності рослин; поширення знань з бджільництва серед населення [Харьковская областная..., 1927, с. 39].

Загалом, на базі Української науково-дослідної станції бджільництва (назва Харківської станції) у 1989 р. було організовано Інститут бджільництва,

перейменованій у 1992 р. на Інститут бджільництва ім. І. П. Прокоповича Української академії аграрних наук (з 2005 р. – Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» Національної академії аграрних наук України). Сьогодні – це провідна науково-дослідна установа в галузі бджільництва України, яка здійснює розробку і впровадження у виробництво результатів фундаментальних і прикладних досліджень з питань селекційно-племінної роботи, технологій виробництва та переробки продукції, ветеринарного забезпечення, апітерапії, стандартизації та використання бджіл для запилення ентомофільних культур [Основоположники..., 2014, с. 20]).

Роботу з'їздів координувало створене у 1914 р. у Москві Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів за головування проф. М. М. Кулагіна, яке також визначило вектор подальшого розвитку бджільництва. До складу Бюро входили у тому числі й українські представники й організатори бджолярської справи – В. І. Ломакін, І. І. Корабльов та ін. Зокрема, у 1914-1915 рр. Бюро почало клопотати перед Міністерством землеробства з приводу введення викладання бджільництва як обов'язкового предмету не лише в середніх і нижчих сільськогосподарських училищах, а і в початкових, народних та інших сільськогосподарських школах. Викладачу Уманського землеробського училища І. І. Корабльову доручено розробити детальну програму, у результаті чого з'явився його проєкт «Про викладання бджільництва у середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладах» [Попов, 1915, с. 20-21]. Через власного представника отця Миколу Стоянова Бюро клопотало також перед Св. Синодом про допуск викладання бджільництва в навчальні заклади духовного відомства [Протоколи засідання..., 1915, март, № 3, с. 107]. У результаті вирішено, курс бджільництва в учительських інститутах і семінаріях ввести у позакласну програму, а для викладання запрошувати інструкторів бджільництва.

У роботі Бюро також знайшло продовження питання про викладання бджільництва у вищих сільськогосподарських навчальних закладах, вперше підняте до обговорення у 1913 р. у Києві на VII Всеросійському з'їзді бджолярів. Зокрема, в одній з доповідей за 1914 р. проф. М. М. Кулагін наголошував, що, не зважаючи на зростаючу роль і значення бджолярського промислу в розвитку народного господарства й економіки країни, до 1911 р. з 6 309 043 зафіксованих у Російській імперії вуликів 5 115 900 залишалися колодними, і лише 1 193 143 – були рамковими [Кулагін, 1915, с. 220], що вимагало підготовки великої кількості фахівців зі спеціальними поглибленими знаннями, застосування багатьох нових технологічних прийомів ведення бджільництва, організації науково-дослідної роботи тощо. Підготовка таких спеціалістів вимагала створення постійнодіючої кафедри бджільництва при вищому сільськогосподарському навчальному закладі імперії. Як наголошувалося, викладачі й, особливо, очільник такої кафедри мали бути й хорошими ентомологами, і ботаніками, і фізіологами, і бактеріологами, і знавцями сільськогосподарської економіки. Функціонування багатопрофільних кафедр лісівництва, садівництва й городництва уже не відповідало зростаючим потребам галузі. Тому, напр., рада Московського сільськогосподарського інституту пропонувала заснувати окреме відділення лісівництва замість однієї кафедри. Аналогічною була і ситуація з бджільництвом, що вимагало підготовки різносторонніх фахівців з вищою освітою для дослідних станцій і пасік, шкіл

бджільництва, яким би викладалися не лише бджільництво, але в якості окремих предметів і анатомія, і ембріологія та фізіологія бджоли, і хімія та фізика продуктів бджільництва, і технічна переробка продукції бджільництва, і догляд за бджолами, і зоотехнія, і ботаніка (в застосуванні до бджільництва), і економіка бджолярського промислу, і виробництво бджолярського приладдя, і кооперація (в застосуванні до бджільництва), і історія бджільництва, й актуальна законодавча база [Кулагин, 1915, с. 222]. За сприяння Бюро фахівцями було розроблено низку проектів програм викладання бджільництва у вищих навчальних закладах і подано їх на розгляд Міністерства землеробства. Саме ці проекти заклали фундамент для організації процесів викладання бджільництва у вищих сільськогосподарських навчальних закладах і відкриття вже в радянський час відповідних кафедр при Українській сільськогосподарській академії у Києві, Московській сільськогосподарській академії ім. К. А. Тімірязєва, Башкирському сільськогосподарському інституті, Всесоюзному сільськогосподарському інституті заочної освіти, а також заснування у м. Рибному Рязанської обл. Інституту підвищення кваліфікації зоотехніків-бджолярів [Основоположники..., 2014, с. 15].

Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів прийняло рішення про збір статистичних даних у межах Російської імперії за єдиною програмою та делегування керівництва цим процесом урядовому центральному органу. Пам'ятаємо, що рішенням V Всеросійського з'їзду бджолярів координацію процесу збору статистики було доручено громадській організації – Російському товариству бджільництва, а саме спеціально створеному в його складі Бюро, проте така пропозиція не була реалізована до кінця, а зібрані РТБ статистичні дані визнані неповними. Висувалися пропозиції, що збір статистики міг також бути організований безпосередньо на місцях – через губернських і повітових інструкторів бджільництва, учителів, священників, через земства і сільськогосподарські товариства [Протоколи засідання..., 1915, апрель, № 4, с. 140-143], проте відсутність в окремих повітах і волостях вищезазначених посад і установ загрожувала об'єктивності й усебічності зібраних статистичних даних. Членами Бюро пропонувалося також створення власного органу, який би займався збором статистики. В результаті довготривалих дискусій і голосувань вирішено, що збором статистики з бджільництва у різних губерніях Російської імперії має займатися не громадський, а урядовий орган. Серед двох існуючих – Центральний статистичний комітет і Статистичний відділ при Головному управлінні землеоблаштування і землеробства – було обрано останній і до Міністерства землеробства у 1915 р. подано клопотання Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів про включення статистичних досліджень у роботу згаданого відділу [Протоколи засідання..., 1915, апрель, № 4, с. 143, 144].

У питаннях збуту меду й воску, що гостро стояло через засилля перекупщиків, які до того ще й часто продавали фальсифікати, Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів запросило на засідання директора Народного банку і знаного фахівця сільськогосподарської кооперації О. Є. Кулижного з метою можливої допомоги в отриманні кредитів від головної фінансової установи для закупівлі продукції бджільництва. Проте через неможливість товариствами бджолярів отримувати від Народного банку відповідні позики (відсутність юридичних підстав здійснювати торговельні операції) О. Є. Кулижний убачав вирішення проблеми у наданні кредитів виключно кооперативним «товариществам», які, відповідно, вже б

фінансували під відсоток товариства бджолярів, на кшталт яечних і молочних кооперативів. Директор Народного банку відзначив: «мені здавалося б своєчасним наразі відкривати товариства бджолярів у вигляді кооперативних товариществ» [Протоколи засідання..., 1915, май, № 5, с. 178]. У 1915 р. активно обговорювалося також питання закупівлі воску Єпархіальним відомством для внутрішніх потреб, адже на той час 85 % усього вітчизняного воску скуповувалося саме цим відомством, і лише 15 % вивозилося за кордон [Протоколи засідання..., 1915, май, № 5, с. 176]. Відділу бджільництва Імператорського Російського товариства акліматизації тварин і рослин було доручено організацію масштабного збору статистики й інформації про медові й воскові ринки в Росії.

19-25 серпня 1915 р. у Москві відбулося засідання Ради представників Св. Синоду, Міністерства торгівлі та промисловості, земств і товариств бджільництва, редакторів журналів, інструкторів бджільництва та інших фахівців, скликане Бюро Всеросійських з'їздів бджолярів. У резолюції засідання прийнято ряд важливих рекомендацій і постанов щодо: 1) необхідності збільшення інструкторів бджільництва, особливо у тих регіонах, де пасічники продовжували утримувати роєбійні господарства; 2) важливості закупівлі господарським комітетом Св. Синоду воску саме через товариства бджільництва й кооперативні осередки при них без посередництва перекупщиків (наголошувалося, що закупівля воску кредитними «товарицтвами» повинна відбуватися за рахунок спеціальних коштів на посередницькі операції, а товариствами бджільництва, які їх не мали, – за рахунок авансів єпархіальних свічкових заводів або спеціально наданих кредитів); 3) виділення Міністерством торгівлі та промисловості коштів товариствам бджільництва й інструкторам для вивчення воскового ринку за спеціально випрацьованою програмою; 4) залучення до торгівлі медом і воском кооперативних установ; облаштування галузевими товариствами у великих центрах, при фінансовій підтримці уряду, оптових і роздрібних магазинів та відкриття при них лабораторій для аналізу меду й воску; 5) поширення знань з раціонального бджільництва, у тому числі шляхом облаштування спеціальних медових неділь і ярмарків. Зокрема, постачання єпархіальних заводів воском мало повною мірою забезпечуватися товариствами бджолярів, кооперативами або земствами залежно від місцевих умов. Тобто губернське, повітове або дрібнорайонне товариство бджільництва мало скликати нараду з цього питання з представників Міністерства землеробства, духовного відомства, інспекторів дрібного кредиту, інструкторів бджільництва, представників земства і всіх місцевих галузевих товариств і кооперативів (у тих місцевостях, які не мали відповідних товариств, організацію цієї справи мали забезпечити земства або інспектори сільського господарства), на якій колективно узгоджувалися ціни, напрацьовувалися умови прийому й доставки воску, отримувалися кредити на закупівлю тощо [Постановлення совещания..., 1915, с. 285-288, 292-293].

Тобто долучення товариств бджільництва і кооперативів до процесів торгівлі не лише медом, а й воском мало надзвичайно важливе значення як для самих бджолярів, адже розширювало економічно-практичну діяльність місцевих об'єднань, так і для подальшого розвитку бджолярських господарств у районі функціонування товариства через отримання особливих кредитів від господарського управління Св. Синоду.

На засіданнях Бюро клопотали також про відкриття відділів бджільництва на проєктованих сільськогосподарських дослідних станціях; обговорювалися залізничні тарифи на перевезення продукції бджільництва; піднімалися питання кваліфікації робітників майстерень з виготовлення бджолярського приладдя, і власне статусу самих майстерень.

Черговий Всеросійський з'їзд бджолярів заплановано провести не в 1915 р. через війну, а в 1916 р. На обговорення планувалося винести питання: 1. Про права та обов'язки бджолярів; 2. Про постачання російського ринку вітчизняним воском; 3. Про збут меду; 4. Про потреби бджолярів, викликані військовими подіями; 5. Про постачання бджолярам спеціального приладдя та ін. [Протоколи засідання..., 1915, март, № 3, с. 109, 110, 111]. Проте наступне зібрання фахівців галузі уже мало статус виключно національного заходу: I Всеукраїнський з'їзд бджільництва відбувся 19-22 жовтня 1917 р., де було прийнято рішення про розгортання систематичної роботи з організації державних пасік з уведенням прийомів раціонального бджільництва. І, нарешті, було втілено давню ідею вчених-бджолярів і практиків галузі про створення консультативно-дорадчого органу при Міністерстві – Відділ бджільництва при Центральній сільськогосподарській секції Наркомзему УСРР.

Висновки. Таким чином, з кінця XIX ст. в Російській імперії активним виявилось демократичне представництво з учених-бджолярів та організаторів-практиків бджільничої справи, яке прагнуло активно впливати на розвиток галузі та покращення загальнодержавної політики щодо неї через професійні з'їзди. Бджолярі усіх регіонів кооперувалися не лише у галузеві товариства, й прагнули до створення консультативно-дорадчих органів всеросійського масштабу. На семи Всеросійських з'їздах бджолярів, проведених протягом 1905-1915 рр., обговорювалися найважливіші галузеві питання і приймалися ключові рішення. Так, саме там було визнано необхідність повного оновлення законодавства з питань бджільництва; організацію збору статистики в межах усієї імперії та забезпечення діяльності відповідного координуючого органу; важливості викладання бджільництва не лише у середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладах, духовних семінаріях і церковно-учительських школах, а і у вищих сільськогосподарських навчальних закладах, а також підготовки кваліфікованих кадрів з бджільництва на спеціальних курсах; заснування Всеросійського союзу бджолярів і Всеслов'янського союзу бджолярів; ефективного вирішення питань збуту меду й воску, боротьби з фальсифікацією продукції бджільництва, організації медоваріння і загалом розвитку медоварної промисловості, розширення посівів медодайних рослин; відкриття Всеросійської дослідної станції бджільництва і створення мережі дослідних пасік у різних районах імперії; скликання спеціальної дорадчої наради з фахівців-земців, інструкторів, редакторів друкованих видань із бджільництва та ін., а також допоміжного органу – Комітету зі справ бджільництва при Міністерстві землеробства.

Список використаних джерел та літератури

Боднарчук Г. Л., 2011. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01. Київ, 204 с.

Бородай І. С., 2009. Становлення та розвиток наукових основ бджільництва в Україні. *Історія науки і біографістика*, 4. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09boroday.pdf>

- Вергунов В. А., 2009. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1917 рік): монографія. Київ: Аграрна наука, 278 с.
- Дитякин Ф., 1909. Медоварное производство в 1904 году. *Вестник Русского общества пчеловодства*, июль, 7, 198-202.
- Кулагин Н. М., 1915. О преподавании пчеловодства в высших с.-х. учебных заведениях. *Русский пчеловодный листок*, июль, 7, 219-223.
- Основоположники, вітчизняні вчені та практики в галузі бджільництва України, 2014 / НААН; Нац. наук. центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича». Київ, 112 с.
- От Киевского общества любителей природы, 1909. *Вестник Русского общества пчеловодства*, август, 8, 209-211.
- От Организационного Комитета по созыву VII Всероссийского съезда пчеловодов 1913 г. в гор. Киев, 1913. *Южное хозяйство*, сентябрь, 17, 555.
- От редакции, 1913. *Вестник Русского общества пчеловодства*, август, 8, 285-290.
- От редакции, 1913. *Вестник Русского общества пчеловодства*, ноябрь, 11, 373-377.
- Пикель В., 1909. Всероссийский съезд пчеловодов в г. Киев. *Вестник Русского общества пчеловодства*, октябрь, 10, 251-266.
- Пикель В., 1909. Всероссийский съезд пчеловодов в г. Киев. *Вестник Русского общества пчеловодства*, ноябрь, 11, 283-288.
- Поліщук В., 2005. Пасічницька освіта і розвиток бджільництва в Україні. *Науковий вісник АН ВШУ*, 3 (29), 3-9.
- Попов А., 1915. О преподавании пчеловодства в начальных школах. *Русский пчеловодный листок*, январь, 1, 20-21.
- Постановления VII Всероссийского съезда пчеловодов, созданного Киевским обществом любителей природы с 1-го по 7-е сентября 1913 года в г. Киев, 1913. *Вестник Русского общества пчеловодства*, декабрь, 12, 431-436.
- Постановления совещания по делам пчеловодства, бывшего с 19 по 25 августа сего года в Москве, 1915. *Русский пчеловодный листок*, сентябрь, 9, 284-295.
- Протоколы заседания III-ей сессии временного Бюро Всероссийских съездов пчеловодов (заседание 12 декабря), 1915. *Русский пчеловодный листок*, март, 3, 106-112.
- Протоколы заседания III-ей сессии временного Бюро Всероссийских съездов пчеловодов (заседание 13 декабря 1914 г.), 1915. *Русский пчеловодный листок*, апрель, 4, 139-144.
- Протоколы заседания III-ей сессии временного Бюро Всероссийских съездов пчеловодов (заседание 13 декабря 1914 г.), 1915. *Русский пчеловодный листок*, май, 5, 175-179.
- Розов С. А., 1972. Очерки по истории отечественного пчеловодства. Научно-исследов. Ин-т пчеловодства / Вестник. № 21. Сапожок: Рязанское отделение изд-ва «Московский рабочий», 111 с.
- Силка О. З., 2015. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету*, 9 (342), 108-112.
- Харьковская областная опытная станция пчеловодства. Организация Станции и программы работ с их обоснованием / Наркомзем УССР. Красноград, 1927. 75 с.
- Хроника. По России. Всероссийский пчеловодный съезд, 1914. *Южное хозяйство*, 15 января, 1, 36-37.
- Хроника. По России. Областной съезд пчеловодов в Киеве, 1912. *Южное хозяйство*, сентябрь, 15, 29.
- Хроника, 1917. *Русский пчеловодный листок*, февраль, 2, 63-65.
- Шавров Н. Н., 1913. Современное развитие нашего пчеловодства и меры к его дальнейшему развитию. *Вестник Русского общества пчеловодства*, ноябрь, 11, 389-396.
- Юрченко Т., 1926. Короткий нарис історії українського пасічництва / Видання Прилуцького кооперативного пасічницького товариства. Прилуки: Держдрукарня ім. Раковського, 45 с.

References

- Bodnarchuk H. L., 2011. Stanovlennia ta rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini: dys. ... kand. s.-h. nauk: spets. 06.04.01 [Formation and development of beekeeping in Ukraine. Candidate's thesis]. Kyiv, 204 s. [in Ukrainian].

Borodai I. S., 2009. Stanovlennia ta rozvytok naukovykh osnov bdzhilnytstva v Ukraini [Formation and development of scientific foundations of beekeeping in Ukraine]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 4. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09boroday.pdf> [in Ukrainian].

Dityakin F., 1909. Medovarnoe proizvodstvo v 1904 godu [Mead production in 1904]. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, iyul, 7, 198-202. [in Russian].

Harkovskaya oblastnaya opyitnaya stantsiya pchelovodstva. Organizatsiya Stantsii i programmyi rabot s ih obosnovaniem [Kharkiv Regional Experimental Beekeeping Station. Organization of the Station and Work Programs with Their Justification], 1927. Krasnograd, 75 s. [in Russian].

Hronika [Chronicle], 1917. *Russkiy pchelovodnyi listok*, fevral, 2, 63-65. [in Russian].

Hronika. Po Rossii. Oblastnoy s'ezd pchelovodov v Kieve [Chronicle. Across Russia. Regional Beekeepers' Congress in Kyiv], 1912. *Yuzhnoe hozyaystvo*, sentyabr, 15, 29. [in Russian].

Hronika. Po Rossii. Vserossiyskiy pchelovodnyi s'ezd [Chronicle. Across Russia. All-Russian Beekeeping Congress], 1914. *Yuzhnoe hozyaystvo*, 15 yanvarya, 1, 36-37. [in Russian].

Kulagin N. M., 1915. O prepodavanii pchelovodstva v vysshih s.-h. uchebnykh zavedeniyah [On the teaching of beekeeping in higher agricultural educational institutions]. *Russkiy pchelovodnyi listok*, iyul, 7, 219-223. [in Russian].

Osnovopolozhnyky, vitchyzniani vcheni ta praktyky v haluzi bdzhilnytstva Ukrainy [Founders, domestic scientists and practitioners in the field of beekeeping of Ukraine], 2014. Kyiv, 112 s. [in Ukrainian].

Ot Kievskogo obschestva lyubiteley prirody [From the Kyiv Society of Nature Lovers], 1909. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, avgust, 8, 209-211. [in Russian].

Ot Organizatsionnogo Komiteta po sozyivu VII Vserossiyskogo s'ezda pchelovodov 1913 g. v gor. Kiev [From the Organizing Committee for the convening of the VII All-Russian Congress of Beekeepers in 1913 in Kyiv], 1913. *Yuzhnoe hozyaystvo*, sentyabr, 17, 555. [in Russian].

Ot redaktsii [From the editors], 1913. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, avgust, 8, 285-290. [in Russian].

Ot redaktsii [From the editors], 1913. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, noyabr, 11, 373-377. [in Russian].

Pikel V., 1909. Vserossiyskiy s'ezd pchelovodov v g. Kiev [All-Russian Congress of Beekeepers in Kyiv]. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, oktyabr, 10, 251-266. [in Russian].

Pikel V., 1909. Vserossiyskiy s'ezd pchelovodov v g. Kiev [All-Russian Congress of Beekeepers in Kyiv]. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, noyabr, 11, 283-288. [in Russian].

Polishchuk V., 2005. Pasichnytska osvita i rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini [Beekeeping education and development of beekeeping in Ukraine]. *Naukovyi visnyk AN VShU*, 3 (29), 3-9. [in Ukrainian].

Popov A. 1915. O prepodavanii pchelovodstva v nachalnykh shkolakh [On Teaching Beekeeping in Primary Schools]. *Russkiy pchelovodnyi listok*, yanvar, 1, 20-21. [in Russian].

Postanovleniya soveschaniya po delam pchelovodstva, byivshego s 19 po 25 avgusta sego goda v Moskve [Resolutions of the conference on beekeeping matters, held from August 19 to 25 of this year in Moscow], 1915. *Russkiy pchelovodnyi listok*, sentyabr, 9, 284-295. [in Russian].

Postanovleniya VII Vserossiyskogo s'ezda pchelovodov, sozvanogo Kievskim obschestvom lyubiteley prirody s 1-go po 7-e sentyabrya 1913 goda v g. Kiev [Resolutions of the VII All-Russian Congress of Beekeepers, convened by the Kyiv Society of Nature Lovers from September 1 to 7, 1913 in Kyiv], 1913. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, dekabr, 12, 431-436. [in Russian].

Protokolyi zasedaniya III-ey sessii vremennogo Byuro Vserossiyskikh s'ezdov pchelovodov (zasedanie 12 dekabrya) [Minutes of the meeting of the III session of the temporary Bureau of the All-Russian Congress of Beekeepers (meeting of December 12)], 1915. *Russkiy pchelovodnyi listok*, mart, 3, 106-112. [in Russian].

Protokolyi zasedaniya III-ey sessii vremennogo Byuro Vserossiyskikh s'ezdov pchelovodov (zasedanie 13 dekabrya 1914 g.) [Minutes of the meeting of the III session of the temporary Bureau of the All-Russian Congresses of Beekeepers (meeting of December 13, 1914)], 1915. *Russkiy pchelovodnyi listok*, aprel, 4, 139-144. [in Russian].

Protokolyi zasedaniya III-ey sessii vremennogo Byuro Vserossiyskikh s'ezdov pchelovodov (zasedanie 13 dekabrya 1914 g.) [Minutes of the meeting of the III session of the temporary Bureau of the All-Russian Congresses of Beekeepers (meeting of December 13, 1914)], 1915. *Russkiy pchelovodnyi listok*, may, 5, 175-179. [in Russian].

Rozov S. A., 1972. Ocherki po istorii otechestvennogo pchelovodstva [Essays on the history of domestic beekeeping]. Nauchno-issledov. In-t pchelovodstva / Vestnik. № 21. Sapozhok: Ryazanskoe otdelenie izd-va «Moskovskiy rabochiy», 111 s. [in Russian].

Shavrov N. N., 1913. Sovremennoe razvitiye nashego pchelovodstva i meryi k ego dalneyshemu razvitiyu [Modern development of our beekeeping and measures for its further development]. *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva*, noyabr, 11, 389-396. [in Russian].

Sylka O. Z., 2015. Tovarystva bdzholiariv yak vyd ahroprosvitnytskykh obiednan Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Associations of beekeepers as a type of agro-educational associations of Ukraine (end of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, 9 (342), 108-112. [in Ukrainian].

Verhunov V. A., 2009. Ahronomiia i stanovlennia nauky pro tvarynnytstvo na terenakh Ukrainy ta Frantsii (druha polovyna XVIII st. – 1917 rik): monohrafiia [Agronomy and the formation of the science of animal husbandry in the territories of Ukraine and France (the second half of the 18th century - 1917): monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka, 278 s. [in Ukrainian].

Yurchenko T., 1926. Korotkyi narys istorii ukrainskoho pasichnytstva [A brief outline of the history of Ukrainian beekeeping]. Pryluky, 45 s. [in Ukrainian].

ALL-RUSSIAN CONGRESSES OF BEEKEEPERS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AS AN IMPORTANT TOOL FOR RESOLVING INDUSTRY ISSUES

Victor Chalavan

Candidate of History,

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the work of the All-Russian congresses of beekeepers at the beginning of the 20th century, in particular, attention is focused on the activities of the V and VII congresses, which took place in Kyiv on September 1-7, 1909, and September 1-7, 1913, and where important decisions were made regarding the further development of the industry and development of government policy vectors. The activity of the Bureau of the All-Russian Congress of Beekeepers, created in 1914 in Moscow under the chairmanship of Prof. M. M. Kulagin, which coordinated the work of the community of specialists between the congresses and which included Ukrainian organizers of the beekeeping business - Kharkiv inventor V. I. Lomakin, I.I. Korablev, teacher at the Uman Agricultural School, and others. In general, it was established that from the end of the 19th century in the Russian Empire, a democratic representation of scientists-beekeepers and organizers-practitioners of beekeeping was active, which sought to actively influence the development of the industry and the improvement of the national policy regarding it through professional congresses. Beekeepers of all regions cooperated not only in industry associations, but also sought to create consultative and advisory bodies of an all-Russian scale. At seven All-Russian congresses of beekeepers, held during 1905-1915, the most important industry issues were discussed and key decisions were made. Yes, it was there that the need for a complete update of legislation on beekeeping was recognized; organizing the collection of statistics within the entire empire and ensuring the activities of the corresponding coordinating body; the importance of teaching beekeeping not only in secondary and lower agricultural educational institutions, theological seminaries and church teacher schools, but also in higher agricultural educational institutions, as well as the training of qualified personnel in beekeeping on special courses; founding of the All-Russian Union of Beekeepers and the All-Slavic Union of Beekeepers; effective solution to the issues of selling honey and wax, combating falsification of beekeeping products, organization of honey production and development of the honey industry in general, expansion of crops of honey-producing plants; the opening of the All-Russian Experimental Beekeeping Station and the creation of a network of experimental apiaries in various regions of the empire; convening of a special advisory meeting of land experts, instructors, editors of printed publications on beekeeping, etc., as well as an auxiliary body - the Committee on Beekeeping Affairs under the Ministry of Agriculture.*

Key words: *All-Russian congresses of beekeepers, beekeeping, apiary, beekeeping research station, beekeeping societies, agriculture.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.25>
УДК 929:930:63(477)

**ПОСТАТІ АКАДЕМІКІВ О. О. СОЗІНОВА ТА А. О. БАБИЧА
В ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ –
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Нижник Світлана Володимирівна

кандидат історичних наук, старший дослідник,
завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики
Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, м. Київ
e-mail: svitlana_n_v@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>

Демуз Інна Олександрівна

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник сектору наукової бібліографії та біографістики
Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, м. Київ
e-mail: demuz_inna@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Анотація. У статті проаналізовано історико-бібліографічні видання серій «Українські вчені-аграрії ХХ століття» та «Академіки Національної аграрної академії наук України» з виокремленням біографічних відомостей про академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича. **Наукова новизна** – відображено особливості висвітлення наукової біографії вчених О. О. Созінова та А. О. Бабича в біобібліографічних виданнях, розкрито умовний процес створення пантеону української селекційної науки. **Висновки.** Біобібліографічні видання містять наукові біографії вчених-аграріїв України. Основні віхи життєдіяльності вчених, їх наукові інтереси і творчі здобутки становлять наукову спадщину українського народу, до якої належить і постаті академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича. Доведено, що науковий доробок вчених істотно наповнив вітчизняні та світові дослідження еволюції і селекції сільськогосподарських рослин. Ними особисто та під їхнім керівництвом створено ряд нових сортів озимої пшениці, ярого ячменю, сої. Крім того, запропоновано нестандартні підходи до реформування кормової бази, зроблено значний внесок у практичне впровадження результатів наукових досліджень (А. Бабич), виявлено закономірності успадкування ознак, що визначають технологічну та харчову цінність зерна пшениці, відкрито новий клас генетичних маркерів – блоків компонентів запасних білків, спосіб ідентифікації генотипів сортів і форм культурних рослин за локусами запасних білків (О. Созінов). Встановлено, що імена вчених входять до складу українських та зарубіжних історико-бібліографічних видань, енциклопедичних довідників, словників, що засвідчують їх визнання.

Ключові слова: О. О. Созінов, А. О. Бабич, наукова біографія, бібліографічні серії, наукова спадщина, біобібліографічний довідник, історії науки.

Постановка проблеми. Історична біографістика вчених та організаторів науки є важливим та актуальним напрямом досліджень з історії науки і техніки,

оскільки сприяє олюдненню наукової сфери, її популяризації, а також завдяки урахуванню соціокультурного контексту дозволяє сформувавши світогляд нового покоління дослідників.

Нині аграрна галузь, як і всі сфери України, переживає дуже складні часи. Перед нами постав виклик – не лише зберегти наявну систему аграрного виробництва, але й закласти фундамент для розвитку аграрного сектора країни. Для цього є потреба переосмислити досягнення минулих років, узагальнити здобутки й відпрацювати нові ідеї щодо подальшого розвитку вітчизняного аграрного сектору.

У становлення наукового супроводу сільського господарства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. вагомий внесок зробили доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН і НАНУ Олексій Олексійович Созінов (1930–2018) та доктор сільськогосподарських наук, професор, академік УААН Анатолій Олександрович Бабич (1936 – 2015).

Про вітчизняне і світове визнання вчених свідчить те, що їх імена занесені до енциклопедичних довідників, словників та історико-бібліографічних видань.

Мета дослідження – проаналізувати історико-бібліографічні видання з виокремленням біографічних відомостей про академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича, зокрема серії «Українські вчені-аграрії ХХ століття» та «Академіки Національної аграрної академії наук України».

Методологічною основою розвідки є наукові принципи історичної достовірності, наукової об'єктивності, наступності та загальнонаукові та історичні методи, а також джерелознавчий аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням життя і творчості академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича займалася низка сучасних науковців: В. Вергунов, С. Нижник, Г. Бухта, Т. Дерлемко, Г. Полікарпов, Н. Терещенко та ін. [Вергунов, 2018; Нижник, 2024; Бухта, 2023; Полікарпов, 2008], які фрагментарно висвітлювали науково-практичну їх діяльність. Низка публікацій приурочена ювілейним датам учених [Вергунов, 2010; Ситник, 2010]. Відмітимо прижиттєві бібліографічні покажчики наукових праць академіків [Созінов, 2010; Бабич, 2003].

Грунтовно висвітлено наукову діяльність О. О. Созінова у праці С. Пирожкова та В. Вергунова «Перший президент Академії аграрних наук незалежної України (пам'яті академіка НАН України О. О. Созінова» (2018) [Пирожков, 2018]. А творчий доробок А. О. Бабича розкриває праці Г. Бухти [Бухта, 2023] та А. Степаненко [Степаненко, 1999], в яких висвітлено головні періоди його діяльності як видатного винахідника і селекціонера, організатора й успішного керівника Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН. Натомість комплексний аналіз історико-бібліографічних видань з виокремленням біографічних відомостей про академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича до цього часу не здійснювався, дана проблематика не має всебічного висвітлення у працях дослідників. Заповнити наявні прогалини покликана дана стаття.

Виклад основного матеріалу. Академіки О. О. Созінов (1930–2018) та А. О. Бабич (1936–2015) по праву належить до пантеону славетних українців, видатних учених аграріїв другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Созінов Олексій Олексійович (1930–2018) – вчений широкого наукового світогляду, академік Національної академії наук України та Національної академії аграрних наук України та ряду іноземних академій, вчений-генетик, селекціонер,

біотехнолог, агроеколог, організатор генетико-селекційної та аграрної науки, аграрної освіти та аграрної політики України. До золотого фонду світової науки ввійшли його праці з проблем генетичного контролю біосинтезу запасних білків злаків, відкриття нового класу генетичних маркерів – блоків компонентів запасних білків, контрольованих алельними варіантами кластерів генів, встановлення фундаментальних закономірностей формування у процесі природного та штучного добору коадаптивних асоціацій генів, які зумовлюють адаптацію генотипів до певних умов навколишнього середовища, виявлення закономірностей успадкування ознак, що визначають технологічну та харчову цінність зерна пшениці. Запропонований О.О. Созіновим спосіб ідентифікації генотипів сортів і форм культурних рослин за локусами запасних білків є принциповим моментом у сучасному сортовипробуванні та має суттєве значення для збереження біорізноманіття [Ситник, 2010, с. 302].

Бабич Анатолій Олександрович (1936 – 2015) – академік Національної академії аграрних наук України та Міжнародної академії аграрної освіти, автор фундаментальних досліджень із рослинництва, селекції, кормовиробництва світових земельних, продовольчих і кормових ресурсів, проблеми білка. Заснував новий напрям досліджень щодо одночасного використання в годівлі тварин кормових і лікарських рослин для поліпшення їхнього здоров'я та продуктивності. Ним запропоновано нестандартні підходи до реформування кормової бази, зроблено значний внесок у практичне впровадження результатів наукових досліджень [Бабич, 2003, с. 4].

Торкаючись питання розкриття біографій академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича, відзначимо їх появу у біобібліографічному довіднику НААН «Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва» серія «Українські вчені-аграрії ХХ століття», що вийшла друком у чотирьох книгах. Вміщено відомості про вчених України, які успішно працювали або працюють у галузі рослинництва та переробки продукції. Структура біографічних нарисів передбачала висвітлення переважно наукової діяльності персоналій. Кожна біографія містить основні відомості про життєвий шлях вченого і його творчий внесок у селекцію. Крім основних дат, надано перелік основних наукових праць, державних відзнак і нагород. У стислому переліку подаються найбільш вагомні теоретичні й методичні розробки та досягнення. Зокрема, про академіка О. О. Созінова відмічено, що він вперше запропонував нові генетично обґрунтовані методичні підходи для розв'язання важливої для виробників проблеми – підвищення якості зернових селекційним і технологічним шляхом. Вперше з використанням методів електрофоретичного розподілу білків встановлено факт блокового характеру спадковості компонентів проламінів [Ситник, 2000, с. 275].

Академіком А. О. Бабичем сформовано цінний вихідний селекційний матеріал, розгорнув селекцію і насінництво в Інституті кормів НААН, створив відділ селекції і технології вирощування зернобобових культур з двома лабораторіями – селекції сої і зернобобових культур та сортової технології вирощування зернобобових культур, створено високоурожайні сорти зернобобових, кормових та інших культур [Вчені-генетики, 2000, с. 23].

Українська академія аграрних наук у 2006 р. видає довідник «Українська академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти,

почесні та іноземні члени). 1990–2004 рр.». Метою якого передбачалося персоніфікувати вітчизняну аграрну науку. Адже установа пройшовши непростий шлях становлення й розвитку як координуючий орган з організації наукового забезпечення розвитку галузей АПК України зарекомендувала себе високоавторитетним інтелектуальним центром, що забезпечує ефективну наукову підтримку провідного сектору економіки держави – сільського господарства. Принципи і структура праці спрямовані передусім на висвітлення наукової біографії особи, її наукових здобутків. Крім основних дат життя і діяльності вченого, надано перелік наукових праць, державних відзнак і нагород.

У 2012 р. вийшло друком друге видання перероблене та доповнене біографічного довідника «Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2011 рр.». В оновленому виданні через призму історико-наукового і бібліографічного аналізу творчої діяльності провідних та визнаних вітчизняних учених-аграріїв показано вагомий надбання академічної науки у різних галузях аграрної науки як у вітчизняному, так і світовому контексті. Зауважимо, що на сторінках описуваного довідника певною мірою викладено основні дати біографій вчених-аграріїв, проте невичерпно з урахуванням подальшої діяльності вченого. Так, О. О. Созінов працюючи з 2002 р. завідувачем лабораторії молекулярної генетики рослин ДУ «Інститут харчової біотехнології і геноміки НАНУ» у 2004 р. перейшов на посаду головного наукового співробітника Інституту захисту рослин НААН та професор Національного університету біоресурсів і природокористування України. Є голова комісії НАНУ з об'єктів, які становлять національне надбання України [Національна, 2012, с. 273]. Інтелект науковця, багаторічний досвід наукової праці та бажання долучитися до розвитку генетико-селекційної науки України, сприяли плідній співпраці з новим колективом.

Академік А. О. Бабич залишає посаду директора Інституту кормів УААН та працює радником дирекції, завідувачем відділу селекції і технології вирощування сої і зернових бобових культур даної установи [Національна, 2012, с. 17].

Третє видання біографічного довідника «Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2021 рр.» містить оновлений матеріал з урахуванням змін, що відбулися за десять років у житті академіків, членів-кореспондентів, почесних та іноземних членів Національної академії аграрних наук України. Значною мірою біографічні відомості про академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича доповнено. Зокрема, йдеться про видання вченими наукових публікацій та наукову школу. А також відмічено О. О. Созінова, як організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, що доклав зусиль до становлення провідних українських галузевих наукових центрів – Селекційно-генетичного інституту – ННЦ насіннезнавства та сортовивчення НААН, Інституту загальної генетики ім. М. І. Вавилова, ВАСГНІЛ та його Південного відділення, НААН, Інституту агроєкології та природокористування НААН, Інституту харчової біотехнології і геноміки НАНУ. Сприяв професіоналізації аграрної сфери як ініціатор організації кафедри агроєкології та біотехнології НУБіП України [Національна, 2021, с. 324].

А академік А. О. Бабич відзначений Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України (2006); Почесною Грамотою Верховної Ради України (2010), Знаком

Пошани Міністерства аграрної політики та продовольства України (2011); присвоєно звання «Почесний сортовипробувач» (2011) [Національна, 2021, с. 21].

Статті мають вже визначену типову структуру, але звісно, з різною мірою наповнення наявних персональних відомостей. Видання має певні відмінності з попередніми випусками в частині розширення хронологічних меж дослідження вітчизняного пантеону персоналій. Як зазначає у вступному слові Президент НААН, академік Я.М. Гадзало «наукове видання «Національна академія аграрних наук України. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени УААН) 1990–2021», укладене Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НААН покликане, з одного боку, оприлюднити славетні історичні наукові здобутки НААН й когорти видатних вчених-аграріїв, а з іншого, – надихнути наукову спільноту України на те, щоб вона орієнтувалася на гідне місце у світовій аграрній науці, демонструвала свою енергію, ініціативу, активність, уміння своєчасно та якісно вирішувати наукові, виробничі і соціальні питання та втілювати їх у життя за сучасної глобалізації й інтеграції економіки» [Національна, 2012, с. 4].

Постатті академіків представлена в біографічних нарисах на сторінках серійних видань різних установ. Так, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН у біобібліографічній серії «Академіки Національної академії наук» заснованої у 1998 р., яка наразі налічує понад 80 видань, містить біобібліографічні покажчики наукових праць академіків О. О. Созінова та А. О. Бабича. Видання серій створюють необхідне підґрунтя теоретично-практичного та методичного розуміння еволюції галузевої наукової думки.

Нині Інститут історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН проводить комплексні історико-наукознавчі дослідження, певною мірою, багато в чому опираючись і на досвід, яким ділився академік О. О. Созінов, оприлюднюючи свої праці. То ж його наукова біографія неодноразово представлена у серійних виданнях різних установ. Зокрема, біографічний нарис «Національний аграрний університет України» (2003) за авторством Д. О. Мельничука, В. П. Лисенка, І. І. Ібатуліна та ін. містить систематизовані короткі біографічні відомості науковців, які працювали в установі впродовж усього періоду функціонування. Довідник має організовану структуру. Крім того, подано біографічні нариси, переліки керманичів установи, носіїв академічних і почесних звань, хроніку основних дат з історії Інституту, а також список наукових співробітників.

Повертаючись до висвітлення біографічних відомостей і наукових напрацювань А. О. Бабича відмітимо презентаційний альманах у чотирьох томах «Золота книга ділової еліти України». І як стверджують її укладачі: «Золота книга ділової еліти України» – це не просто альманах чи довідник – і не лише надзвичайно цікава ділова інформація для західних підприємців, фінансистів, політиків. Це сучасність, яка відображена для наших нащадків, це образ України кінця другого тисячоліття. У виданні представлені ті, хто сьогодні становить гордість України». Так, Т.4: Освіта та наука. Фармацевтична промисловість. Медицина. Охорона здоров'я. Торгівля та послуги. Банки. Фінанси. Засоби масової інформації та видавнича діяльність. Громадські та галузеві об'єднання вміщує стислі відомості про наукову діяльність академіка А. О. Бабича.

Короткі біографічні довідки про життя і діяльність академіків вміщують енциклопедичні довідники. Зокрема, про академіка А. О. Бабича: – «Міжнародний довідник видатних лідерів ХХ століття» (США), «Міжнародний біографічний довідник» (м. Кембридж), «1000 впливових лідерів світу» (США), «Енциклопедія сучасної України», «Хто є хто в Україні», «Нові імена», «Імена України», «Українська академія аграрних наук». В свою чергу, академіка О. О. Созінова – «Енциклопедія сучасної України», історико-біографічний енциклопедичний довідник «Київ», «Хто є хто в Україні», «Вчені України: 100 видатних імен» та ін.

Висновки. Таким чином, наведений приклад із академіками О. О. Созіновим та А. О. Бабичем, доводить, що для всебічного вивчення історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні обов'язково потрібно розглядати історико-бібліографічні видання, як складову загальної біографістики з урахуванням накопичених в ній відповідних джерел.

У біобібліографічних довідниках, як серії «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», так і «Академіки Національної аграрної академії наук України» висвітлено персоналізовану наукову спадщину вчених-аграріїв України, історичне надбання минулого століття сільськогосподарської науки. Серед кагорти вчених відмічаємо постаті А. О. Бабича й О. О. Созінова, що мають вітчизняне та світове визнання, талановиті організатори вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, сприяли професіоналізації аграрної сфери, були засновниками відомих в Україні та за її межами наукових шкіл, доклали зусиль до становлення провідних вітчизняних галузевих наукових центрів. Зокрема, Селекційно-генетичного інституту – ННЦ насіннезнавства та сортівивчення НААН, Інституту загальної генетики ім. М. І. Вавилова, ВАСГНІЛ та його Південного відділення, НААН, Інституту агроєкології та природокористування НААН, Інституту харчової біотехнології і геноміки НАНУ та Інституту кормів НААН.

На перспективу є необхідність у вивченні публіцистичної діяльності вчених А. О. Бабича й О. О. Созінова, яка присвячувалася генетиці та селекції сільськогосподарських рослин, насінництву, невідкладним проблемам наукознавства, ролі особи в науці та ін.

Список використаних джерел та літератури

Бухта Г.О., 2023. Академік НААН А. О. Бабич та розв'язання проблеми білка у 70–90 рр. ХХ – початку ХХІ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 70, 14–21. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-2>

Вергунов В. А., Татарчук Л. М., Нижник С. В., Дмитрієва Х. М., 2021. *Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2021 рр.* : біогр. довід. 3-є вид. Київ.

Вергунов В. А., Щebetюк Н. Б., Анікіна О. П., Піпан Х. М., 2012. *Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2011 рр.* : біогр. довід. 2-є вид. Київ.

Вергунов В.А., Дерлеменко Т.Ф., Анікіна О.П., Кириленко Л.А., 2010. *Созінов Олексій Олексійович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1954–2009 рр.*: до 80-річчя від дня народження. Київ.

Вергунов В. А., 2010. 80-річчя академіка НАН України О. О. Созінова. *Вісник НАН України*, 4, 65–66.

Вергунов В. А., 2018. Він випереджав свій час: штрихи до портрету академіка О. О. Созінова. *Світгляд*, 5, 14–16.

Дерлеменко Т.Ф., Полякова Л.Д., Кириленко Л.А., 2003. *Бабич Анатолій Олександрович: бібліогр. покажч. наук. праць за 1963–2003 рр.* Київ.

-
- Михайлов К. С., 2006. *Наукова школа академіка А. О. Бабича*. Вінниця.
- Нижник С. В., 2024. Висвітлення наукової діяльності академіка О. О. Созінова на шпальтах української періодики кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Історія науки і біографістика*, 2, 32–46. doi.org/10.31073/istnauka202402-03.
- Пирожков С. І., Вергунов В. А., 2018. Перший президент Академії аграрних наук незалежної України (пам'яті академіка НАН України О. О. Созінова). *Вісник НАН України*, 19, 83–87.
- Полікарпов Г., Терещенко Н., 2008. Міжнародна спілка екологічної етики: перший ювілей і підсумки діяльності. *Вісник НАН України*, 5, 52–53.
- Ситник К. М., 2000. Созінов Олексій Олексійович. *Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва*. Київ.
- Ситник К. М., Кордюм О. О., 2010. Олексій Олексійович Созінов (до 80-річчя від дня народження вченого). *Український ботанічний журнал*, 67, 2, 302–303.
- Степаненко А. Г., 1999. *Академік А. О. Бабич: і визнання, і шана, і довір'я*. Вінниця.

References

- Bukhta H.O., 2023. Akademik NAAN A. O. Babych ta rozv'yazannya problemy bilka u 70–90 rr. ХХh – pochatku ХХІ st. [Academician of the National Academy of Agrarian Sciences A. Babych and the Solution of the Protein Problem in the 70s-90s of the XX - Early XXI Centuries]. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk*, 70, 14–21. [in Ukrainian].
- Derlemenko T.F., Polyakova L.D., Kyrylenko L.A., 2003. Babych Anatoliy Oleksandrovych: bibliohr. pokazhch. nauk. prats' za 1963–2003 rr. [Babych Anatolii Olexandrovych: bibliographical index of scientific works for 1963-2003.]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Mykhaylov K. S., 2006. Naukova shkola akademika A. O. Babycha [Scientific school of academician A.O. Babych]. Vinnytsya. [in Ukrainian].
- Nyzhnyk S. V., 2024. Vysvitlennya naukovoyi diyal'nosti akademika O. O. Sozinova na shpal'takh ukrayins'koyi periodyky kintsya ХХ – pochatku ХХІ st. [Coverage of the scientific activities of Academician O. Sozinov in the Ukrainian periodicals of the late twentieth and early twenty-first centuries.]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*, 2, 32–46. [in Ukrainian].
- Polikarpov H., Tereshchenko N., 2008. Mizhnarodna spilka ekolohichnoyi etyky: pershyy yuviley i pidsumky diyal'nosti [International Union of Environmental Ethics: first anniversary and results of activities]. *Visnyk NAN Ukrayiny*, 5, 52–53. [in Ukrainian].
- Pyrozhkov S. I., Verhunov V. A., 2018. Pershyy prezydent Akademiyi ahrarnykh nauk nezalezhnoyi Ukrayiny (pam'yati akademika NAN Ukrayiny O. O. Sozinova) [The first president of the Academy of Agrarian Sciences of independent Ukraine (in memory of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. Sozinov)]. *Visnyk NAN Ukrayiny*, 19, 83–87. [in Ukrainian].
- Stepanenko A. H., 1999. Akademik A. O. Babych: i vyznannya, i shana, i dovir'ya [Academician A.O. Babych: recognition, honor, and trust]. Vinnytsya. [in Ukrainian].
- Sytnyk K. M., & Kordyum O. O., 2010. Oleksiy Oleksiyovych Sozinov (do 80-richchya vid dnya narodzhennya vchenoho) [Oleksiy Oleksiyovych Sozinov: to the 80th anniversary of his birth]. *Ukrayins'kyi botanichnyy zhurnal*, 67, 2, 302–303. [in Ukrainian].
- Sytnyk K. M., 2000. Sozinov Oleksiy Oleksiyovych [Sozinov Oleksii Oleksiiovych]. *Vchenihenetyky i selektsionery u haluzi roslynnytstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Verhunov V. A., 2010. 80-richchya akademika NAN Ukrayiny O. O. Sozinova [80th Birthday of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. Sozinov]. *Visnyk NAN Ukrayiny*, 4, 65–66. [in Ukrainian].
- Verhunov V. A., 2018. Vin vyperedzhav sviy chas: shtrykhy do portretu akademika O. O. Sozinova [He was ahead of his time: touches to the portrait of academician O. Sozinov]. *Svitohlyad*, 5, 14–16. [in Ukrainian].
- Verhunov V. A., Tatarchuk L. M., Nyzhnyk S. V., Dmitriyeva Kh. M., 2021. Natsional'na akademiya ahrarnykh nauk. Personal'nyy sklad (akademiky, chleny-korespondenty, pocheshni ta inozemni chleny). 1990–2021 rr. : biohr. dovid [National Academy of Agrarian Sciences. Personnel (academicians, corresponding members, honorary and foreign members). 1990–2021: biographical reference book]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Verhunov V.A., Derlemenko T.F., Anikina O.P., Kyrylenko L.A., 2010. Sozinov Oleksiy Oleksiyovych: biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1954– 2009 rr.: do 80-richchya vid dnya narodzhennya

[Sozinov Oleksii Oleksiiiovych: bibliography of scientific works for 1954-2009: to the 80th anniversary of his birth]. Kyiv. [in Ukrainian].

FIGURES OF ACADEMICIANS O. O. SOZINOV AND A. O. BABYCH IN HISTORICAL AND BIBLIOGRAPHIC EDITIONS OF THE LATE 20TH CENTURY – EARLY 21TH CENTURY

Svitlana Nyzhnyk

Candidate of History, Senior Researcher,

Head of the Scientific Bibliographies and Biographical Research Sector at the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Inna Demuz

Doctor of History, Professor, Chief Researcher of the Sector of Scientific Bibliography and Biography, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the historical and bibliographic editions of the series “Ukrainian Agrarian Scientists of the Twentieth Century” and “Academicians of the National Agrarian Academy of Sciences of Ukraine” with the highlighting of biographical information about academicians O. O. Sozinov and A. O. Babych. Scientific novelty – the peculiarities of coverage of the scientific biography of scientists O. O. Sozinov and A. O. Babych in biobibliographic publications are reflected, the conditional process of creating a pantheon of Ukrainian breeding science is revealed. Conclusions. Biobibliographic publications contain scientific biographies of Ukrainian agricultural scientists. The main milestones in the life of scientists, their scientific interests and creative achievements constitute the scientific heritage of the Ukrainian people, which includes the figures of academicians O. O. Sozinov and A. O. Babych. It is proved that the scientific achievements of the scientists have significantly contributed to domestic and world research on the evolution and selection of agricultural plants. They personally and under their leadership created a number of new varieties of winter wheat, spring barley, and soybeans. In addition, non-standard approaches to reforming the feed base were proposed, a significant contribution was made to the practical implementation of research results (A. Babych), regularities of inheritance of traits that determine the technological and nutritional value of wheat grain were revealed, a new class of genetic markers – blocks of reserve protein components, a method for identifying genotypes of cultivars and forms of cultivated plants by reserve protein loci (O. Sozinov). It has been established that the names of scientists are included in Ukrainian and foreign historical and bibliographic publications, encyclopedic reference books, and dictionaries, which attest to their recognition.*

Key words: *O. O. Sozinov, A. O. Babych, scientific biography, bibliographic series, scientific heritage, bibliographic reference book, history of science.*

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024

Випуск 49-50

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукарев В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка М. Жолоб
Комп'ютерний набір О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки А. Мельник

Підп. до друку 23.12.2024 р. Формат 70x108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 21,7
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>